Septimiu Chelcea

Inițiere în cercetarea sociologică

III 279. 613

comunicare.ro
cursuri universitare

BCU UNIVERSITY LIBRARY

BIBL. CENTR. UNIV.
„M. EMINESCU" IAȘI
III 279. 613

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

67

Inițiere în cercetarea sociologică

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

ALE

cursuri universitare

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Septimiu Chelcea

Inițiere în cercetarea sociologică

135926

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

ALE

374028
B.C.U. IASI

comunicare.ro

Redactor: Adina Chelcea
Tehnoredactor: Ana-Maria Popescu

Toate drepturile asupra acestei ediţii aparţin Editurii Comunicare.ro, 2004

SNSPA, Facultatea de Comunicare şi Relaţii Publice „David Ogilvy"
Strada Povernei 6–8, Bucureşti
Tel./fax: (021) 313 58 95
E-mail: editura@comunicare.ro
www.editura.comunicare.ro

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
CHELCEA, SEPTIMIU
Iniţiere în cercetarea sociologică / Septimiu Chelcea. – Bucureşti: Comunicare.ro, 2004
Bibliogr.
ISBN 973-711-027-7

316(075.8)

3 - IAN. 2005

Cuprins

Argument / 9

Capitolul 1
Cunoașterea comună și cunoașterea științifică a vieții sociale
Întrebările sociologiei / 13
Cunoașterea comună: caracteristici / 15
Cunoașterea comună și cunoașterea științifică: „ruptură" sau „continuitate"? / 17
Caracteristicile cunoașterii științifice / 19
Cercetarea sociologică – o activitate socială / 23
Rolul paradigmelor în cercetarea sociologică / 25
Cunoașterea științifică și valorile sociale / 28

Capitolul 2
Probleme metodologice în cercetările socioumane empirice
Metodă, tehnică, procedeu, instrument de investigare: precizări terminologice / 31
Principii metodologice în cercetările socioumane empirice / 35
Cercetarea calitativă *versus* cercetarea cantitativă / 37
Analiza ipotezelor: definiția și dimensiunile ipotezelor / 50
Tipuri și modalități de elaborare a ipotezelor / 53
Structura logică și validitatea ipotezelor / 54
Explicația teoretică / 57

Capitolul 3
Analiza conceptelor sociologice
Raportul dintre semn, semnificație și realitatea socială / 61
Concepte, termeni și noțiuni în științele socioumane / 62
Definirea conceptelor / 64
Analiza indicatorilor definiționali / 68
Trecerea de la indicatori la indici / 72

BUJA CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul 4
Măsurarea în științele sociale și comportamentale
Societate și măsurare / 77
Ce este măsurarea? / 79
Nivelurile de măsurare / 80
Validitatea și fidelitatea măsurării / 84

Capitolul 5
Tipuri de cercetări socioumane
Precizări terminologice / 89
Tipologia cercetărilor socioumane empirice / 92

Capitolul 6
Chestionarul în cercetarea sociologică
Ce este un chestionar de cercetare științifică? / 105
Clasificarea chestionarelor / 107
Structura chestionarelor / 127
Tehnici de structurare a chestionarelor / 131
Formularea întrebărilor / 134

Capitolul 7
Interviul ca tehnică de cercetare științifică
Precizări terminologice / 149
Interviul ca tehnică de cercetare în științele socioumane / 150
Interviul ca interacțiune psihologică și socială / 151
Avantajele și dezavantajele utilizării interviului în științele socioumane / 153
Tipuri de interviuri și criterii de clasificare / 155
Aplicații ale logicii interogative în anchetele prin interviu / 169
Desfășurarea interviurilor de cercetare / 170
Selecția și formarea operatorilor de interviu / 173

Capitolul 8
Metoda observației
Ce este observația? / 177
Tipurile de observație / 179
Reguli de observare / 191

Capitolul 9
Experimentul în științele socioumane
Experimentul, cunoașterea științifică și societatea / 195
Definiție, concepte de bază și scheme experimentale / 202
Tipuri de experimente în științele socioumane / 212
Etapele cercetării experimentale / 223

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul 10
Studiul documentelor sociale
Ce este un document social? / 235
Clasificarea documentelor sociale / 236
Recensământul populației / 238
Documente scrise necifrice / 247
Biografiile sociale / 253

Capitolul 11
Tehnicile de analiză a conținutului comunicării
Specificul tehnicilor de analiză a conținutului comunicării / 263
Etapele analizei conținutului comunicării / 272
Procedee de analiză a conținutului / 275
Aplicarea tehnicilor de analiză a conținutului / 279

În loc de încheiere / 283

Bibliografie selectivă / 285

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Argument

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI

Lucrarea de față, concepută sub forma unui curs universitar, se adresează, în primul rând, studenților de la facultățile cu profil sociouman. Ea le este utilă și viitorilor specialiști din domeniile conexe sociologiei (psihologie, economie, marketing, științe juridice ș.a.), precum și jurnaliștilor și oamenilor politici; mai general, tuturor celor interesați de cunoașterea vieții sociale.

În prima parte a lucrării prezint notele distinctive ale cunoașterii științifice, subliniind necesitatea fundamentării metodologice a investigațiilor sociologice de teren (concrete, empirice). Dacă este adevărat că „cel mai practic lucru este o bună teorie" – cum spunea fondatorul Școlii dinamicii grupurilor, psihosociologul american Kurt Lewin (1935) –, tot atât de adevărat este și faptul că „nu există cercetare sociologică mai bună decât metodologia și teoria pe care se fondează". Teorie, metodologie, metode, tehnici și procedee – iată o înlănțuire la fel de solidă ca și fiecare verigă ce o compune. Nu ne este permis să scurtcircuităm demersul cercetării sociologice: să începem cu alcătuirea și aplicarea instrumentelor de investigație, fără să alegem *paradigma* explicativă cea mai adecvată. Este, de asemenea, sortită eșecului tentativa de cercetare empirică, de teren, care nu pornește de la *analiza conceptuală* și de la *ipoteze* valide.

Partea a doua a lucrării este alcătuită dintr-o suită de monografii vizând metodele *anchetei* (cu tehnicile chestionarului și interviului de cercetare), *observației* (cu tipurile ei: nestructurată/structurată, externă/participativă, continuă/eșantionată), *experimentului* (de laborator, de teren, invocat, mintal etc.) și *analizei documentelor* (biografii sociale, statistici ș.a.m.d.). Cele patru principale metode ale sociologiei, anterior menționate, beneficiază de numeroase tehnici și proceedee de culegere a informațiilor și de prelucrare a datelor. M-am oprit doar la tehnicile cel mai frecvent utilizate: chestionarul, interviul, tehnicile de analiză a conținutului comunicării. Nu am adus în discuție prelucrarea datelor (analiza lor statistică sau analiza calitativă) și nici nu m-am referit la exigențele redactării raportului de cercetare (am făcut acest lucru în *Cum să redactăm o lucrare de licență, o teză de doctorat, un articol științific în domeniul științelor socioumane*, București, Editura Comunicare.ro , 2000/2003).

Pe parcursul celor unsprezece capitole ale lucrării, am folosit interșanjabil termenii de „sociologie", „științe socioumane", „științe sociale și comportamentale". Vreau să cred că cititorul sagace nu va căuta „ceartă de cuvinte". Și mai vreau să cred că studenții vor completa cu lecturi extinse și fundamentale acest text, pe care îl consider introductiv.

La sfârșitul fiecărui capitol am inclus o listă cu termenii-cheie, o suită de întrebări (probleme) recapitulative și am făcut recomandări bibliografice din literatura de specialitate românească și străină. Pentru a atrage atenția asupra vocabularului sociologiei, am scris cu italice termenii de specialitate când i-am folosit prima dată, iar pentru a nu încărca textul cu timiteri bibliografice m-am limitat – cât mi-a fost cu putință – la indicarea între paranteze doar a numelui autorului și a anului ediției princeps a lucrării din care am preluat puncte de vedere

teoretice sau rezultate ale cercetărilor empirice. În cazul lucrărilor citate, am menţionat mai întâi data apariţiei primei ediţii şi apoi a ediţiei pe care am consultat-o.

Cititorii dornici de însuşirea în profunzime a problematicii cunoaşterii vieţii sociale şi de dobândirea competenţei de cercetător ştiinţific în domeniul ştiinţelor socioumane pot consulta în continuare lucrarea noastră *Metodologia cercetării sociologice. Metode cantitative şi calitative* (Bucureşti, Editura Economică, 2001/2004, 694 p.).

Prof. univ. dr. Septimiu Chelcea

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Clasicii sociologiei universale

Auguste Comte

Auguste Comte (1798–1929)
Curs de filosofie pozitivă (1830–1842)

Karl Marx (1818–1883)
Capitalul (1867); împreună
cu Friederich Engels,
Manifestul partidului comunist (1848)

Émile Durkheim

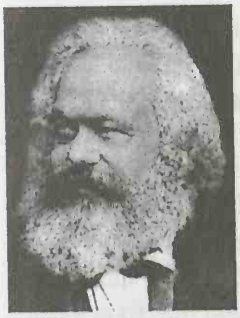

Karl Marx

Émile Durkheim (1858–1917)
Diviziunea socială a muncii (1893);
Regulile metodei sociologice (1895)

Charles H. Cooley (1864–1929)
Natura umană și ordinea socială (1902);
Organizarea socială (1909)

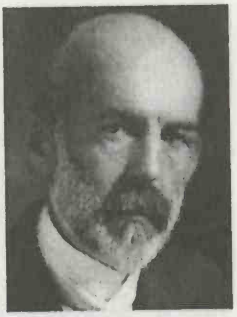

Charles Horton Cooley

Max Weber (1864–1920)
Etica protestantă și spiritul capitalismului
(1904–1905)

Max Weber

George H. Mead (1863–1931)
Mintea, sinele și societatea
(publicată postum, 1934)

Robert K. Merton (1910–2003)
Teoria socială și structura socială (1949)

Talcott Parsons (1902–1979)
Structura acțiunii sociale (1951)

Wright C. Mills (1916–1962)
Imaginația sociologică (1959)

George Herbert Mead

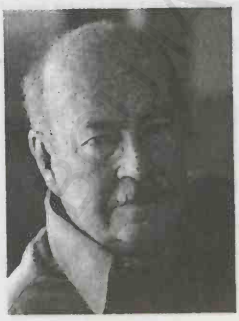

Talcott Parsons

Robert K. Merton

Wright C. Mills

BIBLIOTECA FACULTĂȚII DE SOCIOLOGIE ȘI ASISTENȚĂ SOCIALĂ
BABEȘ-BOLYAI UNIVERSITY LIBRARY

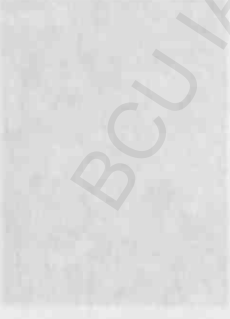

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL 1

Cunoașterea comună și cunoașterea științifică a vieții sociale

Întrebările sociologiei

Primul mare precursor al investigației sociologice empirice, Aristotel (383–322 î.e.n.), scria în cartea întâi a *Metafizicii* că filosofia s-a născut din uimire. Același lucru se poate spune și despre sociologie. Dacă filosofii și-au îndreptat privirea spre stele, punându-și întrebări despre originea Universului și apoi despre caracterul cunoașterii însăși, sociologii au privit Terra întrebându-se despre existența omului în societate și, mai târziu, despre modalitățile de cunoaștere a traiului laolaltă al oamenilor. Sociologul francez Claude Javeau (1988) apreciază că sociologia nu a depășit, ca alte științe, „stadiul discuțiilor despre fundamentele cunoașterii în domeniu", iar Joel Smith (1991), punând în discuție „Sociologia în secolul al XXI-lea", considera că, din punct de vedere metodologic, în prezent sociologia suferă de pe urma unor „distincții false" între: abordările cantitative *versus* calitative, metoda anchetelor *versus* metoda comparativ-istorică, metodologia sociologică *versus* etnometodologie, studiile microsociologice *versus* studiile macrosociologice. Profesorul de la Universitatea Duke (SUA) își exprimă convingerea că în secolul în care am intrat sociologia va depăși „dilemele metodologice dogmatice" și va produce cunoștințe necontestabile despre fenomenele și procesele sociale.

Dar care este obiectul cercetărilor sociologice? Așa cum preciza C. Wright Mills (1916–1962), „analiștii clasici" ai vieții sociale au încercat să răspundă la trei grupe de întrebări, și anume:

1) „Care este structura acestei societăți particulare ca întreg? Cum diferă ea de alte orânduiri sociale? Care este, în interiorul societății, semnificația fiecărei trăsături particulare pentru continuitatea ei și pentru transformarea ei?" (Mills, 1959/1975, 35).

Promotorul sociologiei contestatare din America anilor '50–'60 ai secolului trecut remarca faptul că sociologia se preocupă în primul rând de „interrelațiile și interdependențele componentelor societății, precum clasele sociale, formele fundamentale ale muncii, forțele de socializare majore (structura familiei, educația, organizațiile sociale), regulile și formele controlului social care organizează o societate" (Baker, 1988, 6).

2) Cea de-a doua grupă de probleme care au stat și rămân în atenția sociologiei o constituie întrebările de tipul: „Ce loc ocupă această societate în istoria omenirii? Ce mecanisme duc la schimbarea ei? Care este locul acesteia în dezvoltarea umanității, în ansamblul ei, și care este semnificația ei pentru această dezvoltare? Care sunt influențele pe care le suferă și pe care le exercită aspectele studiate în cadrul perioadei istorice în care se manifestă și, în ce privește această perioadă, care sunt trăsăturile ei esențiale? Prin ce se deosebește ea de alte perioade? Care sunt modurile ei caracteristice de făurire a istoriei?" (Mills, 1959/1975, 35).

Dacă prima grupă de întrebări viza *structura socială*, această a doua grupă are în vedere *schimbarea socială*. Sociologii încearcă să înţeleagă şi să explice ştiinţific schimbările din societate de-a lungul istoriei: schimbările din structura familiei, modificarea formelor de socializare, transformarea muncii, deplasarea centrului de greutate a vieţii sociale spre organizaţiile formale etc.

3) În fine, a treia grupă de întrebări se concentrează asupra studiului personalităţii şi a raporturilor individ-societate: „Ce tipuri de bărbaţi şi femei predomină în această societate şi în această perioadă? Şi ce tipuri vor predomina în viitor? Cum sunt ele selectate şi formate, emancipate şi reprimate, sensibilizate şi opacizate? Ce tipuri de *natură umană* se relevă în conduită şi caracter în această societate, în această perioadă? Ce semnificaţie are pentru *natura umană* fiecare dintre trăsăturile societăţii pe care le examinăm?" (Mills, 1959/1975, 35-36).

Cele trei grupe de întrebări identificate de C. Wright Mills în opera marilor sociologi, indiferent de problemele specifice pe care le-au abordat, reflectă concepţia autorului despre obiectul sociologiei ca studiu al influenţelor reciproce dintre om şi societate, dintre biografie şi istorie. *Imaginaţia sociologică* permite înţelegerea relaţiilor dintre istorie şi biografie, pornind de la premisa că fiecare individ îşi trăieşte biografia într-o perioadă istorică determinată, contribuind la configurarea societăţii şi fiind, în acelaşi timp, un produs al societăţii.

Întrebările pe care şi le-au pus şi continuă să şi le pună analiştii sociali îi frământă şi pe oamenii obişnuiţi, fără a avea o imaginaţie sociologică educată, sistematică. Cine s-a întrebat în *decembrie 1989* ce societate vom edifica? Cine poate să răspundă azi la întrebarea: Prin ce se diferenţiază noua societate de cea de care ne-am despărţit? Cum influenţează economia de piaţă asigurarea drepturilor omului şi un trai decent pentru fiecare? Oamenii se întreabă: de ce a crescut exploziv infracţionalitatea? De ce au scăzut producţia şi nivelul de trai? Care sunt cauzele extinderii ca o plagă a corupţiei? Ce fel de oameni sunt cei care şi-au schimbat instantaneu convingerile politice declarate? Prin ce se caracterizează întreprinzătorul ca tip uman impus de societatea în tranzaţie de la totalitarism la democraţie? Cum se exercită justiţia socială în perioada de tranziţie postcomunistă?

Neavând calitatea spirituală a imaginaţiei sociologice, „forma cea mai fertilă a conştiinţei de sine", oamenii necultivaţi din punct de vedere sociologic nu reuşesc să vadă legătura inseparabilă dintre viaţa individului şi istoria societăţii, nu înţeleg seismele sociale, evoluţia socială rapidă şi faptul că vechile norme şi valori nu îi mai pot orienta într-o lume a concurenţei şi conflictelor.

Este scopul cercetării din domeniul ştiinţelor sociale şi comportamentale de a explica necazurile personale şi conflictele sociale, de a propune modalităţi de depăşire a neliniştei, anxietăţii, panicii sau indiferenţei şi apatiei. „Epoca noastră este cea a neliniştei şi a indiferenţei" – spunea C. Wright Mills în urmă cu mai mult de patru decenii. Această caracterizare este de o mare actualitate pentru societatea românească de azi. De aceea cercetarea socioumană trebuie să evidenţieze care sunt valorile ameninţate şi cine le ameninţă; ea trebuie să contribuie la depăşirea „necazurilor personale generate de mediu" şi la soluţionarea „conflictelor publice ale structurii sociale".

Cunoașterea comună: caracteristici

Trăind în societate, fiecare individ își însușește în cursul existenței sale o sumă de cunoștințe despre traiul laolaltă al oamenilor. Aceste cunoștințe se bazează pe experiența directă a indivizilor. Este ceea ce numim „cunoașterea comună" (sau „spontană", „cotidiană", „la nivelul simțului comun", „la nivelul bunului simț").

Cunoașterea comună „nu este altceva decât însușirea de către agentul cunoscător a unei informații legate nemijlocit de condițiile praxiologice în care acționează" (Cornel Popa, 1972). În activitatea lor practică, oamenii, ca agenți cunoscători individuali sau colectivi, utilizează cunoștințele dobândite anterior, transmise cu ajutorul limbajului natural de la o generație la alta în procesul socializării. Structura și configurația activităților practice contemporane, modul de raportare la mediul natural și social, sistemul de valori, orizontul cunoștințelor anterioare alcătuiesc – așa cum preciza Cornel Popa (1972) – „situația praxiologică determinată" în care se realizează actul cunoașterii.

Serge Moscovici și Miles Hewstone (1983) au definit *simțul comun* ca pe un „corpus de cunoștințe fondat pe tradițiile împărtășite și îmbogățite de mii de observații și experiențe sancționate de practică". Simțul comun, la care apelăm cu toții pentru a explica ceea ce se întîmplă și pentru a prevedea ce se va întîmpla, se derulează în două etape. În *prima etapă,* în mod spontan, ne facem o idee despre evenimentele trecute. Este o imagine imprecisă produsă de mecanisme psihice necontrolate rațional. Simțul comun se bazează pe metode informale. Se vorbește astfel despre intuiția excepțională a unor persoane ca despre ceva dat, înnăscut. Astfel de persoane „simt", intuiesc dacă cineva spune adevărul sau nu. Dacă sunt întrebate însă, nu pot spune cum au procedat, ce argumente au avut în vedere etc. Alte persoane sunt capabile să „diagnosticheze" dintr-o privire starea de spirit a celor cu care vin în contact. Se vorbește astfel despre proverbiala „intuiție feminină". *Cea de-a doua etapă* în cunoașterea la nivelul simțului comun constă în extrapolarea explicațiilor de la situațiile trecute la cele prezente sau viitoare. Evident, această extrapolare nu se face în termeni de probabilitate, ci într-o modalitate mecanicistă de transpunere a explicațiilor de la o situație la alta.

După modul de dobândire a cunoștințelor, simțul comun are două forme esențiale: *simț comun de primă mână* și *simț comun de mâna a doua.* Simțul comun de primă mână reprezintă ansamblul cunoștințelor spontane fondate pe experiența directă a agenților cunoscători. Un jurist cu experiență de multe ori își dă seama intuitiv de partea cui este dreptatea. În mod spontan „simte" că o mărturie este falsă. Dacă respectivul jurist a citit lucrări de psihologie și sociologie judiciară, va utiliza cunoștințele dobândite făcând apel la ceea ce se numește „simț comun de mâna a doua", adică „ansamblul cunoștințelor științifice transformate în imagini și folosite în practică. În procesul judiciar, depășindu-se cunoașterea la nivelul simțului comun, se face apel la cunoașterea științifică, respectiv la expertiza psihologică. Dintotdeauna activitățile practice (vânătoarea și pescuitul, culegerea și cultivarea plantelor, meșteșugurile etc.) s-au realizat pe baza cunoștințelor dobândite de cei ce realizau aceste activități și transmise apoi verbal din generație în generație. Inițial, aceste cunoștințe, reduse ca volum, nesistematice, cu caracter prescriptiv (nu explicativ), rămânând la nivelul fenomenal, fără a surprinde raporturile cauzale, de esență, erau singurele care orientau producerea celor necesare traiului. Cu timpul, producția a început a fi din ce în ce mai mult ghidată de știință, de cunoașterea teoretică, iar în prezent știința a devenit un instrument decisiv în optimizarea acțiunilor umane.

Rezultă din cele arătate că între activitatea practică a oamenilor şi activitatea de cunoaştere există o largă interferenţă, că tipul cunoaşterii comune a fost, în decursul evoluţiei societăţii, depăşit de cunoaşterea ştiinţifică. Şi în ceea ce priveşte cunoaşterea societăţii, a traiului laolaltă al oamenilor asistăm la acelaşi proces de depăşire, prin apariţia şi evoluţia sociologiei şi a celorlalte discipline socioumane, a cunoştinţelor la nivelul simţului comun de către cunoaşterea teoretică. A rămâne, în cunoaşterea societăţii, la nivelul simţului comun „înseamnă a-i acorda acestuia o autoritate pe care el n-o mai are de multă vreme în celelalte ştiinţe" (Durkheim, 1895/1974, 35).

Sociologia, atrăgea atenţia întemeietorul Şcolii sociologice franceze, Émile Durkheim (1858–1917), în prefaţa la ediţia I (1895) a lucrării *Regulile metodei sociologice*, „nu trebuie să consiste într-o simplă parafrază a prejudecăţilor tradiţionale, ci să ne facă să vedem lucrurile altfel de cum apar omului de rînd; căci obiectul fiecărei ştiinţe este de a face descoperiri şi orice descoperire deconcertează mai mult sau mai puţin opiniile acceptate" (Durkheim, 1895/1974, 35). Analizând trecerea de la cunoaşterea spontană a fenomenelor şi proceselor sociale la cea ştiinţifică, Henri H. Stahl (1901–1991) arăta, în *Teoria şi practica investigaţiilor sociale* (1974, 75), că la nivelul simţului comun cunoaşterea are un caracter iluzoriu datorită unei serii de factori. Enculturaţia, transmiterea culturii de la o generaţie la alta, are efecte limitative asupra cunoaşterii. Limba, ca element al culturii, prin bogăţia vocabularului şi prin sintaxă, condiţionează modul de a judeca al oamenilor. Din punct de vedere psihologic, limbajul uman reprezintă matricea internă pe care se structurează şi se dezvoltă întreaga organizare psihică a individului.

Într-o serie de experimente s-a demonstrat influenţa limbajului, ca element al culturii, asupra procesului de memorare: un lucru este mai uşor readus în memorie dacă pentru el există un termen lingvistic corespunzător. Acest fapt a fost pus în evidenţă comparându-se performanţele populaţiei de limbă engleză şi de limbă zuni (pentru care există un singur termen desemnând atât culoarea portocaliu, cât şi culoarea galben) într-un test de recunoaştere a culorilor. Cercetări asemănătoare care evidenţiază modelarea gândirii de către limbă, ca element al culturii, au fost realizate pe populaţia navaho şi euro-americană (J.B. Caroll şi J.B. Casagrande, 1958).

Un alt factor care limitează cunoaşterea spontană este *socializarea*, procesul de formare a personalităţii în acord cu normele şi valorile societăţii în care individul se naşte şi trăieşte. *Socializarea primară* are un rol primordial în formarea personalităţii pentru şi într-o anumită cultură. Socializarea primară începe încă din primele săptămâni de viaţă ale copilului şi îşi pune amprenta generând *personalitatea de bază*, caracteristică a unei arii culturale determinate. În cadrul acestui tip de socializare părinţii sunt principalii transmiţători de cultură. *Socializarea secundară* se realizează în cadrul instituţiilor specializate (şcoală, biserică, armată, organizaţii profesionale sau politice etc.) prin transmiterea de cunoştinţe şi formarea de deprinderi, atitudini, convingeri.

Atât socializarea primară, cât şi cea secundară se desfăşoară diferit de la un grup la altul, astfel că însuşirea culturii poate fi mai mult sau mai puţin realizată. Se vorbeşte chiar de o *socializare incompletă*. În aceste condiţii indivizii, în cadrul aceleiaşi culturi, îşi formează foarte diferenţiat abilităţile de cunoaştere spontană.

Experienţa directă a oamenilor este limitată atât spaţial, cât şi temporal. Din această cauză cunoaşterea comună este parcelară, incapabilă să evidenţieze evoluţia istorică a societăţii, caracteristicile generale ale colectivităţii umane, legitatea schimbărilor sociale. În ciuda adevărului incontestabil că „nimeni nu a trăit cât lumea", mulţi oameni se consideră „sociologi prin

naştere" şi manifestă un scepticism nedisimulat faţă de efortul sociologilor de a explica ştiinţific ceea ce ei cunosc la nivelul bunului simţ. Caracterul iluzoriu al cunoaşterii spontane decurge şi din implicarea subiectivă a oamenilor în viaţa socială în funcţie de scopurile şi interesele lor particulare, ceea ce îi face să se înşele adesea „cu bună credinţă". Nu numai societatea în evoluţia ei, dar şi structura propriei personalităţi, motivaţia propriului comportament rămân parţial necunoscute celui care se bazează numai pe cunoaşterea spontană. Mecanismele psihoneurologice şi condiţionările socioculturale ale gândirii, memoriei, activităţii voluntare etc. nu pot fi cunoscute în mod spontan: a-i întreba pe oameni de ce gândesc şi acţionează într-un anume fel înseamnă a colecţiona opinii, nu cunoştinţe ştiinţifice. Este datoria ştiinţelor sociale şi comportamentale de a da răspuns la astfel de întrebări, explicând în acelaşi timp limitele cunoaşterii spontane. După Petru Iluţ (1997, 15-17), principalele limite ale simţului comun sunt *subiectivitatea* (cu tipul ei special, *viziunea de tunel*), *suprageneralizarea*, confundarea *legăturilor aparente* cu cele reale, lipsa *preciziei*, încrederea în *falsul consens* şi neluarea în considerare a *efectului încadrării*.

Cunoaşterea comună şi cunoaşterea ştiinţifică: „ruptură" sau „continuitate"?

La sfîrşitul secolului trecut, Émile Durkheim cerea ca sociologia să devină ezoterică asemenea oricărei ştiinţe, îndemnând astfel la despărţirea de cunoaşterea spontană. Mulţi sociologi se pronunţă pentru distanţarea cunoaşterii teoretice de cunoaşterea spontană. Pierre Bourdieu, Jean-Claude Chamboredon şi Jean-Claude Passeron (1968) subliniază faptul că familiaritatea cu universul social reprezintă pentru sociolog un principal obstacol în cunoaşterea obiectivă a societăţii. Ca actor social, sociologul este tentat să considere că experienţa trăită de el constituie explicaţia faptelor şi proceselor pe care le cercetează. De remarcat că cercetătorul, fie el sociolog, psiholog sau antropolog, nu reuşeste să se detaşeze definitiv de cunoaşterea spontană.

Donald H. McBurney consideră că simţul comun are două limite fundamentale: în primul rând, standardele cunoaşterii la acest nivel diferă dintr-un moment în altul şi dintr-un loc în altul în funcţie de atitudini şi de caracteristicile culturii şi, în al doilea rând, cunoaşterea comună este limitată de faptul că singurul criteriu al recunoaşterii adevărului credinţelor constă în practicarea lor. „Pentru că la nivelul simţului comun doar succesul practic funcţionează drept criteriu al adevărului, nu pot fi promovate cunoştinţe noi" (Donald H. McBurney, 1984). În sprijinul acestor afirmaţii autorul citat aduce următorul exemplu: proba vinovăţiei la unele popoare primitive consta în dificultatea celui învinuit de a mânca o anumită cantitate de cereale (grăunţe). Dacă nu reuşea, era considerat vinovat. Pe ce se baza această probă? Pe observaţia, la nivelul simţului comun, că în faţa judecătorilor persoanelor vinovate li se „usucă gura". Într-adevăr, datorită emoţiei se produce o dereglare a activităţii glandelor salivare. De aici dificultatea de a înghiţi o cantitate mai mare de grăunţe. Ceea ce se pierde din vedere, la nivelul simţului comun, este faptul că există persoane foarte emotive care au manifestări neurovegetative puternice fie şi numai pentru că au fost bănuite de comiterea unor acţiuni reprobabile. Deci, neconfruntarea cu practica poate conduce cunoaşterea spontană la concluzii false.

În psihosociologie, în ultimele decenii s-a conturat un nou domeniu de cercetare, cel al *cogniţiei sociale*, având ca obiect de studiu tocmai cunoaşterea spontană a opiniilor, atitudinilor şi comportamentelor noastre şi ale altora, explicarea evenimentelor din viaţa socială.

De la început se impune o precizare: „Senzorialul nu ne relevă misterul realului" (Bernard Lacroix, 1975). Deşi vedem astrul solar rotindu-se pe bolta cerească, nu Soarele, ci Pământul se învârteşte. La nivelul simţului comun, ne este greu să acceptăm că materia este „plină de vid", că un lingou de aur are mai multe spaţii goale decât atomi de aur, că în interiorul atomului particulele sunt separate în spaţiu. Şi aceasta datorită „perseverenţei credinţei" (C.G. Lord, 1979). T.R. Carretta şi R.L. Moreland (1982) au demonstrat, printr-un studiu de teren că, după ce „afacerea Watergate" fusese denunţată fără putinţă de tăgadă, susţinătorii preşedintelui Nixon continuau să-şi arate stima faţă de acesta, în timp ce adversarii exprimau opinii foarte negative, dat fiind faptul că încuviinţase încălcarea democraţiei prin montarea unor microfoane de ascultare a discuţiilor la sediul contracandidatului său la funcţia de preşedinte al SUA. Numeroase experimente au evidenţiat că prejudecăţile influenţează puternic cunoaşterea la nivelul simţului comun. Aprecierea expresiei faciale a unei persoane variază în funcţie de informaţiile care sunt date despre respectiva persoană. Prezentându-se fotografia unui bărbat, s-a spus unui grup de studenţi că este vorba despre un şef nazist, vinovat de experimente medicale pe deţinuţii din lagărele de concentrare, iar altui grup de studenţi că fotografia îl reprezintă pe şeful unei formaţii secrete de luptă antinazistă, care a salvat mii de evrei. Primul grup de studenţi au apreciat că expresia feţei exprimă cruzime şi ameninţare, cel de-al doilea grup de studenţi că exprimă căldura umană şi amabilitate (P. Rothbart şi M. Birrell, 1977).

Gustave-Nicolas Fischer (1990), analizând mecanismele cunoaşterii sociale (cunoaşterea spontană), arată că tendinţa de a vedea interdependenţa acolo unde aceasta nu există şi convingerea că putem controla desfăşurarea unor evenimente în faţa cărora suntem în realitate neputincioşi introduc erori fundamentele în psihologia spontană, ca şi în cunoaşterea sociologică la nivelul simţului comun. În mod spontan, indivizii umani au tendinţa de a *filtra informaţiile disonante şi de a reţine informaţiile consonante*, adică preferăm informaţiile care confirmă opiniile noastre, nu pe cele care le contrazic.

La nivelul simţului comun, suntem tentaţi să stabilim o legătură între fenomene care în realitate se produc simultan prin *hazard*. Dacă, mergând pe stradă, ne gândim la o persoană şi imediat ne întâlnim cu ea, suntem tentaţi să credem că există *premoniţie*, deşi de atâtea ori ne-am gândit la diferite persoane fără a le fi întâlnit ulterior. Supraestimăm coincidenţele şi dăm uitării situaţiile care contrazic legătura dintre fenomenele ce se produc independent unele de altele. Aşa cum remarcau Pierre Bourdieu, Jean-Claude Chamboredon şi Jean-Claude Passeron (1968), cercetarea ştiinţifică permite reunirea fenomenelor pe care simţul comun le separă şi separarea fenomenelor pe care cunoaşterea spontană nu le diferenţiază.

Iluzia controlului asupra evenimentelor pe care, în realitate, nu le putem influenţa a fost remarcată de antropologi într-o serie întreagă de rituri: de exemplu, dansul ploii sau paparuda din cultura populară românească. Colectivităţile arhaice apelau la dansuri ritualice ca instrument pentru aducerea ploii când seceta se prelungea. Din punctul de vedere al chemării ploii, funcţia acestor dansuri era nulă. Ele aveau însă alte funcţii pozitive: reafirmarea solidarităţii sociale într-un moment dificil pentru existenţa respectivei comunităţi, manifestarea unei atitudini colective active, manifestarea estetică, facilitarea contactului între tineri în vederea alegerii partenerului de viaţă (C. Zamfir, 1987, 73).

O serie de experimente psihosociologice au evidenţiat *iluzia controlului* în cazul jocurilor de noroc. Când jucătorii la loterie îşi aleg ei înşişi numerele, tind să investească mai mulţi bani decât atunci când numerele de loterie le sunt atribuite de experimentator, de parcă nu hazardul ar interveni şi într-un caz, şi în celălalt (E.-I. Langer, 1977).

Vom spune și noi, împreună cu L. Ross și R.A. Nissbett (1991), că unele principii și intuiții prin intermediul cărora omul obișnuit explică și prezice comportamentele sunt inadecvate. Dar altele sunt adecvate. Nu toate predicțiile bazate pe cunoașterea spontană sunt defectuoase. Pornind de la acest adevăr, unii savanți au absolutizat inportanța simțului comun pentru cunoașterea personalității și a societății. Este cazul, de exemplu, al reputatului psihosociolog american Fritz Heider (1896–1988), care considera că științele socioumane nu ar trebui să facă altceva decât să sistematizeze enunțurile psihologiei naive, așa-numita „psihologie a bunicii" (*bubba psychology*).

Petru Iluț (1997, 10–14) enumeră *virtuțile* cunoașterii comune astfel:

1) este adecvată nivelului „mezo" al existenței, care nu impune aparate și instalații speciale spre a fi cunoscut;

2) este facilitată de familiaritatea cu obiectul cunoașterii;

3) beneficiază de strategii cognitive complexe, flexibile, subtile;

4) utilizează strategii de cunoaștere asemănătoare celor utilizate de savanți;

5) nefiind omogenă, ci puternic stratificată, cunoașterea comună, în cazul persoanelor cu multă experiență, se apropie adesea de adevăr.

Fără a nega rolul simțului comun în inițierea cercetărilor psihologice sau sociologice – multe studii științifice au pornit de la observațiile cotidiene sau de la situația concretă a cercetătorului – și fără a contesta posibilitatea formalizării și structurării teoretice a propozițiilor generate de cunoașterea comună – vezi teoria echilibrului (Fritz Heider, 1946) sau teoria crizei de identitate (Erik H. Erikson, 1968) –, consider că știința oferă o cunoaștere ce depășește performanțele simțului comun. Relația dintre cele două tipuri de cunoaștere este dialectică, de negare și de preluare, implicând „ruptura", dar și „continuitatea".

Caracteristicile cunoașterii științifice

De-a lungul istoriei s-au impus mai multe modalități de generare și testare a adevărului enunțurilor despre realitate. Walter Wallace (1971) ia în discuție patru astfel de modalități. *Modul autoritarian* s-a afirmat în antichitate, dar a continuat până în contemporaneitate. Preoți, regi, președinți sau savanți se considera că ar avea atributul natural sau supranatural de a produce adevărul. Deci adevărul era garantat de calitățile de excepție ale producătorului enunțurilor. Modul autoritarian se întâlnește azi ca apel la argumentul autorității. Foarte apropiat de modul autoritarian prin mecanismul de producere a adevărului este *modul mistic*, în care starea de grație conferă profeților, prezicătorilor, marilor mistici calitatea cunoașterii adevărate. *Modul logico-rațional* se centrează pe logica formală. Se face apel la „primele principii" și prin deducție se stabilește adevărul. Principala grijă constă în rigoarea judecății logice, fără a se urmări corespondența cu realitatea. În fine, *modul științific* de determinare a adevărului îmbină preocuparea pentru aplicarea corectă a metodei de cunoaștere cu observația riguroasă a fenomenelor. Metoda științifică asigură desubiectivizarea cunoașterii, oferindu-se o imagine despre lumea înconjurătoare așa cum este ea în realitate, și nu așa cum îi apare unui individ la nivelul simțului comun. Modul științific reprezintă astăzi principala cale de cunoaștere a comportamentelor individuale și de grup, a faptelor, a fenomenelor și proceselor sociale.

Pe baza *observaţiei obiective*, utilizându-se *metode adecvate*, sunt obţinute enunţuri empirice cu valoare de adevăr. Filosoful englez Francis Bacon (1561-1626), iniţiatorul empirismului şi senzualismului modern – care susţine că prelucrarea raţională a datelor senzoriale conduce la ştiinţa adevărată –, arăta foarte plastic rolul metodei în cunoaştere: „Schilodul care şchioapătă pe un drum bun poate întrece trăpaşul care aleargă pe un drum greşit. Mai mult, cu cât trăpaşul care a greşit drumul aleargă mai repede, cu atât schilodul îl lasă mai în urmă".

Cunoaşterea ştiinţifică se fondează pe câteva postulate sau enunţuri despre lume, al căror adevăr este acceptat de majoritatea cercetătorilor din ştiinţele sociale şi comportamentale. James W. Vander Zanden (1988) consideră că enunţurile fundamentale pe care se bazează cunoaşterea ştiinţifică sunt următoarele:

1) lumea înconjurătoare există independent de observaţia noastră, nu este creată de simţurile noastre (principiul *realismului*);

2) relaţiile din lumea înconjurătoare sunt organizate în termeni de cauză-efect (principiul *determinismului*);

3) lumea înconjurătoare poate fi cunoscută prin observaţii obiective (principiul *cognoscibilităţii*).

În afara acestor trei principii, în literatura de specialitate mai sunt menţionate şi principiile *raţionalităţii* şi *regularităţii*, potrivit cărora lumea externă poate fi cunoscută pe cale logică şi fenomenele din lumea înconjurătoare se produc în mod logic (Donald H. McBurney, 1983). Consider că ultimele două principii pot fi subsumate principiilor cognoscibilităţii şi determinismului. Iar în ceea ce priveşte principiul determinismului, consider că, mai ales pentru cunoaşterea sociologică, trebuie să înţelegem determinismul nu în sens *strict laplaceean* (respingând existenţa fenomenelor intrinsec aleatoare), ci în sensul *empirismului probabilist* promovat de Patrick Suppes.

Principiile *metafizicii probabiliste* postulează că: legile producerii fenomenelor naturale au în esenţă caracter probabilist; cauzalitatea are un caracter probabilist; certitudinea cunoaşterii, în sensul preciziei absolute a măsurilor, este irealizabilă; ştiinţele, ca terminologie, obiect şi metodă, se caracterizează prin pluralism.

Am reţinut aceste principii, lăsând deoparte principiile de interes pentru construcţia epistemologiei generale, pentru că ele se opun principiilor *metafizicii neotradiţionale* ce se regăsesc în versiunile contemporane ale empirismului sau pozitivismului logic, ce au penetrat şi în cunoaşterea sociologică: viitorul este determinat de trecut; orice eveniment are o cauză determinată suficientă; cunoaşterea trebuie să se întemeieze pe certitudine; cunoaşterea ştiinţifică poate, în principiu, să fie adusă până la nivelul de cunoaştere cu diferite niveluri de generalitate; cunoaşterea şi metoda ştiinţifică pot fi, în principiu, unificate (P. Suppes, 1990).

Patrick Suppes considera că principiile metafizicii neotradiţionale sunt false. În ceea ce ne priveşte, apreciem că aplicarea principiilor *empirismului probabilist* în cunoaşterea sociologică este foarte fertilă, dat fiind faptul că fenomenele sociale, prin *complexitatea* lor, se pretează cel mai bine analizei probabiliste sau statistice.

Cunoaşterea ştiinţifică a proceselor sociale, precum şi a comportamentelor individuale şi de grup se realizează totdeauna în cadrul oferit de teoriile recunoscute ca adevărate de către comunitatea cercetărilor la un moment dat. Prin *teorie* (gr. *theoria*, acţiunea de observare, figurat: speculaţia intelectuală) se înţelege o creaţie intelectuală prin care mai multe legi sunt

asociate unui principiu din care ele pot fi deduse cu rigurozitate (Paul Foulquié și Raymond Saint-Jean, 1962). În sens restrâns, teoria reprezintă un ansamblu de enunțuri cu valoare de adevăr privind relațiile dintre fenomene. Dacă avem în vedere teoriile din științele sociale și comportamentale, vom spune că aici teoriile au diferite niveluri de generalitate.

Încă la jumătatea secolului trecut, Robert K. Merton (1957) atrăgea atenția asupra necesității de a se elabora *teorii de rang mediu de generalitate*, adică enunțuri intim legate între ele și verificabile empiric privind comportamentul omului în relațiile sale cu alții oameni. În *Social Theory and Social Structure* (1957) Robert K. Merton descrie teoriile de rang mediu ca „teorii care se află între ipotezele de lucru minore, dar necesare, care abundă în cercetarea de zi cu zi, și eforturile sistematice integratoare de a dezvolta o teorie unitară care să explice toate uniformitățile observate ale comportamentului, ale organizării și schimbării sociale" (*apud* G. Marshall, 1994/2003, 643). Sociologia, incluzînd și psihologia socială, se prezintă astăzi cu o structură teoretică multinivelară extrem de complexă, cuprinzînd *mari teorii* (structuralismul, funcționalismul, materialismul dialectic și istoric, fenomenologia etc.), dar și *teorii medii* (teoriile mobilității sociale, ale grupurilor mici, disonanța cognitivă etc.), precum și *teorii de nivel de generalitate minim* (enunțuri empirice adevărate „aici și acum").

Teoriile constau din enunțuri referitoare la relațiile dintre variabile și explicarea acestor relații cu ajutorul unor *concepte nereferențiale* (al căror denotat nu este direct observabil). Să luăm ca exemplu teoria durkheimiană despre sinucidere. În lucrarea *Le Suicide. Étude de sociologie* (1897) sinuciderea este definită ca „orice caz de moarte care rezultă direct sau indirect dintr-un act pozitiv sau negativ, săvîrșit de către victima însăși și despre care știe ce rezultat va produce (Durkheim, 1897/1993, 12). Analizând statisticile vremii, Émile Durkheim a constatat că în principalele țări europene numărul sinuciderilor prezintă de la un an la altul o mare stabilitate (Tabelul 1.1). Aceasta l-a condus la concluzia condiționării sociale a sinuciderilor, respingând ideea, dominantă la acea dată, potrivit căreia sinuciderea ar avea cauze psihologice sau psihopatologice.

Tabelul 1.1. *Constanța sinuciderilor în principalele țări europene (cifre absolute)* (după Durkheim, 1897/1993, 15)

Țara / Anul	Franța	Prusia	Anglia	Saxonia	Bavaria	Danemarca
1866	5.119	2.485	1.329	704	410	443
1867	5.011	3.625	1.316	752	471	469
1868	5.547	3.658	1.508	800	453	498
1869	5.114	3.544	1.588	710	425	462

Încercând să găsească o explicație a ratelor de sinucidere (numărul sinuciderilor anuale raportat la numărul mediu al populației × 1.000.000), diferite de la o țară la alta, a pus în relație aceste rate cu o serie de variabile: vârstă, sex, stare civilă, religie. A constatat că în țările în care predomină religia catolică (Italia, de exemplu) rata sinuciderilor este mult mai mică decât în țările în care predomină religia protestantă (de exemplu, Prusia, Danemarca, Suedia). Diferențele privind rata sinuciderilor se mențin constante în intervalul de timp studiat (Tabelul 1.2).

Tabelul 1.2. *Rata sinuciderilor la un milion de locuitori în unele țări europene* (după Durkheim, 1897/1993, 19)

Țara	*Rata sinuciderilor*			*Rangul*		
	1866-70	*1871-75*	*1874-78*	*1866-70*	*1871-75*	*1874-78*
Italia	30	35	38	1	1	1
Belgia	66	69	78	2	2	2
Anglia	67	66	69	3	3	3
Norvegia	76	73	71	4	4	4
Austria	78	94	130	5	5	5
Suedia	85	81	91	6	6	6
Bavaria	90	91	100	7	7	7
Franța	135	150	160	8	8	8
Prusia	142	134	160	9	9	9
Danemarca	277	258	255	10	10	10
Saxonia	293	267	334	11	11	11

Pentru a verifica relația dintre religie și sinucidere, Émile Durkheim a cercetat statisticile din fiecare țară separat pe confesiuni (Tabelul 1.3). Din aceste statistici rezultă fără echivoc faptul că în rândul populației de confesiune protestantă rata sinuciderilor este mai mare decât la populația de religie catolică. „Aruncând o privire pe harta europeană a sinuciderilor, observăm imediat că în țările catolice, ca Spania, Portugalia, Italia, sinuciderea este puțin dezvoltată, ea atingînd valoarea maximă în țările protestante: Prusia, Saxonia, Danemarca (Durkheim, 1897/1993, 113).

Tabelul 1.3. *Sinuciderile, în diferite țări, la un milion de persoane din fiecare confesiune* (după Durkheim, 1897/1993, 116)

Țara	*Perioada*	*Confesiunea*		
		Protestanți	*Catolici*	*Evrei*
Austria	1852-59	79,5	51,3	20,7
Bavaria	1844-56	135,4	49,1	105,9
Prusia	1849-55	159,9	49,1	46,4
Baden	1852-62	139,0	117.0	87,0
Würtenberg	1846-60	113,5	77,9	65,6

Variabilele puse în relație (apartenența religioasă și sinuciderile) sunt direct observabile (din statisticile oficiale). Pentru a se ajunge la o teorie sociologică a sinuciderii s-a introdus între cele două variabile un al treilea factor (neobservabil direct), și anume „gradul de integrare socială". Prin atașamentul față de biserică, religia catolică asigură individului un grad de integrare socială mai mare decât religia protestantă; aceasta explică de ce în țările cu populație

BCU IAȘI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

predominant protestantă rata sinuciderilor (de tip egoist) este crescută. Integrarea socială a indivizilor, ca explicație cauzală a sinuciderii, intervine și în relația dintre acest act de autosuprimare a vieții și profesie, situație maritală sau situație socială: militarii sunt mai înclinați spre sinucidere decât civilii, rata sinuciderilor este mai mare la celibatari decât la persoanele căsătorite, în timp de pace decât în perioadele de război, în etapele de prosperitate sau recesiune economică decât în cele de stabilitate economică.

Lucrarea *Le Suicide. Étude de sociologie* rămâne de referință în metodologia cercetării sociologice, evidențiind rolul teoretic în investigațiile empirice (concrete). În același timp, ea arată importanța definirii clare a conceptelor (sinucidere egoistă, altruistă, anomică etc.), necesitatea introducerii *variabilelor test* în verificarea relației dintre două fenomene, valoarea analizei multivariate și a analizei contextului. Cu ajutorul studenților și colaboratorilor săi, în special al lui Marcel Mauss (1872–1950), creatorul Școlii sociologice franceze a dat un model inegalat în istoria de până azi a sociologiei, demonstrând că *sinuciderea este un fapt social explicabil prin factori sociali*. Cunoașterea științifică a faptelor, fenomenelor și proceselor sociale se realizează – așa cum am văzut – cu ajutorul conceptelor clar definite, utilizându-se metode și tehnici de cercetare riguroase, verificându-se ipotezele sau urmărindu-se descrierea obiectivă a vieții sociale.

Cercetarea sociologică – o activitate socială

Martyn Hammersley (1993) a identificat un număr de trăsături care diferențiază cercetarea socială de alte activități. În primul rînd, investigația în domeniul științelor sociale și comportamentale, ca oricare cercetare științifică, are ca scop *descoperirea adevărului*, nu producerea dovezilor pentru susținerea unei poziții deja adoptate. Prin aceasta cercetarea sociologică, psihologică sau psihosociologică se diferențiază de activitatea ideologică, de propagandă și *advertising* (reclamă, publicitate). Apoi, cercetarea socioumană este mai degrabă preocupată de *producerea informațiilor referitoare la fapte*, nu de enunțul judecăților de valoare. Ea are un *scop teoretic*, nu unul practic, deși – așa cum se va vedea – problemele teoretice în domeniul științelor sociale și comportamentale au, prin natura lor, și o dimensiune practic-aplicativă. Pe baza analizei aprofundate a realității, cercetarea sociologică, psihologică ș.a.m.d. tinde spre *formularea unor legi*, spre găsirea invarianților, a relațiilor de profunzime dintre variabile. În fine, *măsurarea* și *controlul* variabilelor sunt esențiale în cercetarea științifică a vieții sociale și comportamentelor. Cercetării științifice, în general, și implicit și cercetării sociologice le sunt proprii *stilul de prezentare a rezultatelor* anchetelor sociologice, sondajelor de opinie publică, experimentelor psihosociologice. Fără a fi schematic și rigid, stilul rapoartelor de cercetare se deosebește radical de stilul lucrărilor beletristice.

Gary King, Robert Keohane și Sidney Verba (1994/2000, 21-23) apreciau că cercetarea științifică a socioumanului are patru caracteristici:

1) *Obiectul cercetării îl constituie formularea de inferențe*. A face *inferențe* înseamnă „a trage concluzii mai generale privitoare la ceva care nu este observabil, pornind de la datele colectate" (*op. cit.*, 21). Dar ce poate fi acel ceva care nu este observabil? Răspunsul meu: legitatea de producere a fenomenelor, în primul rând, și ansamblul, întregul, în al doilea rând. Generalul nu poate fi surprins decât prin particular, esența se relevă prin formele pe care le îmbracă. Observăm comportamentele deviante, nu și cauzele lor. Culegem date doar de la o

mică parte din totalul populaţiei unei categorii sociale sau a unei ţări (folosim eşantioane de 1000-2000 de persoane) şi formulăm concluzii pertinente despre ansamblul populaţiei (ca în cazul sondajelor de opinie publică). Autorii anterior citaţi consideră că în cercetarea de bună calitate – adică ştiinţifică – se întâlnesc două tipuri de inferenţe: *inferenţe descriptive*, când se trece de la ceea ce s-a observat (cazurile studiate) la ceea ce nu s-a observat (restul cazurilor asemănătoare), şi *inferenţe cauzale*, când se trece de la datele colectate la legile de producere a fenomenelor observate.

2) *Procedurile sunt publice.* Robert K. Merton (1910–2003), analizând statutul *teoriilor sociologice cu rang mediu de generalitate* (*theories of the middle range*), afirmă: „Ştiinţa, în care se include şi sociologia, este publică, nu privată" (Merton, 1949/1968). Aparţinând domeniului public, cercetarea sociologică trebuie să fie transparentă. „Dacă metoda şi logica observaţiei unui cercetător sunt lăsate implicite, comunitatea ştiinţifică nu are nici o modalitate de a verifica validitatea demersului" (King *et al.* 1994/2000, 22). Respectând cerinţa de a face publice datele culese şi modalitatea de prelucrare a lor, uneori în redactarea studiilor bazate pe cercetările cantitative se exagerează, incluzându-se în text pagini întregi cu tabele. Locul tabelelor, atâtea câte sunt necesare şi suficiente, este în anexe. *Uti, non abuti.*

3) *Concluziile sunt incerte.* Întreaga cunoaştere este incertă. Certitudini avem doar în credinţele noastre, în rest domneşte incertitudinea. Cercetătorul care nu se îndoieşte – în sens cartezian – de rezultatele investigaţiilor lui nu merită să fie luat în consideraţie.

4) *Caracterul ştiinţific este dat de metoda folosită.* Karl Pearson (1892) aprecia că unitatea ştiinţei constă în metodă, nu în materialul de studiu. Cercetarea fenomenelor paranormale ţine de domeniul ştiinţei doar dacă sunt folosite metode ştiinţifice de culegere, prelucrare şi interpretare a datelor. Dacă nu, avem de-a face cu pseudoştiinţă sau şarlatanie. I se atribuie lui Albert Einstein dictonul: „Dacă afirmaţiile noastre sunt sigure, ele nu spun nimic despre realitate, iar dacă spun ceva despre realitate, ele nu sunt sigure". Oricui ar fi aparţinut aceste cuvinte, ele sunt einsteiniene. Merită să fie ţinute minte. Nimeni nu este imun la incertitudine, nici cercetătorul cantitativist, nici cel calitativist. Totuşi, după cum arătau Gary King, Robert Keohane şi Sidney Verba (1994/2000, 43), este mai puţin probabil ca cercetătorul cantitativist să formuleze generalizări nepermise, dat fiind faptul că lucrează cu un număr mare de cazuri şi că ia în calcul reprezentativitatea statistică. Cercetătorul calitativist, în schimb, este mai sigur pe inferenţele pe care le face când este vorba de concluziile pe care le trage când observă comportamentul unei persoane cu care a stat îndelung de vorbă (în cadrul unui interviu în profunzime), căreia îi cunoaşte biografia şi mediul de viaţă. Fapt este că în orice tip de cercetare din câmpul ştiinţelor socioumane trebuie să se estimeze gradul de certitudine a concluziilor.

Aşa cum precizau Gary King, Robert Keohane şi Sidney Verba (1994/2000, 23), cele patru caracteristici ale ştiinţei conduc la concluzia că cercetarea sociologică este o *activitate socială*. Această viziune asupra cercetării sociologice este foarte reconfortantă: investigaţiile noastre, oricât de mărunte, adaugă un plus de cunoaştere la ceea ce alţii vor realiza mai mult şi mai bine.

Rolul paradigmelor în cercetarea sociologică

Termenul de „paradigmă" are sensuri multiple. În lucrarea *Structura revoluțiilor științifice* (1962/1976), Thomas S. Kuhn, creatorul termenului, l-a utilizat în nu mai puțin de douăzeci și trei de sensuri, de la „o realizare științifică concretă" până la „un set caracteristic de convingeri și preconcepții". Totuși, cel mai frecvent termenul de „paradigmă" este utilizat cu sensul de model, exemplu sau *pattern*. Paradigmele reprezintă „realizările științifice exemplare", „exemplele standard" sau „exemplele comune" împărtășite de o comunitate științifică pentru formularea și rezolvarea problemelor de cercetare. „Aceste exemple împărtășite în comun pot îndeplini funcții de cunoaștere atribuite în mod obișnuit regulilor împărtășite în comun" (Kuhn, 1877/1982, 334). Cunoașterea cu ajutorul paradigmelor este o „cunoaștere tacită", nu e cuprinsă în reguli, ci asemănătoare „învățării observaționale", „precum ucenicul fură cunoștințele de la meșter" – ca să folosim comparația utilizată de Mircea Flonta (1982) în studiul introductiv la lucrarea *Tensiunea esențială* a lui Thomas S. Kuhn.

În sociologie, așa cum remarcau Gilles Ferréol și Philippe Deubel (1993, 98), unele dintre cele mai cunoscute paradigme sunt: paradigma nașterii capitalismului (Max Weber), paradigma prejudecăților rasiale (Albert Memmi), paradigma logicii semnelor sociale (J. Baudrillard), paradigma familiei nucleare (Talcott Parsons). Conform paradigmei lui Max Weber despre nașterea capitalismului, burghezii se transformă în antreprenori când investesc productiv, nu când fac din bogăția lor o ocazie de speculație sau când o folosesc pentru a duce o viață somptuoasă. Capitalismul constă într-o „activitate capitalistă continuă, rațională, spre un câștig mereu *reînnoit,* spre *rentabilitate*", iar „dorința de câștig bănesc cât mai mare nu are în sine nimic de-a face cu capitalismul [...]. Lăcomia de câștig neînfrânată nu este nici în cea mai mică măsură egală cu capitalismul și cu atât mai mult cu *spiritul* său" (Weber, 1922/1993, 8-9). Paradigma prejudecăților rasiale – formulată de Albert Memmi – ia în considerare faptul că valorizarea diferenței biologice, reale sau imaginare, servește ca justificare pentru dominarea unei categorii de populație de către alta. Jean Baudrillard consideră că în societățile opulente consumul constituie un semn social. Paradigma logicii semnelor sociale, pe care a creat-o, subliniază substituirea logicii satisfacerii trebuințelor prin logica consumului ostentativ. În fine, Talcott Parsons propune paradigma familiei nucleare: dezvoltarea societății industriale impune mobilitatea populației. Astfel se explică independența crescută a copiilor și tendința de „nuclearizare" a familiei.

Să ilustrăm în continuare rolul paradigmelor în cercetarea sociologică printr-un exemplu împrumutat din lucrarea *Methods of Social Research* a lui Kenneth D. Bailey (1982): fenomenul suprapopulației analizat atât prin paradigma *malthusiană*, cât și prin paradigma *marxistă*. Thomas R. Malthus (1766–1834) aprecia în *Eseu asupra legii populației* (1798) că populația crește în proporție geometrică, în timp ce mijloacele de subzistență cresc în proporție aritmetică, stabilind „legea naturală" a suprapopulației absolute. Teologul și economistul englez menționat, respingând ideea că limitarea numărului populației ar fi imorală, considera că o serie de factori naturali și sociali (seceta, războaiele etc.) restabilesc echilibrul dintre volumul populației și cantitatea mijloacelor de subzistență. De asemenea, indivizii morali pot lua decizia de limitare a numărului descendenților.

Thomas R. Malthus respingea socialismul, acuzându-l că distruge inițiativa individului. Karl Marx (1818–1883), fondatorul utopiei „comunismului științific", utilizează o altă paradigmă,

considerând capitalismul vinovat de pauperizarea clasei muncitoare. În concepţia sa, legea naturală a suprapopulaţiei nu reprezintă decât o justificare a relaţiilor de exploatare, că trecerea la socialism rezolvă problema sărăciei şi suprapopulării. Acceptarea unei paradigme sau a alteia conduce la evaluări diferite ale aceleiaşi realităţi. Cercetătorii ataşaţi unei paradigme vorbesc o limbă diferită de cea a oamenilor de ştiinţă, care împărtăşesc în comun convingerile şi toate angajamentele altei paradigme. Paradigma malthusiană utilizează conceptele de rată geometrică, rată aritmetică, întrerupere pozitivă, întrerupere preventivă, mizerie, în timp ce paradigma marxistă are drept concepte de bază pe cele de clasă socială, conştiinţă de clasă, exploatare, supramuncă, plusvaloare, dictatura proletariatului.

Desfăşurarea cercetărilor ştiinţifice în baza unei paradigme este considerată *cercetare normală*, ea contribuind la rezolvarea *problemelor puzzle* (joc de asamblare). Dacă într-o perioadă mai mult sau mai puţin îndelungată nu se acumulează progrese în rezolvarea problemelor *puzzle* importante, survine o situaţie de *criză a cunoaşterii* din respectivul domeniu. Oamenii de ştiinţă care s-au condus după acea paradigmă îşi pierd încrederea în ea şi caută paradigme noi. Este ceea ce Thomas S. Kuhn numea *cercetarea extraordinară*. Astfel începe o *revoluţie ştiinţifică*, ce inaugurează o nouă tradiţie de cercetare. Între paradigmele vechi şi cele noi se desfăşoară o adevărată competiţie: poate învinge tendinţa conservatoare sau, dimpotrivă, orientarea revoluţionară. Această competiţie stimulează fără îndoială imaginaţia sociologică. Problema este de a înţelege că fiecare paradigmă a contribuit într-o măsură mai mare sau mai mică la dezvoltarea ştiinţei.

Studiul sistematic asupra teoriilor sociologice, metateoretizarea, a pus în evidenţă mai multe moduri de înţelegere a paradigmelor în sociologie: a) identificarea paradigmelor cu teoriile sociologice; b) identificarea paradigmelor cu modul de gândire al giganţilor sociologiei; c) supraordonarea paradigmelor faţă de teoriile şi metodele sociologiei.

George Ritzer (1975/2001), profesor la University of Maryland (SUA), acordând o atenţie deosebită metateoretizării, a identificat în sociologia americană din anii '60 doar trei paradigme, denumite:

1) „paradigma faptelor sociale" (*The social facts paradigm*), expusă exemplar de către Émile Durkheim în *Regulile metodei sociologice* (1985/1974);

2) „paradigma definiţiei socialului" (*The social definition paradigm*), ilustrată de Max Weber (1921/1978);

3) „paradigma comportamentului social" (*The social behavior paradigm*), propusă de George Homans (1961) şi dezvoltată de Peter Blau (1964).

Profesorul de la Universitatea din Maryland, George Ritzer – autorul *bestseller*-ului *Mcdonaldizarea societăţii* (2000/2003) – consideră că este greşit să se utilizeze termenul de „paradigmă" pentru a desemna teoriile sociologice sau cercetările exemplare ale marilor sociologi, aşa cum fac, de exemplu, Robert Friedrics (1970), care vorbeşte despre paradigmele: sistemul social, conflictul social, dialectica, acţiunea socială, schimbul social şi fenomenologia, sau Andrew Efrat (1972), care ia în consideraţie paradigmele: marxistă, freudiană, durkheimiană, weberiană, parsonsiană ş.a.

George Ritzer (1975/2001, 60) oferă următoarea definiţie: „O paradigmă este o imagine fundamentală a domeniului de studiu al unei ştiinţe. Ea serveşte la determinarea a ceea ce trebuie studiat, ce întrebări trebuie puse, cum trebuie formulate şi ce reguli de interpretare a răspunsurilor

obținute trebuie urmate. O paradigmă este cea mai largă unitate de consens într-o știință și servește la diferențierea unei comunități (sau subcomunități) științifice de alta. O paradigmă subsumează, definește și pune în relație modelele, teoriile, metodele și instrumentele care există în cadrul ei". Privite astfel, paradigmele au patru componente de bază: a) un model, un mod general de lucru care funcționează ca îndreptar pentru alți cercetători; b) o imagine asupra domeniului de studiu, în speță asupra socialului; c) teoriile din cadrul științei; d) ansamblul metodelor și instrumentelor de investigare. Pe baza acestor componente, sociologul american distinge cele trei paradigme ale sociologiei (faptul social, definiția socialului, comportamentul social). Procedând la reducerea numărului paradigmelor, s-ar evita confuziile, fragmentarea sociologiei și s-ar înainta în direcția elaborării unei paradigme sociologice integratoare. Sintetizând argumentația despre distinctivitatea celor trei paradigme, prezentăm următorul tabel (Tabelul 1.4).

Tabelul 1.4. *Caracteristicile celor trei paradigme sociologice* (după G. Ritzer, 1997/2001, pp. 62-72)

Paradigma / Componentele	*Faptele sociale*	*Definiția socialului*	*Comportamentul social*
Modelul	Faptul social, caracterizat prin exterioritate, anterioritate și exercitând o constrângere (É. Durkheim, 1895).	Analiza acțiunii sociale (Max Weber, 1921).	Behaviorismul preluat din psihologie (B.F. Skinner, 1938).
Imaginea	Domeniul de studiu al sociologiei îl constituie faptele sociale: valori, grupuri, rol-*status*-uri sociale, societatea ș.a.	Oamenii sunt creatori activi ai realității sociale.	Relația dintre individ și mediul său de viață.
Teoriile	Teoriile cele mai importante sunt structural-funcționalismul (R.K. Merton, 1968) și teoria conflictului (R. Dahrendorf, 1959).	Teoria acțiunii (T. Parsons, 1937); Interacționismul simbolic (G.H. Mead, 1934); fenomenologia (A. Schütz, 1932); etnometodologia (H. Garfinkel, 1967).	Teoria schimbului social (G. Homans, 1961; P. Blau, 1964).
Metodele	Istorico/comparative, focalizate asupra fenomenelor la nivel macrosocial.	Observația, tehnica interviului și a chestionarului.	Experimentul, tehnica interviului și a chestionarului.

Se observă că cele trei paradigme au puncte comune la nivelul unei sau mai multor componente, fapt interpretat de către George Ritzer ca reprezentând tot atâtea punți între paradigme și totodată o apropiere de construirea unei paradigme sociologice integratoare. Este greu de presupus că sociologia va deveni o știință uniparadigmatică, așa cum era fizica în epoca newtoniană. Personal, consider că este în spiritul concepției lui Thomas Kuhn să utilizăm termenul de „paradigmă" atât pentru a desemna orientările teoretice, cât și pentru modul de a cerceta societatea sau pentru a denumi superteoriile. În continuare așa voi proceda. Fără a contrapune într-o luptă distructivă cercetarea cantitativă cu cercetarea calitativă, apreciez însă că aceste două stiluri de cercetare reprezintă astăzi paradigmele fundamentale ale sociologiei.

Orientată timp de mai multe decenii de paradigma marxistă, cercetarea socioumană din România se află azi într-o situație de criză. Depășirea ei impune crearea unor noi paradigme, care să satisfacă într-o mai mare măsură cerințele cunoașterii științifice. De reținut este faptul că „situația *normală* a sociologiei nu este cea în care predomină cu autoritate o paradigmă unică, ci mai degrabă cea în care coexistă tot timpul, dacă nu cumva se confruntă, abordări ale socialului de facturi teoretice sensibil diferite unele de altele" (Lallement, 1994/1998, 9). Cătălin Zamfir (1999, 9) aprecia că „sociologia, la nivelul ei teoretic și metodologic cel mai abstract, reprezintă nu o paradigmă comună de gândire, ci o colecție de *clasici* care propun proiecte de construcție a sociologiei mai degrabă divergente". Dacă lucrurile stau așa, atunci avem temei să considerăm că istoria sociologiei nu este altceva decât un cimitir de paradigme.

Cunoașterea științifică și valorile sociale

Paradigmele nu diferă numai din punctul de vedere al conceptelor utilizate, dar și în funcție de valorile cărora li se subordonează. Fără a intra într-o discuție aprofundată, vom spune doar că valorile reprezintă relația socială prin care comunitățile umane exprimă concordanța dintre lucruri, idei, fapte sau procese și necesitățile sociale.

Valorile apar ca un rezultat al interacțiunii mai mult sau mai puțin conflictuale dintre indivizi și mediul lor de viață, ca o realitate *sociocognitivă* prin care indivizii determină ceea ce este acceptabil sau inacceptabil, dezirabil sau indezirabil, bun sau rău pentru ei. Antropologul american Clyde Kluckhohn (1951, 388) definește valoarea ca reprezentînd „o concepție explicită sau implicită despre ceea ce este dezirabil, distinctivă pentru individ sau grup, care influențează alegerea modurilor, mijloacelor și scopurilor acțiunii". Așadar, valorile reprezintă ceea ce este dorit de indivizi sau grupuri. Referindu-se nu numai la realitățile prezente, ci și la ceea ce ar trebui să fie, paradigmele includ judecăți de valoare, reflectă valorile la care cercetătorul a aderat. Astfel, paradigma malthusiană la care ne-am referit reflectă valorile religiei protestante, care îndeamnă la muncă și sârguință, la independența individului: paradigma marxistă, pe de altă parte, conține ca valori lupta de clasă, îndemnând la distrugerea capitalismului și la instaurarea socialismului. Dacă paradigmele sunt penetrate de valorile sociale, se pune problema: mai poate fi realizată cunoașterea obiectivă a socialului? La această întrebare s-au conturat două tipuri de răspunsuri: unul care pledează pentru *neutralitate axiologică* și altul care susține necesitatea *afirmării deschise a valorilor* adoptate de cercetători.

Sociologul german Max Weber (1864–1920) cerea în *Sensul „neutralității axiologice" în științele sociologice și economice* (1917) ca cercetătorii vieții sociale să se dispenseze în studiile lor de valorile lor morale, etice, politice, sociologii identificându-se din acest punct de vedere cu fizicienii. În finalul eseului său, Max Weber conchidea: „dacă există o virtute care i s-ar putea pretinde unui «intelectual de profesie», aceasta este obligația expresă de a gândi întotdeauna la rece, în sensul unei autorități personale în fața idealurilor, chiar și a celor mai măreț, care domină vremelnic o anumită epocă și, dacă este nevoie, de «a înota contra curentului»" (Weber, 1917/2001, 180).

În aceeași direcție a neutralității, sociologul american Robert Bierstedt arăta în lucrarea *Ordinea socială* (1957) că sociologia este o știință categorială, nu normativă, neavând astfel legătură cu valorile sociale. Ea se referă la ceea ce este, nu la ce trebuie să fie; ea presupune

cunoaşterea obiectivă independentă de dorinţele şi opţiunile cercetătorilor. Apartenenţa naţională, religioasă, rasială, ca şi opţiunile politice şi morale ale cercetătorilor nu trebuie să influenţeze rezultatele studiilor socioumane.

În studiul *Judecata morală şi acţiunea politică* (1988), Peter L. Berger, discutând problema neutralităţii axiologice, considera sociologia ca o „disciplină a detaşării", sociologul fiind calificat să evalueze dovezile empirice, oferind o imagine a realităţii aşa cum este ea, nu cum ar dori să fie. Profesorul american îl compară pe sociolog cu un cartograf: el oferă o hartă care arată cum se poate ajunge dintr-un loc în altul. Harta îl ajută şi pe hoţ, şi pe poliţist. Este neutră!

Dar este deziderat neutralităţii posibil de realizat în ştiinţele socioumane? Cei mai mulţi specialişti consideră că în ştiinţele sociale şi comportamentale cercetarea liberă de valori este un mit, după cum aprecia Alvin W. Gouldner (1962).

Savanţii sunt actori sociali şi, aşa cum nu se pot despărţi de cunoaşterea comună, nu se pot detaşa definitiv nici de valorile lor din viaţa de zi cu zi. Este, deci, preferabil să se recunoască deschis valorile împărtăşite de cercetători decât să se afirme neutralitatea axiologică imposibil de atins. Apoi, chiar dacă sociologia ar ajunge ca fizica, aceasta nu ar însemna deloc renunţarea la valori, pentru că după lansarea bombei atomice la Hiroshima fizicienii şi-au pus dramatic problema responsabilităţii sociale a utilizării descoperirilor lor ştiinţifice.

Aşadar, nici în ştiinţele naturii – şi cu atât mai puţin în ştiinţele sociale şi comportamentale – nu este nici posibilă, nici dezirabilă, detaşarea de valorile sociale. *Etica responsabilităţii* (concept introdus de Max Weber în prelegerea *Politica drept vocaţie*, 1919) trebuie să orienteze activitatea de cercetare ştiinţifică şi disciplinele socioumane. *Declaraţia universală a drepturilor omului*, adoptată şi proclamată la 10 decembrie 1948 de *Adunarea Generală a ONU*, constituie, după opinia noastră, veritabila tablă de valori a cercetărilor în ştiinţele sociale şi comportamentale. Fiecare din cele treizeci de articole ale *Declaraţiei* propune valori fundamentale, pe care omul de ştiinţă, fie el sociolog, psiholog, antropolog sau psihosociolog, trebuie să le afirme deschis în studiile sale. „Toate fiinţele umane se nasc libere şi egale în demnitate şi în drepturi. Ele trebuie să se comporte unele faţă de altele în spiritul fraternităţii (indiferent) de rasă, culoare, sex, limbă, religie, opinie politică sau orice altă opinie, de origine naţională sau socială, avere, naştere sau orice alte împrejurări". Acesta trebuie să fie crezul fiecărui om, crez afirmat şi în studiile şi cercetările sociologice şi psihologice.

De asemenea, cercetarea socioumană românească trebuie să îşi fixeze drept cadru axiologic *Convenţiei pentru protecţia drepturilor omului şi a libertăţilor fundamentale*, elaborată pe baza *Declaraţiei universale a drepturilor omului* şi intrată în vigoare la 3 septembrie 1953 prin semnarea ei de statele contractante, membre ale *Consiliului Europei*. În *Convenţia europeană a drepturilor omului* se specifică faptul că „Dreptul oricărei persoane la viaţă este protejat de lege" (art. 2). „Orice persoană are dreptul la libertate şi la siguranţă" (art. 5); „Orice persoană are dreptul să i se respecte viaţa sa privată şi de familie, domiciliul şi corespondenţa sa (art. 8); „Orice persoană are dreptul la libertate de gîndire, de conştiinţă şi de religie" (art. 9). Deşi *Convenţia europeană a drepturilor omului* nu consacră decât 14 drepturi şi libertăţi fundamentale, fiind mai puţin extinsă decât *Declaraţia universală a drepturilor omului*, ea are o importanţă deosebită pentru România, ca ţară membră cu drepturi depline în *Consiliul Europei*.

Termeni-cheie

Afirmarea deschisă a valorilor
Cercetare
  extraordinară
  cercetare normală
Cogniție socială
Criză a cunoașterii
Cunoaștere
  comună (spontană, cotidiană)
  științifică
Drepturile fundamentale ale omului
Enculturație
Imaginație sociologică
Intuiție
Metafizică
  neotradițională
  probabilistă
Neutralitate axiologică
Paradigmă
Problemă puzzle
Revoluție științifică
Simț comun
Socializare
Teorie
Valori sociale

Probleme recapitulative

Ce este imaginația sociologică?
Care este deosebirea între „necazurile personale" și „conflictele publice ale structurii sociale"?
Care sunt caracteristicile cunoașterii comune?
Pentru orientarea activităților lor oamenii apelează mai mult la"simțul comun de mâna întâi" sau la „simțul comun de mâna a doua"?
Cum influențează enculturația cunoașterea comună?
Dar socializarea?
Prin ce se justifică necesitatea „rupturii" de cunoașterea comună?
Cum influențează „perseverența credinței" cogniția socială?
Comparați modurile: autoritarian, mistic, logico-rațional și științific de producere a adevărului.
Care sunt postulatele cunoașterii științifice?
Care sunt principiile „metafizicii probabiliste"?
De ce studiul lui Émile Durkheim despre sinucidere este considerat o „realizare științifică exemplară"?
Ce se înțelege prin paradigmă?
Analizați comparativ diferite paradigme din sociologie și psihosociologie.
Cum pot influența valorile sociale cercetarea relației dintre coeficientul de inteligență și rasă?
Identificați valorile sociale din *Declarația universală a drepturilor omului* care trebuie să ghideze cercetarea în domeniul științelor sociale și comportamentale.

Recomandări bibliografice

Durkheim, Émile. [1895] (1974). *Regulile metodei sociologice*. București: Editura Științifică.
Kuhn, Thomas S. [1962] (1976). *Structura revoluțiilor științifice*. București: Editura Științifică și Enciclopedică (*The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: The University of Chicago Press).
Mills, Wright C. [1969] (1975). *Imaginația sociologică*. București: Editura Politică.
Ritzer, George. [1975] (2001). Sociology: A multiple paradigm science. În G. Ritzer. *Explorations in Social Theory. From Metatheorizing to Rationalization* (pp. 58-78). Londra: Sage Publications Ltd.
Stahl, Henri H. (1974). *Teoria și practica investigațiilor sociale* (2 vol.). București: Editura Științifică și Enciclopedică.
Weber, Max. [1917] (2001). Sensul „neutralității axiologice" în științele sociologice și economice. În M. Weber. *Teorie și metodă în științele culturii*. Iași: Editura Polirom.

BCU CLUJ UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL 2

Probleme metodologice în cercetările socioumane empirice

Metodă, tehnică, procedeu, instrument de investigare: precizări terminologice

Înainte de a prezenta conținutul și principiile metodologiei cercetărilor socioumane empirice, se impun câteva precizări terminologice: ce se înțelege prin „metodă", „tehnică", „procedeu" și „instrument de investigare"?

Prin „metodă" (gr. *methodos*, cale, mijloc, mod de expunere), ca și în celelalte științe și în filosofie, se înțelege modul de cercetare, sistemul de reguli și principii de cunoaștere și de transformare a realității obiective. Metoda reprezintă – așa cum se precizează în *Dicționar de filozofie* (1978) – „aspectul teoretic cel mai activ al științei, care jalonează calea dobândirii de cunoștințe noi". Gândirea metodică asigură *adequatio intellectus ad intellecti* (coerența logică internă) și *adequatio intellectus ad rei* (concordanța imaginilor noastre mintale cu realitatea obiectivă).

În științele socioumane, termenul de „metodă" se utilizează în accepțiuni foarte variate, asociindu-i-se când un sens prea larg, când unul prea îngust. Se vorbește astfel de metoda statistică, istorico-comparativă, dialectică, experimentală, dar și de metoda cazului, convorbirii, celor mai mici pătrate etc. Nu este de mirare că specialiștii au remarcat faptul că în științele sociale și comportamentale noțiunea de „metodă" este ambiguă (Grawitz, 1972, 18). Se utilizează când la singular (metoda comparativă, metoda stimulilor constanți etc.), când la plural (metode de culegere a datelor, de prelucrare a informațiilor).

Din rațiuni didactice voi utiliza în continuare termenul la plural, înțelegând că metodele din științele socioumane pot fi clasificate după multiple criterii. După criteriul *temporal*, facem distincție între *metodele transversale*, urmărind descoperirea relațiilor între laturile, aspectele, fenomenele și procesele socioumane la un moment dat (observația, ancheta, testele psihologice și sociometrice etc.), și *metodele longitudinale*, studiind evoluția fenomenelor în timp (biografia, studiul de caz, studiile panel etc.). Un alt criteriu de clasificare a metodelor îl constituie *reactivitatea*, gradul de intervenție a cercetătorului asupra obiectului de studiu. În experiment, cercetătorul intervine provocând producerea fenomenelor, spre deosebire de observație, în care ideal ar fi ca cercetătorul să nu producă nici o modificare a comportamentelor sau situațiilor studiate. După reactivitatea lor, metodele pot fi clasificate astfel: *metode experimentale* (experimentul sociologic, psihologic), metode *cvasiexperimentale* (ancheta, sondajul de opinie, biografia socială provocată etc.) și *metode de observație* (studiul documentelor sociale, observația și altele). Metodele în științele sociale și comportamentale mai pot fi clasificate și după *numărul unităților* sociale luate în studiu. Există *metode statistice*, desemnând investigarea unui număr mare de unități

sociale (anchetele socio-demografice, sondajele de opinie, analizelele matematico-statistice), şi *metode cazuistice*, semnificând studiul integral al câtorva unităţi sau fenomene socioumane (biografia, studiul de caz, monografia sociologică etc.). În fine, după *locul ocupat în procesul investigaţiei* empirice, metodele pot fi: *de culegere a informaţiilor* (înregistrarea statistică, studiul de teren, ancheta etc.), *de prelucrare a informaţiilor* (metode cantitative, metode calitative), *de interpretare a datelor cercetării* (metode comparative, interpretative etc.). Şi termenul de „tehnică" (gr. *tekne*, procedeu, vicleşug), desemnând „ansamblul de prescripţii metodologice (reguli, procedee) pentru o acţiune eficientă atât în sfera producţiei materiale, cât şi în sfera producţiei spirituale (tehnici de cunoaştere, de calcul, de creaţie), precum şi în cadrul altor acţiuni umane (tehnici de luptă, sportive)" – a se vedea *Dicţionar de filozofie* (1978) –, utilizat în ştiinţele sociale şi comportamentale, este ambiguu, nefăcându-se totdeauna distincţiile cuvenite între metode şi tehnici sau între tehnici şi procedee. Unele lucrări apar sub titlul *Metode şi tehnici*, încercându-se astfel depăşirea dificultăţii de identificare a metodelor şi, respectiv, a tehnicilor de cercetare. Ocolind discuţiile oţioase, vom spune că tehnicile de cercetare, subsumate metodelor, se referă la demersul operaţional al abordării fenomenelor de studiu. Astfel, dacă ancheta reprezintă o metodă, chestionarul apare ca tehnică, modul de aplicare – de exemplu, prin autoadministrare – ca un procedeu, iar lista propriu-zisă de întrebări (chestionarul tipărit) ca instrument de investigare.

Observăm că aceleiaşi metode îi sunt subordonate mai multe tehnici (există anchete pe bază de chestionar, pe bază de interviu sau cu formulare statistice de înregistrare), fiecare tehnică putând fi aplicată în modalităţi variate. În afara autoadministrării, într-o anchetă chestionarele pot fi aplicate cu ajutorul operatorilor, pot fi aplicate individual sau colectiv, expediate prin poştă sau tipărite în ziare şi reviste – toate acestea reprezentând procedee de investigare.

Procedeul reprezintă, aşadar, „maniera de acţiune", de utilizare a *instrumentelor de investigare*, care nu sunt altceva decât uneltele materiale (foaie de observaţie, fişă de înregistrare, ghid de interviu, test creion-hîrtie sau aparat etc.) de care se sluşeşte cercetătorul pentru cunoaşterea ştiinţifică a fenomenelor socioumane. Uneori, se utilizează termenul de „procedură" ca echivalent al celui de „metodă", iar în categoria instrumentelor de investigare sunt incluse şi aparatele de înregistrare a comportamentelor (aparatul de fotografiat, de filmat etc.), de măsurare a senzaţiilor (kinezimetru, olfactometru, algometru etc.), de declanşare a reacţiilor comportamentale (generator de sunete, conflictograf). Chiar dacă nu există un acord unanim în ceea ce priveşte utilizarea termenilor de „metodă", „tehnică", „procedeu", „instrument de investigare", se acceptă că între metode, tehnici şi procedee – ca să nu mai vorbim de instrumentele de investigaţie, care reprezintă materializarea metodelor şi tehnicilor – există legături de supraordonare şi de subordonare, generate de gradul de abstractizare, de nivelul la care operează (abstract, concret), ca şi de raportul în care se află cu nivelul teoretic. Metodele, tehnicile, procedeele şi chiar instrumentele de investigare se subsumează perspectivei teoretico-metodologice, astfel că autonomia lor nu este decât relativă (Figura 2.1).

Cunoscând semnificaţia termenilor de „metodă", „tehnică", „procedeu", „instrument de investigare", putem preciza acum conţinutul conceptului de „metodologie", aşa cum este utilizat cu referire la cercetările socioumane empirice. Conform etimologiei, metodologia (gr. *methodos* + *logos*) desemnează „ştiinţa metodelor". În sens literal, metodologia este ştiinţa integrată a metodelor, metoda fiind demersul raţional al spiritului pentru descoperirea adevărului sau rezolvarea unei probleme (René Caude, 1964). Se poate spune că metodologia constituie interfaţa dintre teorie şi metodă.

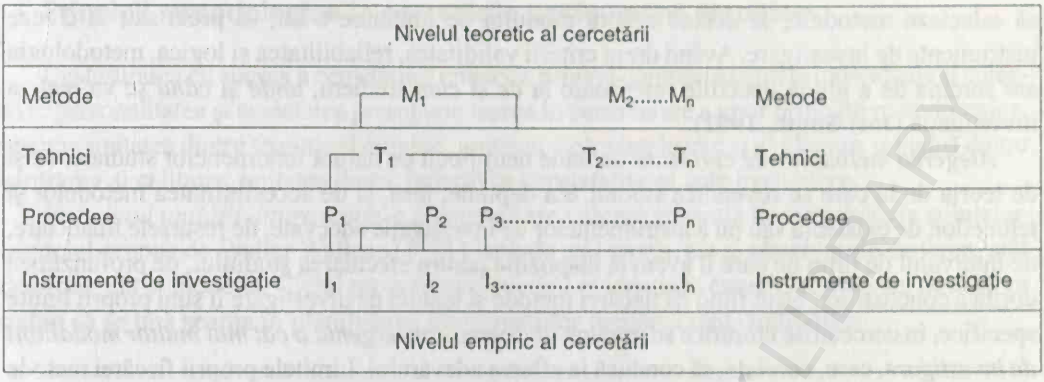

Fig. 2.1. *Relația dintre metode, tehnici, procedee și instrumente de cercetare*

Metodologia în științele sociale și comportamentale are două laturi: analiza critică a activității de cercetare și formularea unor propuneri pentru perfecționarea acestei activități. Paul F. Lazarsfeld (1959) considera că metodologia are șase teme principale: delimitarea obiectului de studiu în cercetările empirice; analiza conceptelor; analiza metodelor și tehnicilor de cercetare; analiza raportului dintre metodele și tehnicile utilizate; stematizarea datelor obținute în cercetarea empirică; formalizarea raționamentelor. Din multitudinea faptelor, fenomenelor și proceselor socioumane, în cercetările empirice se procedează pornind de la teorie la *abstragerea obiectului de studiu* din țesătura relațiilor în care se află. Acest decupaj, în investigațiile sociologice, se justifică prin aceea că nu toate elementele structurii și acțiunii sociale se situează pe același plan, că nu toate au o contribuție egală la explicarea fenomenelor. Același lucru se poate spune și despre investigațiile psihologice, antropologice ș.a.m.d. Cercetătorul trebuie să procedeze ca „un doctor perspicace care lasă la o parte zece fapte secundare și reține pentru studiu și diagnostic un simptom hotărîtor". De asemenea, reconstituirea în plan teoretic a realității sociale, integrarea fenomenului studiat presupune o riguroasă analiză metodologică. Obiectivitatea cercetării empirice nu se dobândește prin acumularea și juxtapunerea datelor obținute în investigația de teren. Adevărul „Dacă totul este esențial, atunci nimic nu mai este esențial" ne obligă la analiza metodologică a modului de delimitare a obiectului de studiu.

Metodologia are în vedere și *clarificarea înțelesului conceptelor*, corectitudinea definirii lor, analiza limbajului utilizat. Probabil, aceasta constituie cea mai veche sarcină a metodologiei, dar și cea mai actuală. Să ne gândim la faptul că unii termeni pe care-i folosim în mod curent circulă cu accepțiuni foarte diferite. De exemplu, termenul de „ideologie" are peste 150 de accepțiuni, iar cel de „cultură" peste 250 de înțelesuri oarecum diferite (Abraham Moles, 1967). Pentru că analizei conceptelor îi este consacrat un loc aparte în cadrul manualului nostru, nu mai insist acum asupra acestui domeniu de interes metodologic. De asemenea, doar semnalez că metodologia se preocupă de analiza metodelor și tehnicilor de cercetare, de respectarea regulilor de alcătuire a chestionarelor, de construcția scalelor, a eșantioanelor etc., cu scopul eliminării distorsiunilor și asigurării reprezentivității concluziilor. Analiza metodologică vizează punerea în relație a metodelor, tehnicilor, procedeelor și instrumentelor de investigație, adecvarea lor la obiectul de studiu. René Caude (1964) aprecia că în metodologie prima problemă este de a vedea dacă toate metodele sunt la același nivel de abstractizare sau nu. Pentru metotodolog, nu există metode privilegiate, ci doar metode adecvate. În fiecare studiu, cercetătorul trebuie

să selecteze metodele, să decidă asupra modului de îmbinare a lor, să preia sau să creeze instrumente de investigare. Având drept criterii validitatea, reliabilitatea şi logica, metodologia are sarcina de a ghida deciziile referitoare la *ce* şi *cum* studiem, *unde* şi *când* se va realiza investigaţia (Joel Smith, 1991).

Alegerea metodelor de cercetare depinde nemijlocit de natura fenomenelor studiate, ca şi de teoria de la care se revendică studiul. Ea depinde, însă, şi de accesibilitatea metodelor şi tehnicilor, de existenţa sau nu a instrumentelor de investigaţie adecvate, de resursele financiare, de intervalul de timp pe care îl avem la dispoziţie pentru efectuarea studiului, de profunzimea dorită a concluziilor. Ştiut fiind că fiecărei metode şi tehnici de investigare îi sunt proprii limite specifice, în cercetările empirice se impune *aplicarea convergentă a cât mai multor modalităţi de investigare*, care, corelate, să conducă la aflarea adevărului. Limitele proprii fiecărei metode şi tehnici pot fi depăşite prin utilizarea convergentă a cât mai multora dintre ele. Analiza metodologică verifică respectarea acestui principiu şi, mai ales, încearcă să stabilească articularea optimă a metodelor, tehnicilor şi instrumentelor de cercetare într-o strategie eficientă.

În fine, *verificarea modului de sistematizare şi prelucrare a datelor* din cercetările de teren (alcătuirea seriilor de date, reunirea informaţiilor cifrice în clase statistice, valabilitatea aplicării testelor şi coeficienţilor statistici în funcţie de nivelul de măsurare cu care s-a operat etc.), ca şi încercarea de *formalizare a enunţurilor* (despre care vom vorbi în continuare) conturează câmpul de interes al studiilor metodologice.

Vizând cunoaşterea în domenii particulare (sociologic, psihologic, antropologic etc.), metodologia cercetărilor empirice se subordonează metodologiei generale a ştiinţei, în strânsă corelaţie cu metodologia preconizată de filosofie. Astfel, în metodologia sociologică întâlnim tot atâtea orientări câte poziţii teoretice s-au afirmat în ştiinţa despre societate.

Fără a contesta importanţa studiilor metodologice, unii sociologi manifestă scepticism faţă de finalitatea lor. Karl-Dieter Opp (1970) sistematizează obiecţiile ce se aduc cel mai frecvent preocupărilor metodologice în cercetările socioumane empirice. Astfel, argumentul „celor o mie de paşi" invocat de unii sociologi atrage atenţia cercetătorilor că rostul lor este să cerceteze, nu să reflecteze asupra cercetării. Cine a făcut o mie de paşi este capabil să îl facă şi pe al o mie unulea. Aşa să fie? Chiar în legătură cu mersul – o activitate automatizată – pentru a păşi frumos şi eficient trebuie să conştientizezi fiecare pas. Dacă te împiedici, cu atât mai mult îţi analizezi mersul. Fără analiza activităţilor nu se obţine nici un progres. Acest lucru este cu atât mai mult adevărat pentru activităţile intelectuale, cum este cercetarea ştiinţifică. Nici argumentul că în ştiinţele naturii, unde s-au acumulat progrese notabile, oamenii de ştiinţă se ocupă mai puţin decât cei din domeniul ştiinţelor sociale şi comportamentale de probleme metodologice nu rezistă analizei. Karl R. Popper, Thomas S. Kuhn sau Patrick Suppes sunt contraexemple strălucite: ştiinţele sociale datorează mult reflecţiei metodologice şi epistemologice a unor filosofi cu o bună specializare în ştiinţele exacte. Al treilea argument împotriva preocupărilor metodologice pare, la prima vedere, imposibil de respins: dacă s-ar respecta toate cerinţele metodologice, nu ar mai exista cercetări socioumane empirice. Într-adevăr, cercetările empirice se depărtează mai mult sau mai puţin de la prescripţiile metodologice, dar cunoaşterea acestor abateri constituie garanţia apropierii continue de standardele metodologice recunoscute de specialiştii din ştiinţele sociale şi comportamentale.

Principii metodologice în cercetările socioumane empirice

Desfăşurarea cu succes a cercetărilor empirice privind comportamentele individuale şi colective, personalitatea şi societatea presupune luarea în considerare a unor principii metodologice, precum unitatea dintre teoretic şi empiric, unitatea dintre înţelegere şi explicaţie, unitatea dintre cantitativ şi calitativ, unitatea dintre judecăţile constatative şi cele evaluative.

Principiul unităţii dintre teoretic şi empiric are valoare generală în metodologia ştiinţelor. Modelul propus de Walter Wallace (1971) include atât teoria, cât şi observaţiile de teren, atât deducţia, cât şi inducţia. Ciclul procesului cercetării evidenţiază etapele principale, de care va trebui să se ţină seama în planificarea investigaţiilor preponderent cantitative.

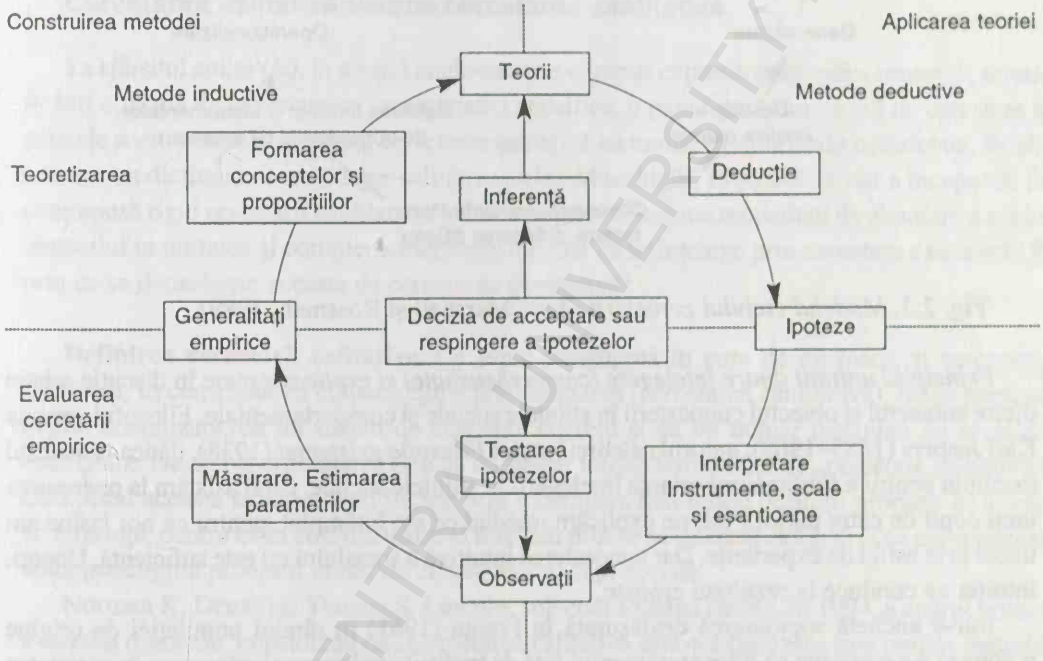

Fig. 2.2. *Principalele componente informaţionale. Controlul metodologic şi transformarea informaţiilor în procesul cercetării ştiinţifice* (după Wallace, 1971)

Catherine Marshal şi Gretchen B. Rossman (1989) propun un model al cercetării calitative. Şi în acest model unitatea teoretic-empiric este centrală, chiar dacă apar elemente noi. Cercetătorul nu mai porneşte, ca în tradiţia pozitivistă a cercetărilor cantitative, de la teorie, ci începe cu observarea fenomenelor care îi deşteaptă curiozitatea, a fenomenelor interesante, anormale. De aici, cercetătorul dezvoltă o cercetare sistematică, de construire a unei teorii inovative. Procesul cunoaşterii, ca o spirală fără sfârşit, include testarea ipotezelor, descrierea mai nuanţată şi mai bogată a realităţii, analiza conceptelor şi a indicatorilor, stabileşte generalizabilitatea rezultatelor şi necesitatea schimbării teoriilor formale.

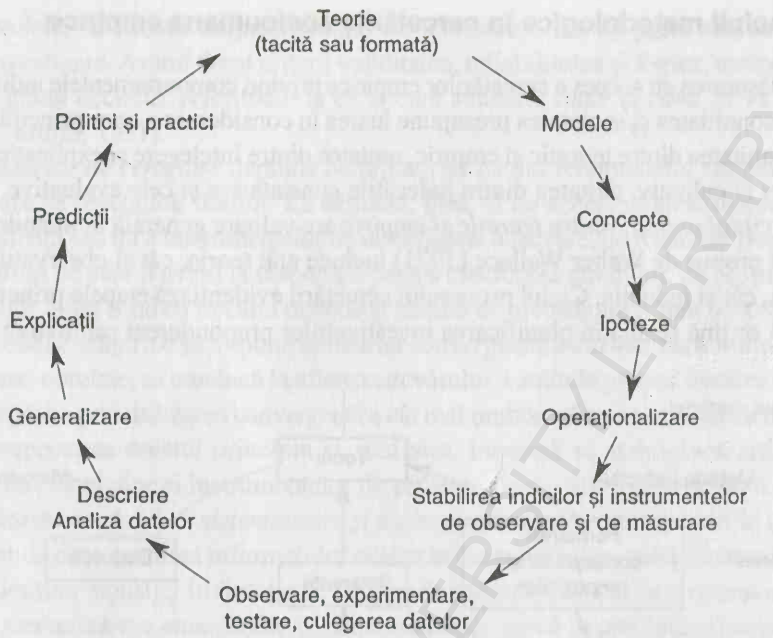

Fig. 2.3. *Modelul ciclului cercetării* (după Marshall şi Rossman, 1989)

Principiul unităţii dintre înţelegere (comprehensiune) şi explicaţie pune în discuţie relaţia dintre subiectul şi obiectul cunoaşterii în ştiinţele sociale şi comportamentale. Filosoful german Karl Jaspers (1883–1969), autorul celebrei lucrări *Filosofia existenţei* (1938), dădea următorul exemplu pentru a sublinia importanţa înţelegerii în ştiinţele sociale: când asistăm la pedepsirea unui copil de către părinţii lui, ne explicăm imediat ce s-a întâmplat, pentru că noi înşine am trecut prin astfel de experienţe. Dar cunoaşterea intuitivă a socialului nu este suficientă. Uneori, intuiţia ne conduce la rezultate eronate.

Într-o anchetă sociologică desfăşurată în Franţa (1961) în rândul populaţiei de origine poloneză s-a constatat că între ataşamentul faţă de tradiţiile poloneze şi integrarea în societatea franceză există o corelaţie directă. Prin comprehensiune am fi fost tentaţi să credem că ataşamentul faţă de tradiţiile din ţara de origine reprezintă un semn al slabei integrări în societatea de adopţie. Explicaţia este alta: succesul integrării imigranţilor depinde de sprijinul acordat de grupele primare (familie, prieteni, vecini etc). Ataşamentul faţă de tradiţiile societăţii de origine arată că persoanele respective aparţin grupelor primare, care sunt capabile să susţină efortul de integrare al individului în societatea de primire.

Chiar din cercetarea relatată deducem că a explica înseamnă a atribui un fapt unui principiu sau o teorie unei teorii cu nivel de generalitate mai înalt (Paul Veyne, 1971). În cazul nostru, faptul este *integrarea*, iar principiul *dependenţa individului faţă de grupul primar*. Raymond Boudon (1969) conchide că metoda comprehensivă, singură, nu este suficientă în cercetarea sociologică, dar ea îşi are aplicabilitate în ştiinţele socioumane, valabilitatea ei variind de la o cercetare la alta.

Principiul unităţii dintre cantitativ şi calitativ impune utilizarea convergentă a metodelor statistice şi cazuistice, folosirea unor metode care sunt deopotrivă cantitative şi calitative (de

exemplu, analiza conținutului). În cercetările empirice, cazurile analizate sunt ordonate în serii mai mult sau mai puțin extinse, sunt clasificate și tratate statistic. Pe de altă parte, seriile statistice sunt ilustrate prin cazuri dădătoare de seamă, relevante. În acest fel imaginea despre realitate se întregește. Despre acest principiu vom discuta mai pe larg în subcapitolul următor.

În fine, *principiul unității dintre judecățile constatative și cele evaluative* presupune angajarea morală a cercetătorului în sprijinul valorilor înalt umaniste și a idealurilor naționale, sociologia liberă de valori fiind – după opinia noastră – mai degrabă un deziderat decât o realitate (vezi subcapitolul „Cunoașterea științifică și valorile sociale").

Cercetarea calitativă *versus* cercetarea cantitativă

La sfârșitul anilor '60, în spațiul anglo-saxon s-a impus expresia *qualitative research*, semnificând o formă de cercetare cu carcateristici specifice, o paradigmă sau un stil de cercetare în științele socioumane. În prezent, cercetarea calitativă nu numai că a dobândit notorietate, făcând necesar un dicționar al metodelor calitative (Alex Mucchielli, 1996/2002), dar a început să fie contrapusă rigid cercetării cantitative, în loc de a privi cele două modalități de abordare a socioumanului în unitatea și complementaritatea lor. Dar ce se înțelege prin cercetare calitativă? Și prin ce se deosebește aceasta de cercetarea cantitativă?

Definirea cercetării calitative. Ca orice paradigmă în curs de afirmare, și cercetarea calitativă, în confruntarea cu paradigma predominantă (cercetarea cantitativă), nu se prezintă deplin cristalizată, cu un sistem de concepte coerent și cu un număr însemnat de cercetări exemplare. De aici și dificultatea de a da un singur înțeles termenului de „cercetare calitativă". Dată fiind această situație, vom începe prin a compara mai multe definiții propuse în lucrări de referință, pentru ca în cele din urma să relevăm prin ce se diferențiază și prin ce completează noua paradigmă procesul unitar de cunoaștere a vieții sociale.

Norman K. Denzin și Yvonna S. Lincoln, sub coordonarea cărora, în 1994, a apărut primul tratat din domeniu, considerau că „Cercetarea calitativă este concentrarea mai multor metode, implicând o abordare interpretativă, naturalistă a subiectului studiat. Aceasta înseamnă o studiere a lucrurilor în mediul lor natural, încercând să se înțeleagă sau să se interpreteze fenomenele în termenii semnificațiilor pe care oamenii le investesc. Cercetarea calitativă implică folosirea și colectarea unei varietăți de materiale empirice – studii de caz, experiență personală și introspectivă, povestirea vieții, interviul, observația, texte istorice, materiale vizuale sau care acoperă interacțiunea [subiect–obiect, n.n.], astfel încât să se descrie momente obișnuite și deosebite din viața indivizilor, precum și semnificațiile lor pentru [aceștia – n.n.]" (N. Denzin și Y.S. Lincoln, 1994, 2). În concepția autorilor anterior citați, *abordarea interpretativă și naturalistă*, pe de o parte, și *utilizarea unor surse de informare și narațiuni multiple*, pe de altă parte, constituie notele distinctive ale cercetării calitative. În ce constă însă *abordarea interpretativă*? Pentru a răspunde la această întrebare, va trebui să ne întoarcem în timp la Immanuel Kant (1724–1804) și la orientarea filosofică neokantiană, care s-a afirmat la jumătatea secolului al XIX-lea, mai întâi în Germania și apoi în mai multe țări europene, culminând in primele decenii ale secolului al XX-lea cu proiectul *teoriei cunoașterii*, ca disciplină autonomă, și al antropologiei filosofice. Să ne amintim de „revoluția copernicianã" înfăptuită de Immanuel Kant în *Kritik der reiner*

Vernunft (*Critica raţiunii pure*), apărută în două ediţii (1781 şi 1787): percepem realul nu aşa cum este el, ci aşa cum mintea noastră îl poate percepe, în forme *a priori* ale intelectului (noţiunile de spaţiu, timp, cauzalitate, cantitate etc.). „Întrucât raţiunea îşi impune formele intuiţiilor sensibile (şi generează idei transcendentale totodată), kantianismul se dovedeşte a fi o critică radicală a obiectivităţii cunoaşterii" (M. Lallement, 1993/1997, 204). Filosofia, în concepţia kantiană, are ca scop înţelegerea subiectului inteligent, nu a lucrului însuşi. Pornind de aici, neokantienii au considerat că misiunea ştiinţelor spiritului este de a înţelege sensul acţiunii umane, aşa cum este el conceput în mod subiectiv. În acest spirit, Wilhelm Windelband (1848–1915), în lucrarea *Geschichte und Naturwissenschaft* (1894), introduce distincţia între *ştiinţele nomotetice*, care au ca scop stabilirea legilor de desfăşurare a fenomenelor (cum sunt ştiinţele naturii, de exemplu), şi *ştiinţele ideografice*, care se ocupă de fenomenele individuale, de descrierea proprietăţilor lor (de exemplu, istoria). Unul dintre continuatorii gândirii lui Wilhelm Windelband, l-am numit pe Heinrich Rikert, căutând specificul ştiinţelor istorice, considera că sunt menite să redea individualul şi legătura faptelor individuale cu valorile, în timp ce ştiinţele naturii operează cu concepte generale (*ştiinţa culturii şi ştiinţa naturii,* 1899).

Filosoful german Wilhelm Dilthey (1833–1911) a cerut să se facă o distincţie graduală între *ştiinţele naturii*, bazate pe explicarea fenomenelor prin legi, şi *ştiinţele spiritului*, bazate pe înţelegerea, comprehensiunea şi intuirea sensului fenomenelor studiate, prin identificarea subiectului cunoscător cu propria experienţa spirituală (*Einleitung in die Geisteswissenschaften*, 1883). Dat fiind faptul că în ştiinţele spiritului, spre deosebire de ştiinţele naturii, avem de-a face cu fiinţe conştiente, care reacţionează la stimulii din lumea înconjurătoare în funcţie de reprezentările lor, de credinţele şi valorile lor, demersul specific al cunoaşterii este comprehensiv, de reconstruire a sensului pe care indivizii îl atribuie comportamentelor lor. În acest sens, Wilhelm Dilthey spunea: „Explicăm lucrurile, dar pe oameni îi înţelegem". În concepţia sa, ştiinţele spiritului (istoria, economia politică, ştiinţele statului şi dreptului, ştiinţa religiei, studiul literaturii şi poeziei, al artei decorative şi muzicii, al concepţiilor filosofice despre lume şi al sistemelor, psihologia) au în comun faptul că se raportează la genul uman şi că toate „descriu şi povestesc, judecă şi formează concepte şi teorii cu privire la acest fapt".

Max Weber a preluat din gândirea neokantienilor distincţia dintre explicaţie si înţelegere, precum şi diferenţa graduală dintre ştiinţele spiritului şi ştiinţele naturii, considerând metoda comprehensivă (*Verstehen*) şi „raportarea la valori" ca fiind demersul specific al cunoaşterii sociologice (*Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, 1922). „Fiecare ştiinţă care se ocupă cu relaţiile spirituale sau sociale este o ştiinţă a *comportamentului* uman (acest concept cuprinde la fel de bine orice act reflexiv de gândire şi orice habitus psihic). O asemenea ştiinţă caută să «înţeleagă» comportamentul şi, prin această mijlocire, să «interpreteze explicativ» dezvoltarea sa" (Weber, 1917/2001, 173). Explicaţia comprehensivă – după Max Weber (1917/2001, 173) – constă, pe de o parte, în „deprinderea de a gândi într-un anume mod şi nu în altul" şi, pe de altă parte, „în capacitatea de a înţelege prin empatie o idee care se arată a fi străină propriilor noastre deprinderi şi care, raportată la acestea, pare normativ *falsă*".

Sociologia comprehensivă (*verstehende Soziologie*) a lui Max Weber va fi baza dezvoltărilor ulterioare: interacţionismul simbolic, sociologia fenomenologică, etnometodologia. În toate aceste curente de gândire se pune accentul pe caracterul „subiectiv ireductibil al faptelor sociale, ceea ce implică necesitatea concentrării analizelor asupra semnificaţiilor investite şi vehiculate de actorii sociali în interacţiunile şi situaţiile lor sociale" (L. Vlăsceanu, 1993, 355).

După clarificarea specificului abordării interpretative, pentru a înțelege mai bine definiția dată de Norman K. Denzin și Yvonna S. Lincoln cercetării calitative, să vedem în ce constă *abordarea naturalistă* a fenomenelor și proceselor sociale. Petru Iluț consideră că atributul de *naturalistic* (sau *naturalist*) înseamnă mai multe lucruri distincte: „studierea oamenilor în așezăminte și condiții sociale cotidiene, obișnuite (naturale) și cu metode nonexperimentale; un comportament general al cercetătorului marcat de naturalețe, de firesc în relațiile cu subiecții și comunitățile vizate (neafișarea superiorității, minimizarea efectelor de *străin* etc.); asumpția că cercetătorul trebuie să ia în considerare atitudinea naturală a oamenilor obișnuiți față de lume" (P. Iluț, 1997, 51). Putem spune, împreună cu Michael Quinn Patton (1980), că designul cercetării calitative este naturalistic prin aceea că cercetătorul nu manipulează variabilele, căutând să înțeleagă „fenomenele apărute în mod natural, în situații naturale", nu în situații experimentale. Abordarea naturalistă este opusă cercetării experimentale, în care cercetătorul controlează variabilele experimentale într-o situație adesea artificială. În pus, abordarea naturalistă impune cercetătorului o atitudine de „respect" sau o „apreciere pozitivă" a lumii sociale, contrastând cu orientarea pozitivă a cercetărilor sociale, care face din neutralitatea observațiilor un criteriu de bază al cunoașterii obiective (Martyn Hammersley și Paul Atkinson, 1983).

Și alți autori au propus definiții ale cercetării calitative care întregesc viziunea despre această paradigmă. Astfel, John W. Creswell (1998) consideră că „Cercetarea calitativă este un demers de înțelegere bazat pe tradiții metodologice distincte, care explorează o problemă socială sau umană. Cercetătorul construiește o imagine holistă și complexă, analizează cuvinte, descrie detaliat punctele de vedere ale subiecților și își conduce studiul său în mediul natural". Autorul citat anterior relevă în definiția propusă finalitatea cercetărilor calitative: construirea unei imagini *holiste* (gr. *holos*, întreg), complexe, pornind de la o multitudine de *narațiuni* despre dimensiunile problemelor studiate. În legătură cu această definiție, nu ni se pare de prisos precizarea că holismul, ca modalitate de interpretare, presupune luarea în considerare a fiecărui fenomen ca *totalitate,* părțile componente pierzându-și individualitatea, integrându-se într-un *sistem*. Pe de altă parte, trebuie precizat că, în perspectiva cercetării calitative, se face distincție între *descriere,* care implică o gândire categorială și clasificatorie, o scriere după un model teoretic prestabilit și *narațiune,* care presupune „dinamism, timp, mișcare, dezvoltare a unei intrigi în care evoluează personajele" (Laplatine, 1996/2000, 63). Narațiunea este mai apropiată de acțiune, nu de contemplare, de imaginația vie, nu de activitatea didactică și de cercetare științifică a savanților austeri.

Fără îndoială, ar merita să aducem în discuție și alte definiții ale cercetării calitative datorate altor specialiști; dar ele se particularizează prin accente, nu prin note definitorii. Menționăm totuși definiția propusă de Pierre Paillé în *Dicționarul metodelor calitative* coordonat de Alex Mucchielli (1996/2002). Conform acestuia, expresia *cercetare calitativă* designează acele cercetări empirice din științele sociale și umane care corespund unui număr de cinci caracteristici:

1) cercetarea este realizată în mare parte într-o viziune comprehensivă;

2) abordează obiectul de studiu într-o manieră deschisă și larg cuprinzătoare;

3) include date culese cu ajutorul metodelor calitative, adică prin intermediul metodelor care nu implică nici o cuantificare;

4) analizează datele calitativ sau, altfel supus, cuvintele sunt analizate direct prin utilizarea altor cuvinte, fără a trece printr-o operație de numărare;

5) conduce în final la o povestire sau la o teorie, nu la o demonstrație.

Când se discută despre specificul cercetării calitative, de cele mai multe ori se procedează la compararea ei cu cercetarea cantitativă. La fel vom proceda şi noi. Cercetarea cantitativă a vieţii sociale este subsumată *pozitivismului* şi preia modelul cunoaşterii din ştiinţele naturii. Părintele pozitivismului, Auguste Comte, în *Cours de philosophie positive* (1830-1842), pleda pentru cunoaşterea pozitivă (exactă) a faptelor sociale, apelându-se la metodele consacrate în ştiinţele naturii. Filosofia pozitivistă, scria Auguste Comte în lucrarea mai sus citată, se caracterizează „prin subordonarea necesară şi permanentă a imaginaţiei faţă de observaţie, care constituie spiritul ştiinţific propriu-zis, în opoziţie cu spiritul teologic sau metafizic. O astfel de filosofie oferă, fără îndoială, imaginaţiei umane cel mai larg şi cel mai fertil câmp de afirmare". În *Discours sur l'esprit positif* (1844), creatorul neologismului „sociologie" susţinea că „adevăratul spirit pozitiv constă, în primul rând, în a vedea pentru a prevedea, în a studia ceea ce este, de unde să se deducă ceea ce va fi, conform dogmei generale a invariabilităţii legilor naturale" (*apud* Lallement, 1993/1997, 56). *Savoir pour prevoir, prevoir pour pouvoir* (a şti pentru a prevedea şi a prevedea pentru a putea) – iată esenţa filosofiei pozitiviste. Din punctul de vedere al cunoaşterii, pozitivismul promovează *monismul metodologic*, unitatea metodelor în cercetarea tuturor fenomenelor, face din *măsurare* un ideal al ştiinţelor şi urmăreşte *explicarea prin cauze*, cazurile individuale fiind ipotetic subsumate *legilor generale*. Termenul de „pozitivism" este asociat viziunii despre sociologie ca „proiect ştiinţific progresiv, cumulativ şi explicativ".

După Howard S. Becker (1993), cercetarea calitativă diferă de cea cantitativă prin cinci caracteristici:

1) *Raportarea la pozitivism*. Atât perspectiva calitativă, cât şi cea cantitativă s-au format în cadrul tradiţiei pozitiviste şi neopozitiviste. Aşa cum se ştie, în orientarea pzitivistă cunoaşterea sociologică se realizează ca şi cunoaşterea naturii, în mod obiectiv. Postpozitiviştii sunt de părere că realitatea socială nu poate fi decât aproximată, nicidecum deplin cunoscută. Utilizându-se metode multiple, ne apropiem cât mai mult posibil de cunoaşterea integrală a acestei realităţi. Cercetarea calitativă, apărută în cadrul tradiţiei pozitiviste, tinde să modifice canoanele ştiinţei pozitive, chiar dacă utilizează metode şi date cantitative.

2) *Acceptarea punctelor de vedere (sensibilities) postmoderne.* Cercetătorii calitativişti sunt ataşaţi poststructuralismului şi postmodernismului. Ei resping criteriile ştiinţificităţii pozitiviste şi caută criterii alternative pentru evaluarea activităţii lor de cercetare (verosimilitatea, emoţionalitatea, responsabilitatea personală, credibilitatea, praxisul politic, textele „mai multor voci" şi dialogurile cu subiecţii). Unii cercetători, mai toleranţi, acceptă că metodele pozitiviste conduc şi ele la cunoaşterea societăţii, dar că aceste metode nu sunt singurele posibile şi nici mai bune sau mai rele decât altele. În replică, cercetătorii cantitativişti pretind că metodele lor sunt singurele metode ştiinţifice şi consideră postmodernismul ca un atac împotriva raţiunii şi adevărului.

3) *Surprinderea punctului de vedere al individului*. Ambele orientări vizează punctul de vedere al individului. Totuşi, prin intermediul interviurilor adâncite şi al observaţiilor participative, cercetările calitative se apropie mai mult de perspectiva actorului social. Cercetătorii ataşaţi principiilor pozitiviste acuză cercetările calitative de subiectivism, impresionism şi de nereliabilitate.

4) *Investigarea constrângerilor vieţii cotidiene*. Cercetarea calitativă urmăreşte în mai mare măsură decât cea cantitativă cunoaşterea acestor constrângeri, făcând apel la viziunea *emică*, ideografică şi la studiul de caz. Cercetarea cantitativă studiază adesea viaţa socială indirect, nomotetic sau *etic*, bazându-şi concluziile pe calcule statistice şi probabiliste, pe un număr mare de cazuri şi pe eşantionare.

5) *Asigurarea descrierilor ample* constituie, după Howard S. Becker (1993), cel de-al cincilea criteriu de demarcaţie a cercetărilor calitative faţă de cele cantitative. Într-adevăr, cercetările calitative se disting prin bogăţia descrierilor, utilizând texte etnografice, naraţiuni istorice, mărturisiri, fotografii, istorii ale vieţii, ficţiuni materiale biografice şi autobiografice etc. Spre deosebire de acestea, în cercetările orientate cantitativ abundă modelele matematice, tabelele statistice, graficele, rapoartele de cercetare fiind scrise, de cele mai multe ori, într-un stil impersonal.

Am prezentat citeriile propuse de Howard S. Becker pentru diferenţierea cercetărilor calitative de cele cantitative, urmând îndeaproape textul din *Handbook of qualitative research* de Norman K. Denzin şi Yvonna S. Lincoln (1994, 4-6), considerându-l fundamental. În literatura de specialitate există însă numeroase analize comparative ale celor două paradigme, ajungându-se la construirea unor tabele cu valoare mnemotehnică. Astfel, W. Lawrence Neuman (1991), sintetizând analizele comparative realizate de John W. Cresswell (1994), Norman K. Denzin şi Yvonna S. Lincoln (1994), Egon Guba şi Yvonna S. Lincoln (1994), găseşte opt criterii de diferenţiere a stilului cantitativ faţă de stilul de cercetare calitativ (Tabelul 2.1).

Tabelul 2.1. *Stilul cantitativ* versus *stilul calitativ* (*după* W. Lawrence Neuman, 1991)

Stilul cantitativ	*Stilul calitativ*
Măsurarea obiectivă a faptelor	Construirea realităţii sociale, semnificaţie culturală
Centrarea pe variabile	Centrarea pe procesele interactive, cazuri
Reliabilitatea este hotărâtoare	Autenticitatea este hotărâtoare
Liber de valori	Valorile sunt prezente şi explicite
Independenţă de context	Constrângeri situaţionale
Multe cazuri, subiecţi	Puţine cazuri, subiecţi
Analize statistice	Analize tematice
Cercetătorul este detaşat	Cercetătorul este implicat

John W. Cresswell (1998) ia în discuţie cinci tradiţii ale cercetării calitative: biografia, studiile fenomenologice, teoria întemeiată, etnografia şi studiul cazului. Logica expunerii mă obligă să prezint în acest capitol doar aspectele metodologice ale studiilor realizate în perspectiva teoriei întemeiate, a etnografiei şi a fenomenologiei, despre biografie şi studiul cazului discutând în alte capitole ale lucrării.

Teoria întemeiată (*grounded theory*), în cadrul abordării calitative, este o *metodologie generală*. Teoria rezultă chiar în timpul desfăşurării cercetării, ca urmare a analizei sistematice a datelor, în special a analizelor comparative. Termenul ca atare a fost creat de Barney G. Glaser şi Anselm L. Strauss (1967), iar bazele tehnicilor şi procedurilor pentru dezvoltarea teoriei întemeiate au fost expuse cuprinzător de Anselm Strauss şi Juliet Corbin (1990). *Grounded theory* sau teoria întemeiată (conform echivalenţei propusă de Petru Iluţ) „este derivată din date sistematic adunate şi analizate în procesul cercetării. [...] Colectarea datelor, analizele şi eventuala teorie sunt în strânsă relaţie. [...] Teoria este emergentă din date" (A. Strauss şi J. Corbin, 1990). Autorii anterior citaţi apreciază că ceea ce denumesc teorie întemeiată s-a

dezvoltat prin contribuţiile multor cercetători de orientări filosofice diferite (R.E. Park, W.I. Thomas, J. Dewey, G.H. Mead, E.C. Hughes, H. G. Blumer), dar care au în comun faptul că susţin:

a) necesitatea cercetărilor de teren pentru a cunoaşte ce se întâmplă în mod real;

b) relevanţa teoriei întemeiate pe date, ca disciplină ştiinţifică şi ca bază pentru acţiunea socială;

c) complexitatea şi variabilitatea fenomenelor şi acţiunii umane;

d) credinţa că persoanele sunt actori care au un rol activ în găsirea răspunsurilor la situaţiile problematice;

e) realizarea actelor persoanelor au o bază raţională;

f) înţelegerea acestor raţionalităţi este definită şi redefinită prin interacţiuni;

g) sensibilitatea faţă de natura evenimentelor evolutive şi explicabile;

h) conştiinţa relaţiilor dintre condiţii (structuri), acţiuni (procese) şi consecinţe.

Aşa cum arăta Michael Quinn Patton (1990), cercetările realizate în cadrul teoriei întemeiate presupun o gândire critică şi creativă, deopotrivă ştiinţă şi artă a analizelor. Pentru promovarea gândirii creative în cercetărtile calitative, Michael Quinn Patton este de părere că cercetătorul trebuie:

a) să fie deschis unor posibilităţi multiple;

b) să genereze o listă de opţiuni;

c) să exploreze diferite posibilităţi înainte de a alege una dintre ele;

d) să utilizeze diferite căi de expresie, precum arta, muzica şi metaforele;

e) să facă apel la forma nonliniară de gândire, să revină şi să înconjoare subiectul cercetării pentru a obţine o perspectivă nouă;

f) să se distanţeze de modul de gândire şi acţiune obişnuite;

g) să aibă încredere în procese, nu în obstacole;

h) să nu utilizeze euristici (scurtcircuitări ale gândirii), ci mai degrabă să depună energie şi efort în activitatea sa de cercetare.

Creativitatea cercetătorului poate se manifeste în diferite moduri: în denumirea corectă a categoriilor, în urmărirea unor probleme stimulative, în comparaţiile pe care le face şi în extragerea din masa de date neorganizate a unor scheme inovative, integrate şi realiste. Cercetătorul care se ghidează după principiile teoriei întemeiate terebuie să dea dovadă de abilităţi multiple:

1) să analizeze, revenind mereu, situaţiile;

2) să recunoască tendinţa prin *bias*-uri;

3) să gândească abstract;

4) să fie flexibil şi deschis la criticile ce îl pot ajuta;

5) să fie sensibil la cuvintele şi la acţiunile responsenţilor;

6) să fie absorbit şi devotat cercetărilor sale.

Dintre multiplele cerinţe formulate faţă de cercetarea calitativă, implicit faţă de modelul teoriei întemeiate, flexibilitatea şi gândirea nonliniară apar – după opinia noastră – cu deosebire importante. Cercetarea calitativă, în ansamblul ei, a apărut ca o revoltă „împotriva utilizării standardizate, macanice, inflexibile a diverselor metode, procedee şi instrumente" (P. Iluţ, 1997, 8). A fi *flexibil* în abordarea fenomenelor sociale înseamnă a proceda ca un *bricoler* (fr. *bricoleur*,

„persoană care se ocupă cu lucrări de întreținere și reparații, care practică mai multe meserii"). Dacă, în sens comun, un bricoler – „meșter la toate" – este un diletant, o persoană „care se descurcă", în metodologia cercetărilor calitative termenul de „bricoler desemnează un profesionist foarte bine format, capabil să efectueze activități de cercetare diverse, trecând de la intervievare la observație, la interpretarea documentelor personale și istorice, la autoreflecție intensivă și introspecție" (A. Strauss și J. Corbin, 1990). Cercetătorul-bricoler nu pornește în studiul vieții sociale cu o teorie preformulată și cu metode prestabilite. În funcție de problemele ce apar, de context și de ceea ce este disponibil, el adaugă sau renunță la unele metode, tehnici sau instrumente de investigare, bricolajul fiind „o construcție emergentă", ce rezultă ca într-un *puzzle* (joc de asamblare) din datele obținute cu ajutorul unui număr mare de metode și tehnici. Un astfel de cercetător acceptă că investigația sociologică reprezintă un proces interactiv în care biografia sa, apartenența la genul biologic (masculin/feminin), la o anumită clasă socială, rasă, etnie, naționalitate sau confesiune religioasă își fac resimțite prezența. El este conștient că știința înseamnă putere și că prin cercetarea sa oferă o descriere a lumii, printre multe altele, cu implicații politice. Pentru cercetătorul-bricoler știința nu poate fi liberă de valori. Flexibilitatea în cercetările calitative rezultă și din faptul că cercetătorul nu privilegiază și nu refuză *ab initio* nici un set de metode sau de date. El utilizează – așa cum remarcau C. Nelson, P.A. Treicher și L. Grossberg (1992) – abordări, metode și tehnici ale etnometodologiei, hermeneuticii, feminismului, psihanalizei, studiilor culturale, ancheta sociologică, observația participativă și altele. Rezultă, așadar, că cercetătorul-bricoler acoperă un câmp interdisciplinar, transdisciplinar și, uneori, contradisciplinar și că acceptă nu una, ci, după caz, mai multe paradigme convergente sau chiar concurente. Din această cauză, cercetarea calitativă înseamnă concomitent mai multe lucruri, fapt ce o face dificil de definit chiar pentru metodologii care au consacrat-o. *Gândirea nonliniară* în abordarea calitativă a vieții sociale este și ea definitorie pentru teoria întemeiată. Cercetarea cantitativă este văzută de calitativiști ca un proces liniar, în care cercetătorul, înainte de a începe cercetarea de teren, își construiește un model al fenomenului ce urmază a fi investigat, formulează un set de ipoteze și operaționalizează atent conceptele. În felul acesta – apreciază Uwe Flick (1988) – „Teoriile și metodele au prioritate față de obiectul cercetării. În contrast cu aceasta, teoria întemeiată dă preferință datelor și terenului de studiu". Uwe Flick oferă și o reprezentare grafică sugestivă a modelelor liniar și circular de cercetare sociologică, primul specific cercetării cantitative, cel de-al doilea propriu teoriei întemeiate.

Modelul liniar al cercetării științifice

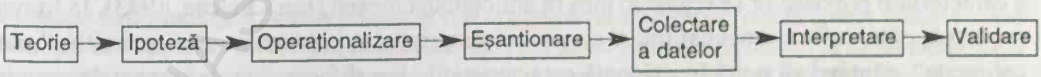

Modelul circular al cercetării științifice

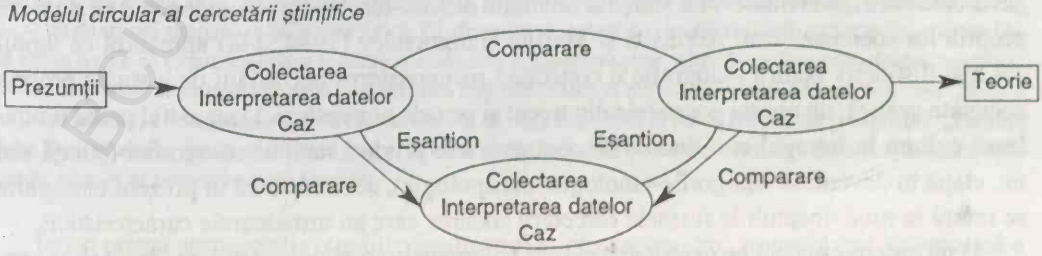

Fig. 2.4. *Modelele cercetării științifice* (după Flick, 1998)

Aşa cum s-a arătat, teoria întemeiată are multe similarităţi cu celelalte modalităţi de cercetare calitativă. Sursa datelor este aceeaşi: interviuri şi observaţii de teren, ca şi documente de tot felul (însemnări zilnice, scrisori, autobiografii, povestiri istorice, ziare şi alte materiale din mass media). Ca şi în alte cercetări calitative, teoria întemeiată utilizează şi date cantitative sau combină datele cantitative cu cele calitative. Ea implică o activitate interpretativă şi responsabilitate în legătură cu aceasta. Faţă de alte modalităţi ale cercetării calitative, toria întemeiată se diferenţiază prin accentul pus pe dezvoltarea teoriei, ca scop. Generarea teoriei şi efectuarea cercetării sunt considerate două laturi ale aceluiaşi proces, nu două momente separate ale procesului de cercetare. Prin *densitate conceptuală* şi prin relaţiile dintre concepte se poate ajunge la teoretizări cu diferite niveluri de generalitate. Barney G. Glaser şi Anselm L. Strauss (1968) opinează că, faţă de prezentarea propoziţională de tipul „dacă..., atunci...", densitatea conceptuală este preferabilă. Cercetarea de tip teorie întemeiată urmăreşte descoperirea modelelor de acţiune ale diferitelor unităţi sociale. Ea se concentrează pe procese, ca schimbări în modelele de acţiune.

După trei decenii de la inventarea, împreună cu Anselm L. Strauss (1916–1996), a termenului de *grounded theory*, Barney G. Glaser (1999, 836) precizează că „Teoria întemeiată se referă la o metodologie specifică despre modul în care, pornind de la date colectate sistematic, se produce o teorie conceptuală multivariată". Dar nu orice cercetare sociologică bazată pe datele culese pe teren este o cercetare realizată în spiritul teoriei întemeiate. Pentru a fi caracterizată astfel, trebuie să urmeze „metodologia specifică". Ca metodologie generală, teoria întemeiată – afirmă Barney G. Glaser (1999) – nu este nici mai valoroasă, nici mai puţin valoroasă decât alte metode. Ea poate fi utilizată în „mod ortodox", făcându-se apel doar la metode calitative, complementar cu paradigma cantitativistă sau în combinaţie cu metodele cantitative (*mix methods*).

Mi se pare importantă precizarea făcută de autorul anterior citat: se ataşează de teoria întemeiată un anume tip de cercetători, cei care au capacitatea de a conceptualiza datele, care tolerează anumite confuzii şi care tolerează imprecizia în inferenţe (*ability to tolerate confusion's attendant regression*). Cercetătorii care supraevaluează controlul asupra datelor şi demersului de investigare nu sunt atraşi de teoria întemeiată. Aşa cum aprecia Barney G. Glaser, ei nu sunt nici mai buni, nici mai răi decât primii.

Studiile etnografice se înscriu şi ele în tradiţia cercetărilor calitative. Etnografia (gr. *etnos*, popor; *graphein*, a descrie), ca ştiinţă a vieţii şi civilizaţiei unei comunităţi etnice, apare în secolele XVIII – XIX, sub influenţa filosofiei germane a timpului, dar preocupările de cunoaştere a caracterului popoarelor se regăsesc încă în antichitatea greacă (Ion Chelcea, 1943). În formă modernă, etnografia s-a ocupat iniţial cu studiul descriptiv al popoarelor zise „primitive" sau „aliterate", căutând să pună în evidenţă caracteristicile lor, diferite faţă de popoarele aşa-zis „evoluate" sau „dezvoltate". La sfârşitul secolului al XIX-lea, etnografii au început să studieze propria lor societate. Paul Atkinson şi Martyn Hammersley (1994, 248) apreciază că faptul cel mai distinctiv pentru etnografie îl constituie recunoaşterea necesităţii de a studia propria societate vestică, nu numai popoarele din trecut şi pe cele nonvestice. Doar astfel poate fi înţeleasă cultura în întregul ei. Dincolo de controversele privind statutul etnografiei (ştiinţă sau nu, etapă în devenirea etnografie-etnologie-antropologie), se acceptă că în prezent etnografia se referă în mod obişnuit la formele cercetării sociale, care au următoarele caracteristici:

1) un puternic accent pe explorarea naturii fenomenelor sociale particulare, decât să se centreze pe testarea ipotezelor despre ele;

2) tendința de a utiliza, în primul rând, date „nestructurate", adică date care nu au fost codificate într-un set închis de categorii analitice în etapa colectării lor;

3) investigarea în detaliu a unui număr mic de cazuri, chiar a unui singur caz;

4) analiza datelor care implică interpretarea explicită a semnificațiilor și funcțiilor acțiunilor umane, rezultatul luând forma descrierilor și explicațiilor verbale, cu analize statistice și cuantificări care joacă cel mult un rol subordonat (Atkinson și Hammersley, 1994).

Descrierea și prezența cercetătorului pe teren reprezintă specificul studiilor etnografice. Ce înseamnă „a descrie" și ce semnifică noțiunea de „teren" în etnografie sunt probleme ce merită discutate. Ne vom folosi, în principal, de lucrarea *Descrierea etnografică* a lui François Laplantine (1996/2000). Descrierea etnografică înseamnă „scrierea culturilor", „a scrie ceea ce vedem", „transformarea privirii în limbaj". Această „scriere a vizibilului nu pune în joc numai atenția cercetătorului [...], ci și o grijă pentru limbaj, întrucât trebuie să facem astfel încât alții să vadă, ajutîndu-ne de cuvinte care nu pot fi interschimbabile, mai ales atunci când ne fixăm drept obiectiv să prezentăm cât se poate de minuțios specificul situațiilor, de fiecare dată inedite, cu care suntem confruntați" (F. Laplantine, 1996/2000, 36). De reținut este și faptul că „descrierea etnografică nu este niciodată un simplu exercițiu de transcriere sau de „decodare", ci o activitate de construcție și traducere în cursul căreia cercetătorul mai mult produce decât reproduce" (*op. cit.*, 68). Noțiunea de „teren", care are în etnografie, ca și în sociologie, „un aer solemn" și constituie un adevărat „rit de trecere" întru devenirea cercetătorului, nu semnifică numai „a fi acolo" unde își duc existența colectivitățile umane descrise, ci, înainte de orice, „o interacțiune între cercetător și aceia pe care el îi studiază. Tocmai această întâlnire merită să fie numită *teren*" (*op. cit.*, 69). În studiile etnografice terenul este piatra de încercare pentru oricare cercetător, întocmai cum este experimentul pentru studiile cantitative. Michel Izard (1991) considera că „Nu există nici o altă regulă în legătura cu prezența cercetătorului pe teren decât aceea a respectului față de cei care îl găzduiesc, nu întotdeauna din toată inima: dacă onoarea antropologiei rezidă în refuzul ei de a formula orice fel de judecăți de valoare asupra societăților sau culturilor, acest articol major al deontologiei sale este pus în aplicare în primul rând pe teren".

Studiile fenomenologice. Termenul de „fenomenologie" este format din cuvintele „fenomeno", semnificând produsul subiectiv al activității cognitive, și „logos" (cunoaștere). Într-o lucrare despre interacționismul simbolic, John P. Hewitt (1976) explică:

> Sociologia fenomenologică face din punctul de vedere subiectiv al actorilor individuali centrul atenției ei. Spre deosebire de majoritatea abordărilor obiectiviste, care văd lumea socială ca o realitate ce există independent de percepția indivizilor asupra ei, fenomenologia privește această realitate ca fiind construită de percepția lor asupra ei. Nu există, deci, o singură realitate socială, obiectivă, care poate fi analizată în aceeași manieră în care oamenii de știință analizează realitatea fizică. Ci, dimpotrivă, există mai multe realități, astfel încât, *in extremis*, se poate spune că există tot atâtea realități sociale câte perspective sunt. Abordarea fenomenologică asertează că este imposibil să se spună că există o asemenea realitate obiectivă numită „societatea americană" sau „familia lui John Smith", a cărei existență este atât de clară și de riguroasă încât să poată fi descrisă și explicată. „Familia John Smith" este o realitate diferită pentru fiecare dintre membrii ei, ca și pentru cei din afara familiei, care vin în contact și percep această familie.

Într-o primă aproximație, studiile fenomenologice constau din „investigarea sistematică a conținuturilor conștiinței care privilegiază datele experiențiale" (A. Mucchielli, 1996/2002, 149).

Ca orientare filosofică, fenomenologia a fost întemeiată de către filosoful german Edmund Husserl (1859–1938), care a elaborat o „logică pură" a cunoaşterii ştiinţifice, prin punerea între paranteze a tuturor cunoştinţelor pe care le avem despre fenomen (*epoché*) şi prin apelul la intuiţie, adică prin „reducţie fenomenologică". În viziunea fenomenologică, argumentarea intuiţiei se face prin metoda variaţiilor. În imaginaţie, individul cunoscător produce variaţii asupra fenomenului studiat. De exemplu, pentru a afla „esenţa" oraşului, trebuie să călătorim mintal prin oraşele pe care le cunoaştem, punându-ne întrebări de tipul: ce elemente erau prezente în unele oraşe şi absente în altele, fără ca absenţa lor să nu distrugă spiritul oraşului? Care este esenţa oraşului? (*cf.* A. Mucchielli, 1996/2002, 150).

Bazele sociologiei fenomenologice au fost puse de filosoful şi sociologul german Alfred Schütz (1899–1959), prin publicarea lucrării *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt* (1932), care a încercat să dezvolte concepţia lui Max Weber utilizând „reducţia fenomenologică". „Procedând astfel, Schütz ajunge la concluzia că, în realitate, cunoaşterea obiectivă a obiectelor sociale şi culturale este totdeauna o cunoaştere derivată sau de gradul al doilea, deoarece ea se bazează pe interpretarea cunoaşterii de gradul întâi, realizată de indivizi, care acţionează şi interacţionează în viaţa lor cotidiană" – apreciază Ion Ungureanu (1993, 578). Alfred Schütz (1954) a identificat în cercetarea comprehensivă „trei probleme diferite:

1) comprehensiunea ca formă specială a unei cunoaşteri imediate sau a unei cunoaşteri experienţiale a activităţilor umane;

2) comprehensiunea ca problemă epistemologică (cum este posibilă o astfel de cunoaştere *comprehensivă*?);

3) comprehensiunea ca metodă particulară aparţinând ştiinţelor umane (*cf.* A. Mucchielli, 1996/2002, 69).

În deceniul al şaptelea al secolului trecut, sociologia fenomenologică s-a dezvoltat puternic, mai ales în SUA şi Marea Britanie. După Ion Ungureanu (1993), „Caracteristicile abordării sociologice fenomenologice sunt analizele macrosociologice ale grupurilor, organizaţiilor sau ale unor procese sociale cum sunt: comunicarea şi intercomunicarea umană, geneza şi evoluţia sistemului de credinţe şi valori, cunoaşterea socială comună, integrarea microsocială, alienarea, identitatea socială etc." În prezent, există mai multe direcţii asociate sociologiei fenomenologice: construirea socială a realităţii (Peter L. Berger şi Thomas Luckmann, 1966), dramaturgia socială (Erving Goffman, 1959), etnometodologia (Harold Garfinkel, 1967; Aaron Cicourel, 1973), sociologia reflexivă (Alvin W. Gouldner, 1965), interacţionismul simbolic (George H. Mead, 1934), precum şi perspectivele reunite în sintagma „postmodernism" (Jean Baudrillard, 1976, 1984; Jacques Derida, 1974, 1978). De asemenea, în cadrul studiilor fenomenologice s-au dezvoltat mai multe metode.

Astfel, „metoda de cercetare euristică", prezentată sistematic de către C. Moustakas (1990), care are ca obiect „intensitatea experienţei unui fenomen aşa cum l-au trăit un cercetător şi colaboratorii săi", se fondează pe principiul că nu putem cunoaşte un fenomen decât pornind de la propriile noastre categorii de analiză, formate pe baza experienţei personale a fenomenului studiat. Trebuie deci să începem cu interogarea introspectivă a noastră, ca cercetători: înainte de a aborda experienţele altora, se impune să cunoaştem care este nivelul propriei experienţe (metoda euristică cere ca cercetătorul să aibă o experienţă a fenomenului studiat intensă). Apoi se trece la intervievarea în profunzime a subiecţilor (consideraţi „co-cercetători"). Cercetarea euristică este interesată de sens, nu de măsurare, de esenţă, nu de aparenţă, de calitate, de experienţă, nu de comportament.

Analiza intenţională se înscrie, de asemenea, în perimetrul fenomenologiei sociologice. Ea urmăreşte punerea în evidenţă a intenţiilor (tensiunii spre) realizărilor umane cu caracter permanent şi autonom. În acest context, noţiunea de „intenţie" are două faţete: cea a scopurilor declarate şi cea implicită sau neconştientizată, dar care participă la orientarea comportamentelor şi preferinţelor oamenilor. Eric Auziol (*apud* A. Mucchielli, 1996/2002, 163) consideră că „Originalitatea acestei forme de analiză constă în transferul noţiunii de «intenţie» la obiecte. Analiza intenţională vede obiectele tehnice, maşinile, operele ca pe o realitate umană, ca pe un sistem intenţional". Se atribuie artefactelor dorinţe şi credinţe, considerându-le ca pe nişte fiinţe dotate cu raţiune. Noţiunea de „intenţie" este legată de noţiunile de „comunicare" şi de „dispozitiv de comunicare". Conform autorului anterior citat, analiza intenţională cuprinde trei momente: a) „momentul descriptiv", constând din prezentarea neutră a „obiectului" (materializarea intenţiei); b) „momentul funcţional", specificarea funcţiilor obiectului în diferite contexte, presupunând implicarea cercetătorului; c) „momentul intenţional", adică analiza lucrurilor ce i se par stranii cercetătorului. Caracterul de lucru straniu apare din discrepanţa dintre aşteptările analistului şi manifestările pe care le produce obiectul asupra sa. Parcurgerea celor trei momente conduce la interpretare, la „comprehensiunea obiectului" şi permite o „lectură comunicaţională" (aplicarea principiilor comunicării şi paradigmei complexităţii, adică a conceptelor abordării sistemice şi ale constructivismului). Până în prezent, analiza intenţională a fost aplicată cu succes în sociologia artei (M. Baxandall, 1991) şi în sociologia educaţiei (E. Auziol, 1997).

În fine, „analiza situaţională fenomenologică" constă din adoptarea de către cercetător a punctului de vedere al „actorului social în situaţie şi în a restitui definiţia sa pentru acea situaţie" (A. Mucchielli, 1996/2002, 382). Cercetătorul încearcă să reconstituie acţiunile previzibile ale actorilor sociali pe baza semnificaţiilor acordate de către aceştia fiecărui element al situaţiei. Raymond Boudon (1984), care a utilizat analiza situaţională fenomenologică în studiul difuzării noutăţilor farmaceutice la medicii angajaţi în spitale, comparativ cu medicii liber-profesionişti, precizează: „Analiza include un moment «fenomenologic» care constă într-o descriere simplificată a reacţiilor medicului confruntat cu apariţia unei noutăţi: subiectivitatea sa este reconstruită pornind de la datele situaţiei. Aceasta presupune că observatorul sau analistul, deşi plasat într-o altă situaţie decât medicul, este totuşi capabil să imagineze stările sale mentale, din momentul în care posedă o informaţie minimală asupra definiţiei «rolului» de medic şi asupra condiţiilor de producere a acestui rol. Nimic nu se opune, de altfel, ca reconstrucţia să fie verificată empiric. O anchetă relativ uşor de realizat [...] ar permite să se verifice că ipotezele asupra situaţiei nu sunt pure ficţiuni şi, mai exact, că ele sunt acceptate de către actori" (*apud* A. Mucchielli, 1996/2002, 385).

Reflexibilitatea constituie un concept-cheie în cercetarea calitativă, în general, şi în studiile etnografice, în special. George E. Marcus (1994, 568), referindu-se la reflexibilitatea în etnografie, consideră că ea deschide noi posibilităţi: „despărţirea de ideologia obiectivităţii, distanţarea şi transparenţa realităţii conceptelor; necesitatea de a explora dimensiunile etice, politice şi epistemologice ale cercetărilor etnografice, ca o parte integrală a producerii cunoştinţelor despre alţii. Există, conform autorului anterior citat, patru stiluri de reflexibilitate:

1) *reflexibilitatea subiectivistă*, care respinge principiul obiectivităţii şi acordă cercetătorului, cu capacităţile lui autoreflexive şi intuitiv-empatice, cu experienţele lui, un rol primordial în cunoaştere;

2) *reflexibilitatea ca suport al obiectivităţii*, prin reflecţia asupra condiţiei cercetătorului şi a metodelor şi tehnicilor utilizate. O astfel de reflexibilitate este necesară pentru a arăta

„obiectivitatea distanţei şi condiţiile sociale care o fac posibilă, cum ar fi externalitatea observatorului, obiectivitatea tehnicilor utilizate etc." (P. Bourdieu, 1990).

3) *reflexibilitatea intertextuală*, ce vizează re-prezentarea reprezentărilor existente în momentul cercetărilor etnografice de descoperire şi de descriere a unor populaţii ce nu mai fuseseră studiate anterior;

4) *reflexivitatea ca poziţionare epistemologică şi ca practică în cercetările enografice feministe*, care presupune luarea în considerare a experienţei subiective a cercetătorului, un anume esenţialism retoric şi apelul la logica binară (masculin/feminin, cultură/natură).

Adăugăm că în studiile etnografice se face distincţie între *reflexibilitatea esenţială*, inerentă oricărui discurs ca parte a funcţiilor limbii, şi *reflexibilitatea derivată*, adică atitudinea faţă de reflexibilitate, exprimând semnificaţia ce o acordăm reflexibilităţii ca strategie pentru atingerea anumitor interese teoretice şi intelectuale. George E. Marcus (1994) consideră că aceasta reprezintă dimensiunea *ideologică* a reflexibilităţii.

În concluzie, vom spune, împreună cu David Silverman (1997), că studiile etnografice încearcă să satisfacă simultan trei condiţii: abordarea empirică, deschiderea faţă de elementele ce nu au putut fi codificate în etapa cercetării de teren şi concentrarea pe fondarea fenomenelor observate în cercetările de teren. Centrarea etnografiei pe analiza şi descrierea amănunţită a fenomenelor particulare nu exclude generalizabilitatea. Ca metodă, etnografia nu constituie o paradigmă alternativă faţă de experiment, anchetă sau studiul documentelor, ci pur şi simplu – aşa cum apreciau Martyn Hammersley şi Paul Atkinson (1983) – o metodă între celelalte, cu avantajele şi dezavantajele ei.

Generalizabilitatea în cercetările calitative. Scopul ştiinţelor socioumane îl constituie generalizarea rezultatelor obţinute prin investigarea unor populaţii la alte populaţii diferit plasate în timp şi spaţiu. Unii cercetători, adepti ai paradigmei calitativiste – de exemplu, Norman K. Denzin (1983) sau E.J. Cronbach (1982) – refuză generalizarea ca scop, considerând că menirea ştiinţelor socioumane ar fi doar descrierea cu detalii fine a unor anumite grupuri umane şi explicarea modelelor de acţiune şi interacţiune a oamenilor, nu descoperirea legilor generale ale comportamentelor umane în condiţii sociale. Chiar dacă nu toţi cercetătorii calitativişti resping fără drept de apel generalizarea ca scop al ştiinţei lor, faptul că în mod tradiţional cercetarea calitativă se centrează – aşa cum s-a arătat – pe studiul unui număr mic de unităţi sociale, chiar pe studiul unui singur caz, este de natură sa ridice problema *validităţii externe* a rezultatelor, adică tocmai problema generalizabilităţii.

În ultimii douăzeci de ani a crescut însă interesul pentru problema generalizabilităţii în cercetările calitative. Dovadă în acest sens sunt lucrările lui Egon G. Guba şi Yvonna S. Lincoln (1982), G.W. Nobit şi R.D. Hare (1988), M.Q. Patton (1990) ş.a. Janet W. Schofield (1993) face un bilanţ al eforturilor de depăşire a acestei principale slăbiciuni a abordărilor calitative, lipsa preocupărilor sistematice pentru generalizabilitate, şi propune *reconceptualizarea generalizabilităţii*, dat fiind faptul că validitatea externă nu ajută prea mult la lămurirea problemei. Într-adevăr, în abordările calitative cercetătorii nu investighează eşantioane astfel construite încât să asigure, din punct de vedere statistic, generalizarea concluziilor. În locul eşantioanelor probabiliste cu un grad de reprezentativitate predeterminat,în cercetările calitative se face apel la *eşantioane teoretice*, adică la o selecţie a subiecţilor nu pe baza hazardului, ci după gradul lor de reprezentativitate pentru consolidarea sugestiilor teoretice apărute în cursul desfăşurării

cercetărilor. Ca o consecință logică, selecția subiecților în eșantionarea teoretică se face pe parcursul investigației, nu la începutul acesteia, ca în cercetările cantitative. Tot în vederea depășirii dificultăților generalizabilității, în unele cercetări calitative se apelează la procedeul *inducției analitice*, „care înseamnă o examinare exhaustivă de cazuri în vederea desprinderii unor trăsături sau legități generale ale fenomenului studiat" (P. Iluț, 1997, 55).

Toate aceste procedee vizează trecerea de la descrierea amănunțită a fenomenelor și unităților sociale la desprinderea unor constante ale manifestării lor în contexte socio-temporale asemănătoare. Se recurge astfel, chiar în timpul derulării investigației, la ordonarea logică a materialului generat de cercetarea empirică, la *codificarea* lui (codificarea deschisă, codificarea axială, codificarea selectivă) și la construirea de *tipologii* (*vezi* măsurarea nominală). Egon G. Guba și Yvonna S. Lincoln (1982) propun înlocuirea conceptului de „generalizabilitate" cu cel de „potrivire" (*fittingness*), pentru că, susțin autorii, „este virtual imposibil să imaginezi vreun comportament uman care să nu fie puternic mediat de context" și pentru că *ipotezele de lucru*, care încapsulează corpul cunoștințelor ideografice, „pot fi transferabile de la o situație la alta, în funcție de gradul de similitudine temporală și contextuală". J.P. Goetz și M.D. Le Compte (1984) folosesc criteriile *comparabilității* (gradul de finețe a descrierilor și de exactitate a definirii unităților de analiză, a conceptelor generate, a caracteristicilor populației și situațiilor pentru a permite altor cercetători să utilizeze rezultatele studiului ca bază de comparație) și *translabilității* (claritatea descrierii poziției teoretice și a tehnicilor de cercetare) pentru a decide în legătură cu generalizabilitatea. În fine, R.E. Stake (1978) ia în discuție *generalizarea naturalistică* în condițiile similarității situațiilor. În ceea ce ne privește, considerăm că și în studiile calitative problema generalizabilității nu ar trebui ocolită sau abordată doar tangențial. Distincția dintre *științele ideografice* și cele *nomotetice* operează mai degrabă în planul sistematizării cunoștințelor decât în planul producerii lor. Într-o formă sau alta (potrivire, comparabilitate și translabilitate, generalizare naturalistică), cercetările calitative trebuie să procedeze, în afara descrierilor amănunțite, și la deschideri spre generalizabilitate.

Combinarea paradigmelor și metodelor cantitative și calitative. În legătură cu cele două tipuri de abordări s-au afirmat mai multe poziții. „Puriștii" susțin că paradigmele și metodele nu trebuie să fie combinate; „situaționiștii" susțin că anumite metode sunt apropiate de specificul situațiilor și deci pot fi combinate; „pragmatiștii" apreciază că pot fi utilizate în cadrul aceluiași studiu metode integrate. Ne situăm ferm de partea „pragmatiștilor", considerând nu numai posibilă, dar și benefică utilizarea combinată a paradigmelor cantitativă și calitativă. *Mixarea* metodelor a fost susținută încă în anii '60 de către Donald T. Campbell în măsurarea trăsăturilor psihice prin abordarea *multimetodă-multitrăsătura*. Mai recent, J.C. Green, V.J. Caracelli și W.F. Graham (1989) au identificat cinci scopuri pentru combinarea metodelor în cadrul aceluiași studiu: triangularea, complementaritatea, dezvoltarea, inițierea și expansiunea studiului. John W. Creswell (1994) distinge, pe baza analizei studiilor calitative publicate în revistele de specialitate, trei modele de combinare a *designului*:

1) *designul cu două faze*, în care cercetătorul realizează separat într-o primă fază cercetarea calitativă și într-o a doua fază cercetarea cantitativă;

2) *designul cu predominanța unei paradigme*, în care cercetătorul realizează studiul pe baza unei paradigme, dar face apel, în secundar, și la altă paradigmă;

3) *designul metodologiei mixate*, care ar reprezenta gradul cel mai înalt de integrare a abordării cantitative și calitative, dat fiind faptul că amestecul paradigmelor și metodelor se manifestă în fiecare etapă a cercetării.

În concluzie, ne asociem opiniei că datele calitative sunt mai valoroase, dar cele cantitative sunt mai ușor de obținut și că problema este de a găsi date cantitative pe care să se poată baza datele calitative. Apreciem că o bună strategie este dată de designul cu două faze, cercetarea cantitativă precedând-o pe cea calitativă (D. Silverman, 1985). De asemenea, în acord cu Petru Iluț (1997, 7), suntem pentru un „calitativ mai riguros, interferat cu un cantitativ mai flexibil".

Analiza ipotezelor: definiția și dimensiunile ipotezelor

Ipoteza reprezintă o formă specifică a gândirii științifice care dă posibilitatea trecerii de la cunoașterea faptelor la cunoașterea legilor de producere a acestor fapte. Așa cum preciza Theodore Caplow (1970, 119), „o ipoteză este enunțul unei relații cauzale într-o formă care permite verificarea empirică".

Etimologic, termenul de „ipoteză" derivă din limba greacă veche: termenul de „hupothesis" (echivalent al celui din limba latină „suppositio"), desemnând acțiunea de punere (*thesis*, *these*) dedesubt (*hupo*). A se vedea în acest sens *Dicționarul limbajului filosofic* al lui Paul Foulquié și Raymond Saint-Jean (1962). Uneori se consideră că termenul ar deriva din grecescul „*hypo*" și „*thesis*" (poziție). Este vorba de altă transliterație. Prepoziția „*hypo*" a intrat în vocabularul curent și în terminologia de specialitate (chimie, medicină etc.), desemnând un grad mai redus a ceea ce semnifică termenul cu care se asociază (de exemplu: hiposulfat, hipotensiune ș.a.m.d.). În această accepțiune se folosește și în sociologie: „hipo-teză înseamnă de fapt că e vorba de subteză" (Stahl, 1974, 70).

Trebuie să facem distincție între ipoteză și alte forme ale gândirii științifice, precum principiu, axiomă, postulat. *Principiul* (lat. *principium*, ceea ce este primul) reprezintă enunțul care se află la baza unei deducții. Principiul oferă explicații pentru un număr mare de cazuri, fiind verificat temeinic. Principiul își asigură valabilitatea din verificările empirice anterioare, spre deosebire de ipoteză, care „își trage valabilitatea nu din ceea ce o precede, ci din ceea ce o urmează". *Axioma* are un înțeles foarte apropiat de cel al principiului, uneori cei doi termeni fiind utilizați interșanjabil. Totuși, termenul de „axiomă" are o conotație matematică, trimițând la ceea ce este adevărat prin definiție și are un înalt grad de abstracție. Axiomele, spre deosebire de ipoteze, nu sunt direct testabile. În fine, termenul de *postulat* este utilizat adesea pentru a desemna propozițiile al căror adevăr a fost demonstrat anterior prin cercetări empirice. Spre deosebire de acesta, adevărul din ipoteză abia urmează a fi demonstrat.

Ipotezele nu trebuie să fie confundate cu presupunerile sau bănuielile. *Presupunerea* reprezintă un enunț care nu se confruntă cu realitatea. În mod obișnuit, noi spunem : „dacă x este adevărat – și presupunem că este – atunci y". Presupunerea are o funcție instrumentală. *Bănuiala* constituie echivalentul ipotezei în planul cunoașterii la nivelul simțului comun. Pornind de la un număr redus de observații întâmplătoare, se formulează enunțuri despre legătura dintre fenomene. Sunt simple bănuieli: ipotezele se bazează pe un număr mare de observații sistematice. Sigur, există și bănuieli de geniu, care mult mai târziu se întâlnesc în cercetarea științifică în calitate de ipoteze.

Fred N. Kerlinger (1964, 18) definea ipoteza astfel: „o ipoteză este un enunț conjectural despre relația dintre două sau mai multe variabile". Rezultă de aici că legătura dintre variabile nu este sigură, ci probabilă. Johan Galtung (1967) spune că „o ipoteză este o propoziție despre

felul în care un set de unități S este distribuit într-un spațiu de variabile $X_1, X_2, X_3 \ldots X_n$". În structura ipotezei se regăsesc: o unitate (grup, societate, instituție, persoană, etc.), o variabilă (coeziune, democrație, ierarhie, inteligență etc.) și un set de valori ale variabilelor (puternică, autentică, înaltă, excepțională ș.a.m.d.). Folosind definițiile citate, putem formula mai multe ipoteze: cu cât oamenii sunt mai inteligenți, cu atât coeziunea grupului din care fac parte este mai mare; dacă societatea este autentic democratică, atunci ierarhia organizațională în instituții nu este prea înaltă.

Nu orice enunț despre relația probabilă dintre două sau mai multe variabile reprezintă o ipoteză în cercetările empirice. Pentru ca să aibă calitatea de ipoteză, respectivul enunț trebuie să fie testabil. Prin testare, prin confruntarea cu realitatea, ipotezele pot fi confirmate.

Ipoteza constituie o explicație plauzibilă ce urmează a fi verificată prin faptele de observație. *Plauzibilitatea* ipotezelor rezultă din acordul cu cunoștințele verificate anterior. Deci, pentru a fi plauzibile, în cadrul științei normale ipotezele trebuie să aibă *coerență externă*. În același timp, ipotezele trebuie să fie și *coerente intern*, adică să nu conțină elemente contradictorii. În științele sociale și comportamentale ipoteza reprezintă o reflectare într-o formă specifică a realității obiective, este un enunț cu caracter de probabilitate despre esența, intercondiționarea și cauzalitatea faptelor, fenomenelor și proceselor socioumane. Ea are un conținut reflectoriu. Desigur, este vorba de o formă specifică de reflectare, pentru că, până la confirmare, adevărul din ipoteză rămîne la stadiul de probabilitate.

Obținerea unor noi cunoștințe constituie principala funcție a ipotezelor în cunoașterea științifică, în general, și în cunoașterea sociologică sau psihologică, în special. Ipotezele fac trecerea de la neștiință la știință – apreciau Walter Friedrich și Berndt Vetter (1975), care reprezentau locul ipotezei în cunoașterea științifică astfel (Figura 2.5).

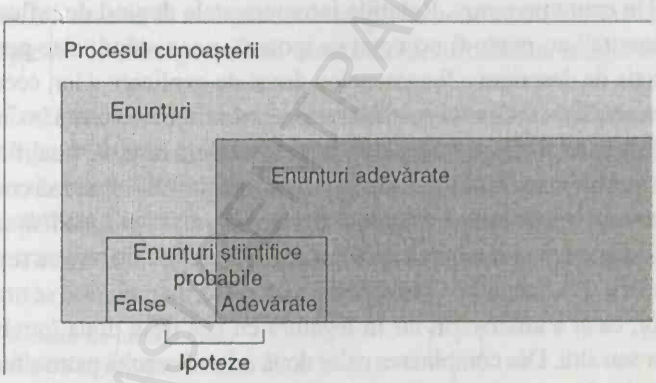

Fig. 2.5. *Locul ipotezei în procesul cunoașterii* (după W. Friedrich și B. Vetter, 1975)

În ce condiții ipotezele sunt valide? Johan Galtung (1967, 315) menționează zece condiții pe care trebuie să le satisfacă o ipoteză pentru a fi validă: generalitatea, complexitatea, specificitatea, determinarea, falsificabilitatea, testabilitatea, predictibilitatea, comunicabilitatea, reproductibilitatea și utilitatea. Acestea sunt, după autorul citat, dimensiunile ipotezei. Se cuvin câteva precizări.

Generalitatea reprezintă o dimensiune esențială a ipotezei. În științele socioumane, cel mai adesea nu interesează cazurile particulare, ci ceea ce este general. Va trebui, deci, să formulăm

ipoteze în care relaţia dintre variabile să fie adevărată, indiferent de condiţiile spaţio-temporale concrete. Ipoteza „Cu cât apropierea fizică dintre două persoane este mai mare, cu atât apropierea psihică dintre ele este mai mare" se referă la toate persoanele, indiferent de caracteristicile socio-demografice (tineri sau vârstnici, funcţionari, muncitori sau intelectuali), de zona în care îşi desfăşoară activitatea (Bucureşti, Braşov sau Câmpulung) şi de epoca în care au trăit, trăiesc sau vor trăi. Generalitatea ipotezelor presupune un conţinut mai mare. Ipotezele cu conţinut mic sunt a priori respinse de ştiinţă. Karl R. Popper aprecia că ipotezele cu conţinut mai mare sunt preferabile, pentru că ele obligă la mai multe controale şi la verificări mai variate. În ceea ce priveşte *complexitatea*, distingem ipoteze de nivelul întâi, cu o singură variabilă, de nivelul al doilea, cu două variabile ş.a.m.d. Din punctul de vedere al complexităţii, relaţia dintre două ipoteze este: *ceteris paribus*, $I_2 > I_1$ dacă $n_2 > n_1$.

Specificitatea se referă la numărul de valori. În general, se preferă, de exemplu, ipotezele în care variabilele au trei valori celor în care variabilele au două valori. Specificitatea depinde de numărul câmpurilor într-un tabel de contingenţă număr valori/număr unităţi. Specificitatea ipotezelor corelează pozitiv cu o altă dimensiune: *determinarea*. Ipotezele cu un grad mai mare de determinare sunt preferabile celor probabiliste. Problema *falsificabilităţii* este de cea mai mare însemnătate pentru cercetările empirice. „Categoriile defavorizate votează partidele de dreapta sau nu votează partidele de dreapta" nu reprezintă o ipoteză ştiinţifică, deoarece ea nu poate fi infirmată. „Un sistem al ştiinţelor empirice trebuie să poată eşua în confruntarea cu experienţa" (K. Popper, 1981). Dacă prin inducţie enunţurile empirice nu pot fi verificate definitiv, arată Karl R. Popper (1981), va trebui acceptată falsificabilitatea drept *criteriu de demarcaţie*. În cercetările empirice vom reţine doar ipotezele care pot fi infirmate. De asemenea, vom reţine ipotezele testabile, respingîndu-le din capul locului pe cele pentru care nu există posibilităţi de verificare a adevărului lor. Un enunţ precum: „Relaţiile interpersonale depind de influenţa planetelor din afara galaxiei noastre" nu poate fi acceptat ca ipoteză, neexistând teste pentru infirmarea lui. Ipotezele au funcţia de descriere a fenomenelor, dar şi de explicare a lor, ceea ce se desemnează prin dimensiunea *predictivă*. *Comunicabilitatea* ipotezelor trebuie privită în dublu sens: transmiterea lor în grupul de specialişti, pe de o parte, şi spre publicul larg, fără calificare în domeniu. Şi într-un caz, şi în celălalt, imaginea pe care şi-o face receptorul trebuie să corespundă cât mai deplin imaginii pe care emiţătorul a intenţionat să o transmită. *Reproductibilitatea* presupune repetarea demersului cercetării şi obţinerea aceloraşi concluzii. În legătură cu reproductibilitatea se pun două întrebări: *Ce* se repetă? *Cine* repetă? În cercetările empirice se urmăreşte reproducerea fenomenelor, ca şi a analizelor, iar în legătură cu cea de-a doua întrebare răspunsul este: acelaşi cercetător sau alţii. Din combinarea celor două criterii rezultă patru situaţii.

Pentru sociologie şi psihologie, de cea mai mare importanţă este reproductibilitatea de tipul patru, care funcţionează drept criteriu al *obiectivităţii*, bazat pe *reproductibilitatea intersubiectivă*. În fine, *utilitatea* constituie raţiunea de a fi a ipotezelor. Aşa cum preciza Johan Galtung (1967), ipotezele, în urma confruntării cu realitatea, se plasează pe un continuum de la totala lor falsificare până la deplina verificare.

Tipuri și modalități de elaborare a ipotezelor

Atât în sociologie, cât și în celelalte științe socioumane întâlnim *ipoteze teoretice* și *ipoteze de lucru*. Asupra acestei distincții a atras atenția sociologul american Robert K. Merton în lucrarea *Social Theory and Social Structure* (1949). Primele propun interpretări noi ale faptelor și fenomenelor, sunt indirect testabile și delimitează ceea ce s-a numit *revoluțiile științifice*. Cel de-al doilea tip de ipoteze ce sunt vehiculate în cadrul *științei normale* poartă și numele de *ipoteze empirice*. Oamenii de știință încearcă să explice de ce divorțialitatea în unele zone este mai ridicată decât în altele, de ce schimbarea atitudinilor și opiniilor politice este mai puternică la unele categorii sociale decât la altele etc. Astfel de ipoteze sunt direct testabile în cercetările empirice, de teren.

Madeleine Grawitz (1972, 353-354) consideră că ipotezele de lucru se clasifică după nivelul lor de abstractizare în trei clase:

1) ipoteze care avansează supoziția *uniformității* cazurilor. De exemplu, într-o cercetare empirică se încearcă verificarea ipotezei că rata divorțurilor este mai mare la categoriile sociale cu venituri mai ridicate. În fond, se urmărește o cuantificare a distribuției comportamentelor într-o populație determinată;

2) ipoteze care vizează *corelații empirice*. Sunt cel mai frecvent întîlnite în cercetările de teren. Cu privire la divorțialitate se pot formula numeroase ipoteze de acest tip: alcoolism-divorțialitate, comportament agresiv-divorțialitate, diferență mare de vîrstă între soți-divorțialitate etc. Se încearcă identificarea caracteristicilor comune ale unor grupuri pentru explicarea asemănării comportamentelor lor;

3) ipoteze care se referă la *relațiile dintre variabilele analitice*. Ipotezele de acest tip presupun un travaliu de elaborare mai amplu în vederea stabilirii unor relații probabile între variabile complexe: de exemplu, nivel economic-divorțialitate, religie-divorțialitate etc.

Care sunt căile utilizate de cercetători pentru a elabora ipoteze valide? În primul rând, *deducerea ipotezelor din teorie*. Considerând teoria sociologică și, mai general, din științele socioumane ca un sistem de ipoteze care au un nivel de maximă generalitate, se pot deduce ipoteze de nivel intermediar, cu rază medie de generalitate și din acestea numeroase ipoteze de lucru testabile prin cercetările empirice (Figura 2.6).

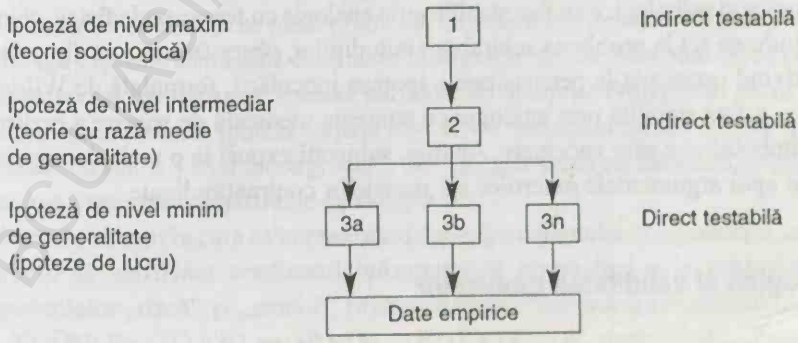

Fig. 2.6. *Relația dintre ipotezele cu diferite niveluri de generalitate*
(după Radu și Milcoveanu, 1974, 191)

Să considerăm enunţul „Toate societăţile au o structură socială" ca pe o ipoteză cu nivel maxim de generalitate (teorie). Din ea se poate deduce ipoteza cu nivel intermediar de generalitate (teorie cu rază medie de generalitate). „Toate structurile sociale au ca părţi componente grupurile de apartenenţă şi grupurile de referinţă". Nici prima (1), nici cea de-a doua ipoteză (2) nu sunt direct testabile. Doar ipotezele de lucru deduse din ele: „Studenţii preiau în cursul procesului de socializare secundară normele şi valorile sociale caracteristice profesorilor lor" (3a) sau „Muncitorii au un comportament profesional asemănător cu cel al liderilor lor" (3b) ş.a.m.d. (3n). Prin intermediul ipotezelor de lucru se verifică indirect teoriile cu rază medie şi cu nivel maxim de generalitate.

O a doua cale de stabilire a ipotezelor în cercetările empirice o constituie *experienţa directă*, saturată de literatura ştiinţifică, a cercetătorului care are capacitatea de a intui relaţii între faptele şi fenomenele observate. Observând faptele şi fenomenele din viaţa cotidiană, se formulează ipoteze despre regularitatea probabilă a producerii lor, despre legăturile posibile dintre ele. De asemenea, analizând datele din cercetările empirice anterioare putem avea intuiţia unor noi raporturi dintre variabile. Julian L. Simon (1969) spunea: „ştim mai multe despre lume atunci când am stabilit un raport între două variabile". În evaluarea legăturilor, a raporturilor dintre variabile se va porni de la ceea ce este „vizibil cu ochiul liber", arătând diferenţele „care strigă", pentru ca apoi, pe măsura cunoaşterii, să căutăm diferenţele care „şoptesc". Evoluţia cercetărilor privind schimbarea atitudinală ne oferă un bun exemplu în acest sens. Primele cercetări sistematice au vizat caracteristicile sursei mesajelor persuasive. Solomon E. Asch (1948) a testat legătura dintre prestigiul sursei şi capacitatea de influenţare a mesajului persuasiv. Carl I. Hovland (1951) a pus în relaţie competenţa sursei şi schimbarea atitudinilor în urma expunerii la mesajele persuasive. În fine, Herman C. Kelman (1961) a verificat raportul dintre atractivitatea sursei şi schimbarea atitudinală. Prestigiul, competenţa, atractivitatea sunt caracteristici „vizibile". Modul de tratare a informaţiilor constituie o variabilă „ascunsă". Cercetătorii şi-au pus relativ târziu problema legăturii dintre modul de tratare a informaţiilor şi schimbarea atitudinilor: în 1983 Richard E. Petty şi John T. Cacioppo au formulat ipoteza existenţei a două căi (centrală şi periferică) de tratare a informaţiilor. Tratarea centrală presupune centrarea subiectului pe conţinutul argumentării, iar tratarea periferică, mai superficială, se axează pe caracteristicile de suprafaţă ale mesajului (lungimea, numărul de argumente etc.).

În afara deducerii din teorie şi a stabilirii ipotezelor pe baza experienţei personale a cercetătorului, *analogia* reprezintă, de asemenea, o sursă fertilă pentru noi ipoteze. O serie întreagă de ipoteze sociologice şi psihologice au fost stabilite prin analogie cu fenomenele fizice, chimice, biologice. Referindu-ne tot la problema schimbării atitudinilor, observăm că una din cele mai fertile ipoteze privind rezistenţa la persuasiune – ipoteza inoculării, formulată de William J. McGuire (1964) – a fost stabilită prin analogie cu strategia medicală de sporire a rezistenţei organismului la îmbolnăvire prin vaccinare. Analog, subiecţii expuşi la o serie de argumente slabe resping mai apoi argumentele puternice ale mesajelor contraatitudinale.

Structura logică şi validitatea ipotezelor

Din punct de vedere logic, ipotezele prin care se verifică relaţiile dintre variabilele empirice sunt implicaţii materiale. Ca funcţie logică, implicaţia ia valoarea *F* (fals) atunci şi numai atunci când antecedentul este W (adevărat) şi consecventul F (fals). A se vedea în acest sens matricea

de adevăr a implicației. Din matricea implicației rezultă că falsificarea unei ipoteze (negarea implicației) nu se face prin confirmarea altei ipoteze (adevărul altei implicații), ci printr-o conjuncție. De exemplu, falsificarea ipotezei „Dacă oamenii au status-uri sociale incongruente, atunci au tendința de a vota partidele de dreapta" nu se face prin confirmarea ipotezei „Dacă oamenii au status-uri sociale congruente (noncogruente), atunci au tendința de a vota partidele de dreapta", ci prin identificarea cazurilor de persoane care au status-uri incongruente și nu votează partidele de dreapta (conjuncție), adică antecedentul adevărat și consecventul fals.

La nivelul simțului comun, pentru că se confundă implicația cu deducția, par foarte ciudate caracteristicele implicației: falsul implică orice și adevărul este implicat de orice. Acest lucru este posibil pentru că subiectul antecedentului nu este înrudit cu cel al consecventului. Implicația arată doar ce se întâmplă când antecedentul este adevărat. Referitor la exemplul dat, ni se spune doar cum se estimează că vor vota persoanele cu status-uri sociale incongruente: nu ni se spune nimic despre comportamentul de vot al persoanelor cu status-uri congruente.

Aplicarea logicii moderne în analiza ipotezelor permite evaluarea conținutului informativ al acestora. Karl-Dieter Opp (1970) spune despre conținutul informativ al unei propoziții că este dat de numărul situațiilor în care este falsă. O propoziție ne spune mai mult despre realitate dacă pe baza ei putem exclude mai multe moduri ale realității. Conform tabelelor de adevăr, putem vedea că o propoziție complexă având functor conjuncția are cel mai înalt conținut informativ, pentru că ea exclude trei din cele patru moduri ale realității când sunt puse în relație două variabile. Conjuncția are *spațiu de joc* egal cu o unitate. Spațiul de joc al unei propoziții este dat de numărul cazurilor în care propoziția este adevărată.

Pe baza tabelei de adevăr putem compara conținutul informativ al propozițiilor complexe având conective implicația, echivalența și conjucția sau conjuncția și disjuncția. O propoziție are un conținut informativ mai bogat decât o altă propoziție în condițiile în care conținutul informativ al primei propoziții include conținutul informativ al celei de-a doua propoziții. Deci, conținutul informativ este: conjuncția > echivalența > implicația; conjuncția > implicația; conjuncția > disjuncția.

Compararea conținutului informativ al propozițiilor complexe poate viza și ipotezele în care sunt puse în relație nu numai două, ci mai multe variabile. De exemplu: s-a constatat că persoanele cu status social incongruent votează atât partidele de dreapta, cât și pentru partidele de stînga. A spune: „Persoanele cu status social incongruent votează pentru partidele de dreapta sau împotriva lor" constituie o tautologie și, deci, nu poate fi acceptată ca ipoteză, nefiind falsificabilă. În astfel de situații se pune problema modificării componentei „dacă" a ipotezei pentru ca întreaga expresie să nu aibă conținutul informativ nul. Ne întrebăm: în ce condiții personale cu status social incongruent votează partidele de dreapta? Probabil în cazul în care ele au și *atitudine autoritariană*. Ipoteza inițială $P \rightarrow R \vee \bar{R}$ va căpăta forma: $(P \times Q \rightarrow) R$, unde P = df. „Persoane cu status social incongruent"; Q = df. „Persoane cu atitudine autoritariană"; R = df. „Persoane care votează partidele de dreapta".

Sunt alte situații în care se impune modificarea conținutului componenței „atunci" a ipotezei. Va trebui să verificăm conținutul informativ al propoziției prin schimbarea conținutului componentelor „dacă" și „atunci", pentru că variabilele pot fi combinate în diferite moduri: $P \rightarrow (Q \vee R)$: $P \rightarrow (Q \times R)$ sau $(P \vee Q) \rightarrow R$; $(P \times Q) \rightarrow R$, unde P = df. „Persoane care provin din familii dezorganizate"; Q = df."Persoane instabile emoțional"; R = df. „Persoane cu comportamente deviante".

Construind matricea expresiilor, putem compara conţinutul informativ al fiecărei ipoteze formulate. Pe această bază putem spune că, ridicând conţinutul informativ al componentei „atunci" şi menţinând constant conţinutul informativ al componentei „dacă", se obţine un conţinut mai înalt pentru întreaga expresie. Ipoteza „Dacă persoanele provin din familii dezorganizate, atunci ele au instabilitate emoţională şi comportamente deviante" are un conţinut mai înalt decât ipoteza „Dacă persoanele provin din familii dezorganizate, atunci au instabilitate emoţională sau comportamente deviante". De asemenea, se poate spune că ridicând conţinutul informativ al componentei „dacă" şi menţinând constant conţinutul componentei „atunci", conţinutul informativ al ipotezei scade. Ipoteza „Dacă persoanele provin din familii dezorganizate şi au instabilitate emoţională, atunci au comportamente deviante" are un conţinut informativ mai scăzut decât ipoteza „Dacă persoanele provin din familii dezorganizate sau au instabilitate emoţională, atunci au comportamente deviante". În primul caz componenta „dacă" este mai restrictivă şi domeniul ei de explicare este mai redus. Referitor la ipotezele „cu cât..., cu atât...", Karl-Dieter Opp (1970) remarca pertinent că acestea au un conţinut mai redus decât ipotezele „dacă..., atunci...". Primele sunt relativ nespecifice: ele nu arată nici gradul relativ al schimbării variabilelor şi nici valoarea lor absolută. Ipoteza: „Cu cât veniturile populaţiei sunt mai mari, cu atât depunerile la Casa de Economii sunt mai substanţiale" nu specifică nici cu cât vor spori depunerile băneşti în cazul creşterii veniturilor şi nici suma la care se va ajunge. Interesant este şi faptul că, adăugând componentei „cu cât" caracteristici suplimentare, conţinutul informativ al întregii expresii nu se modifică. Dacă vom spune: „Cu cât veniturile populaţiei sunt mai mari şi cu cât starea sănătăţii este mai bună, cu atât depunerile la Casa de Economii sunt mai mari" nu precizăm nici de această dată valoarea absolută şi relativă a variabilelor puse în relaţie.

Poetul mistic german Novalis (1772–1801) spunea că „Ipotezele sunt plase: numai cel care le aruncă va putea prinde". Foarte adevărat, dar trebuie să înnozi plasele astfel încât să măreşti probabilitatea de a prinde şi, pe cât posibil, chiar exemplare uriaşe. Se pune, deci, problema condiţiilor de validitate a ipotezelor. Pentru a fi valide, ipotezele trebuie să se fondeze pe fapte reale, să fie verificabile (să utilizeze concepte operaţionale) şi specifice (să nu se piardă în generalităţi). În afara acestor condiţii menţionate de Madeleine Grawitz (1972), adăugăm şi restricţia formulării lor în termenii „dacă..., atunci..." sau „cu cât..., cu atât...". În plus, chiar dacă, pentru a fi valide, ipotezele trebuie să fie în conformitate cu conţinutul actual al cunoaşterii ştiinţifice, trebuie subliniat că doar ipotezele îndrăzneţe sunt cu adevărat unelte eficiente pentru producerea adevărului.

Elaborarea ipotezelor depinde de o serie de factori, între care menţionăm: condiţiile praxiologice, nivelul de dezvoltare a ştiinţei, calităţile personale ale cercetătorului. În legătură cu acestea din urmă, Santiago Ramon y Cajal (1897/1967), celebrul neurolog spaniol, laureat al Premiului Nobel pentru medicină (1906), spunea: „Cine nu posedă o anumită intuiţie a înlănţuirii cauzale, un anumit instinct de a prevedea şi de a percepe ideea în fapte şi legea în fenomene, oricare ar fi talentul său de observator, va ajunge foarte rar la o explicaţie justă".

Concluzionând în legătură cu rolul ipotezelor în cercetarea sociologică, considerăm că formularea şi testarea ipotezelor, în diferite moduri, constituie o preocupare centrală atât în cercetările cantitative, cât şi în cele calitative. Chiar dacă, aşa cum remarca Steven I. Miller (1994/1996), în cercetările cantitative ipotezele sunt formulate *a priori*, iar în cele calitative *a posteriori*, chiar dacă în primul tip de cercetări, pentru testarea lor, se face apel la metode cantitative, iar în al doilea tip de cercetări se mobilizează, în principal, metode calitative, conţinutul procesului de cercetare în ştiinţele socioumane este acelaşi: apropierea continuă de adevăr.

Explicația teoretică

Cercetarea științifică în domeniul sociouman își propune să răspundă la întrebările: „Cum este un obiect?" și „De ce este așa obiectul respectiv?" Ne punem problema: „Cum este calitatea vieții în România în anul 2004?" Apoi ne întrebăm: „De ce calitatea vieții este așa cum a rezultat din investigația noastră? A răspunde la această a doua întrebare înseamnă a *explica*.

În științele sociale și comportamentale încercăm să explicăm tot ceea ce constatăm sau aflăm din cercetările empirice (concrete, de teren): de ce în orașul X frecvența sinuciderilor este mai mare decât în orașul Y? De ce s-au schimbat în intervalul 1990–2004 opiniile și atitudinile politice ale funcționarilor? De ce votează o anumită categorie de populație partidele de centru dreapta și altă categorie de populație partidele de centru stînga? De ce adoptă unele persoane valorile societății deschise și alte persoane valorile societății închise? De fiecare dată trebuie să explicăm asocierea dintre un obiect și o calitate. Ceea ce explicăm poartă numele de *explanandum*. El este „generatorul problemei". Răspunsul, constând din propoziții cu diferite grade de generalitate, poartă numele de *explanans*.

Explicarea teoretică (rațională), în accepția lui Mario Bunge (1967), sau deductiv-nomologică, în accepția lui Carl G. Hempel (1966), constă din deducerea *explanandum*-ului din *explanans*, acesta din urmă fiind constituit din generalizări (G) și circumstanțe sau condiții (C).

Explicația teoretică poate fi simbolizată astfel: [G, C] $\vdash\!\!\rightarrow$ E, unde: G = generalizare; C = circumstanță: $\vdash\!\!\rightarrow$ explicație rațională; E = *explanandum*. Expresia formulată are semnificația: G și C constituie explanans pentru E.

Pentru evidențierea rolului legilor în explicarea teoretică s-a propus (Carl G.Hempel, 1966) următorul mod de simbolizare a relației dintre *explanans* și *explanandum*:

L ┐
  │ *explanas*
C ┘
———————
E *explanandum*

Unde: L = lege; C = circumstanță; E = *explanandum*.

Explicația deductiv-nomologică arată că, date fiind anumite circumstanțe, în baza legii specificate, s-a produs fenomenul ce trebuia explicat. Pentru ca explicarea deductiv-nomologică să fie corectă, se impun restricțiile: E să reprezinte rezultatul unor investigații științifice; L să fie o generalizare a rezultatelor obținute în cercetările empirice; C să reprezinte o condiție particulară concretă, confirmată prin investigația de teren și/sau de alte acțiuni sociale. Achim Mihu (1973) aprecia că *explicația teoretică* se deosebește de cea *pseudoteoretică* prin faptul că aceasta din urmă: se referă la motivația subiectivă a susținerii unei idei; face cunoscută semnificația unei idei; ia uneori forma unei „etichetări"; se bazează adesea pe argumente furnizate de simțul comun, chiar pe argumente false. Explicarea sinuciderii prin factori psihici (alcoolism, boală psihică etc.) este un exemplu de explicație pseudoteoretică. Așa cum s-a arătat în partea introductivă, explicarea teoretică a sinuciderii ca fapt social se face prin factori sociali.

Să vedem în continuare care sunt relațiile dintre propozițiile care alcătuiesc *explanans*-ul și relațiile dintre enunțul cu valoare generală și *explanandum*. Vom utiliza următoarele simboluri: G = enunț empiric cu valoare de generalizare (lege); E = *explanandum*. Să explicăm teoretic

fenomenul corupției, care a luat proporții îngrijorătoare în România după evenimentele din *decembrie 1989*:

G_1 : (x) (dacă V_x, atunci C_x)
C_1 : V_r

E_1: Cr

Explicația teoretică face apel la enunțul generalizator (G_1): în orice societate (x) dacă viața (V) este scumpă, atunci corupția (C) este frecventă. În România costul vieții este ridicat (V_r). Astfel se explică (E_1) de ce fenomenul corupției s-a extins. Observăm că circumstanța *explanans*-ului nu reprezintă decât o exemplificare a „componentei dacă" din enunțul G_1, iar *explanandum*-ul o exemplificare a „componentei atunci" din același enunț cu valoare generală (lege). Circumstanța este, deci, un element localizat spațio-temporal al obiectului desemnat de „componenta dacă" a legii. În enunțul general se face referire la toate societățile în care costul vieții este ridicat. România face parte din această mulțime, desemnată de obiectul „componentei dacă" din G_1.

Să luăm în discuție o altă situație: explicarea teoretică a simpatiei dintre două persoane. Pornim de la generalizarea empirică G_2: dacă persoanele interacționează frecvent, atunci ele se simpatizează reciproc. Constatăm că două persoane (a și b) corespondează intens prin scrisori (C_2). Schimbul de scrisori este o formă de interacțiune. Putem, deci, explica teoretic simpatia dintre cele două persoane:

G_2: (x y) (dacă I xy, atunci S xy)
C_2: Sc ab

E_2: S ab

În aceste exemple constatăm că predicatul „componentei dacă" a legii (G_2) nu este identic cu predicatul circumstanței (C_2). Pentru ca explicația teoretică să fie corectă, trebuie ca predicatul circumstanței să reprezinte un element din sfera conținutului proprie predicatului din „componenta dacă" a legii (G). Condiția este îndeplinită întrucât trimiterea de scrisori se include în sfera conținutului termenului de interacțiune. Uneori, predicatul *explanandum*-ului diferă de predicatul „componentei atunci" a legii. Fie situația:

G_3: (xy) (dacă I xy, atunci S xy)
C_3: I ab

E_3: A ab

Constatăm că între persoanele a și b există relații afective pozitive (E_3). Știm că respectivele persoane interacționează frecvent (C_3). Pe baza legii (generalizării empirice), potrivit căreia persoanele care interacționează frecvent se simpatizează reciproc, explicăm relațiile dintre persoanele a și b. Predicatul din *explanandum* include predicatul din „componenta atunci" a legii, simpatia fiind o formă a afectivității pozitive, alături de sentimentul iubirii, de dispozițiile și emoțiile cu conținut pozitiv. Reținem că în cazurile în care predicatele „componentei dacă" și circumstanței, ca și ale „componentei atunci" și *explanandum*-ului diferă, pentru ca explicația teoretică să fie corectă se impun relațiile de includere a predicatului circumstanței în sfera de

conținere a predicatului „componentei dacă" și includerea predicatului „componentei atunci" în sfera de cuprindere a *explanandum*-ului. Grafic, relațiile pot fi reprezentate astfel:

G:
C: ↑
E: ↓

În științele sociale și comportamentale generalizările empirice au forma unor *legi statistice*. Nu totdeauna cei care interacționează stabilesc și relații simpatetice. Aceasta se întâmplă cu o anumită probabilitate, să spunem în 90 la sutîă din cazurile observate. Explicația teoretică va fi:

G_4: p (dacă I xy, atunci S xy)
C_4: I ab
foarte probabil
E_4: S ab

Dacă probabilitatea (p) este foarte ridicată (tinde spre 1), atunci explicația se apropie de certitudine. Este foarte probabil ca persoanele a și b, care interacționează, să dezvolte relații simpatetice pentru că în 90 la sută din cazuri cei care interacționează frecvent se simpatizează reciproc. Totuși, rămân zece la sută din situații, astfel că nu putem spune cu certitudine de ce între persoanele a și b s-au stabilit relații de simpatie. În aceasta constă *ambiguitatea epistemică* a explicației statistice.

Termeni-cheie

Abordare
  interpretativă
  naturalistă
Ambiguitate epistemică
Axiomă
Bricoler
Cercetare
  calitativă
  cantitativă
Circumstanță
Combinarea paradigmelor
Comprehensiune (înțelegere)
Densitate conceptuală
Designul cercetărilor calitative
  în două faze
  predominanța unei paradigme
  metodologia mixată
Descriere etnografică
Emic/etic
Eșantionare
  probabilistă
  teoretică
Etnografia
Explanandum
Explanans
Explicație
  deductiv-nomologică
  pseudoteoretică
  rațională
  teoretică
Generalizare
  naturalistică
Flexibilitate
Generalizabilitate
Ipoteză
  dimensiuni (ale)
  (de) lucru
  tipuri (de)
Lege
Metodologie
Metodă (metode)
  transversale
  longitudinale
  experimentale
  cvasiexperimentale
Narațiune
Obiectivitate
Plauzibilitate
Reflexibilitate
  intertextuală
  subiectivistă
  suport al obiectivității
Studii etnografice
Științe
  ideografice
  nomotetice
Teoria întemeiată

PRO UNIVERSITARIA CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Probleme recapitulative

Care sunt criteriile de clasificare a metodelor sociologice?

Care sunt principalele teme ale metodologiei cercetărilor socioumane empirice?

Analizați din punct de vedere metodologic o cercetare empirică în domeniul sociologiei sau psihologiei sociale.

Comentați principiul unității dintre judecățile constatative și evaluative în perspectiva caracterului teoretico-aplicativ al sociologiei.

Prin ce se deosebesc cercetările calitative de cele cantitative?

Pot fi generalizate rezultatele cercetărilor calitative? Cum?

Care este specificul teoriei întemeiate?

Ce este etnografia?

Comentați modelul științei propus de W. Wallace, luând ca exemplu o cercetare sociologică empirică.

Formulați cât mai multe ipoteze privind succesul școlar.

De ce ipotezele: „Cu cât..., cu atît" sunt relativ nespecifice?

Ce condiții trebuie să îndeplinească o ipoteză pentru a fi validă?

Dați exemple de enunțuri sociologice.

Formalizați aceste enunțuri.

Recomandări bibliografice

Denzin, Norman K. și Lincoln, Yvonna S. (eds). (1994). *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks: Sage Publications, Inc.

Galtung, Johan. [1969] (1970). *Theory and Methods of Social Research* (ediția a II-a). Oslo: Universitetsforlaget.

Kerlinger, Fred N. [1964] (1973). *Foundations of Behavioral Research* (ediția a II-a). New York: McGraw-Hill Book Company.

Merton, Robert K. [1949] (2003). Influența cercetării empirice asupra teoriei sociologice. *Sociologie Românească*, 1, 3, 3-13.

Mihu, Achim. (1973). *ABC-ul investigației sociologice* (2 vol.). Cluj-Napoca: Editura Dacia.

Mucchielli, Alex (coord.). [1996] (2002). Dicționar al metodelor calitative în științele umane și sociale. Iași: Editura Polirom.

Opp, Karl-Dieter. (1970). *Methodologie der Sozialwissenschaften*. Hamburg: Rowohlt.

Zamfir, Cătălin. (1987). *Structurile gândirii sociologice*. București: Editura Politică.

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL 3

Analiza conceptelor sociologice

Raportul dintre semn, semnificație și realitatea socială

Cercetarea în științele sociale și comportamentale are ca finalitate formularea unor enunțuri cu valoare de adevăr despre om și mediul său de viață, despre raporturile dintre individ, grup, colectivitate și, mai general, societate. În formularea enunțurilor, oamenii de știință utilizează cuvinte din limbajul natural sau simboluri introduse prin convenție în limbajul de specialitate. Spunem, astfel: „Toate societățile au structură socială", folosindu-ne de limbajul natural, sau: *(x)Sx*, făcând apel la simbolurile utilizate în logica predicatelor, așa cum s-a arătat în subcapitolul despre formalizarea enunțurilor.

Literele alfabetului, ca și simbolurile din logică, sunt *semne,* care, ordonate după reguli precise, comunică ceva despre calitățile unităților sociale, ca să ne referim la discursul din științele sociale și comportamentale. Fiecărui semn (sau fiecărei combinații de semne) îi corespunde *o semnificație* (sau mai multe), relația dintre semn și semnificație („A înseamnă B") fiind stabilită printr-o regulă *semantică*. Semnele materiale (fumul – semn că arde focul), naturale (plânsul – semn pentru disconfortul psihic), instituite prin convenție (literele alfabetului), sau semnele formale (simbolurile din logică) au funcția de a reprezenta ceva independent de ele.

Cunoscând limba română, oricine citește cuvântul „profesor" înțelege că este vorba despre o persoană calificată să învețe alte persoane, în cadrul organizației de tip școlar. Cuvântul „profesor" are un *designat*, el semnifică altceva decât o înșiruire de semne (literele alfabetului). Obiectul numit de semn constituie *denotația* acestuia. Obiectele și calitățile lor fac parte din realitate.

Obiectele la care se referă științele sociale și comportamentale, precum indivizii și grupurile umane, au anumite calități. În cercetările sociologice nu urmărim să identificăm pur și simplu persoanele, ci, de exemplu, persoanele cu status social ridicat. Ne interesează nu grupurile și colectivitățile, ci grupurile și colectivitățile care au anumite calități: sunt puternic sau slab coezive, sunt formate din intelectuali, muncitori sau țărani, din copii sau tineri, respectă sau se abat de la normele de conviețuire socială ș.a.m.d. În studiile de psihologie investigăm atenția, gândirea, voința, dar și calitățile acestor procese psihice etc. Dar, într-un anumit context, cuvântul poate avea sensuri diferite, deviate față de valoarea denotativă. „Profesor" poate semnifica și o persoană pedantă (ca în expresia: „Nu mai face pe profesorul!"), ca și o persoană demnă de a fi luată ca model de viață (când spunem: „Profesorul generației noastre..."). Aceste sensuri diferite de denotația cuvântului reprezintă *conotația*. Pe de altă parte, o serie de termeni din sociologie, psihologie sau din antropologia socială și culturală sunt *polisemici* (gr. *polys* –

numeros, *semantikos* – semnificație). Termenul de „țară", de exemplu, desemnează atât teritoriul locuit de un popor, organizat administrativ și politic într-un stat, cât și o zonă socio-etnografică. România este o țară unitară. Țara Ardealului, Oltului, Bârsei, Oașului, Făgărașului, Hațegului, Vrancei ș.a. sunt și ele „țări", în sensul de zone „socio-etnografice".

Concepte, termeni și noțiuni în științele socioumane

Societate, personalitate, cultură, subcultură, anomie, standarde universalistice, devianță, gulere albe, relații difuze, hexis corporal, acculturație, alienare, habitus, organizație formală, capital simbolic, coeficient de inteligență, interacționism simbolic sunt tot atâția termeni din vocabularul de specialitate al sociologiei, psihologiei sau psihosociologiei.

În sociologie nu se face distincție între „termen", „concept" și „noțiune", deși prea bine se știe că noțiunile sunt forme logice care reflectă însușirile esențiale și generale ale unei clase de obiecte, iar conceptele reprezintă formele logice cu cea mai înaltă treaptă de abstractizare.

Un „termen" este o expresie lingvistică minimă cu înțeles distinct. Există termeni care au ca designat o *entitate fizică* (mulțime umană, sat, oraș, persoană) sau o *entitate ideală* (inteligență, anomie). Aceștia sunt *termeni referențiali*. Mulțimea obiectelor fizice sau a entităților ideale constituie *extensiunea* termenului, iar totalitatea calităților care aparțin obiectelor și entităților ideale delimitează *intensiunea termenului*. Alți termeni întâlniți în teoriile sociologice sau psihologice țin de vocabularul logicii (de exemplu: și, sau, implică, este egal, este inclus). Ei sunt *termeni nereferențiali* sau termeni logici.

În orice teorie vor exista *termeni extralogici* (referențiali), conectați între ei cu ajutorul termenilor logici. De asemenea, în orice teorie din științele sociale și comportamentale ar trebui să găsim un număr restrâns de termeni extralogici, așa-numitele noțiuni originare sau simple, cu ajutorul cărora pot fi definite noțiuni derivate prin combinarea noțiunilor simple între ele cu ajutorul termenilor logici (H.L. Zetterberg, 1972).

Dacă ne întoarcem la termenii din vocabularul științelor socioumane, constatăm că o bună parte din ei sunt preluați din limbajul comun: de exemplu, societate, personalitate, cultură, națiune. Ei au un anumit înțeles pentru orice persoană cultivată care vorbește românește. Alți termeni, precum: anomie, rețele sociale, standarde universalistice, gulere albe, acculturație, asertivitate, habitus, hexis corporal ș.a., rămân fără înțeles pentru persoanele lipsite de o cultură de specilitate (sociologică, psihologică etc).

Pe de altă parte, unii termeni preluați din limbajul comun sunt imprecișsi sau au o încărcătură afectivă puternică, ceea ce face dificilă utilizarea lor. Termenul de „societate" poate avea ca designat „sistemul social global", dar și „pătura superioară, pătura celor „zece mii" – cum atrăgea atenția Hans L. Zetterberg (1972). Termenul de „subcultură" nu este neutru din punct de vedere afectiv; de asemenea, termenul de „birocrație" și atâția alții (devianță, criminalitate, sinucidere, supradotare, creativitate etc.). Dată fiind această situație, se pune problema de a opta pentru una din cele două strategii de îmbogățire a vocabularului științelor socioumane: denumirea unui nou fenomen printr-un termen din limbajul comun sau crearea unui termen nou pentru designarea fenomenului descoperit. Ambele strategii au avantaje și dezavantaje.

Dacă utilizăm termenul de „relații difuze" în locul termenului de „relații intime" ne asigurăm de neutralitatea afectivă a comunicării, dar riscăm să nu fim înțeleși de cei care nu au o pregătire

de specialitate în domeniul psihosociologiei. Același lucru se întâmplă când facem apel la termenul de „standarde universalistice", preferându-l celui de „drepturi egale". Sigur, este o chestiune de gust, dar trebuie să avem în vedere că nu facem știință de dragul științei, ci pentru a influența viața socială, iar comunicarea rezultatelor cercetărilor științifice, introducerea informației sociologice în comunitățile investigate reprezintă un mod de a valoriza cercetările sociologice.

Valorizarea cercetărilor sociologice, adică aplicațiile cunoștințelor dobândite, va fi cu atât mai intensă cu cât rezultatele comunicate vor fi receptate de un număr mai mare de persoane. Mă asociez, deci, acelor specialiști care consideră că științele sociale și comportamentale nu au nimic de pierdut dacă utilizează termeni din limbajul comun, cărora le dau însă o semnificație precisă. Preluăm, deci, semne cărora le asociem o semnificație bine delimitată sau, altfel spus, utilizăm cuvintele din limbajul natural specificându-le înțelesul. Utilizarea conceptelor specifice științelor socioumane trebuie să conducă la un text cât mai limpede posibil, ceea ce presupune evocarea unor exemple vii, care să faciliteze înțelegerea. Nu știm, de exemplu, care este semnificația termenului de „*hexis* corporal". Michel Pinçon și Monique Pinçon-Charlot (1997/2003, 38-40) ne ajută să ne însușim semnificația acestui termen apelând la parafrazare și exemplificare.

> Perceperea ierarhiilor sociale trece deci prin perceperea ținutei, a *hexis*-ului corporal. Maniera de a administra corpul, atitudinea sunt imediat descifrate ca expresie a locului în lume, a raportului întreținut cu această lume și cu cei care o populează [...].
>
> Între opiniile înregistrate de la ultimii locuitori din cartierul Champs-Élysées, [...] referirea la o anumită prestanță corporală este totdeauna prezentă pentru că ea permite judecarea corectitudinii unei ținute și deci apartenența sau nu la aceeași lume. Referirile la neglijența ținutei, sub raportul demnității alurei, care trebuie să se exprime prin refuzul de a îngenunchea, de a ocupa o poziție umilitoare, la nivelul de jos, apar în interviuri: „Sunt cerșetori peste tot, ghemuiți pe sub portaluri. Seara este plin de oameni care se târâie pe aici, oameni care se așază pe jos. Oamenii nu mai știu să rămână în picioare".

Să vedem acum ce fel de concepte (noțiuni sau termeni) întâlnim în științele socioumane. În ceea ce privește conținutul, întâlnim, în primul rând, conceptele care desemnează *unități sociale*: oamenii ca ființe sociale, rezultatele materiale și spirituale ale activității oamenilor, precum și grupurile, colectivitățile și societățile umane. A doua categorie de concepte cu care se operează în științele sociale și comportamentale o constituie conceptele care au ca referențial *calitățile* obiectelor sociale: coeziune, tânăr, înțelept, democratic etc.

Cele două categorii de concepte (care desemnează unități sociale și calități) sunt intim corelate. Conceptele care desemnează calități pot fi, la rândul lor, clasificate după cum se referă la *caracteristici individuale* (trăsături, proprietăți, calități ale indivizilor) sau la *caracteristici grupale*. Și unele, și celelalte pot semnifica: moduri de a fi (vârstă, sex, inteligență) sau moduri de a face (a munci, a călători, a învăța).

În categoria conceptelor care desemnează calități se includ și conceptele care semnifică *relația* (prieten, dușman, bunic, fiu) sau *contextul* (de exemplu, calitatea unei persoane de a fi român sau francez sau de altă naționalitate, de a aparține unei clase sociale etc.).

Renate Mayntz, K. Holm și P. Hübner (1969, 11-14), din lucrarea cărora am preluat clasificarea conceptelor, atrăgeau atenția că între diferitele clase de concepte nu există delimitări foarte rigide. Așa și trebuie să înțelegem clasificarea conceptelor în științele socioumane.

Unele concepte semnifică proprietăți care rezultă din însumarea caracteristicilor individuale ale membrilor unui grup (de exemplu, vârsta medie a elevilor dintr-o clasă sau a muncitorilor

dintr-un atelier). Acestea sunt *caracteristici analitice*. Spre deosebire de astfel de caracteristici rezultate din *agregarea* calităţilor indivizilor, în ştiinţele socioumane întâlnim adesea conceptele care au ca designat *caracteristici globale* (sau integrale), cum ar fi structura de putere, birocratizarea într-o organizaţie, democratizarea sau totalitarismul. Democraţia nu rezultă din comportamentul indivizilor X, Y sau Z. Ea este – aşa cum remarca Serge Moscovici (1990) – un „fapt social total", penetrând întreaga viaţă socială, relaţiile în familie şi la locul de muncă, raporturile interumane şi intergrupale etc.

În literatura de specialitate se mai face distincţie între *conceptele cantitative* şi *conceptele calitative*, între *conceptele individuale* şi *conceptele generale*, între *conceptele istorice* şi *universale*. Conceptele care au ca referenţial mărimea, greutatea, gradul de intensitate a caracteristicelor unităţilor sociale alcătuiesc clasa *conceptelor cantitative*. Interacţiune *slabă*, coeziune *puternică*, vârsta de *zece ani*, grup numeros, coeficient de inteligenţă *120*, creativitate *ridicată* sunt concepte care fac parte din această categorie.

Conceptele: stil de conducere *democratic*, sex *masculin*, activitate *intelectuală* sunt *concepte calitative*, caracteristica desemnată sau există, sau nu există. Din punct de vedere formal, diferenţa dintre cele două clase de concepte nu ridică nici o problemă. Dacă avem însă în vedere realitatea pe care o desemnează conceptele calitative, nu putem să nu remarcăm faptul că există diferite niveluri ale democraţiei, că o persoană de sex masculin are unele caracteristici ale persoanelor de sex feminin, că activitatea intelectuală conţine şi elemente de muncă fizică ş.a.m.d.

Efortul specialiştilor din ştiinţele socioumane se concentrează asupra măsurării tuturor calităţilor asociate unităţilor sociale. Îndemnul adresat de Max Planck (1858–1947) fizicienilor de a măsura tot ce este măsurabil şi să facă măsurabil tot ce nu este astfel are o mare actualitate pentru sociologi şi psihologi.

Ştiinţele sociale şi comportamentale urmăresc formularea unor enunţuri adevărate cu niveluri de generalitate din ce în ce mai înalte. Conceptele utilizate în astfel de enunţuri (termeni extralogici) au diferite grade de generalitate. Conceptul de „student" are un grad de generalitate mai mare decât conceptul de „student la sociologie". Conceptele care au referenţial o clasă de obiecte sau de calităţi sunt *concepte generale* (indiferent de gradul lor de generalitate), spre deosebire de conceptele care desemnează o singură unitate socială (studentul Ionescu, municipiul Bucureşti), care alcătuiesc clasa *conceptelor individuale*. Conceptele individuale sunt considerate *concepte istorice*, designatul lor are o determinare spaţio-temporală. Conceptele generale precum: grup, normă, interacţiune sunt considerate *invarianţi*, concepte aistorice, sau *universalii* (de exemplu, universaliile culturii). Şi de această dată se pune problema dificultăţii de a face distincţiile între cele două clase de concepte: istorice şi aistorice.

Definirea conceptelor

Aşa cum îndeobşte se ştie, *definiţia* reprezintă operaţia logică prin care se apreciază înţelesul termenilor utilizaţi. Ea constituie o operaţie generală a cunoaşterii şi comunicării interumane, prin care se stabileşte o identitate de designat între un nume comun şi o descripţie generală (Cornel Popa, 1972).

Fără a discuta diferitele accepţii filosofice sau logice ale difiniţiei, voi menţiona funcţiile definiţiilor: funcţia *referenţial-designatoare*, constând în delimitarea unei clase de obiecte;

funcția de *introducere a unor termeni noi în vocabularul unui agent cunoscător*; funcția de *concentrare a informației*, de prescurtare a comunicării; funcția de *relevare a schimbărilor intervenite în procesul cunoașterii*, pe baza analizei intensiunii termenilor; funcția *sintetic-calculatorie*, care permite prelucrarea informației într-un alt limbaj. Aceste funcții sunt caracteristice și diferitelor tipuri de definiții din științele sociale și comportamentale.

Având în vedere lucrarea de referință *Fundamentele formării conceptelor în științele empirice*, de Carl G. Hempel (1952), în științele socioumane se disting, în principal, trei tipuri de definiții: ostensivă, nominală și operațională. Le vom analiza în continuare.

Definiția ostensivă (lat. *ostends*, *ostendere* – a arăta) a fost introdusă în știință de W. L. Johnson într-o lucrare de logică apărută în 1921. Problema definiției ostensive a fost reluată și aprofundată în lucrarea *Cunoașterea umană. Posibilitățile și limitele sale* (1948) de filosoful, umanistul și savantul englez Bertrand Russell (1872–1970). Cu ajutorul definiției ostensive un agent cunoscător află semnificația unui cuvânt, fără ca pentru aceasta să se facă apel la alte cuvinte. Persoana care intenționează să îmbogățească vocabularul altei persoane cu un nou termen rostește cuvântul, arătând concomitent obiectul desemnat. Acesta este specificul definiției ostensive: simultaneitatea pronunțării unui termen necunoscut de un agent cunoscător (S_2), dar cunoscut de alt agent cunoscător (S_1), și indicarea designatului (Figura 3.1).

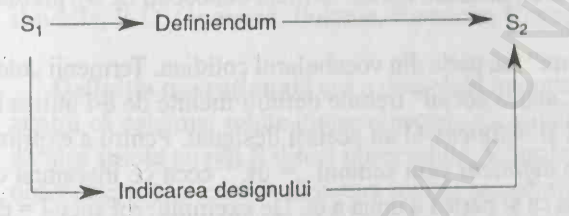

Fig. 3.1. *Schema definiției ostensive*

Evident, definițiile ostensive se aplică doar termenilor referențiali și, în științele socioumane cu precădere, termenilor care desemnează unități sociale, nu calități. Dacă cineva nu cunoaște termenul de „țăran" nu avem decât să-i arătăm o persoană care lucrează pe un teren agricol (ară, seamănă, prășește etc.) și în același timp să pronunțăm cuvântul „țăran". Astfel își îmbogățesc vocabularul copiii sau persoanele care învață o limbă străină. Procedeul se întâlnește și în științele sociale și comportamentale. În sociologie, de exemplu, se recomandă cuprinderea dintr-o privire, de undeva de pe o înălțime, a întregii localități rurale ce urmează a fi cercetată. Profesorul spune, arătând localitatea: „Acesta este un sat format prin colonizare". Studenții văd casele țărănești și ulițele ce se întretaie în unghi drept: ei înțeleg astfel semnificația termenului „sat de coloniști", fără a li se mai explica prin alte cuvinte înțelesul termenului.

Și alți termeni, precum sunt cei de „delincvent", „bărbat", „femeie", „orășean", „militar" etc., pot fi introduși prin definiții ostensive. Vor trebui însă respectate o serie de condiții. În primul rând, va trebui ca întotdeauna să se asocieze același semn (cuvânt) obiectelor indicate. Această condiție *lingvistică* asigură asocierea semnificației la semnul utilizat. Condiția *simultaneității* impune rostirea cuvântului concomitent cu arătarea obiectului desemnat, fapt ce conduce la fixarea legăturii dintre semn și semnificație. Pentru ca această legătură să se realizeze, va

trebui ca atât obiectul desemnat, cât şi semnul propus să fie perceptibile (condiţia *operaţională*). Subiectul cunoscător percepe concomitent cuvântul (percepţie auditivă) şi obiectul (percepţie vizuală). Din punct de vedere psihologic, definiţia ostensivă presupune un plan complex senzorial şi logic, diacronic şi sincronic. În fine, ultimele două condiţii privind folosirea definiţiilor ostensive vizează cerinţele *psihologice*, concentrarea atenţiei subiectului cunoscător atât asupra semnului, cât şi asupra obiectului, şi cerinţele *pedagogice*, de repetare a asocierii dintre semn şi obiect. Respectându-se aceste condiţii, se pot introduce termeni noi în vocabularul persoanelor care se specializează în domeniul ştiinţelor sociale şi comportamentale. Pot fi definite ostensiv mai ales conceptele individuale şi conceptele calitative.

Definiţia nominală (sau verbală) constă în specificarea înţelesului unui termen cu ajutorul altor termeni sau, altfel spus, în descrierea verbală a semnificaţiei unui concept. *Definiendum*-ul, cuvânt al cărui înţeles trebuie arătat, are aceeaşi semnificaţie ca şi *definiens*-ul, cuvintele cu ajutorul cărora se instituie un nume, se introduce un termen nou în vocabularul ştiinţei sau în vocabularul unui agent cunoscător. Să presupunem că vrem să introducem în vocabularul agentului cunoscător (S_2) termenul de „rol social" (*definiendum*). Noi (S_1) cunoaştem atât termenul de „rol social", cât şi termenii „ansamblul de comportamente aşteptate în mod legitim din partea persoanelor care au un status social" (*definiens*). S_2 nu cunoaşte decât *definiens*-ul. Pentru a arăta semnificaţia *definiendum*-ului, utilizăm numai termeni cunoscuţi de S_2, preluaţi din limbajul comun sau anterior definiţi.

Termenii de „ansamblu", „partea", „are" fac parte din vocabularul cotidian. Termenii „mod legitim", „persoane", „comportament", „status social" trebuie definiţi înainte de a-i utiliza în structura *definiens*-ului. *Definiendum*-ul şi *definiens*-ul au acelaşi designat. Pentru a exprima această relaţie legăm *definiendum*-ul de *definiens* prin semnul „= df.", ceea ce înseamnă că prima parte a expresiei are acelaşi înţeles ca şi partea a doua a ei. De exemplu: rol social = df. ansamblul de comportamente aşteptate în mod legitim din partea persoanelor care au un status social. O altă modalitate de scriere a relaţiei dintre *definiendum* şi *definiens* constă în punerea între ghilimele a acestora şi intercalarea între ele a expresiilor: „înseamnă", „are acelaşi înţeles", „semnifică", „defineşte". Vom scrie deci: „Rol social" semnifică „ansamblul comportamentelor aşteptate în mod legitim din partea persoanelor care au un status social". Utilizându-se aceste modalităţi de scriere a definiţiilor nominale, se relevă faptul că se are în vedere relaţia dintre semne, dintre expresiile lingvistice, şi nu relaţia dintre semn şi designat.

Rezultă de aici că definiţia nominală nu poate fi nici adevărată, nici falsă. Ea este o convenţie: ori de câte ori citim sau auzim un anumit cuvânt înţelegem un anumit lucru. De exemplu, când citim termenul „deprivare relativă" înţelegem „perceperea de către factorii sociali a discrepanţei dintre *expectaţia valorilor şi capacitatea valorică* a lor". „Expectaţia valorilor" semnifică „bunurile şi condiţiile de viaţă pe care oamenii cred că sunt îndreptăţiţi să le obţină", iar „capacitatea valorică" desemnează „bunurile şi condiţiile de viaţă pe care oamenii apreciază că sunt capabili să le obţină". Cu aceste precizări, definirea nominală a termenului de „deprivare relativă" nu s-a epuizat. Aşa cum arătau Chava Nachmias şi David Nachmias (1981), din lucrarea cărora am preluat acest exemplu, va trebui să definim în continuare termenii, „expectaţie", „a fi capabil", „a percepe". Manifestarea normelor dominante impuse de mediul economic, social, cultural şi politic imediat se desemnează prin „expectaţie". Mai departe vor fi definiţi termenii de „normă", „mediu", „imediat", „economic","social", „cultural", „politic". Prin *normă* vom înţelege

o „regulă care ghidează comportamentul oamenilor", iar prin „comportament" vom desemna „totalitatea reacţiilor la solicitările externe".

Din analiza definiţiei nominale a termenului de „deprivare relativă" reţinem că există o *ierarhizare a definiţiilor* şi că fiecare definiţie nominală este constituită din *termeni primari* şi *termeni derivaţi*. Termenii derivaţi sunt definiţi cu ajutorul termenilor primari. În exemplul discutat avem de-a face cu o ierarhizare pe patru niveluri a definiţiilor, în care termenii „deprivare relativă", „expectaţie", „normă" şi „comportament" sunt termeni derivaţi, în timp ce termenul de „reacţie" este un termen primar. Aşa cum s-a precizat, definiţia nominală nu oferă nici o informaţie despre realitate, *definiendum*-ul neavând alt înţeles decât *definiens*-ul. Astfel stând lucrurile, de ce apelăm, totuşi, la acest tip de definiţie? Care sunt funcţiile definiţiei nominale? Din cele cinci funcţii ale definiţiilor menţionate anterior, definiţiei nominale îi sunt proprii funcţiile:de introducere a unor termeni noi în vocabularul agenţilor cunoscători, de concentrare a informaţiei şi de prelucrare a informaţiei într-un alt limbaj (funcţia sintetic-calculatorie). În ceea ce priveşte funcţia referenţial-designatoare, va trebui analizat raportul dintre *definiens* şi designat. Definiţia explicită (*definiens*-ul) poate consta fie din relevarea *genului proxim* şi a *diferenţei specifice* (de exemplu: infractor = df. „persoană condamnată definitiv de instanţele judecătoreşti"), fie din *enumerarea caracteristicilor* specifice (de exemplu: om = df. fiinţă bio-psiho-socio-culturală), sau prin *enumerarea obiectelor* care fac parte din clasa denumită de *definiens* (de exemplu: fostele ţări comuniste din Europa de Est = df. „Albania, Bulgaria, Cehoslovacia, R.D. Germană, Polonia, România, Ungaria, URSS").

Definiţia operaţională are o deosebită importanţă în ştiinţele sociale şi comportamentale pentru că cele mai multe dintre obiectele şi calităţile designate prin termenii din vocabularul acestor ştiinţe nu pot fi direct observabile. Valorile, atitudinile, inteligenţa ş.a. nu pot fi direct observate; nici alienarea, structura socială sau deprivarea relativă. În astfel de cazuri se încearcă traducerea conceptelor în „evenimente observabile" sau *operaţionalizarea conceptelor*.

Ideea că înţelesul unui termen ştiinţific trebuie stabilit prin indicarea operaţiilor de testare, pe baza cărora se decide dacă termenul este sau nu aplicabil cazului dat, a apărut în cadrul orientării filosofice a *operaţionalismului*, orientare filosofică ilustrată de lucrarea *The Logic of Modern Physics* de Percy W. Bridgman (1927). În anii 1940-1950 au apărut mai multe lucrări de referinţă în problema operaţionalizării conceptelor din ştiinţele socioumane (George A. Lundberg, 1941: Herbert Blumer, 1941: Gustav Bergman şi Kenneth W. Spence, 1941: Carl G. Hempel, 1954). Operaţionalizarea conceptelor a rămas în actualitate, fiind abordată şi în literatura de specialitate din ţara noastră (O. Hoffman, 1977). Definiţia operaţională reprezintă un procedeu eficient de a decide dacă o calitate poate fi atribuită unei unităţi sociale. De exemplu, frumuseţea feminină. Se organizează concursuri de frumuseţe naţionale, internaţionale şi mondiale. Cum decide juriul care este cea mai frumoasă femeie din lume? Sigur, o femeie frumoasă trebuie să corespundă unor standarde culturale privind talia, greutatea, circumferinţa bustului şi a şoldurilor etc. Toate aceste componente corporale, dincolo de armonia lor, au funcţia de indicatori ai frumuseţii feminine. Nu trebuie însă să tragem concluzia că definiţia operaţională se confundă cu enumerarea elementelor componente. Putem lua ca indicator pentru frumuseţe numărul de declaraţii de dragoste primite de respectiva persoană înainte de căsătorie.

A.J. Bachrach (1962) remarca: „Definiţia operaţională a unei mâncări este... reţeta sa". Caracteristicile designatului nu reprezintă obligatoriu indicatorii utilizaţi în operaţionalizarea conceptelor. Dragostea între un bărbat şi o femeie este, din punct de vedere psihologic, un

sentiment. Sărutul este un indicator al dragostei. În timp ce sărutările le putem observa şi număra, dragostea nu este direct observată. În definiţia operaţională stabilim o relaţie între semnele direct observabile şi simbolurile ce apar la nivelul teoriei. Aşa cum sublinia şi Julian L. Simon (1969), o definiţie este operaţională numai dacă cel care analizează conceptul specifică procedeul (incluzând şi instrumentele folosite) pentru identificarea sau generarea *definiendum*-ului şi găseşte un înalt coeficient de siguranţă (consistenţă în aplicare) pentru definiţia dată.

În continuare, voi prezenta pentru exemplificare operaţionalizarea conceptului de „autoritarism". Operaţionalizarea acestui concept este luată ca model în literatura de specilitate (T. Backer, 1988, 114). Conceptul de „autoritarism", desemnând „un sistem sociopolitic bazat pe subjugarea drepturilor individului faţă de stat şi lideri", a fost formulat în 1923 de cercetătorii de la Institutul de Cercetări Sociale din Frankfurt. Venirea la putere a lui Hitler, în 1933, i-a forţat pe mulţi cercetători din Germania să emigreze în SUA. Aşa se face că sociologul Theodor W. Adorno, împreună cu unii din colaboratorii săi din Frankfurt, şi-a continuat cercetările la Universitatea Columbia din New York şi apoi la Universitatea din California, la Berkeley. În 1950 publică lucrarea *The Authoritarian Personality* referitoare la tipul de personalitate care se caracterizează prin subordonare şi acceptare servilă a autorităţii. În perioada 1940–1950 s-au studiat diferite aspecte ale „personalităţi autoritariene" cu ajutorul scalelor de atitudine: A-S (scala de antisemitism), E (scala de etnocentrism), P-E-C (scala de coservatorism politico-economic), F (scala de atitudine fascistă, numită apoi scala de atitudine antidemocratică). *Scala F*, elaborată de psihologul Daniel J. Levinson, este structurată pe nouă dimensiuni, şi anume: convenţionalism; supunere autoritariană; agresiune autoritariană; antisubiectivitate; superstiţie şi stereotipuri; putere şi încăpăţânare; distructivitate şi cinism; proiectivitate; preocupare exagerată pentru problemele morale referitoare la sex. Pentru fiecare dimensiune au fost stabiliţi indicatori specifici. Pe un continuum cu şapte trepte (de la –3 la +3), persoanele testate îşi exprimă acordul sau dezacordul cu enuţurile (indicatorii) din structura scalei. În final se calculează scorul total, pe baza căruia se determină tipul de personalitate. De exemplu, enunţul: „o persoană care are comportamente şi obiceiuri rele şi o educaţie proastă cu greu se poate aştepta să fie acceptată de oamenii decenţi" reprezintă un indicator în cadrul dimensiunii „convenţionalism". Cei care se declară total de acord cu acest enunţ *probabil* că aparţin tipului de personalitate autoritariană. Probabilitatea devine mult mai mare dacă respectiva persoană posedă şi indicatorii celorlalte dimensiuni (dacă sunt de acord cu enunţurile): „Supunerea şi respectul faţă de autoritate sunt cele mai importante virtuţi pe care copiii trebuie să şi le însuşească" (supunerea autoritariană). „Homosexualitatea reprezintă o formă gravă de delincvenţă şi trebuie pedepsită cu severitate (preocuparea exagerată pentru problemele morale legate de sex) ş.a.m.d. Specialiştii apreciază că *Scala F* poate măsura în ansamblu autoritarismul ca sindrom al atitudinilor care predispun la acceptarea ideologiei fasciste, extremist antidemocratice. Personalitatea autoritariană este marcată de prejudecăţi faţă de grupurile minoritare, de antisemitism şi etnocentrism.

Analiza indicatorilor definiţionali

Am folosit până acum de mai multe ori termenul de „indicator" fără a-l defini. Din exemplele date s-a putut deduce că în cercetarea socioumană empirică indicatorii *sunt semne observabile şi măsurabile cu ajutorul cărora pot fi caracterizate unităţile sociale şi calităţile acestora*. Un fapt de observaţie (marca automobilului), răspunsul la o întrebare (Care este profesia dv.?) sau

raportul dintre două mărimi (venituri/numărul membrilor familiei) funcţionează ca indicatori pentru definirea conceptelor (de exemplu, pentru conceptul de „status social"). Indicatorii utilizaţi în operaţionalizarea conceptelor poartă numele de indicatori definiţionali. În continuare vom analiza acest tip de indicatori, urmând modelul propus de sociologul polonez Stefan Nowak (1972).

O primă problemă este cea a determinării relaţiei dintre indicatorii definiţionali şi conceptele definite operaţional. Relaţia poate fi *totală* sau *statistică*. Dacă luăm ca indicator pentru termenul de „student" faptul de a fi înmatriculat la o instituţie de învăţământ superior, avem de-a face cu o relaţie totală: ori de câte ori este prezent indicatorul, tot de atâtea ori este prezent şi indicatul. Dar în ştiinţele sociale şi comportamentale nu întâlnim astfel de cazuri atât de simple: de cele mai multe ori, operăm cu indicatori care sunt într-o relaţie statistică cu fenomenele desemnate prin concepte. „A fi proprietarul unui autoturism" constituie un indicator pentru „bunăstare materială", dar relaţia dintre indicator şi indicat este statistică, în sensul că există o probabilitate mai mică sau mai mare ca prezenţa indicatorului să coincidă cu prezenţa indicatului: cele mai multe persoane caracterizate prin „bunăstare materială" posedă autoturisme, dar există şi situaţii în care persoanele cu „bunăstare materială" să nu aibă automobil proprietate personală (datorită vîrstei înaintate, îmbolnăvirii etc).

Analiza indicatorilor definiţionali urmăreşte determinarea (specificarea) probabilităţii sau a corelaţiei dintre indicator şi indicat, cu scopul de a reţine în cercetările socioumane empirice pe acei indicatori care corelează puternic cu indicatul.

Determinarea puterii de discriminare a indicatorilor definiţionali reprezintă, de asemenea, o importantă problemă în operaţionalizarea conceptelor. Aceasta presupune examinarea relaţiei statistice dintre indicator şi indicat. Stefan Nowak (1972) apreciază că există trei genuri distincte de putere de discrimare a indicatorului: puterea de respingere, puterea de conţinere şi puterea de discriminare. Puterea de respingere este proprietatea unui indicator de a lăsa în afara sferei lui toate unităţile sociale care nu posedă indicatul. De exemplu, „a fi proprietarul unei vile" este un indicator cu o putere de respingere mai mare decât indicatorul „a fi proprietarul unui autoturism", dacă avem în vedere indicatorul „bunăstare materială". Probabilitatea ca între persoanele care au indicatorul (vilă proprietate), dar nu se caracterizează prin „bunăstare materială" (indicatul) este foarte mică. În afara indicatorului sunt cuprinse aproape toate unităţile sociale caracterizate prin respectivul indicat. Probabilitatea apariţiei concomitente a indicatorului şi a indicatului tinde spre 1. În cercetările socioumane concrete se urmăreşte *maximizarea* acestei probabilităţi. Puterea de conţinere reflectă capacitatea indicatorului de a reţine în cadrul distins de el toate elementele ce se caracterizează prin posedarea indicatorului. Indicatorul „a fi proprietarul unui autoturism" pentru indicatul „bunăstare materială" are o putere de conţinere mai mare decât indicatorul „a fi proprietarul unei vile". În sfera indicatorului cu o putere de conţinere mare intră şi elementele care nu conţin indicatul dat. Concret: vor fi persoane care au automobil proprietate personală, dar nu beneficiază de bunăstare materială (de exemplu, persoane care au cîştigat un autoturism la concursurile ce se organizează).

În stabilirea indicatorilor definiţionali vom căuta maximizarea atât a puterii de conţinere, cât şi a puterii de respingere, astfel încât corelaţia dintre indicator şi indicat să tindă spre 1 (când utilizăm pentru definiţia operaţională un singur indicator). În astfel de situaţii vorbim despre *puterea de discriminare* a indicatorului. De regulă însă, când definim operaţional un termen, utilizăm nu unul, ci mai mulţi indicatori.

Să examinăm ce se întâmplă când utilizăm doi indicatori, o situaţie mai simplă, dar care ilustrează tipul de probleme ce apar frecvent în cercetările empirice. Dacă dorim să caracterizăm

o populaţie din punctul de vedere al „bunăstării materiale" şi luăm ca indicatori „a poseda o locuinţă tip vilă" (I_1) şi „a avea venituri lunare mai mari decât salariul mediu pe economie" (I_2), ajungem în următoarea situaţie (Figura 3.2).

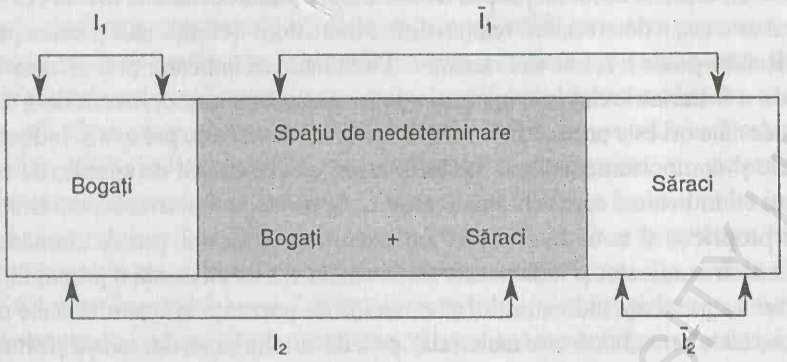

Fig. 3.2. *Caracterizarea unei populaţii pe baza a doi indicatori*

Rezultă trei grupuri de persoane, dintre care despre două putem spune cu destulă precizie că sunt formate din bogaţi şi săraci, iar despre cel de-al treilea grup, care posedă doar unul dintre cei doi indicatori, nu putem spune nici că posedă indicatul (bunăstarea materială), nici că nu îl posedă. Aceasta reprezintă *spaţiul de nedeterminare* al indicatorilor definiţionali luaţi în considerare. Este de dorit ca spaţiul de nedeterminare să fie cât mai mic, astfel ca pe baza indicatorilor stabiliţi să se facă departajări cu o precizie acceptabilă. Când se apelează nu la doi, ci la mai mulţi indicatori, spaţiul de nedeterminare este delimitat de indicatorii cu cea mai mare putere de discriminare.

Alegerea indicatorilor definiţionali va fi precedată, aşadar, de analiza puterilor de respingere, de conţinere şi de discriminare. Dar în stabilirea setului de indicatori pentru operaţionalizarea conceptelor vom avea în vedere şi tipul de indicatori la care vom face apel: vom utiliza *indicatori expresivi* sau *indicatori predictivi*?

Referindu-se la „personalitatea autoritariană", Paul F. Lazarsfeld (1965) aprecia că indicatorul „Supunerea şi respectul faţă de autoritate sunt cele mai importante virtuţi pe care copiii trebuie să le însuşească" este de tip expresiv, în timp ce indicatorul „Majoritatea oamenilor nu-şi dau seama cât de mult este dirijată viaţa noastră de comploturile urzite de politicieni" este de tip predictiv. Aceşti indicatori incluşi în *Scala F* au o legătură mai slabă (indicatorii expresivi) sau mai puternică (indicatorii predictivi) cu indicatul. Persoanele care acceptă că „Supunerea şi respectul faţă de autoritate sunt cele mai importante virtuţi pe care trebuie să şi le însuşească copiii" au o probabilitate mai redusă de a fi de tip autoritarian decât persoanele care sunt de acord că „Majoritatea oamenilor nu-şi dau seama cât de mult este dirijată viaţa noastră de comploturile urzite de politicieni". Această a doua categorie de persoane se caracterizează foarte probabil prin antisemitism, având atitudini antidemocratice. Totdeauna trebuie să facem apel atât la indicatorii expresivi, cât şi la indicatorii predictivi. Dacă vrem, de exemplu, să studiem coeziunea grupului, luăm ca indicatori expresivi răspunsurile la întrebările de genul: „Vă place grupul din care faceţi parte?", „Vă face plăcere activitatea grupului dumneavoastră?" ş.a.m.d., dar vom avea grijă să introducem şi indicatori predictivi, precum: „Intenţionaţi să părăsiţi grupul din care faceţi parte?", „În ce condiţii aţi părăsi grupul dumneavoastră?"

Indicatorii definiţionali cu o putere de discriminare ridicată corelează între ei. Se vorbeşte în acest caz de corelaţia internă a indicatorilor sau de *indicatori corelativi intern*. Pentru operaţionalizarea conceptului de „status social" pot fi utilizaţi mai mulţi indicatori: avuţia materială, locuinţa, veniturile financiare, apartenenţa la anumite organizaţii, bunurile culturale. Între aceşti indicatori există corelaţii ridicate: persoanele care au venituri ridicate au – de regulă – şi o locuinţă bună, posedă bunuri materiale şi culturale, fac parte din cluburi cu acces limitat. Corelaţia internă a indicatorilor definiţionali ne permite să reţinem pentru operaţionalizarea conceptelor doar câţiva dintre ei, chiar unul singur. Aşa a procedat sociologul american Stuart F. Chapin în anii '30, când, pentru a măsura „statusul social al familiei", a reţinut ca indicator „mobila din locuinţa" respectivei familii: telefonul sau radioul erau cotate cu +8 puncte, ceasul deşteptător cu –2 puncte ş.a.m.d. S-a ajuns în acest fel la un indice, dat fiind faptul că „scara sufrageriei" corelează pozitiv cu veniturile şi cu profesia membrilor familiei (Figura 3.3).

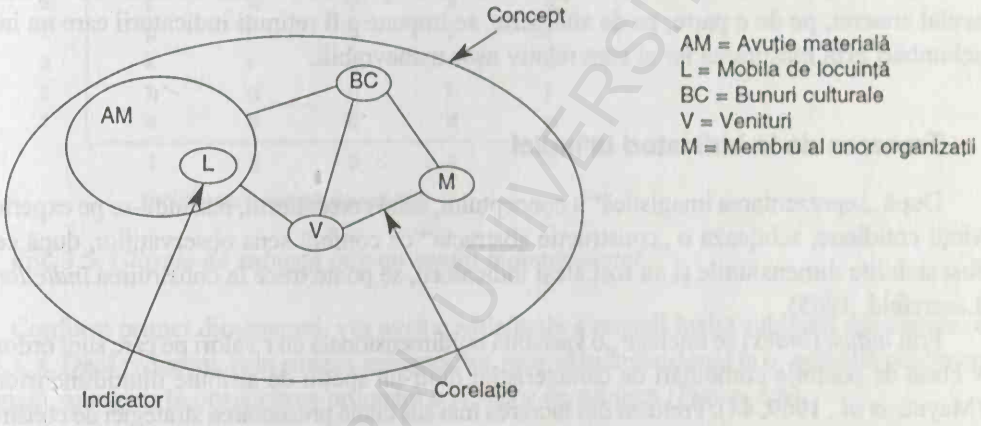

Fig. 3.3. *Operaţionalizarea conceptului de „status social"* (după St. F. Chapin, 1939)

O altă categorie de indicatori este cea a *indicatorilor corelativi extern*. S-a constatat că statusul social corelează cu orientarea politică. Dacă am măsurat „status-ul social" prin indicatorul „mobila din sufragerie" şi „orientarea politică" prin „comportamentul de vot", între cei doi indicatori va exista o corelaţie. „Comportamentul de vot" nu reprezintă însă un atribut al indicatului, nu este un indicator definiţional, dar corelează cu indicatorul reţinut pentru măsurarea „status-ului social". Vom spune că el este un indicator corelativ extern.

În strategia alegerii indicatorilor vom ţine seama şi de contextul social în care se desfăşoară cercetarea, ştiut fiind că în timp se produce o deplasare a semnificaţiei lor. „A îndemna foarte des şi pe alţii spre credinţa religioasă", ca indicator pentru „persoană foarte religioasă", are altă putere de discriminare în prezent, comparativ cu puterea lui de discriminare în investigaţiile de sociologie a religiei desfăşurate în ţara noastră în trecut. De asemenea, indicatorul „numărul de bolnavi vindecaţi", ca indicator pentru „capacitatea profesională a medicului", nu poate fi analizat în afara contextului social: trebuie să luăm în considerare progresul medicinei, maladia ş.a.

Pe de altă parte, va trebui să vedem dacă indicatorii definiţionali sunt uşor manevrabili, dacă sunt direct observabili sau dacă nu cumva generează probleme de natură să compromită investigaţia. „Îmbrăcămintea" unei persoane reprezintă un indicator cu o putere de discriminare mai mică decât cea a indicatorului „mobilarea locuinţei", când ne referim la „status-ul social". Cu

toate acestea, vom opta pentru indicatorul „îmbrăcăminte", pentru că este mai uşor observabil (şi pentru că el corelează intern cu indicatorul „mobilarea locuinţei"). În acelaşi sens, vom opta pentru indicatorul „a poseda un autoturism", renunţînd la răspunsul „Câţi bani aţi economisit în ultimul an?".

E.J. Webb şi colaboratorii (1966) au ales uzura (*erosion*) covorului din material plastic din jurul pieselor de muzeu ca indicator al interesului publicului pentru diferitele exponate. În cercetarea lor la *Museum of Science and Industry* din Chicago au găsit că în jurul unor exponate covorul din plastic se înlocuieşte, datorită uzurii, din şase în şase săptămâni, în timp ce în jurul altor exponate covorul rămâne neschimbat ani de zile. E.J. Webb şi colaboratorii au sugerat că „rata schimbării covorului" constituie un bun indicator, uşor manipulabil şi *nederanjant* (*unobtrusive*) pentru măsurarea popularităţii exponatelor.

În concluzie, vom spune că strategia alegerii indicatorilor definiţionali trebuie să urmărească maximizarea puterii de discriminare şi minimizarea spaţiului de nedeterminare, în contextul social concret, pe de o parte; pe de altă parte, se impune a fi reţinuţi indicatorii care nu induc schimbări prin măsurarea lor şi sunt relativ uşor manevrabili.

Trecerea de la indicatori la indici

După „reprezentarea imagistică" a conceptului, când cercetătorul, bazându-se pe experienţa vieţii cotidiene, schiţează o „construcţie abstractă" ce conferă sens observaţiilor, după ce au fost stabilite dimensiunile şi au fost aleşi indicatorii, se poate trece la construirea *indicilor* (P. Lazarsfeld, 1965).

Prin *indice* (*index*) se înţelege „o variabilă unidimensională cu r valori pe care sunt ordonate v clase de posibile combinări de caracteristici dintr-un spaţiu de atribute multidimensional" (Mayntz *et al.*, 1969, 44). Preluăm din lucrarea mai sus citată prezentarea strategiei de construire a indicatorilor în cercetările sociologice empirice. Pentru că majoritatea conceptelor cu care operăm în ştiinţele sociale şi comportamentale sunt multidimensionale (de exemplu, status social, coeziune a grupului, satisfacţie a muncii, anomie), se pune problema clasificării unităţilor sociale, a obiectelor din realitatea concretă, concomitent după mai multe criterii.

Dacă acceptăm că „statusul social" al unei persoane poate fi apreciat după criteriile nivel de şcolaritate, calificare profesională şi venituri, nu ne va mai fi greu să observăm, de exemplu, că o persoană va avea un status social ridicat, conform dimensiunii „nivel de şcolaritate", dar un status social scăzut, conform dimensiunii „venituri". Va trebui să trecem de la spaţiu cu n dimensiuni la o variabilă unidimensională pe care să ordonăm unităţile sociale investigate (Figura 3.4).

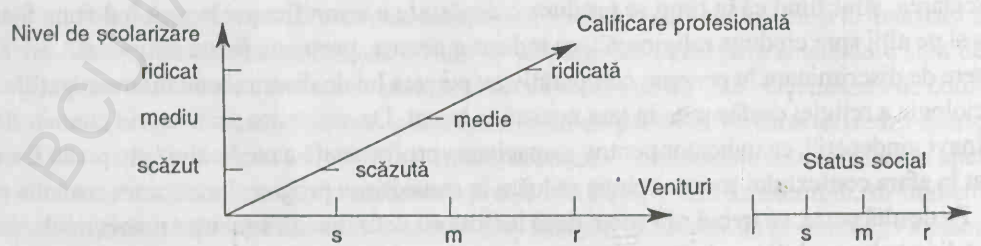

Fig. 3.4. *Trecerea de la spaţiul cu n dimensiuni la variabilele unidimensionale (construirea unui indice pentru „status social")*

Să analizăm cazul cel mai simplu: trecerea dintr-un spaţiu bidimensional la ordonarea unităţilor sociale pe o variabilă unidimensională. Satisfacţia muncii poate fi măsurată cu ajutorul a două dimensiuni: satisfacţia produsă de conţinutul muncii şi satisfacţia produsă de veniturile obţinute prin muncă. Luăm ca indicatori răspunsurile la întrebările: „Cât de satisfăcuţi sunteţi de munca pe care o faceţi?" (pentru prima dimensiune) şi „Cât de satisfăcut sunteţi de salariul pe care îl primiţi?" (pentru cea de-a doua dimensiune). Preformulăm răspunsurile: foarte nesatisfăcut = 1; nesatisfăcut = 2; nici satisfăcut, nici nesatisfăcut = 3; satisfăcut = 4; foarte satisfăcut = 5 (cifrele reprezintă ponderile asociate fiecărui răspuns). Persoanele investigate se vor plasa într-una din clasele de la a la x (Figura 3.5).

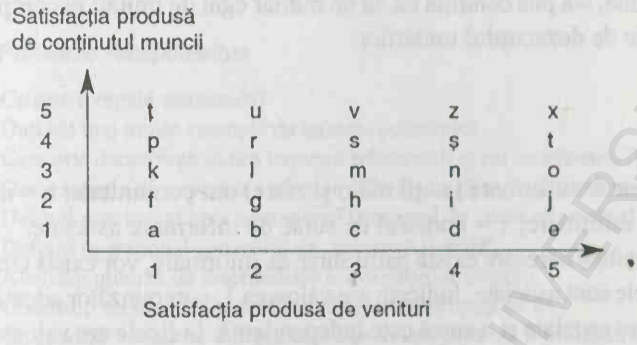

Fig. 3.5. *Clasele de subiecţi într-un spaţiu bidimensional*

Conform primei dimensiuni, vor avea o satisfacţie a muncii înaltă subiecţii din clasele: e, j, o, t, x. Dacă reducem, prin sinteza indicatorilor, spaţiul bidimensional la o variabilă unidimensională, ajungem la următoarea ordonare a claselor de subiecţi (Figura 3.6).

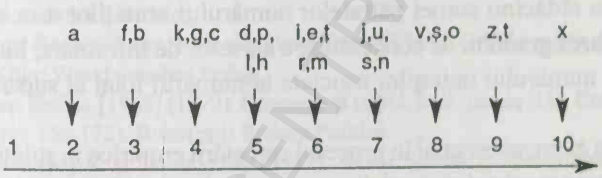

Fig. 3.6. *Ordonarea claselor de subiecţi pe o variabilă unidimensională*

O astfel de ordonare, deşi permite ierarhizarea claselor de subiecţi, nu este totuşi satisfăcătoare, pentru că indicele construit din sinteza celor doi indicatori nu are *intervalul de variaţie normalizat*. Normalizarea intervalului de variaţie a indicelui presupune ca valorile minime şi maxime să fie zero şi unu, zero şi zece, zero şi o sută sau –1 şi +1; –10 şi +10; –100 şi +100. Pentru a îndeplini această condiţie, vom acorda alte ponderi unuia sau ambilor indicatori. De exemplu, vom acorda ponderile: 0; 1; 2,50; 4,50 pentru fiecare indicator. Clasele de subiecţi se vor ordona într-un interval de variaţie normalizat de la zero la zece. Apare însă o problemă: nu se păstrează acelaşi interval între clasele ordonate pe variabila unidimensională. Prin acordarea unor ponderi adecvate va fi depăşită şi această dificultate.

Rezultă din cele arătate că proiectarea unui indice nu este o operaţie mecanică de însumare a valorilor acordate indicatorilor, ci reprezintă un travaliu intelectual care presupune: fixarea condiţiilor în care indicele trebuie să ia valorile extreme; normalizarea intervalului de variaţie;

precizarea condiţiilor care determină ordinea valorilor în interiorul intervalului de variaţie.

Hans Zeisel (1965), care precizează aceste condiţii, oferă două exemple de construire a indicilor. *Indicele de monopolizare a difuzării informaţiilor* este ilustrativ pentru ingeniozitatea implicată în proiectarea lui. S-a pornit de la numărul surselor de informare (staţii radio şi ziare) şi de la gradul de concentrare a acestora sub o unică administraţie. S-a stabilit ca indicele să aibă valoarea minimă (zero) când toate sursele de informare au conducere distinctă şi valoare maximă (unu), când toate sursele de informare din respectiva comunitate se află sub o singură administraţie (conducere). Valoarea indicelui trebuie să varieze în relaţie directă cu raportul dintre numărul de surse de informare aflate sub aceeaşi conducere şi numărul total de surse de informare din comunitate. În fine, s-a pus condiţia ca, la un număr egal de unităţi în competiţie, indicele să varieze în funcţie de dezacordul unităţilor.

Astfel s-a ajuns la formula:

$$\frac{1}{N}\sqrt{x_1^2 + x_2^2 + \ldots . x_n^2}$$

unde: N = numărul total al surselor de informare (staţii radio şi ziare) din comunitate; n = numărul de asocieri ale surselor de informare; x = numărul de surse de informare asociate.

De exemplu, dacă într-o comunitate oarecare există patru surse de informare, vor exista cinci posibilităţi de asociere: toate sursele sunt asociate. Indicele are valoarea 1, corepunzător situaţiei de monopol absolut ; trei surse sunt asociate şi o sursă este independentă. Indicele are valoarea 0,75, corespunzător unei monopolizări ridicate; sunt asociate două câte două surse de informare. Indicele are valoarea 0,71, reflectând o monopolizare mai redusă; sunt asociate doar două surse, celelalte două surse acţionând independent. Indicele ia valoarea 0,50, exprimând o monopolizare scăzută; nu există nici o asociere a surselor de informare. Indicele are valoarea zero.

Calculând indicele de monopolizare după formula propusă, se obţin valori diferite, corespunzătoare situaţiilor diferite. Utilizarea rădăcinii sumei pătratelor numărului unităţilor asociate sub aceeaşi conducere permite relevarea gradului de concentrare a surselor de informare, lucru nerealizabil prin simpla raportare a numărului unităţilor asociate la numărul total al surselor de informare din comunitate.

Analiza conceptelor reprezintă un element esenţial în procesul cercetării empirice în ştiinţele sociale şi comportamentale. Examinarea preciziei şi consistenţei conceptelor, verificarea „traducerii" definiţiilor nominale în definiţii operaţionale, evaluarea puterii de discriminare a indicatorilor şi a modului de construire a indicilor sunt tot atâtea probleme de interes metodologic, de rezolvarea cărora depinde valoarea teoretică şi pratic-aplicativă a cercetărilor socioumane empirice.

Termeni-cheie

Concepte
- calitative
- cantitative
- generale
- istorice
- individuale

Caracteristici
- analitice
- globale
- grupale
- individuale

Conotaţie

Definiendum

Definiens

Definiţie
- nominală
- operaţională
- ostensivă

Ierarhizarea definiţiilor

indicatori

- corelativi extern
- corelativi intern
- definiţionali
- expresivi
- predictivi

Invarianţi
Indice
Normalizarea intervalului de variaţie
Puterea indicatorului
- de conţinere
- de discriminare
- de respingere

Regulă semantică
Semn
Semnificaţie
Spaţiu de nedeterminare
Termeni
- derivaţi
- nereferenţiali
- primari
- referenţiali

Probleme recapitulative

Ce este o regulă semantică?
Daţi cât mai multe exemple de termeni polisemici.
Care este deosebirea dintre termenii referenţiali şi cei nereferenţiali?
Daţi exemple de concepte calitative utilizate în ştiinţele socioumane.
Definiţi nominal şi apoi operaţional conceptul de „lider eficient" al grupului de muncă.
Definiţi operaţional conceptul de „persoană morală".
Analizaţi puterea de discriminare a indicatorilor utilizaţi.
Construiţi un indice din sinteza indicatorilor propuşi de dv.
Ce condiţii trebuie să îndeplinească un indice pentru a fi utilizabil în cercetările socioumane empirice?
Calculaţi valoarea indicelui de monopolizare a surselor de informare într-o comunitate în care numărul total de surse de informare (staţii de emisie radio-TV sau ziare) este de şase unităţi.

Recomandări bibliografice

Dogan, Mattei şi Pahre, Robert. [1991] (1993). *Noile ştiinţe sociale. Interpenetrarea ştiinţelor*. Bucureşti: Editura Academiei Române.
Mayntz, Renate, Holm, Kurt şi Hübner, Peter. (1969). *Einführung in die Methoden der empirische Soziologie*. Köln: Westdeutscher Verlag.
Nowak, Stefan. [1965] (1972). Concepte şi indici. În S. Tamaş şi H. Culea (coord.). *Cunoaşterea faptului social* (pp. 154-172). Bucureşti: Editura Politică.
Sedlack, Guy R. şi Stanley, Jay. (1992). *Social Research. Theory and Methods*. Boston: Allyn and Bacon.
Zetterberg, Hans L. [1967] (1972). Teoria, cercetarea şi practica în sociologie. În S. Tamaş şi H. Culea (coord.). *Cunoaşterea faptului social* (pp. 249-283). Bucureşti: Editura Politică.

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL 4

Măsurarea în științele sociale și comportamentale

Societate și măsurare

Facem zilnic măsurări fără să ne întrebăm despre fundamentele teoretice ale acestui act de cunoaștere. Măsurăm timpul, spațiul, volumul, greutatea sau valoarea mărfurilor. Ne slujim de fel de fel de aparate de înregistrare a duratei acțiunilor noastre sau a distanțelor pe care le parcurgem. Ce s-ar întâmpla dacă banalul ceas de mână, care se vinde acum „la kilogram" – încă o măsurare! – ar dispărea pur și simplu? Nu, lumea nu s-ar afârși, dar viața socială s-ar desfășura altfel: orășenii ar începe să crească păsări de curte (cocoși și, desigur, găini), s-ar modifica alimentația și criteriile de apreciere a oamenilor (punctualitatea n-ar mai constitui un titlu de nobleţe) etc. Cum s-ar schimba viața socială dacă nu am mai folosi a 40.000.000-a parte din meridianul terestru – metrul – și multiplii lui pentru stabilirea raporturilor spațiale? Ne-am întoarce, foarte probabil, în antichitate, măsurând distanțele cu pasul și lungimile cu degetul, palma, cotul sau piciorul. În sensul cel mai prozaic, omul ar redeveni „măsura tuturor lucrurilor".

Fapt este că evoluția societății a impus multiplicarea continuă a operațiilor de măsurare, ca și sporirea preciziei lor. Să ne gândim că din necesități practice, din cele mai vechi timpuri, s-au măsurat ogoarele, pământul cultivabil. Măsurarea pământurilor, care precede punerea în posesie, este astăzi la noi mai actuală ca oricând. Alte măsurări au apărut relativ târziu: inteligența, de exemplu, nu a început a fi măsurată decât în urmă cu o sută de ani. În 1890, psihologul american James McKeen Cattell a folosit pentru prima oară termenul de „test" în măsurarea caracteristicilor psihologice ale indivizilor umani. Ideea măsurării intelectuale a oamenilor a influențat puternic viața socială, iar practica ierarhizării lor după dotarea intelectuală are un impact social foarte puternic. Psihologului francez Alfred Binet (care a elaborat în 1905, împreună cu Théodore Simon, primul instrument de măsurare a inteligenței – vestitata „scală metrică a inteligenței") i se datorează progresul extraordinar al metodelor de diagonoză psihologică a personalității în context social. Concomitent cu creșterea tipurilor de obiecte, fenomene și procese, sociale sau naturale, ce intră sub incidența măsurării, a sporit considerabil și precizia. Determinarea metrului s-a făcut, inițial, împărțindu-se lungimea unei șosele la numărul rotațiilor înmulțit cu diametrul roții vehicului ce a parcurs-o, împins fiind de un om, până la schimbarea meridianului cu un grad (aproximativ 111 km). Astăzi, metrul este determinat cu o precizie de o miliardime (10^{-9}), ca 1650763,73 lungimi de undă ale radiației atomului de kripton 86.

În același timp, perfecționarea măsurării a susținut progresul social și uman. Zborurile cosmice nu ar fi fost posibile dacă precizia măsurării nu ar fi atins parametri greu de imaginat:

în momentul aselenizării, modulul misiunii Apollo 11 nu mai dispunea decât de o cantitate de combustibil pentru încă 10 secunde de zbor.

Pentru a deveni *homo faber*, omul a trebuit să ajungă a fi *homo metricus*; pentru a spori gradul de civilizaţie, trebuie extinsă gama măsurării şi redusă incertitudinea de măsurare. Dar măsurarea costă şi preţul pentru obţinerea unei incertitudini mici corelează cu scopul măsurării. În lucrările de tâmplărie, precizia de măsurare (opusul incertitudinii de măsurare) este mai mare decât în lucrările de zidărie (1 cm, faţă de 5 cm). Când se măsoară cantităţi mici se admite, prin convenţie, o eroare de 1 la sută – 2 la sută, dar pentru cantităţi mari eroarea admisă este de zece ori mai mică. Când cumpărăm produse preambalate (făină, mălai, zahăr) suntem avertizaţi că ceea ce plătim – un kilogram – nu este chiar un kilogram: cantitatea variază între 990 şi 1010 g şi ni se pare firesc acest lucru pentru că marfa vândută costă relativ puţin. Cu totul altfel stau lucrurile când cumpărăm aur: o eroare de 20 g este inadmisibilă. Dacă se au în vedere cantităţi mari (tone de grâu, vagoane de cărbune sau de lemne), eroarea acceptată la măsurare este cuprinsă între 0,1 la sută şi 0,2 la sută. Sigur, s-ar putea reduce incertitudinea de măsurare la 0,01%, dar face oare să plătim mult pentru precizia măsurării unei mărfi care costă puţin? Mai mare daraua decât ocaua! – ne avertizează un proverb românesc.

Şi măsurarea fenomenelor sociale se înscrie în aceeaşi logică. Să luăm ca exemplu măsurarea curentelor de opinie pro sau contra unui eveniment, partid politic sau candidat la o funcţie eligibilă. După cum se ştie, primele sondaje de opinie riguros ştiinţifice sunt legate de numele lui George H. Gallup (1901–1984), care în 1935 a înfiinţat vestitul *American Institute of Public Opinion*. După decembrie '89, sondajele de opinie publică au devenit o realitate şi în România. La nivelul anului 1999, un sondaj de opinie preelectoral, reprezentativ naţional, costa la noi aproximativ 10 000 de dolari SUA. Eroarea admisă este de 3 la sută, ceea ce presupune intervievarea unui număr de aproximativ 1 100 de persoane (nu vom stărui asupra tehnicilor de eşantionare). Dacă dorim să reducem incertitudinea de măsurare (eroarea) la 2 la sută, lucrul este perfect posibil. Dar merită să plătim de patru ori mai mult pentru asta? Uneori da, alteori nu! Ce contează 3 la sută, dacă 87 la sută din populaţie se pronunţă în favoarea unui partid politic? Când este vorba, însă, de un partid care întruneşte doar 4% din opţiunile electoratului, eroarea cu care se lucrează (3%) devine foarte importantă (dat fiind faptul că pragul electoral pentru a intra în Parlament este de 5%). În aceleaşi condiţii (încredere de 95%, chestionar de mărime medie, adică o jumătate de oră pentru aplicare), reducerea erorii de măsurarea la 1 la sută ar însemna un eşantion de 16 000 de persoane şi un cost de aproximativ 150 000 de dolari SUA, ceea ce nu este nici raţional, nici suportabil. Aşa cum se ştie, opiniile au un grad de fluctuaţie mare. Este suficient să se producă un eveniment social, economic sau politic major pentru ca opiniile favorabile să devină nefavorabile, şi invers, sau proporţia opiniilor pozitive să scadă semnificativ.

Alte fenomene psihologice sau sociologice au o mare stabilitate. Inteligenţa, acest „cadou oferit de ereditate în mare parte", rămâne la adulţi aproape neschimbată. Putem calcula cu multă precizie *coeficientul de inteligenţă* al fiecărei persoane. În mod obişnuit, este însă suficient să ştim că o persoană posedă o abilitate mintală medie (IQ = 100), peste medie sau mult peste medie (IQ = 130). Putem împărţi seria statistică nu în jumătăţi (aflând mediana), ci în sferturi (cvartile) sau zecimi (decile). Precizia indicării poziţiei, a cvartilelor, sporeşte, dar nu are nici un rost să încercăm să ordonăm crescător sau descrescător după valoarea IQ întregul personal dintr-o întreprindere. Nu are nici o semnificaţie psihologică sau sociologică diferenţa de câteva unităţi a coeficientului de inteligenţă, deşi toată lumea recunoaşte că inteligenţa are o mare importanţă din punct de vedere educaţional şi social.

În concluzie, măsurarea însoțește evoluția omului și a societății, se diversifică și sporește continuu în precizie, dar măsurarea costă. Orice măsurare conține în sine o eroare (diferența dintre rezultatul măsurării și valoarea adevărată a mărimii măsurate). Important rămâne însă faptul că eroarea poate fi evaluată și redusă în funcție de scop, de procedeele utilizate și de resursele financiare de care dispunem. Totdeauna, însă, a măsura înseamnă a aproxima. „Certitudinea absolută este privilegiul minților needucate". Această sentință este cu atât mai valabilă în legătură cu măsurarea fenomenelor și proceselor psihosociale.

Ce este măsurarea?

De la Galileo Galilei (1564–1642), fizicianul și filosoful italian care a inițiat știința modernă prin matematizarea ei, și până azi s-au propus mai multe definiții ale măsurării. Una dintre cele mai răspândite și acceptate definiții aparține fizicianului N.R. Campbell (1920): prin măsurare se înțelege „procesul de atribuire de numere calităților reprezentate". Nota definitorie, corespondența dintre numere și calitățile măsurate, se regăsește și în alte definiții, precum cea datorată lui Bertrand Russell (1938): „măsurarea unei mărimi este, în sensul cel mai general, orice metodă de stabilire a unei corespondențe unice și reciproce între toate sau unele mărimi ale unei clase în toate sau unele numere integrale, raționale sau reale". Consider că, pentru științele socioumane, definiția dată de psihologul american Stanley S. Stevens (1906–1973), potrivit căreia măsurarea constă în „atribuirea de numere obiectelor sau evenimentelor conform regulilor" este foarte lămuritoare. Această definiție, atât de des citată, impune anumite precizări. În primul rând, trebuie remarcat că sunt măsurate nu obiectele ca atare, ci proprietățile lor: status-ul social, autoritatea, prestigiul, prejudecățile, convingerile – când avem în vedere un individ – și coeziunea, circulația informației, starea de spirit etc. – când este vorba de un grup uman. De asemenea, măsurarea presupune un sistem de numere și anumite reguli de atribuire a numerelor pentru obiecte. Astfel privită, măsurarea este o relație ce se stabilește între domeniul obiectelor și domeniul numerelor. Importantă este regula de corespondență dintre fenomene și numere (T. Baker, 1988, 117).

Fred N. Kerlinger (1973, 429) propune o ecuație generală pentru orice procedeu de măsurare: f = (x, y); x = orice obiect; y = un număr. Ecuația propusă se citește astfel: funcția f, sau regula de corespondență, este egală cu setul perechilor ordonate (x, y), astfel că „x" este un obiect și orice „y" care îi corespunde este un număr. Regula de corespondență indică modul de atribuire de numere caracteristicilor pe care vrem să le măsurăm.

În măsurarea faptelor, fenomenelor sau proceselor sociale adesea este foarte greu să se formuleze reguli clare de atribuire a numerelor și, uneori, imposibil de respectat toate cele trei postulate ale măsuri (F.N. Kerlinger, 1973, 434):

Fie (a = b) sau (a ≠ b), dar nu ambele (postulatul exclusivității);
Dacă (a = b) și (b = c), atunci (a = c) (postulatul tranzitivității relației de egalitate);
Dacă (a > b) și (b > c), atunci (a > c) (postulatul tranzitivității relației de inegalitate).

Chiar primul postulat, cel mai elementar, nu poate fi totdeauna acceptat fără o verificare prealabilă. Regula aparent clară: „atribuiți numărul 1 pentru persoanele de sex masculin și numărul 2 pentru persoanele de sex feminin" este uneori inoperantă. Masculinitatea și feminitatea,

atât biologic cât mai ales cultural, sunt caracteristici mai greu de stabilit decât se crede; dovadă, testele la care sunt supuşi sportivii (sportivele) pentru a se determina sexul nu după caracterele secundare sau după elementele culturale (comportament, vestimentaţie etc.), ci pe baza dozării hormonale. Dacă vom aduce în discuţie caracteristicile psihosociologice ale persoanelor şi grupurilor umane, vom constata uşor că *postulatul exclusivităţii*, ca fundament în măsurare, nu este respectat totdeauna. Oamenii nu sunt „cu prejudecăţi" sau „fără prejudecăţi", „egoişti" sau „nonegoişti" ş.a.m.d., iar grupurile umane nu pot fi caracterizate ca „lipsite de coeziune" sau „coezive", „permisive" sau „lipsite de permisivitate" etc. Şi, mai general, în domeniul ştiinţelor socioumane, faptele, fenomenele şi procesele nu sunt „sau-sau", ci mai degrabă „şi-şi": oamenii sunt şi cu prejudecăţi, şi fără, şi egoişti, şi altruişti; în grupurile umane există şi coezivitate, şi ostilitate, şi permisivitate, şi selectivitate în acceptarea indivizilor în grup etc.

Rezerve şi mai serioase implică *postulatul tranzitivităţii*. Din punct de vedere psihosociologic, nu se poate spune niciodată cu certitudine că dacă „a" l-a depăşit pe „b" într-o probă de performanţă şi „b" pe „c", atunci „a" îl va depăşi pe „c" într-o situaţie de competiţie directă. Fiind în competiţie directă, într-o probă de performanţă, un băiat poate depăşi o fată, care la rândul ei, în competiţie directă, poate întrece pe alt băiat. Acesta din urmă, în competiţie cu cel dintâi, poate ieşi învingător.

Exemplul adus în dicuţie credem că a sugerat îndeajuns dificultăţile ce le avem de întâmpinat în măsurarea fenomenelor psihosociale.

Nivelurile de măsurare

În literatura de specialitate este larg acceptată ideea existenţei unui număr de patru niveluri de măsurare: nominal, ordinal, de interval şi de raport. Stanley S. Stevens, în 1941, a identificat primul din aceste patru niveluri de măsurare şi a specificat operaţiile statistice permise de fiecare nivel. În studiul *On the Theory of Scales of Measurement* (publicat iniţial în revista *Science*, 684, 7, 1946, 677-680) defineşte fiecare tip de scală, atrăgând atenţia asupra faptului că „operaţiile statistice ce pot fi aplicate în mod legitim la datele empirice depind de tipul de scală după care sunt ordonate aceste date. Enumerarea nivelurilor reflectă gradul de precizie în ordine crescătoare, de la măsurarea nominală la cea de raport, şi descrescătoare, în ceea ce privesc restricţiile operaţiilor statistico-matematice permise de fiecare nivel de măsurare în parte.

Aşa cum precizează Ioan Mărginean (1998, 118), „primele două niveluri (nominal şi ordinal) alcătuiesc măsurarea nenumerică (nonparametrică), iar ultimele două (de interval şi de raport) alcătuiesc măsurarea numerică (parametrică)".

Nivelul nominal. În măsurarea nominală, numerele asociate obiectelor nu au semnificaţia lor cantitativă, nu exprimă mărimi: sunt pur şi simplu semne, nume. H. Bertrand Russell (1995) consideră că „măsurarea nominală este calitativă". Într-un experiment psihosociologic, fiecărui subiect i se asociază un număr: în loc să spunem subiectul de experiment M., spunem subiectul numărul 1 sau 2, 3 ... n. Este un exemplu de măsurare nominală. Dar oare este aceasta măsurare? Dacă se acceptă definiţia dată de Stanley S. Stevens măsurării, răspunsul nu poate fi decât afirmativ. Regula de atribuire a numerelor, pentru măsurarea nominală, nu prevede decât că acelaşi număr va fi atribuit tuturor obiectelor care au aceleaşi caracteristici şi numai lor. Toţi

subiecţii domiciliaţi în urban sunt desemnaţi prin numărul 1, cei din rural cu numărul 2. Conform regulei de atribuire a numerelor, nu este permis ca persoanele domiciliate în urban să primească numărul 1, cât şi numărul 2; de asemenea, nu este permis ca numărul 1 (sau 2) să fie atribuit atât persoanelor din urban, cât şi celor din rural. Cât ar părea de simplu, postulatele măsurării se cer verificate şi la acest nivel de măsurare. Primul postulat [(a = b) sau (a ≠ b), dar nu ambele] constituie restricţia definitorie pentru măsurarea nominală. Dihotomia este deci proprietatea specifică acestui tip de măsurare. Alături de ea, simetria [dacă (a = b), atunci şi (b = a)] caracterizează nivelul măsurării nominale. Tranzitivitatea [dacă (a = b) şi (b = c)] comportă unele discuţii, dat fiind faptul că în domeniul ştiinţelor socioumane nu există două obiecte, fenomene, procese identice, cu atât mai puţin trei. Totuşi, se acceptă că dihotomia, simetria şi tranzitivitatea caracterizează măsurarea nominală. Pe baza proprietăţilor amintite sunt uşor de stabilit operaţiile statistico-matematice permise la nivelul măsurării nominale. În primul rând, fiind vorba, în fond, de o operaţie de clasificare, se calculează frecvenţa apartenenţei obiectelor la clasele sau categoriile desemnate prin numere: câţi subiecţi sunt din mediul urban şi câţi din mediul rural sau frecvenţa apariţiei numerelor 1 şi 2 (în exemplul luat). Frecvenţele pot fi date în cifre brute sau în procente. Pare un truism, dar trebuie să precizăm că exprimarea procentuală a frecvenţelor se recomandă în cazurile în care eşantioanele au un volum mai mare de 100. Se acceptă totuşi exprimarea în procente şi a numerelor până la 30, dar nu mai mici.

Nivelul ordinal, la fel de răspândit în măsurarea din ştiinţele socioumane ca şi cel nominal, are toate proprietăţile acestuia; în plus, introducând relaţiile de ordine, permite multiple operaţii statistico-matematice şi, deci, face posibilă utilizarea unui mare număr de coeficienţi de corelaţie şi teste de semnificaţie. Tranzitivitatea ordinală este aici definitorie: dacă postulatul tranzitivităţii [dacă (a > b) şi (b > c), atunci (a > c)] este justificat de izomorfismul cu obiectele şi fenomenele măsurate, atunci este justificată şi măsurarea ordinală. Numerele asociate obiectelor şi fenomenelor într-o măsurare ordinală nu au decât semnificaţie de rang, nu indică mărimi absolute. Regula de atribuire a numerelor specifică doar asocierea cu numerele în ordine crescătoare sau descrescătoare a caracteristicilor care sunt, ele însele, într-o ordine crescătoare, respectiv descrescătoare. Satisfacţia muncii poate fi deplină sau numai parţială, foarte intensă sau moderată. Convenim să asociem celui mai înalt grad de satisfacţie numărul cel mai mare (de regulă 3, 5, 7, 11) şi, în ordine descrescătoare, numere mai mici gradelor mai reduse de satisfacţie în raport cu munca. Convenim să atribuim astfel numerele de la 1 la 7 (1 = foarte nesatisfăcut; 2 = în mare măsură nesatisfăcut; 3 = nesatisfăcut; 4 = nici satisfăcut, nici nesatisfăcut; 5 = satisfăcut; 6 = în mare măsură satisfăcut; 7 = foarte satisfăcut). Numărul 6 va exprima un grad mai redus de satisfacţie decât numărul 7, dar mai sporit decât 5 ş.a.m.d. Cu cât va fi mai redus sau mai sporit, la acest nivel de măsurare, nu se poate preciza, pentru că relaţiile dintre caracteristicile măsurate nu se reflectă decât parţial în relaţiile dintre numere.

Nu se poate susţine că a fi în mare măsură satisfăcut este tot una cu a fi de două ori nesatisfăcut (6 = 3 x 2)! Lucrurile se petrec astfel pentru că, în timp ce numerele cresc cu intervale egale, caracteristicile obiectelor sporesc cu intervale inegale. Datorită acestui fapt – riguros vorbind – operaţiile de adunare, scădere, înmulţire şi împărţire a numerelor distribuite în cadrul măsurării ordinale nu se justifică şi, în consecinţă, nici coeficienţii de corelaţie sau testele de semnificaţie bazate pe valori absolute. Se legitimează însă calcularea frecvenţelor (cifre brute şi procente), aflarea medianei şi a cvartilelor, stabilirea rangurilor. De asemenea, se legitimează

statisticile nonparametrice: coeficienţii de semnificaţie a diferenţei dintre două medii, Mann-Whitney, Wilcoxon, Kolmogorov-Smirnov, Kruskal, Wallis şi, în fine, testul semnului.

Nivelul de interval. În practica cercetărilor psihosociologice şi, mai general, în investigaţia sociologică, nivelul ordinal de măsurare se asimilează, pe baza observaţiilor empirice şi a deducţiilor logice, nivelului metric, respectiv măsurării *de interval*. O bună ilustrare a faptului că această asimilare nu introduce, de regulă, distorsiuni ne este oferită de istoricul preocupărilor privind măsurarea „distanţei sociale". Aşa cum se ştie, Emory S. Bogardus, care înţelegea prin distanţă socială gradul de deschidere şi de afecţiune pe care persoanele îl au unele faţă de celelalte, a creat în 1925 prima formă a vestitei *Scale a distanţei sociale*. Cum a procedat? Intuitiv, a ordonat un număr de şapte propoziţii, de la cele care exprimă maximum de deschidere faţă de persoanele de alte naţionalităţi până la cele care trădează xenofobia:

7. A fi în relaţie de rudenie prin căsătorie;
6. A avea ca prieten intim;
5. A avea ca vecin pe stradă;
4. A avea ca angajat în aceeaşi întreprindere;
3. A accepta ca cetăţean în ţară;
2. A accepta numai ca vizitator în ţară;
1. A exclude din ţară.

Numerele asociate poziţiilor exprimate prin acceptarea uneia din afirmaţiile de mai sus reflectă ordinea, nu mărimea absolută a gradului de înţelegere şi de afecţiune faţă de străini. Pentru a vedea dacă intervalele dintre poziţiile (atitudinile) exprimate sunt egale, Emory S. Bogardus a aplicat ulterior tehnica de comparare a perechilor, pusă la punct în 1929 de Louis L. Thurstone. Ierarhizarea propoziţiilor a fost aceeaşi, intervalele dovedindu-se (aparent) egale. Astfel, instrumentul de măsurare a distanţei sociale (scala Bogardus), despre care se credea că realizează un nivel de măsurare ordinal, s-a constatat că permite o măsurare de interval.

În baza celor arătate, apreciez că Fred N. Kerlinger are dreptate când afirmă: „Cel mai bun procedeu pare a fi acela de a trata măsurătorile ordinale ca şi când ar fi măsurători de interval, dar să fim permanent atenţi la posibilitatea unei *mari* inegalităţi a intervalelor" (F.N. Kerlinger, 1973, 441). Astfel, întâlnim frecvent exprimarea rezultatelor măsurării ordinale sub forma mediilor aritmetice, a abaterii standard şi a abaterii medii pătratice (dispersie, varianţă). Operaţiile statistico-matematice mai sus amintite sunt permise, riguros vorbind, doar măsurării de interval şi de raport, care presupun un izomorfism al creşterii şi descreşterii obiectului măsurat cu sistemul numeric considerat:

[(a – b) = (b – c), după cum (5 – 4 = (4 – 3)].

Specific nivelului măsurării de interval este faptul că intervalele pot fi adunate şi scăzute. De remarcat însă că sunt adunate sau scăzute intervalele, nu valorile. Neexistând un punct zero absolut care să exprime absenţa caracteristicii măsurate, nu se poate pretinde, de exemplu, că performanţa şcolară a unui elev notat cu 10 este de două ori mai mare decât a unuia notat cu 5. Are sens însă să spunem că performanţa celui dintâi este cu 5 unităţi mai mare decât a celuilalt. Intervalele de măsurare fiind egale, cercetătorul are libertatea unor artificii de transformare de

tipul y = a + bx (pentru b > 0), unde: y = valori caracteristice transformate; x = valori caracteristice care urmează a fi transformate; a = constanta de deplasare; b = constanta de extindere.

Intervalele pot fi deplasate sau extinse, firește, dacă prin aceasta reflectăm mai adecvat realitatea. În legătură cu satisfacția muncii (în exemplul mai sus discutat), probabil că o deplasare cu 4 intervale ar exprima mai bine valorile caracteristice. Atribuirea numerelor de la –3 la +3 (–3 = foarte nesatisfăcut; –2 = în mare măsură nesatisfăcut; –1 = nesatisfăcut; 0 = nici satisfăcut, nici nesatisfăcut; +1 = satisfăcut; +2 = în mare măsură satisfăcut; +3 = foarte satisfăcut) pare a fi mai adecvată. În acest caz deplasarea se justifică, nu însă și extensia intervalelor. Nu sporește cu nimic cunoașterea dacă vom amplifica cu 10 sau cu 100 fiecare interval (sistemul numerelor devenind: 10-70 sau 100-700).

Nivelului măsurării de interval îi este permisă aplicarea coeficienților de corelație produs-moment (Bravais-Pearson) și r tetracronic. Analiza de regresie se legitimează și ea; la fel testele de semnificație a diferențelor dintre două medii aritmetice: $|t|$; $|z|$ și F. Toate aceste statistici, în practica cercetărilor sociale concrete, se folosesc – fără o justificare deplină – și pentru nivelul ordinal de măsurare.

Prin introducerea în operația de măsurare a unui punct zero absolut (natural) sunt posibile operațiile specifice nivelurilor inferioare de măsurare, la care se adaugă înmulțirea și împărțirea.

Nivelul măsurării de raport (sau de proporție) se caracterizează printr-o *relație de proporționalitate*. La acest nivel de măsurare au sens statisticile parametrice și nonparametrice, inclusiv mediile geometrice și coeficienții de variație. Trebuie spus însă că măsurarea fenomenelor psihosociale nu permite fixarea unui punct zero absolut, așa cum se întâmplă în măsurarea timpului și a spațiului. Walter Gutjahr (1974) ilustrează diferențele dintre nivelurile de interval și de raport în măsurare, luând ca exemplu măsurarea temperaturii.

Tabelul 4.1. *Măsurarea temperaturii* (după Gutjahr, 1974)

Repere	*Nivel de măsurare*				
	de interval			*de raport*	
	Celsius °C	Reaumur °Rm	Fahrenheit °F	Kelvin °K	Rankine °R
Zero absolut	–273	–219	–460	0	0
Solidificarea apei	0	0	+32	+273	+492
Fierberea apei	+100	+80	+212	+373	+672

Este ușor de observat că aceleiași realități – temperatura – i se asociază numere diferite, după cum au fost alese: punctul zero, mărimea intervalului și direcția. În sistemele Kelvin și Rankine punctul zero este același, direcția aceeași, diferă însă mărimea intervalului și deci extensia scalei de măsurare. Comparativ, în sistemele Celsius și Fahrenheit nu rămâne constantă decât direcția, diferă atât punctul zero, ales convențional, cât și mărimea intervalului. Trebuie spus că, deși pentru nivelul de măsurare de raport se pretinde un punct zero natural, el nu are totuși o existență reală. Temperatura de –273,16° nu a fost niciodată atinsă. Greutatea, lungimea, timpul, forța – ca mărimi fizice – admit măsurarea de raport, ceea ce nu se întâmplă cu realitățile psihice și sociale. Inteligența zero sau coeziunea interumană zero nu au corespondent în realitate:

individul nu poate fiinţa fără un minim de inteligenţă; societatea nu există fără un minim de coeziune interumană.

Prezentarea chiar şi succintă a problemei nivelurilor de măsurare în ştiinţele sociale nu trebuie să ducă la un nejustificat şi neconstructiv scepticism în legătură cu posibilităţile de aplicare a metodelor statistico-matematice în cercetările concrete din domeniul ştiinţelor socioumane. Atrăgând atenţia asupra restricţiilor de atribuire de numere obiectelor şi fenomenelor psihosociale, am intenţionat să avertizăm împotriva folosirii abuzive a unor formule matematice standard, fără înţelegerea semnificaţiei rezultatelor obţinute. După opinia noastră, este de preferat un nivel de măsurare mai scăzut, fără utilizarea unor indici şi a unor teste statistice sofisticate, decât un nivel înalt de măsurare cu indici şi teste riguroase şi laborioase din punctul de vedere al calculelor, dar inadecvate în raportul de izomorfism cu realitatea investigată.

În alternativa formulată de Clyde H. Coombs (1963), între a alege un sistem de măsurare cât mai „puternic" şi unul cât mai adecvat, optăm fără ezitare pentru cea de-a doua soluţie.

Validitatea şi fidelitatea măsurării

Evaluarea măsurării constituie un subiect pe cât de complex, pe atât de important pentru cercetarea sociologică şi psihosociologică. Studiind interacţiunea comportamentelor umane, totdeauna trebuie să ne întrebăm dacă într-adevăr am măsurat ceea ce am intenţionat să măsurăm şi dacă rezultatele sunt demne de încredere sau – teoretic formulată problema – trebuie să stabilim totdeauna validitatea şi fidelitatea (reliabilitatea) măsurării fenomenelor. Există dezvoltată o întreagă teorie cu privire la *validitatea* şi *fidelitatea* măsurării în ştiinţele sociale, teorie constituită şi impulsionată în mod deosebit de cercetările psihologice şi psihosociologice asupra personalităţii. Aplicând un test de inteligenţă, am măsurat în realitate chiar inteligenţa? Cum ne asigurăm că măsurarea este validă?

Validitatea şi fidelitatea sunt adesea descrise în termeni de corelaţie: „Validitatea este conceptualizată ca o corelaţie între măsurare şi un criteriu independent relevant" (M. Procter, 1993), iar reliabilitatea, fiind determinată fără referire la un criteriu exterior, se verifică tot prin stabilirea corelaţiei dintre rezultatele obţinute la testare şi la retestare, prin aplicarea câte unei jumătăţi din test sau prin luarea în calcul a corelaţiei dintre indicatori.

Prin stabilirea validităţii de conţinut, a validităţii criteriilor şi a validităţii de construct ne putem încredinţa că am măsurat ceea ce am presupus de la început că măsurăm. Cel mai adesea, cercetătorul din domeniul ştiinţelor sociale se mărgineşte la analiza validităţii de conţinut. El încearcă să determine dacă instrumentul de măsurare pe care l-a creat este reprezentativ pentru conţinutul procesului sau fenomenului pe care îl măsoară. Un exemplu ne poate ajuta să înţelegem mai bine ce reprezintă validitatea de conţinut şi cum se procedează în determinarea acesteia. Într-un experiment invocat, s-a urmărit verificarea ipotezei determinării gradului de satisfacţie a muncii de către sistemul de organizare a întreprinderilor. Satisfacţia muncii – ca fenomen psihosocial – are multiple dimensiuni şi indicatori. Pentru măsurare am reţinut dimensiunile: satisfacţie în raport cu conţinutul muncii, cu organizarea formală şi cu organizarea informală a întreprinderilor. Ca indicatori, au fost reţinuţi cei referitori la satisfacţia produsă de structura operaţiilor de muncă, profesie, întreprindere, grupul de muncă etc. Reproduc aceşti indicatori conţinutul satisfacţiei muncii? Procedăm la o judecată critică a lor. Ne întrebăm care

este legătura dintre indicat (satisfacția muncii) și indicator (întrebare referitoare la satisfacția produsă de muncă). Ne întrebăm, de asemenea, dacă am selecționat suficienți indicatori capabili să reproducă adecvat domeniul, conținutul fenomenului studiat.

Validitatea legată de criteriu și validitatea de construct completează analiza validității procesului de măsurare psihosociologică. *Validitatea legată de criteriu*, așa-numita validitatea predictivă sau empirică, urmărește nu rezultatul în sine al măsurării, ci criteriul extern cu care se compară acest rezultat. În măsurarea intereselor profesionale, analiza validității legată de criteriu oferă un bun exemplu asupra a ceea ce se intenționează a se demonstra: validarea rezultatelor actuale prin raportare la un element (eveniment) exterior, înregistrabil după o perioadă de timp, adesea de ani și ani de zile. Bine cunoscutul *Test de interese profesionale* elaborat de Edward K. Strong (prima formă în 1927, cea de-a doua în 1939) a fost validat prin raportarea rezultatelor obținute prin aplicarea lui, în perioada 1927–1930, pe un lot de 670 de studenți din primii ani ai Universității Stanford, la profesiile efectiv practicate de către aceștia în anul 1949. S-a constatat că 53 la sută dintre studenții care manifestaseră interese pentru profesiile medicale, la un interval de douăzeci de ani, deveniseră medici, iar alți 27 la sută aleseseră profesii strâns înrudite cu medicina: biologia, psihologia etc. Validarea măsurării intereselor profesionale s-a realizat prin luarea în considerare a profesiilor practicate după un interval de timp suficient de îndepărtat de momentul testării. Este acesta un criteriu capabil să valideze măsurarea? Trebuie analizat. Practicarea unei profesii nu depinde numai, și nici măcar în primul rând, de interesele profesionale ale indivizilor. Piața muncii este mult mai complexă, dar cu siguranță că interesele profesionale intervin în alegerea și practicarea profesiilor. Succesul profesional reprezintă însă un criteriu mai puternic de validare a măsurării intereselor profesionale. Edward K. Strong validează testul său și prin acest criteriu. Pe un lot de 181 de agenți de asigurări, el constată că 67 la sută dintre cei care manifestaseră un interes foarte ridicat pentru profesia lor aveau o cifră de afaceri foarte ridicată (peste 150 000 de dolari anual), în timp ce doar 6 la sută dintre agenții de asigurări care nu manifestaseră nici un interes pentru profesia lor atingeau respectiva cifră de afaceri. Validitatea legată de criteriu se caracterizează, așadar, prin capacitatea de predicție a măsurării efectuate.

Dacă validitatea legată de criteriu determină capacitatea de prognosticare a măsurării (inclusiv a instrumentului de măsurare), *validitatea de construct* vizează caracteristica de măsurat, obiectul, fenomenul sau proprietatea ce se află în spatele performanței măsurate. Așa cum aprecia Fred N. Kerlinger, validitatea de construct constituie cel mai semnificativ produs al teoriei măsurării în științele socio-umane. Cercetătorul care se interesează de acest tip de validitate își pune întrebarea: ce factori sau constructe explică performanța și diferențele de performanță ale indivizilor sau grupurilor umane? Constructele, după cum se știe, desemnează categorii ipotetice utilizate pentru descrierea și înțelegerea raporturilor dintre elementele unui model explicativ. Presupunând că avem de măsurat coeziunea unui grup, ne putem întreba, o dată stabilit nivelul acesteia, ce constructe explică scorul (punctajul) obținut: simpatia reciprocă? Interesele comune? Dezirabilitatea socială? De asemenea, va trebui să ne întrebăm ce proporție din varianța totală a măsurării se datorează fiecărui construct în parte. Prin diferite corelații de itemi, cu ajutorul metodei matricei cu mai multe atribute măsurate prin mai multe metode sau prin analiza factorială, validitatea de construct poate fi corespunzător determinată.

Asigurându-ne că măsurăm întocmai ceea ce intenționăm să măsurăm, în mod firesc trebuie să verificăm în continuare *fidelitatea* măsurărilor noastre. Teoria modernă a fidelității măsurărilor

din ştiinţele socioumane se bazează pe analiza de varianţă şi pe tehnicile probabiliste de luare a deciziei (L. Cronbach, 1972). În mod tradiţional însă, fidelitatea se determină în perspectiva analizei erorilor. Fără a insista asupra dezvoltării extrem de sofisticate a teoriei fidelităţii, prezentăm principalele procedee de determinare a fidelităţii în măsurarea caracteristicilor psihosociologice.

Procedeul test-retest. Presupune aplicarea după o perioadă de timp a aceluiaşi instrument de măsurare aceloraşi persoane. Dacă persoanele supuse măsurării nu s-au schimbat sub raportul caracteristicii măsurate, teoretic, rezultatele celor două probe trebuie să fie identice. În practică lucrurile nu se întâmplă aşa, datorită erorilor care intervin în fiecare operaţie de măsurare. Prin procedee matematice se poate determina fluctuaţia valorilor obţinute în cele două operaţii de măsurare a caracteristicilor uneia şi aceleiaşi persoane sau colectivităţi. Problema însă este alta: ce caracteristici ale fenomenelor şi proceselor socioumane sunt statice? Cu greu vom găsi caracteristici dacă nu statice, cel puţin mai lent modificabile. Aplicarea imediată a unei noi măsurări cu aceleaşi instrumente evidenţiază alte impedimente: subiecţii umani învaţă răspunsurile, ţin să se nu contrazică, sporind astfel în mod artificial gradul de fidelitate a măsurărilor. Şi mai este ceva: cum explicăm subiecţilor faptul că îi supunem la aceleaşi probe? Le mărturisim că facem un experiment? Invocăm vreun pretext oarecare? Cât de plauzibil va fi el? Se pare că fidelitatea test-retest induce mai multe semne de întrebare decât răspunsuri corecte.

Procedeul testelor paralele. Încearcă să evite impedimentul învăţării răspunsurilor de către subiecţi: se aplică acestora nu acelaşi test de două ori, ci două teste asemănătoare sau două forme diferite ale aceluiaşi instrument de măsurare. Dar cât de asemănătoare sunt testele paralele? Prin analiza validităţii de conţinut şi a celei de construct, prin compararea mediilor, a varianţei, a covarianţei dintre itemi acest lucru poate fi stabilit. Teste perfect echivalente nu vor fi create, probabil, niciodată, asemănătoare da. Eşantionarea itemilor, formularea lor vor diferi de la un test la altul, fapt ce va produce o anumită instabilitate a scorurilor. De aceea se şi spune că prin procedeul testelor paralele se determină stabilitatea măsurărilor. Ca şi în cazul procedeului precedent, între aplicarea unui test şi a formei lui „echivalente" de cele mai multe ori se scurge o perioadă de timp, în care situaţia subiecţilor se schimbă. Aplicarea concomitentă a două sau mai multor teste paralele nu este posibilă, iar aplicarea lor în succesiune imediată nu este de dorit. Se pun probleme asemănătoare procedeului test-retest.

Procedeul înjumătăţirii testelor. Oferă posibilitatea determinării coeficientului de echivalenţă între cele două jumătăţi ale aceluiaşi test. Împărţirea testului în jumătate se face selectând itemii echivalenţi şi gruparea lor în două forme separate. În mod curent se procedează însă oarecum mecanic: într-o formă sunt incluşi itemii cu număr par, într-alta cei cu număr impar. După aplicarea integrală a testului sunt aplicate formele înjumătăţite ale lui. Se fac apoi corelaţii între rezultatele astfel obţinute. Dificultăţile semnalate pentru procedeul test-retest sunt prezente şi în cazul stabilirii fidelităţii prin înjumătăţirea testului.

În cazul testelor unifactoriale, care măsoară o singură caracteristică (de exemplu, calculul mintal, vocabularul ş.a.), procedeul Kuder-Richardson (1937) de determinare a fidelităţii se legitimează perfect, deşi acest procedeu presupune calcule laborioase. Principiul procedeului

Kuder-Richardson este însă extrem de simplu, amintind de procedeul Guttman de scalare: într-un test în care itemii sunt ordonați în funcție de gradul lor de dificultate este de presupus că subiecții dau răspunsuri corecte la itemii mai ușori și greșesc la cei mai grei. Dacă lucrurile se întâmplă invers, procedeul de măsurare nu prezintă fidelitate.

Procedeul Hoyt (1941) de estimare a fidelității este asemănător procedeului anterior prezentat, deosebindu-se de acesta prin acceptarea variației performanțelor unui individ de la un item la altul nu ca o eroare, ci ca diferență reală. În analiza fidelității, în procedeul Hoyt se iau în considerare diferențele interindividuale și diferențele de erori interindividuale.

Evaluarea măsurării, ca și măsurarea însăși, constituie un element esențial în cercetarea concretă din științele socioumane, pentru că numerele incorect asociate fenomenelor pot deforma sau estompa realitățile, creând iluzia rigurozității științifice.

Termeni-cheie

Cvartile
Decile
Eroare de măsurare
Fidelitatea (reliabilitatea)
Incertitudinea de măsurare
Măsurarea
  nonparametrică
  parametrică
Mediană
Nivel de măsurare
  de interval
  de raport
  nominal
  ordinal
Postulatele măsurării
Precizia măsurării
Procedee de determinare a fidelității
  înjumătățirii testelor
  Hoyt
  test-retest
  testelor paralele
Validitatea
  de construct
  de conținut
  de criteriu

Probleme recapitulative

Ce este măsurarea?
Când încep preocupările de constituire a unei teorii a măsurării?
Ce relație există între incertitudinea de măsurare și precizia măsurării?
În funcție de ce factori se stabilește precizia măsurării?
Care sunt nivelurile de măsurare?
De ce nu este posibilă măsurarea de raport în științele socioumane?
Care sunt postulatele măsurării?
Ce este validitatea măsurării?
Dar fidelitatea măsurării?
Care sunt tipurile de validitate?
Care sunt cele mai răspândite procedee de determinare a fidelității (reliabilității) măsurării?

Recomandări bibliografice

Bailey, Kenneth D. [1978] (1982). *Methods of Social Research* (ediția a II-a). New York: The Free Press.
Ferréol, Gilles și Schlachter, Didier. (1995). *Dictionnaire des techniques quantitatives appliquées aux sciences économiques et sociales*. Paris: Armand Colin.

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Friedrich, Walter și Henning, Werner (eds). (1975). *Der sozialwissenschaftliche Forschungsprozess*. Berlin: Deutcher Verlag der Wissenschaften.

Kerlinger, Fred N. [1964] (1973). *Foundations of Behavioral Research* (ediția a II-a). New York: McGraw-Hill Book Company.

Mărginean, Ioan. (2000). *Proiectarea cercetării sociologice*. Iași: Editura Polirom.

Miller, Delbert C. [1964] (1991). *Handbook of Research Design and Social Measurement* (ediția a V-a). Newbury Park: Sage Publications, Inc.

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL 5

Tipuri de cercetări socioumane

Precizări terminologice

Cercetările sociologice concrete (de teren sau empirice) au apărut înaintea creării termenului de „sociologie" de către Auguste Comte, în 1839, în cea de-a 47-a lecție din al său *Cours de philosophie positive*: „Cred că trebuie să cutez a întrebuința de acum înainte acest termen nou, exact echivalent expresiei mele, introduse mai de mult, de *fizică socială*, pentru a putea arăta într-un singur nume această parte complementară a filosofiei naturale, care se referă la studiul pozitiv al totalității legilor fundamentale proprii fenomenelor sociale".

Debutul cercetărilor sociologice de teren este legat de prima revoluție industrială din Anglia. Acum și aici sunt realizate primele anchete cu caracter sociologic: în 1722, Daniel Defoe (1660–1731) – cunoscut mai ales ca autor al romanului *Viața și nemaipomenitele aventuri ale lui Robinson Crusoe* (1719) – publică *Jurnal din anul ciumei*, în care prezintă realist lumea interlopă londoneză. Sunt folosite actele statistice din *Buletinele mortuare săptămânale* (celebrele *Bills of Mortality*, publicate de Compania slujbașilor parohiali), informațiile din conversațiile cotidiene, din ordonanțele Lordului Primar al Londrei, din istorioarele și anecdotele referitoare la „ciuma săracilor", precum și datele de observație exploatate jurnalistic, dar și sociologic. Molima izbucnită în 1665 a năpăstuit Londra, întrucât „Munca, și prin ea pîinea săracilor, fusese curmată" – scria Daniel Defoe (1719).

C.A. Moser (1967) considera că ar fi mai logic ca istoricul anchetelor din Marea Britanie să înceapă cu Morton Eden, care scrie *The State of the Poor in the History of the Labouring Classe in England* (1792), cu H. Mayhew, autorul lucrării *London Life the London Poor* (1861), sau cu Charles Booth (1840–1916), care publică o monumentală anchetă (17 volume) privind paupertatea – *The Life and Labour of the People of London* (1889–1902). „Părintele anchetei sociale științifice trebuie considerat Booth" – apreciază C.A. Moser (1958/1967, 36). El are nu numai meritul de a fi realizat o tipologie a familiilor din punctul de vedere al sărăciei (opt clase de familii, patru deasupra liniei sărăciei și patru dedesubtul ei) și de a fi folosit ceea ce mai tîrziu s-a numit „metoda interviului global" (B. Webb, 1926), dar și pe acela de a fi atras atenția asupra extinderii și gravității paupertății. Iată ce scria Charles Booth: „Există o sărăcie disperată, degradare, foamete, alcoolism, brutalitate și crimă: de aceasta nimeni nu se îndoiește. Scopul meu a fost să arăt relația cantitativă dintre paupertate, mizerie, depravare, prin comparație cu veniturile regulate și confortul relativ, și să descriu condițiile generale în care trăiește fiecare clasă" (Booth, 1889). Este de reținut și faptul că Charles Booth a acordat o importanță deosebită modalității de culegere a informațiilor, considerând că fiecare fapt de care are nevoie cercetătorul

vieţii sociale este cunoscut de cineva, astfel că sociologul nu ar trebui să facă altceva decât să recolteze informaţiile şi să le ordoneze. Astfel a apărut „metoda interviului global".

Cercetările sociologice privind sărăcia au fost continuate în Marea Britanie (B.S. Rowentree, 1901; A.L. Bowley, 1912), răspândindu-se în toate ţările industrializate. Ele sunt foarte actuale în prezent în România. Nu intenţionăm să facem însă un istoric al cercetărilor sociologice concrete. Dorim totuşi să subliniem că, fără a ne cufunda într-un trecut îndepărtat, cercetările sociologice concrete au o istorie de cel puţin o sută de ani şi că ele au apărut ca urmare a schimbărilor sociale, revoluţiei industriale şi a unei grave provocări sociale: *sărăcia*.

Am folosit deja termenii: „cercetare sociologică de teren", „cercetare sociologică empirică" (sau „concretă"), „anchetă sociologică", fără să fi arătat conţinutul lor. În afara acestora, la nivelul simţului comun, se utilizează termenii „investigaţie sociologică" şi „sondaj", ignorându-se distincţiile absolut necesare.

Termenul de „cercetare sociologică" sau „cercetare socială" are înţelesul cel mai larg: se referă la obţinerea şi prelucrarea informaţiilor obiectiv verificate, în vederea construirii explicaţiilor ştiinţifice ale faptelor, fenomenelor şi proceselor sociale. Deşi cercetarea sociologică are ca principiu metodologic fundamental unitatea dintre nivelurile teoretic şi empiric – vezi subcapitolul referitor la principiile metodologice ale cercetărilor socioumane empirice –, adesea se face distincţie între „cercetarea sociologică teoretică" („sociologie de cabinet") şi „cercetarea sociologică empirică" (sociologie de teren). Cercetarea sociologică empirică presupune observarea directă a realităţii, aplicarea unor metode şi tehnici specifice de recoltare a informaţiilor (ancheta, experimentul, chestionarul etc.), de prelucrare a lor (corelaţii, teste de semnificaţie statistică etc.). Când cercetarea sociologică empirică (concretă sau de teren) are un caracter preliminar, explorator sau are o amploare sau profunzime mai redusă, se vorbeşte de „investigaţie sociologică".

Ancheta sociologică se particularizează în universul cercetărilor sociologice concrete (empirice, de teren) prin aceea că utilizează cu precădere chestionarul şi interviul pentru culegererea informaţiilor. Bazându-se pe modalităţi interogative în obţinerea informaţiilor, „ancheta sociologică are un caracter neexperimental, cu un grad relativ scăzut de control al cercetătorului asupra variabilelor analizate" (Ioan Mărginean, 1993, 36). C.A. Moser (1958/1967, 13) atrăgea atenţia asupra faptului că termenul de „anchetă socială" este dificil de definit, întrucât el acoperă o „varietate foarte largă de cercetări, începând de la analizele clasice asupra sărăciei [...] până la sondajele asupra opiniei publice [...], anchetele pentru planificarea oraşelor, cercetarea pieţei [...], precum şi nenumăratele investigaţii organizate de institutele de cercetare". Aşa cum observa şi Ioan Marginean (1993), ancheta sociologică de multe ori combină modalităţile interogative de obţinere a informaţiilor cu studiul documentelor sau cu observaţia ştiinţifică, astfel că trasarea unei bariere despărţitoare ferme între ceea ce se înţelege prin „cercetare sociologică de teren" şi „anchetă sociologică" nu se justifică. În plan didactic, vom reţine totuşi că ancheta sociologică se distinge de alte tipuri de cercetări sociologice concrete (de teren, empirice) prin utilizarea, în principal, a chestionarului şi interviului pentru obţinerea informaţiilor şi nerecurgerea la experiment. Pe de altă parte, faţă de sondajul de opinie publică, ancheta sociologică se diferenţiază prin aceea că are ca scop nu numai cunoaşterea aspectelor subiective (opinii, atitudini, aspiraţii, interese etc.), dar şi a celor obiective (structura familiei, condiţiile de locuit etc.) şi nerecurgerea obligatorie la eşantionare.

Sondajul de opinie publică are ca scop cunoaşterea „complexului preferinţelor exprimate de un număr semnificativ de persoane referitoare la o problemă de importanţă generală" (Bernard Hennessy, 1981). Acest tip de cercetare sociologică se fondează pe modalităţile interogative de culegere a informaţiilor şi pe tehnicile de eşantioane, având ca notă diferenţială restrângerea ariei de cunoaştere la opinia publică.

Putem spune că „cercetarea sociologică de teren" (empirică sau concretă) reprezintă genul proxim pentru „ancheta sociologică" şi aceasta genul proxim pentru „sondajul de opinie publică".

Diferenţa specifică rezultă din ponderea crescândă a modalităţilor interogative de culegere a informaţiilor, pe de o parte, şi din reducerea progresivă a domeniului de cercetare, de la realitatea socială în ansamblul ei la un aspect particular, informaţiile deţinute de indivizi, şi apoi la opiniile exprimate de aceştia (Figura 5.1).

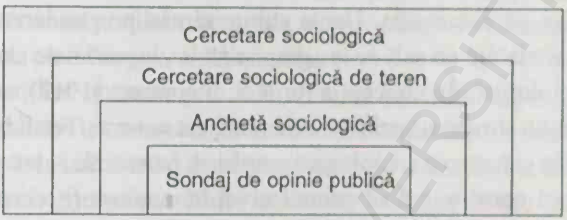

Fig. 5.1. *Conţinutul termenilor de „cercetare sociologică de teren", „anchetă sociologică", „sondaj de opinie publică"*

Studiul cazului (sau studiul de caz) se particularizează în cadrul cercetării sociologice de teren prin câteva caracteristici: cazul este înţeles ca un sistem integrat, abordat holistic, cercetătorul interesându-se mai mult despre *cum* decât *de ce* fenomenul studiat (o persoană, o colectivitate, o instituţie) se prezintă într-un anumit mod, cazul fiind un fenomen contemporan, în context social real. În *Dicţionarul de sociologie* coordonat de Gordon Marshall (1994/2003, 601), studiul cazului (de caz) apare ca „Metodă de cercetare care-şi ia drept subiect un caz singur sau câteva exemple selectate dintr-o entitate socială – precum comunităţi, grupuri sociale, antreprenori, evenimente, biografii, familii, grupuri de lucru, roluri sau relaţii – şi foloseşte o varietate de tehnici pentru studiul lor". Robert E. Stake (1984/1995) defineşte studiul cazului ca „studiul unui singur caz particular şi complex, în vederea înţelegerii funcţionării lui, cu circumstanţele importante". Specific acestui tip de cercetare de teren este faptul că fenomenele studiate sunt de o mare complexitate, neputând fi abordate experimental sau prin anchete sociologice, iar concluziile, chiar dacă permit generalizări ale propoziţiilor teoretice, nu conduc la extrapolarea rezultatelor la alte populaţii decât cele investigate. Robert E. Stake (1994) precizează că studiul cazului nu reprezintă o alegere metodologică, ci o alegere a obiectului de studiu. Din punctul de vedere al scopului cercetării, în funcţie de care se face şi alegerea cazurilor, autorul anterior citat identifică trei tipuri: *studiul cazului intrinsec*, asemenea monografiilor, în care cercetătorul se centrează pe descrierea în profunzime a unui fenomen unicat, fără a urmări testarea ipotezelor sau generalizabilitatea (de exemplu, Bronislaw K. Malinowski, 1922); *studiul cazului instrumental*, realizat în vederea clarificării unei teorii sau a unei probleme mai generale (de exemplu, Robert Lynd şi Helen Lynd, 1929); *studiul unor cazuri multiple (colective)*, în care se încearcă generalizarea caracteristicilor şi mecanismelor. Aşa cum spunea Donald T. Campbel (1975), studiul cazului poate fi privit ca un pas mic spre o mare teorie.

Tipologia cercetărilor socioumane empirice

Dată fiind marea varietate a cercetărilor socioumane concrete, considerăm că se justifică efortul de a căuta criteriile cele mai adecvate de clasificare şi de a prezenta, fie şi succint, „cercetările exemplare", ilustrative pentru fiecare tip de cercetare în parte.

Clasificarea cercetărilor socioumane după scopul lor. După scopul lor, cercetările socioumane concrete pot fi de mai multe tipuri. În primul rând, facem distincţie între cercetările descriptive şi cele explicative.

Cercetările descriptive

Orice ştiinţă începe prin a fi descriptivă. Apoi, într-un stadiu mai avansat se încearcă explicarea teoretică a faptelor de observaţie. Unele ştiinţe rămân preponderent descriptive – de exemplu, etnografia –, altele fac un salt de la „graphein" la „logos" – de exemplu, trecerea de la „sociografie" la „sociologie". În concepţia lui R.S. Steinmetz (1913), sociografia avea ca scop descrierea ansamblului structurii sociale a unui ţinut, sat sau oraş. Ferdinand Tönnies (1931) înţelegea prin sociografie cercetarea sociologică empirică, bazată mai ales pe datele statistice.

Chiar dacă descrierea constituie doar primul nivel în cunoaştere, cercetarea sociologică descriptivă prezintă nu puţine dificultăţi. Ea este făcută „cu mîinile goale", nu beneficiază de modele, înaintează într-un câmp nedesţelenit, cu numeroase fapte şocante. De aici dificultatea de a alege ce merită şi ce nu merită să fie observat. Astfel – după cum remarcă Michel Bozon şi Henri Leridon (1993) –, pentru descrierea relaţiilor confidenţiale în studiul sexualităţii s-a făcut apel la analiza sociologică a reţelelor de comunicare, pentru înţelegerea logicii prevenţiei sexuale s-a recurs la modelele economice de asumare a riscului şi, în fine, pentru predicţia îmbolnăvirilor de SIDA s-a încercat simularea evenimentelor, integrându-se toate evenimentele din viaţa unui individ în funcţie de riscul pe care îl comportă.

Un exemplu clasic de cercetare sociologică descriptivă este ampla anchetă asupra comportamentului sexual al bărbaţilor şi femeilor, începută în 1938 şi încheiată nouă ani mai tîrziu, în 1947. Alfred C. Kinsey (1894–1956), specialist în zoologie la *Indiana University* (SUA), precizează scopul acestei cercetări: „acumularea unei mase de fapte obiective despre problemele sexuale, evitând strict orice interpretare socială sau morală a acestor fapte" (Kinsey *et al.*, 1948). S-a început cu subiecţii cei mai accesibili, cu studenţii, de la care s-au obţinut primele biografii. În 1938 au fost studiate 62 de cazuri, pentru ca în 1947 să se adune date de la 728 de subiecţi intervievaţi. În total, au fost intervievaţi 6300 de bărbaţi şi 5940 de femei. Raportul *Sexual behavior in the human female* (Kinsey *et al.*, 1953) a fost publicat după un interval de cinci ani de la apariţia primului volum: *Sexual behavior in the human male* (1948). Cei peste 12 000 de subiecţi ai anchetei au fost recrutaţi din toate grupurile profesionale, din urban şi rural, din diferite zone geografice (cu precădere din nord-estul SUA), aparţinând diferitelor confesiuni. Nu se poate vorbi totuşi de o reprezentativitate statistică a populaţiei investigate. De exemplu, la data efectuării anchetei, 40 la sută dintre femeile din SUA absolviseră şcoala elementară, 47 la sută şcoala medie şi 13 la sută învăţământul superior. În populaţia feminină investigată proporţia absolventelor şcolii elementare era de numai 3 la sută, a şcolii medii 22 la sută şi a învăţământului superior de 75 la sută. S-ar putea vorbi mai degrabă de comportamentul sexual al femeilor titrate din SUA decât de comportamentul sexual al femeilor, în general.

Datele referitoare la comportamentul intim s-au obținut cu ajutorul unui chestionar cu 521 de *itemi* (pentru persoanele cu experiență sexuală mai redusă numărul întrebărilor era de „numai" 300). S-a folosit o modalitate de intervievare „elastică". Durata unui astfel de interviu era în medie de 30 de minute până la 1-2 ore. Autorii au făcut apel la altruismul subiecților, convingându-i că împărtășind experiența lor sexuală îi ajută pe alții să se înțeleagă mai bine și să depășească eventualele dificultății. Pentru cei cu studii superioare se accentua nevoia de a verifica tehnica de cercetare: pentru persoanele cu nivel de școlarizare mai scăzut se arăta nevoia de progres a medicinei. În jurul acestei cercetări s-a mobilizat opinia publică. S-au născut zvonuri contradictorii, s-au emis păreri diametral opuse. Mulți credeau că discuția cu cercetătorii îi poate ajuta. Așa că s-au prezentat și mulți nevrotici. Cercetătorii nu au procedat ca psihiatrii, nu au făcut deosebire între persoanele echilibrate și dezechilibrate din punctul de vedere al comportamentului sexual. Unii subiecți s-au prezentat la interviu pur și simplu din curiozitate. Răspunsurile la interviu, relatările subiecților erau notate cu ajutorul unui cod special creat de un criptograf și păstrate în seifuri, asemenea secretelor militare.

În afara informațiilor obținute prin intervievarea subiecților, pe parcursul celor nouă ani de investigații s-a adunat un mare număr de date provenite din „calendarele sexuale", jurnale zilnice, scrisori, desene și alte forme de notare a activității sexuale. Un număr de 377 de persoane (312 femei și 65 bărbați) au încredințat cercetătorilor calendarele lor sexuale, în care erau menționate nu numai frecvența contactelor sexuale, ci și formele de activitate sexuală ce conduc la orgasm. În calendarele sexuale ale femeilor adesea se consemna activitatea sexuală în raport de perioada menstruală. În alte calendare, cercetătorii au găsit informații de interes sociologic: despre locul de întîlnire a partenerilor, călătoriile făcute, îmbolnăviri și alte evenimente în măsură să influențeze activitatea sexuală a bărbaților și femeilor. Calendarele sexuale acopereau, de regulă, o perioadă de timp scurt (6 luni), dar s-au întîlnit și cazuri de o mare longevitate (un calendar extins pe o perioadă de 38 de ani).

Din jurnalele zilnice cercetătorii au extras înformații în legătură cu formele și tehnicile contactelor sexuale, descrieri ale partenerilor și situațiilor concrete. Din literatura beletristică s-au studiat izvoarele descriptive ale comportamentelor intime. S-a adunat o colecție întreagă de scrisori ale partenerilor sexuali, numeroase poezii, cu sau fără valoare literară, dar cu tematică erotică. Aceste materiale au fost exploatate în analiza factorilor psihologici care influențează reacțiile sexuale. S-a constatat, în această ordine de idei, că bărbații și femeile reacționează erotic foarte asemănător la lectura unor romane, eseuri sau poezii de iubire.

O atenție deosebită s-a acordat fidelității informațiilor: 706 cupluri maritale au fost intervievate, stabilindu-se concordanța declarațiilor separate ale partenerilor. S-a recurs la reintervievarea subiecțior (124 femei și 195 bărbați). Corelația cu datele din primele protocoale s-a dovedit satisfăcătoare.

Fiind în discuție o cercetare de tip descriptiv, trebuie remarcată preocuparea pentru *taxonomie* (gr. *taxis*, ordine; *nomos*, lege). S-a stabilit următoarea schemă de clasificare a comportamentelor sexuale:

I. Ego (Bărbat) – Alter (Femeie) = Heterosexualitate
a) Ego necăsătorit – Alter (comportament sexual premarital)
b) Ego căsătorit – Alter, soția (comportament sexual conjugal)
c) Ego căsătorit – Alter, altă femeie decât soția (comportament sexual extraconjugal)
II. Ego (Bărbat) – Alter (Bărbat) sau (Femeie) (Femeie) = Homosexualitate

III. Ego (Om) – Alter (Animal) = Sodomie
IV. Ego – Alter (Ego) = Masturbare

În cadrul clasificării, comportamentul sexual era analizat pentru ego de diferite clase de vîrstă, aparţinând diferitelor grupuri etnice, rasiale, religioase etc. Pentru fiecare tip de comportament sexual s-au înregistrat forme şi tehnici specifice:

I. Heterosexualitate: 18 forme şi tehnici
II. Homosexualitate: 24 forme şi tehnici
III. Sodomie: 4 forme şi tehnici
IV. Masturbare: 12 forme şi tehnici.

Rezultatele cercetării comportamentului sexual al bărbaţilor şi femeilor au şocat morala oficială. Iată principalele descoperiri, aşa cum au fost ele sintetizate de Theodore Caplow (1970, 96):

1) Principalele tipuri de devianţă sexuală nu sunt nici rare, nici antisociale şi sunt larg răspândite în toate categoriile sociale.

2) Bărbaţii au în medie o activitate sexuală mai precoce, mai frecventă, mai regulată şi mai puţin selectivă decât femeile.

3) Indivizii de aceeaşi vîrstă, din aceeaşi clasă socială diferă considerabil în ceea ce priveşte varietatea şi frecvenţa activităţii lor sexuale.

4) Forma şi frecvenţa activităţii sexuale sunt puternic influenţate de vîrstă, sex, religie, nivel de şcolaritate, domiciliu (urban sau rural), status profesional.

Cercetările colaboratorilor lui Alfred Kinsey, continuate după moartea acestuia (în 1956), ca şi studiile altor specialişti au confirmat şi au îmbogăţit cunoaşterea acestui tip de comportament intim. Rămâne, însă, meritul lui Alfred Kinsey de a fi înlăturat un tabu, de a fi demonstrat că tot ceea ce este uman poate şi trebuie să fie cercetat cu obiectivitate.

La vremea respectivă, opoziţia faţă de cercetările iniţiate de Alfred Kinsey a îmbrăcat multiple forme: psihologii manifestau rezerve faţă de studiile coordonate de un biolog, medicii considerau că doar în clinică, prin anamneză (gr. *ana*, înainte; *mnesis*, memorie), pot fi realizate astfel de studii, educatorii reproşau ocolirea aspectelor emoţionale legate de actul sexual ş.a.m.d. Sigur, cercetarea la care ne-am referit are limite: este tributară concepţiei *behavioriste*, excluzându-se din analiză emoţiile şi sentimentele (cuvântul „iubire" nu apare în *indexul* de termeni); nu are reprezentativitate statistică; este excesiv de încărcată cu date statistice, grafice şi tabele (în volumul despre comportamentul sexual al femeilor sunt incluse 222 de grafice), fapt ce îngreunează lectura celor aproximativ 2000 de pagini ale raportului de cercetare. De remarcat că studiul se subordonează principiului neutralităţii axiologice: „Fiecare să interpreteze faptele după propriile lui valori morale; această interpretare nu face parte din metoda ştiinţifică; oamenii de ştiinţă nu sunt calificaţi să dea o apreciere în acest domeniu" (Kinsey *et al.*, 1948).

Cercetările explicative

Dacă cercetările sociologice încearcă să prezinte obiectiv fenomenele sociale, clasificându-le totodată, cercetările sociologice explicative au ca scop valorificarea relaţiilor dintre fenomene: cum influenţează nivelul salariului satisfacţia muncii? Centralizarea deciziilor într-o organizaţie măreşte sau scade eficacitatea acesteia? Munca la banda rulantă influenţează negativ

personalitatea umană? Ce relație există între structurile de personalitate și acceptarea valorilor sociale? Este rezistența la schimbarea atitudinală determinată de „*locus*-ul controlului"? Răspunsul la astfel de întrebări poate constitui scopul cercetărilor de verificare.

Cercetările descriptive și explicative nu sunt decât tipuri extreme ale cercetării sociologice. Există forme intermediare și cercetări deopotrivă descriptive și explicative. *Cercetările exploratorii* sau *cercetările pentru testarea instrumentelor de investigare* constituie un exemplu. În fond, orice cercetare explicativă conține și o descriere a situației și în orice cercetare descriptivă, prin clasificările introduse, se întrevede și începutul unei explicații teoretice. Rămâne, însă, valabilă distincția: cercetările explicative își propun *testarea ipotezelor*, în timp ce cercetările descriptive oferă informații pentru *formularea ipotezelor*. Prezentând structura socială în societățile care au trecut de la totalitarism la democrație, cercetătorul se poate întreba: existența unei „clase de mijloc" bine reprezentate este o șansă pentru democrație? În felul acesta, contrapunerea cercetărilor descriptive celor explicative nu se justifică. Cercetările sociologice concrete autentice au un caracter unitar. Luând act de conflictele interetnice din Europa și din alte părți ale Terrei, nu ne putem reține să întrebăm: ce relație există între sărăcie și conflictele etnice? În felul acesta încercăm să aflăm *de ce* există conflicte interetnice. „*De ce* apare un anumit fenomen și cum va evolua el?" sunt întrebările la care încearcă să găsească răspuns cercetările explicative.

Observăm că explicarea face posibilă *predicția*. Kenneth D. Bailey (1982) include cu deplin temei cercetările predictive în categoria cercetărilor explicative. Cunoscând relațiile cauzale dintre fenomene, vom putea imagina cu o probabilitate acceptabilă evoluția proceselor sociale. Teoretic, așa stau lucrurile: în realitate, însă, sociologii – așa cum remarca Peter L. Berger – nu numai că nu au putut prezice o serie de importante procese petrecute după cel de-al doilea război mondial, dar nu au reușit nici să le plaseze în contextul unei teorii sociologice.

Prăbușirea imperiului sovietic, colapsul comunismului, de exemplu, nu au fost anticipate de sociologi și nici de alți specialiști (sovietologi, politologi, economiști etc.). „De ce s-au prăbușit societățile comuniste?" poate fi o întrebare pentru sociologi și mulți profesioniști din țările Europei de Est au început, după 1989, să facă disecția comunismului. În România s-a înființat chiar un *Institut pentru studierea totalitarismului*. Totuși, întrebarea mai interesantă este: „De ce nu s-au prăbușit societățile occidentale?" Problema nu este dezorganizarea socială, ci organizarea socială – căsătoria, nu divorțul, respectarea legilor, nu încălcarea lor, conviețuirea armonioasă a raselor, nu disensiunile dintre ele – apreciază Peter L. Berger (1994).

Să ilustrăm tipul de cercetare explicativă printr-un exemplu preluat de la Theodore Caplow (1970). Mă refer la lucrarea cunoscută sub numele *The American Soldier*, coordonată de Samuel A. Stouffer (1949). De fapt, sunt patru volume, relativ independente, apărute în intervalul 1949-1950 și grupând 134 de cercetări de psihologie, sociologie și psihosociologice. Samuel A. Stouffer a fost numit într-un post de director la *The Information and Education Division of the United States Army*, cu puțin timp înaintea atacului de la Pearl Harbor. Serviciul de cercetare din cadrul diviziunii amintite a efectuat numeroase studii pentru rezolvarea unor probleme practice de organizare a trupelor, probleme care presupuneau cunoașterea opiniilor și atitudinilor combatanților și angajaților civili din armată. În felul acesta s-a adunat un material faptic extrem de bogat, care a permis în final publicarea unui întreg volum (volumul 4) de teorie a măsurării în psihologie și sociologie, de metodologie a construirii și aplicării scalelor de atitudine. La sfîrșitul celui de-al doilea război mondial, serviciul de cercetare condus de Samuel A. Stouffer se prezenta cu un bilanț impunător: câteva sute de rapoarte de cercetare, 200 de modele de chestionare și peste 500 000 de persoane intervievate.

Într-una din cercetările incluse în *The American Soldier* s-a urmărit verificarea *ipotezei conformare-avansare*: cu cât soldaţii sunt mai ataşaţi normelor militare, cu atât avansează mai repede în grad. În noiembrie 1943 un număr de 374 de soldaţi au fost testaţi cu ajutorul unei scale tip Guttman pentru a se determina nivelul lor de conformare la normele vieţii militare. După cinci luni, în martie 1944, cercetătorii au verificat cîţi dintre soldaţii testaţi fuseseră avansaţi ofiţeri. S-a constatat că există o corelaţie statistică semnificativă între conformare şi avansare.

Din cei 68 de soldaţi cu nivel de conformare foarte mare, 44 (adică 31%) deveniseră, după cinci luni de la testare, ofiţeri, în timp ce doar 15 (adică 17%) dintre soldaţii cu nivel de conformare foarte scăzut (N=112) ajunseseră ofiţeri. Testul arată că relaţia conformare-avansare este statistic semnificativă.

Conform aceluiaşi criteriu, după scopul lor, cercetările socioumane (sociologice, psihologice, psihosociologice ş.a.) mai pot fi clasificate în: cercetări fundamentale şi cercetări aplicative.

Cercetările fundamentale

Rolul oricărei ştiinţe – şi ştiinţele socioumane nu fac excepţie – este de a ajunge la cunoaşterea legităţii de producere a fenomenelor. Referindu-se la *ştiinţa normală*, Thomas S. Kuhn aprecia că „determinarea faptului semnificativ, potrivirea faptelor cu teoria şi articularea teoriei" (Th. S. Kuhn, 1962/1976, 77) reprezintă cele trei clase de probleme care epuizează cercetarea fundamentală. Istoricul şi filosoful ştiinţei, care a introdus termenul de „ştiinţă normală" pentru a desemna cercetarea bazată pe *paradigmă*, susţine concepţia sa cu exemple din domeniul ştiinţelor naturii. Vom încerca să ilustrăm ideile lui Thomas S. Kuhn cu date din cercetarea socioumană.

Dacă în astronomie cercetarea fundamentală urmăreşte determinarea cu o cât mai mare precizie a poziţiei şi mărimii corpurilor cereşti, dacă în chimie interesează compoziţia şi structura atomică, în ştiinţele socioumane cercetătorii sunt preocupaţi de structura societăţii sau a personalităţii, de aflarea poziţiei unei categorii sociale (clasă socială, grup etnic etc.) în raport cu alte categorii sociale ş.a.m.d. Aceasta înseamnă *a spori amploarea cunoaşterii* prin cercetările concrete fundamentale.

Exemplificăm acest tip de cercetare cu direcţia iniţiată în cadrul *Şcolii sociologice de la Bucureşti* de profesorul Dimitrie Gusti, de alcătuire a *Atlasului social al României*; „a cunoaşte ţara este cel mai bun mijloc de a o servi. Ştiinţa naturii este ştiinţa patriei. Ne trebuie o enciclopedie a satelor şi a oraşelor. Ne trebuie harta sociologică a României" (D. Gusti, 1969). Ideea alcătuirii unei „colecţii de hărţi reprezentând diferite componente ale vieţii sociale în profil teritorial, pe localităţi sau zone" a fost reluată după evenimentele din *decembrie 1989* de Dumitru Sandu, care a şi publicat un prim volum al *Atlasului social* (1992). Conform concepţiei sociologului anterior citat, „grupul" constituie „unitatea de analiză principală". Astfel, pentru alcătuirea *Atlasului Social al României* s-a propus o schemă de organizare a informaţiilor luîndu-se în calcul mai multe tipuri de grupuri: familie, gospodărie, grupuri de muncă, de comunicare directă, de status, de contingenitate teritorială şi trei perspective structurale: socială (mărimea grupului, compoziţia grupului, relaţiile de grup), spaţială (locul specific în care grupul îşi desfăşoară activitatea: locuinţă, localitate etc.) şi culturală (valori şi norme specifice, cultură politică, religioasă, sanitară etc.). Cercetările concrete desfăşurate pentru realizarea *Atlasului social al României* au condus la concluzia, „cu valoare teoretică fundamentală", că „satele sunt mai diferenţiate decât oraşele din punct de vedere demografic şi, implicit, sub aspect cultural" (Dumitru Sandu, 1993).

Cea de-a doua clasă de probleme ce constituie obiectul cercetărilor socioumane empirice este dată de efortul de a *stabili un acord cât mai strâns între teorie şi natură* – cum preciza Thomaş S. Kuhn. Ca şi în ştiinţele naturii, teoriile sociologice, psihologice ş.a.m.d. nu pot fi direct testate: pentru a verifica acordul acestora cu faptele, cercetătorii fac apel la ipotezele cu nivel de generalitate mediu şi la ipotezele de lucru. Dacă ne gândim la *teoria grupurilor*, iniţiată în sociologie la începutul secolului nostru de Şcoala de la Chicago (W.I. Thomas, R.E. Park, C.H. Cooley, G.H. Mead) şi dezvoltată prin cercetările psihosociologice sub conducerea lui Kurt Lewin (1890–1947), constatăm existenţa unui număr de teorii cu nivel mediu de generalitate referitoare la *normele de grup*, conformare şi devianţă, schimbarea normelor de grup. Astfel, cu privire la influenţa grupului în sensul acceptării normelor de grup s-au emis două explicaţii: *teza conflictului intrapersonal* şi *teza influenţării directe* de către membrii grupului. Dar conformarea la normele de grup este independentă de poziţia individului (statusul social) în grup? Răspunsul la această întrebare poate fi dat prin cercetarea de teren, testându-se *ipotezele de lucru*. S-a constatat că studentele *Colegiului Bennington* care fuseseră desemnate să reprezinte institutul lor la o întîlnire interuniversitară, în 1930, au fost mai influenţate de valorile colegiului lor decât celelalte studente (Th.M. Newcomb, 1943). Într-un experiment realizat la Minneapolis, în 1950, s-a constatat că muncitorii care se simpatizau între ei au acordat mai multă atenţie (s-au subordonat) sfaturilor primite de la coechipierii din grupul lor de muncă privind ritmul producţiei decât alţi muncitori (S. Schachter, 1951). Asemănător, în 1949, într-un experiment psihologic s-a evidenţiat faptul că influenţa reciprocă a fost mai mare între persoanele cărora li se comunicase că au fost nominalizate ca „model de comportare" pentru grup, decât între celelalte persoane incluse în experiment (K. Back, 1950).

Teza vizând relaţia dintre status-ul social şi conformarea la normele de grup a fost – cum s-a arătat – validată prin verificarea ei în condiţii diferite: termenii de „colegiu", „grup de muncă" şi „grup experimental" au fost subsumaţi termenului general de „grup", iar termenii „studenţii", „coechipierii", „persoane" celui de „membru al grupului". Astfel s-a stabilit un acord mai deplin între teoria grupurilor şi realitatea socială a grupurilor. Şi în ştiinţele socioumane, ca şi în ştiinţele naturii, efortul cercetătorilor se concentrează spre îmbunătăţirea corespondenţei dintre teorie şi realitatea studiată.

Eliminarea ambiguităţilor şi lămurirea problemelor anterior doar semnalate – articularea paradigmei, cum remarcă Thomas S. Kuhn – se dovedesc a fi în ştiinţele socioumane cea mai importantă clasă de probleme ale cercetării fundamentale. Relaţia dintre atitudini şi comportamente a generat o literatură imensă. Prezic sau nu atitudinile comportamentul? Experimentul de teren al lui Richard La Piere (1934, 230-237) a dat un prim răspuns. Într-un singur caz din 66 de hoteluri şi 184 de restaurante, cupluri de studenţi chinezi, însoţiţi de La Piere, au fost refuzaţi. Când însă cercetătorul a cerut în scris să se rezerve loc pentru un cuplu de chinezi, 78 de hoteluri (din 79) şi 176 de restaurante (din 177) au respins solicitarea, exprimând o atitudine xenofobă (Forcese şi Richer, 1970, 93-100). Aşadar, s-a demonstrat experimental că între vorbă şi faptă există o discrepanţă: una spunem, alta facem! Dar viaţa de zi cu zi ne oferă şi exemple de coerenţă atitudinal-comportamentală. Pe de altă parte, practica sondajelor preelectorale confirmă legătura dintre atitudinile politice şi comportamentul de vot. *The Gallup Report* (1985) arată că, în medie, în perioada 1936-1984, sondajele Gallup s-au abătut numai cu 2,1 la sută faţă de rezultatul votului. Deci, atitudinile exprimate pot prezice comportamentele: facem ceea ce spunem!

Pentru rezolvarea ambiguităţilor răspunsului la întrebarea: „Prezic atitudinile comportamentul?" s-au proiectat cercetări ingenioase care au condus la dezvoltarea teoriei (I. Ajzen şi M. Fishbein, 1977; R.E. Petty şi J.T. Cacioppo, 1981; P.R. Warshaw şi F.D. Davis, 1985; J. Jaccard şi M.A. Becker, 1985).

Cercetările aplicative

Deşi specificul problemelor ştiinţifice în sociologie – aşa cum remarca şi Sorin M. Rădulescu (1994) – face ca totdeauna cercetarea fundamentală să constituie şi o premisă pentru rezolvarea unor probleme sociale reale, în mod curent se contrapune cercetarea fundamentală celei aplicative. Aşa cum s-a spus – şi noi nu încetăm să o repetăm – *lucrul cel mai practic este o bună teorie*. Tocmai pe baza unei teorii adecvate putem să rezolvăm o problemă concretă, stringentă. Atragerea investiţiilor străine este o necesitate în tranziţia la economia de piaţă. În acest context, publicitatea are un rol foarte important. Un investitor s-ar putea întreba însă care este eficienţa publicităţii. Va trebui să se cerceteze audienţa radio-TV la nivel naţional, zonal sau local. Este vorba despre o cercetare aplicativă care se înscrie în orientarea teoretică neodurkheimiană ce pune accentul pe „sentimentul de conexiune cu colectivitatea oferit de expunerea la mass media" (M. Schudson, 1986). Se calculează „costul *per* o mie" de radioascultători sau telespectatori. La un prim nivel al analizei se face abstracţie de eficacitatea mesajului publicaţiilor din punctul de vedere al influenţei comportamentale, reţinându-se doar aspectul financiar al problemei. Se vor lua în calcul o serie de indicatori ai audienţei radio-TV: audienţa cumulată, audienţa medie pe sfert de oră, durata medie de ascultare sau vizionare *per* auditor sau telespectator, fluctuaţia audienţei în diferite perioade ale zilei. Sondajele realizate de CURS şi DATA MEDIA în prima jumătate a anului 1994 oferă informaţii privind audienţa radio-TV în Bucureşti şi în ţară. Astfel, publicul bucureştean al televiziunii era, la data efectuării sondajului (martie, 1994), de 1,3-1,4 milioane persoane (în vîrstă de 15 ani şi peste 15 ani).

Populaţia matură (vîrsta 41-50 ani) este *supraconsumatoare de emisiuni TV*. Structura pe sexe a publicului televiziunii (toate canalele TV) reproduce cu fidelitate proporţia bărbaţi/femei în totalul populaţiei municipiului Bucureşti. De la aceste realităţi dezvăluite în cercetările aplicative se poate ajunge din nou la teoretizări vizând impactul mass media cu tranziţia, rolul televiziunii în crearea unităţii naţionale sau chiar a unităţii mai multor naţiuni prin prezentarea unor evenimente ce transcend viaţa de zi cu zi şi care tind să fie transmise în direct (mediatizarea evenimentelor din decembrie '89, campionatul mondial de fotbal din 1994 ş.a.).

În afara *scopului*, un alt criteriu de clasificare a cercetărilor socioumane îl constituie *obiectul* acestor cercetări (sau conţinutul lor). Altfel spus, pentru a le clasifica, ne putem întreba: ce anume se cercetează în mod concret? Răspunsurile sunt variate. Referindu-se la anchetele sociologice, C.A. Moser (1958) preciza că ar fi util să distingem patru tipuri mari de probleme: caracteristicile demografice ale unui grup de oameni; mediul lor social; activităţile lor; opiniile şi atitudinile lor.

Cercetarea-acţiune

Kurt Lewin, iniţiatorul „dinamicii grupurilor", şi Jacob L. Moreno (1889–1975), fondatorul „sociometriei", sunt primii care, studiind structurarea şi funcţionarea grupurilor mici, au atras atenţia asupra acestui tip de cercetare, în care se renunţă la mitul „sociologiei libere de valori" şi la modelul cercetătorului „cronicar obiectiv" al vremurilor lui. Sociologul nu este

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI

un „filtru" invizibil și insensibil la influențele sociale. Ca cetățean, el își proiectează și realizează investigațiile în spiritul valorilor sale și al percepției proprii asupra problemelor sociale, cu gândul la binele public. Poziția cercetătorului vieții sociale este esențial politică, pentru că tehnicile utilizate de el afectează relațiile cu comunitatea și pentru că temele lui de cercetare vizează adesea probleme cu implicații politice în sensul cel mai strict al termenului: puterea politică, influențele sociale, controlul social, responsabilitatea, interesul public (Uzzell, 1995/1998, 309). În *Communication and Evaluation of Society*, Jürgen Habermas (1979) a demonstrat că modul în care sunt colectate datele în cercetările sociologice afectează semnificativ analiza fenomenelor investigate. Într-o anchetă pe bază de chestionar, de exemplu, „subiecții" răspund la „întrebările noastre" și în „termenii noștri", conform „strategiei noastre" de prelucrare statistică a datelor, în vederea testării „ipotezelor noastre". În acest fel, ancheta sociologică îi îndepărtează pe cercetători de populația pe care o studiază și de care vrea să se apropie, să-i înțeleagă modul de a simți, de a gândi și de a acționa. Cercetarea-acțiune poate să-i apropie pe sociologi de grupurile și comunitățile studiate, de interesele lor reale.

Red Bain (1951) este de părere că cercetarea-acțiune se caracterizează prin aceea că „studiază schimbarea și integrarea, definește și rezolvă tensiunile, dezvoltă tehnici și programe, încearcă să obțină consensul și solidaritatea, ajută la structurarea grupului în vederea funcționării lui efective". În 1946, Kurt Lewin, într-un studiu despre problemele minorităților din SUA, a descris acest tip de investigație sociologică în care cercetătorul încearcă să schimbe sistemul de organizare a grupurilor și, în același timp, să genereze noi cunoștințe despre funcționarea grupurilor. Fondatorul „dinamicii grupurilor" considera că rolul cercetătorilor nu este numai acela de a produce cunoștințe, ci și de a se implica în procesele de schimbare socială. Modelul cercetării-acțiune propus de el consta din: a) diagnoză, analiza problemelor și formularea ipotezelor; b) terapie, prin care ipotezele sunt testate direct în procesul de schimbare socială. Pe baza acestui model, cercetarea-acțiune a fost definită ca un proces de diagnosticare a problemelor, de planificare și implementare a acțiunilor, de reducere sau eliminare a disfuncționalităților, concomitent cu monitorizarea schimbărilor sociale induse. Se acceptă azi de către cei mai mulți specialiști din domeniul științelor socioumane că cercetarea acțiune are patru caracteristici: a) este situațională, în sensul că vizează diagnoza unei probleme în contextul ei specific și urmărește rezolvarea ei în contextul dat; b) presupune colaborarea cercetătorului cu actorii sociali în diagnoza problemelor; c) presupune participarea nemijlocită a actorilor sociali în desfășurarea cercetării; d) este autoevaluativă, toți cei implicați în cercetare evaluează continuu rezultatele schimbărilor produse (Robert B. Burns, 1990/2000). Alți specialiști, precum O. Zuber-Skerritt (1992), vorbesc despre cinci caracteristici care disting cercetarea-acțiune de celelalte tipuri de cercetări: a) are în principal o finalitate practică, nu teoretică; b) este participativă și presupune colaborarea cercetătorilor cu populația studiată; c) este „emancipatoare", în sensul că eliberează persoanele intervievate de *status*-ul de „subiecți" de cercetare; d) este interpretativă, acordând importanță punctelor de vedere ale tuturor participanților la cercetare, fără a considera că singură poziția experților este „corectă"; e) are o orientare critică, vizând schimbarea situației persoanelor, grupurilor și comunităților cercetate (David Uzzell, 1995).

Fiind situațională, cercetarea-acțiune nu își propune să ajungă la generalizări, ci, în primul rând, să găsească o soluție pentru problemele pe care le întâmpină un grup sau o colectivitate. Aceasta nu înseamnă că cercetarea acțiune se caracterizează prin refuzul teoriei. În procesul de diagnoză, cercetătorul folosește din plin pregătirea sa teoretică. El se întreabă: în ce tip de

probe se încadrează disfuncţionalitatea semnalată de membrii grupului sau pe care am identificat-o ca participant la viaţa grupului? Care sunt teoriile explicative cele mai adecvate? Ce soluţii decurg din fiecare teorie? De asemenea, pe parcurs, cercetătorul are în vedere generalizarea, dar nu statistică, ci teoretică. Pe de altă parte, antrenându-i în diagnoza problemelor şi în implementarea soluţiilor atât pe cercetător, care adesea este un participant la acţiune, cât şi pe cei care trăiesc în situaţia dată, ca şi pe cei învestiţi cu funcţii administrative de conducere, în cercetarea-acţiune punctele de vedere ale actorilor sociali domină câmpul cercetării. Acest fapt, împreună cu cerinţa autoevaluării (cerinţa reflexivităţii), arată că cercetarea-acţiune este un tip de cercetare longitudinală, realizată cel mai adesea în paradigma calitativă.

Să luăm ca exemplu o posibilă cercetare-acţiune în mediul universitar. Profesorul constată că rezultatele la examenul de la disciplina pe care o predă sunt slabe. Ce se întâmplă? Cursul este neinteresant? Metoda de predare este neatractivă? Studenţii nu ştiu să înveţe? Nu au timp? Ceva trebuie schimbat. Dar ce anume? În colaborare cu studenţii, profesorul (care îşi asumă şi rolul de cercetător) încearcă să definească problema, colectând un număr cât mai mare de opinii de la studenţi. Părerile studenţilor în legătură cu succesul la examene sunt clasificate. Se construieşte un sistem de categorii nu pe baza frecvenţei opiniilor exprimate, ci în funcţie de semnificaţia acestora. Cercetătorul se documentează în legătură cu existenţa unor studii pe aceleaşi probleme sau pe probleme asemănătoare. Formulează un set de ipoteze. Organizează un *brainstorming* cu studenţii pentru a evalua ipotezele, pentru a le concretiza. Împreună cu aceştia, prin negocieri succesive, selectează ipotezele şi strategiile de acţiune. Sunt consultaţi şi factorii de decizie din facultate (decanul, secretarul ştiinţific etc.). Sunt implementate soluţiile negociate. Procesul de predare/învăţare este monitorizat. Pe baza informaţiilor privind schimbările produse se evaluează cercetarea-acţiune. În final, poate fi prezentat un studiu de caz.

Din exemplul luat în discuţie se desprinde ideea că cercetarea-acţiune parcurge mai multe stadii, că se desfăşoară în mediul natural, că implică autoreflecţia asupra situaţiilor şi un dialog permanent între cercetător, actorii sociali şi decidenţi.

Deşi nu toţi specialiştii înţeleg acelaşi lucru prin termenul de „cercetare-acţiune", designul acestui tip de cercetare este relativ asemănător, relevând ciclicitatea procesului de înţelegere a situaţiilor concrete, de conceptualizare şi de implementare a soluţiilor, concomitent cu evaluarea pas cu pas a schimbărilor. După S. Kemmis, citat de D. Hopkins (1985), natura iterativă a designului cercetării-acţiune constă în etapele de planificare, acţiune, observare şi reflexie înainte de revizuirea planului şi reluarea ciclului (Figura 5.2).

Ideea ciclicităţii este prezentă şi în modelul cercetării-acţiune imaginat de Robert B. Burns (1990/1998, 445), care consideră că procesul complex de identificare, acţiune terapeutică şi evaluare poate fi divizat în şapte etape:

1. identificarea, evaluarea şi formularea problemei;
2. descrierea amănunţită a situaţiei şi clarificarea problemei;
3. documentarea bibliografică şi formularea ipotezelor generale;
4. evaluarea ipotezelor în cadrul şedinţelor de *brainstorming*;
5. selectarea procedeelor de acţiune prin negocierea cu toţi cei interesaţi (actori sociali, factori de conducere, cercetători);
6. implementarea planului de acţiune;
7. interpretarea datelor şi evaluarea de ansamblu a proiectului, precum şi redactarea unui studiu de caz.

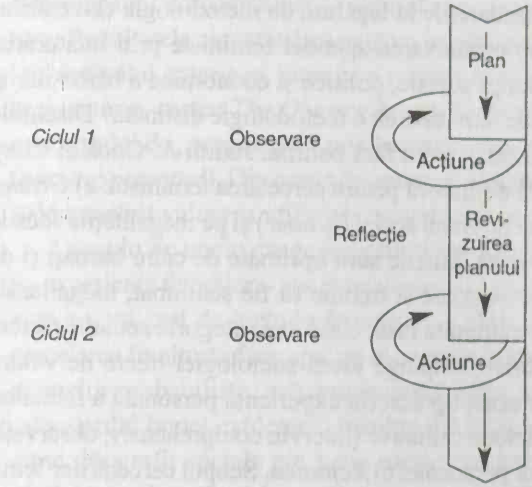

Fig. 5.2. *Designul cercetării-acțiune* (după S. Kemis)

În acest tip de cercetare scopul principal nu constă, așa cum se întâmplă în cercetările explicative, în descoperirea de noi adevăruri, în formularea de legi prin testarea ipotezelor, ci în îmbunătățirea activităților, în implementarea de către cercetător, în colaborare cu cei care participă la respectivele activități, a unor procedee mai performante. Rolul cercetătorului este acela de inițiator al procesului de schimbare în grupuri și organizații. Dar schimbarea este concepută „de jos în sus" (*bottom-up*), nu „de sus în jos" (*top-down*): punctul de vedere al actanților este hotărâtor. Cercetătorul cooperează intens cu participanții la acțiune, pe care îi consultă în toate etapele cercetării-aţiune. Comunicarea permanentă, profundă și sinceră a cercetătorilor cu participanții la acțiune și cu responsabilii sociali diferențiază cercetarea-acțiune de anchetele pe bază de chestionar și, mai general, de cercetările cantitative.

Metodologia cercetării-acțiune este eclectică, pentru că – spune Stephen A. Small (1995) – cel mai adesea cercetătorul se confruntă cu probleme noi, fiind obligat totdeauna să imagineze procedee și instrumente adecvate situațiilor și problemelor întâlnite.

Cunoscutul autor al lucrării *Street Corner Society* (1943), William F. White (1991) a propus un nou tip de cercetare pe care l-a numit „cercetarea-acțiune participativă" (*participatory action research*), susținând că acest tip de cercetare va asigura în viitor nu numai rezolvarea multor probleme sociale, dar și dezvoltarea teoriei sociologice. Spre deosebire de observația participativă, în care adesea cercetătorul încearcă să nu-și dezvăluie adevăratul scop al prezenței lui într-o organizație sau în comunitatea pe care o studiază, în cazul cercetării-acțiune participative sociologul recunoaște deschis scopul prezenței lui și își asumă „un rol activ ca agent al schimbării, informând, încurajând și oferind un suport pentru grupuri și comunități, studiind și interpretând acțiunile acestora în lumina intervenției" (David Uzzell, 1995).

Cercetările feministe

Feminismul, ca orientare ideologică, susține că ființele umane, femei și bărbați, sunt egale ca valoare, diferențele legate de sex nefiind echivalente cu inferioritatea. Feminismul presupune militantismul pentru cauza egalității și respectul față de toți oamenii. O dată cu „noul val" al

feminismului, în anii '60-'70 au început şi dezbaterile în legătură cu metodologia cercetărilor feministe. „Cercetarea feministă are ca scop promovarea agendei feministe prin înlăturarea dominaţiei masculine şi prin susţinerea egalităţii sociale, politice şi economice a bărbaţilor şi femeilor" (S. Riger, 1992). Beneficiază studiile feministe de o metodologie distinctă? Discuţiile în jurul acestei probleme continuă şi în prezent – şi nu fără patimă. Judith A. Cook şi Mary M. Fonow (1986) au identificat cinci elemente definitorii pentru cercetarea feministă: a) *Gender şi inegalitate.* Studiile feministe se focalizează pe genul social (*gender*) şi pe inegalităţile sociale legate de apartenenţa la gen, considerându-se că femeile sunt oprimate de către bărbaţi şi de către *pattern*-ul social patriarhal. Acest *pattern* poate şi trebuie să fie schimbat, inegalităţile de gen, ca şi cele generate de apartenenţa la o anumită rasă, clasă sau categorie socială. Cercetarea feministă are implicaţii politice şi morale, respinge ideea sociologiei libere de valori. b) *Experienţa personală.* Multe cercetări de acest tip descriu experienţa personală a femeilor, în special a celor marginalizate, apelând la metode calitative (interviu comprehensiv, observaţie etnografică etc.). Ele „dau glas" experienţelor personale. c) *Acţiunea.* Scopul cercetărilor feministe este schimbarea socială, în sensul îndepărtării inegalităţilor. Se recunoaşte deschis că astfel de cercetări nu sunt numai „despre" femei, ci, în primul rând, „pentru" femei. Ele pregătesc şi susţin mişcările sociale. d) *Critica cercetărilor sociologice tradiţionale.* Influenţate de postmodernism, cercetările feministe sunt contrapuse cercetărilor tradiţionale, realizate în paradigma pozitivistă, care au fost influenţate de gender, rasa, clasa şi orientarea sexuală a cercetătorilor, fără a se recunoaşte acest lucru. e) *Metodele participative.* Specialistele în cercetarea feministă resping separarea dintre cercetător şi obiectul cercetării, în favoarea metodelor care iau în considerare punctul de vedere al subiecţilor (renunţarea la chestionare în favoarea interviurilor interactive). Francesca M. Cancian (1992, 626-27), după care am descris succint aceste elemente, apreciază că există un remarcabil consens asupra faptului că cele cinci elemente constituie nucleul metodologiei cercetărilor feministe.

De pe poziţiile „pozitivismului extrem", adversarii cercetării feministe reproşează acestui tip de cercetări lipsa de obiectivitate, partizanatul politic asumat. Adepţii cercetării feministe, în replică, arată că numeroase studii utilizând metode tradiţionale, care se pretind obiective, sunt în realitate puternic influenţate de valorile şi poziţiile cercetătorilor (R.I. Bernstein, 1983; B. Fay, 1975) şi că nu există o metodă prin care să decidem care „povestire" (*story*) este mai bună (P.K. Feyerabend, 1975). În fond, ştiinţa este o activitate socială care se desfăşoară într-un anumit context istoric, iar metodele şi datele rezultate din cercetarea ştiinţifică sunt influenţate de valorile şi interesele grupurilor care produc cunoştinţele. Din această cauză cunoştinţele produse sunt parţiale şi au valabilitate pentru o anumită situaţie (D. Haraway, 1988). Mişcarea feministă îşi propune programatic să acţioneze pentru înlăturarea inegalităţilor sociale dintre bărbaţi şi femei, ca şi a altor inechităţi. Este firesc deci ca în produsul activităţii de cercetare să se încorporeze acest ideal. *The Divorce Revolution* de Leonore Weitzman (1985) este citată ca o cercetare feministă exemplară, „care ajută la explicarea inegalităţii de gen, dă voce experienţei femeilor şi contribuie la schimbarea socială". Studiind legislaţia din SUA în materie de divorţ, precum şi situaţiile de separare oficială a partenerilor din cuplurile maritale, Leonore Weitzman a arătat că femeile sunt dezavantajate în comparaţie cu bărbaţii. A analizat cantitativ schimbarea situaţiei economice a femeilor şi bărbaţilor (pe un eşantion probabilist de 228 de cazuri de divorţ) şi a constat că după divorţ, în medie, câştigurile financiare ale bărbaţilor erau mai mari decât ale femeilor, care, în unele cazuri, ajungeau să trăiască în sărăcie. Pe baza

interviurilor în profunzime, a înfăţişat experienţele trăite de femeile divorţate şi de copiii acestora. Rezultatele cercetării au avut un impact puternic nu numai asupra cititorilor, dar şi asupra legislativului american, ceea ce a condus la modificarea legii juridice referitoare la divorţ. În acelaşi timp, cartea *The Divorce Revolution* a adus contribuţii teoretice, impunând redefinirea conceptului de „proprietate" prin luarea în considerare şi a „potenţialului de muncă productivă" (*earning potential*). Din punct de vedere metodologic, cercetarea realizată de Leonore Weitzman a demonstrat valoarea utilizării convergente a metodelor cantitiative şi calitative.

Dincolo de unele exagerări extremiste (acceptarea ca adevăruri doar a ceea ce se bazează pe experienţa femeilor – aşa cum susţineau Liz Stanley şi Sue Wise, 1983 – sau utilizarea exclusivă a unui „set de metode feministe" – cum cereau M. Mies, 1983, şi M. Westkott, 1979), cercetarea feministă face apel cu moderaţie la standardele ştiinţifice pozitiviste (utilizarea eşantioanelor probabiliste, măsurarea variabilelor, analiza datelor din recensăminte etc.), dar şi la „standardul bunei evidenţe", rezultat din utilizarea metodelor calitative (interviuri în profunzime, biografii sociale etc.) şi a metodelor participative (organizarea de grupuri de discuţii, participarea la acţiuni de susţinere a revendicărilor, cercetarea-acţiune etc.). Personal, consider că cercetarea feministă nu reprezintă un salt de la „sociologia despre femei" la „sociologia pentru femei" – aşa cum apreciau Dorothy E. Smith (1974) sau K.R. Allen şi K.M. Barber (1992) –, ci o întregire a viziunii asupra societăţii moderne. Cercetarea feministă, descriind „lumea femeilor", relevă viaţa socială atât a femeilor, cât şi a bărbaţilor. Ştiinţa despre societate nu trebuie nu trebuie „getou-izată", pentru simplul motiv că nu trăim în compartimente separate (Sherry Gorelick, 1991).

Termeni-cheie

Anchetă sociologică
Cercetare
- socială
- sociologică
- aplicativă
- descriptivă
- empirică
- explicativă
- fundamentală
- Cercetare-acţiune participativă
- Cercetări feministe

Ciclicitatea în cercetările-acţiune
Metoda interviului global
Obiectul cercetărilor sociologice empirice
Sondaj de opinie publică
Sursa de informare

Probleme recapitulative

Cine a creat termenul de „sociologie"?
Când s-au realizat primele anchete sociologice?
Care este specificul anchetei sociologice?
Prin ce se diferenţiază sondajul de opinie publică de ancheta sociologică?
Când a fost înfiinţat primul institut de sondare a opiniei publice?
Ce semnificaţie metodologică are cercetarea lui Alfred C. Kinsey?
Cum a fost testată ipoteza „conformare – avansare" în studiul coordonat de Samuel Stouffer?
Ce este *Atlasul social*?
Daţi exemple de cercetări socioumane concrete efectuate pentru eliminarea ambiguităţilor din cunoaşterea ştiinţifică.
Ce este *studiul de caz*?

Cum se determină supra și subconsumul de emisiuni radio-TV?
Care este specificul cercetării-acțiune?
Care sunt valorile declarate în cercetările feministe?

Recomandări bibliografice

Forcese, Denis P. și Richer, Stephen (eds). *Stages of Social Research. Contemporary Perspectives*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
Grawitz, Medeleine. (1972). *Méthodes des sciences sociales*. Paris: Dalloz.
Hammersley, Martyn (ed.). (1993). *Social Research. Philosophy, Politics and Practice*. Londra: Sage Publications Inc.
Vlăsceanu, Lazăr. (1986). *Metodologia cercetării sociale. Orientări și probleme*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL 6

Chestionarul în cercetarea sociologică

Ce este un chestionar de cercetare științifică?

Definirea chestionarului ca instrument și tehnică de cercetare în științele socioumane nu este deloc o operație simplă. Nici terminologia nu este unanim acceptată: „chestionar", „formular", „test", „inventar", „scală", „probă" etc. Diferențele sunt greu sesizabile. Mulți sociologi ocolesc această problemă. Se mulțumesc să indice doar modul de construire și de aplicare a chestionarului. În ceea ce ne privește, în acest capitol ne vom mărgini să definim doar *chestionarele de cercetare*, abstracție făcând de celelalte tipuri de chestionare: *inventar de personalitate*, *scale de măsurare a atitudinilor*, *teste*. Mai întâi, ne vom referi la modul în care au înțeles alți specialiști (sociologi, psihologi, psihosociologi, antropologi, demografi, etnologi, folcloriști ș.a.m.d.) specificul chestionarului în investigarea socioumană. Așa cum remarca și Paul Albou (1968), definiția nu corespunde pe deplin exigențelor logicii formale, iar enumerarea temelor posibil de abordat prin chestionar are serioase limite. De cele mai multe ori, autorii de manuale universitare și tratate de metode și tehnici, chiar și cei care au abordat monografic chestionarul, propun definiții sumare, fără specificarea tuturor notelor definitorii. Earl Babbie (1992, 163) într-o lucrare cu largă circulație universitară, preciza că prin chestionar se înțelege „o metodă de colectare a datelor prin (1) întrebările puse persoanelor sau (2) prin întrebarea acestora dacă sunt de acord sau în dezacord cu enunțurile care reprezintă diferite puncte de vedere".

În ceea ce mă privește, am crezut că este util să propunem o definiție a chestionarului de cercetare care să surprindă integral specificul acestei tehnici de investigare (Chelcea, 1975). Din punctul meu de vedere, *chestionarul de cercetare reprezintă o tehnică și, corespunzător, un instrument de investigare constând dintr-un ansamblu de întrebări scrise și, eventual, imagini grafice, ordonate logic și psihologic, care, prin administrarea de către operatorii de anchetă sau prin autoadministrare, determină din partea persoanelor anchetate răspunsuri ce urmează a fi înregistrate în scris*. Definiția propusă relevă, în primul rând, faptul că avem de-a face cu o succesiune de întrebări sau imagini (desene, fotografii) fixate în scris, grafic. Dar înțelesul termenului de chestionar se lărgește. Nu este vorba numai de întrebări. Ca stimuli pot servi și imaginile; mai mult, există posibilitatea combinării stimulilor verbali cu cei grafici: întrebări și fotografii sau desene. În cadrul chestionarului, întrebările, desenele au funcție de indicatori. Combinarea și succesiunea stimulilor trebuie să fie logică, dar și psihologică.

Foarte frecvent, așa cum remarca Bernard S. Phillips (1971, 90), pentru ordonarea logică a întrebărilor se ia drept criteriu timpul: subiectul este pus în situația de a răspunde mai întâi despre trecut, apoi despre prezent și, în fine, la urmă despre viitor. Un alt criteriu de ordonare

este acela dat de gradul de abstractizare: mai întâi se va răspunde la întrebările concrete şi abia apoi la cele mai abstracte. În funcţie de temă, de universul anchetei, va prevala ordinea logică sau cea psihologică. O anchetă în rândul persoanelor adulte cu înalt grad de cultură accentuează elementele raţionale ale ordonării stimulilor, în timp ce investigarea adolescenţilor, de exemplu, trebuie să rezolve în primul rând problemele psihologice ale structurării chestionarului. Oricum, stimulii – întrebări sau imagini – urmează o succesiune riguroasă. „Ploaia de întrebări" nu acoperă problematica cercetării, oricât de abundentă ar fi ea. Se impune o selecţie a stimulilor în raport cu ipotezele cercetării. Ciclul investigării fenomenelor sociale prin intermediul chestionarului este redat în Figura 6.1.

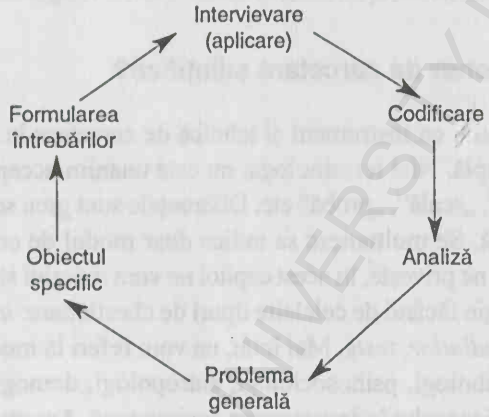

Fig. 6.1. *Ciclul anchetelor sociologice* (după R.L. Kahn şi Ch. F. Cannell, 1967)

În cercetările explicative, în afara testării ipotezelor, chestionarul nu are nici o valoare. Chiar şi cele mai banale întrebări sunt formulate în conformitate cu ipotezele anterior stabilite. Întrebarea *De unde cumpăraţi pâine?* conţine ipoteza că nu toată populaţia anchetată cumpără pâine de la aceeaşi brutărie şi exclude supoziţia că cei cuprinşi în eşantion coc pâine acasă. Explicit sau implicit, nu există chestionar care să nu pornească de la ipoteze mai mult sau mai puţin clar conturate. Se poate spune, de acord cu Erhard Stephan (1961), că în alcătuirea chestionarului, mai puţin în întrebările *De ce?*, se reflectă poziţia teoretică şi ideologică, reprezentările, atitudinile şi opiniile autorului. Pornind de la această afirmaţie, sprijinindu-ne şi pe datele de cercetare, considerăm, pentru o populaţie cu nivel ridicat de şcolarizare, ca fiind foarte fructuoasă tehnica autochestionării (Cătălin Mamali, 1972).

Întrebările sau imaginile cuprinse în chestionar au funcţia de stimuli declanşatori de comportamente verbale sau nonverbale. Comportamentul verbal – răspunsurile la întrebări şi exprimările verbale determinate de stimuli – variază de la individ la individ. Asupra acestui comportament influenţează o multitudine de factori: personalitatea celui anchetat, situaţia-cadru de desfăşurare a anchetei, personalitatea celui ce realizează ancheta, tema investigaţiei, structura chestionarului, timpul când are loc ancheta (Figura 6.2).

Răspunsurile, în cazul autoadministrării chestionarului trimis prin poştă sau al procedeului chestionarului-extemporal, sunt înregistrate de către subiect. Dozarea spaţiului corespunzător fiecărui răspuns ridică probleme de economie a *punerii în pagină*, dar şi de libertate de răspuns. În cazul administrării chestionarului de către operatorii de anchetă, comportamentul verbal, ca

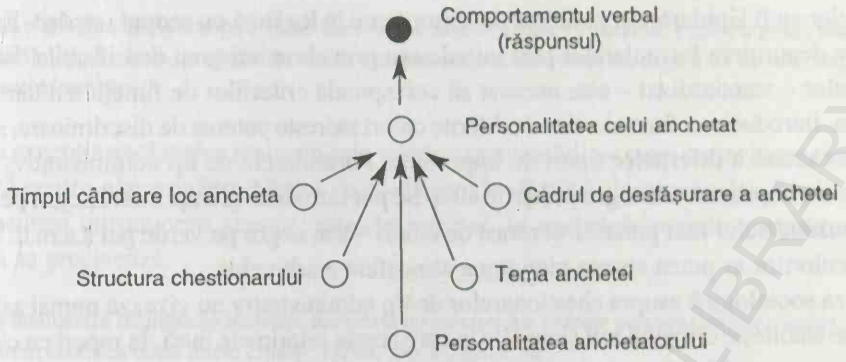

Fig. 6.2. *Factorii care influențează răspunsurile la un chestionar*
(după Stroschein, 1965)

și cel nonverbal al subiecților, este înregistrat de către persoane calificate. Există, în ambele cazuri, atât avantaje, cât și dezavantaje. Autoadministrarea prezintă riscul neînțelegerii întrebărilor și imposibilitatea obținerii unor informații suplimenetare, dar sporește gradul de siguranță al elaborării răspunsului. Înregistrarea răspunsurilor de către operatorii de anchetă surprinde și comportamentul nonverbal, nu numai pe cel verbal, și economisește timpul. În plus, autoadministrarea se recomandă numai de la un anumit nivel de cultură și de vârstă în sus.

Clasificarea chestionarelor

Clasificarea chestionarelor poate fi mai mult decât o problemă didactică. Precizia terminologică înlesnește descrierea cercetării și califică investigația realizată. Un chestionar de opinie *omnibus*, cu întrebări deschise, expediat prin poștă, reprezintă cu totul altceva decât același chestionar de opinie centrat pe o singură temă, cu întrebări închise, expediat tot prin poștă. În primul caz, șansele de colecționare a răspunsurilor sunt mult mai scăzute. De la început se poate spune că un astfel de proiect este sortit eșecului. Nu consider că, pentru a combate vulgarizarea tehnicii chestionarului, trebuie să utilizăm un limbaj criptic. Mi se pare însă imperios necesară rigoarea științifică în descrierea și clasificarea tuturor instrumentelor sociologice. Astfel, chestionarele pot fi clasificate după *conținutul*, *forma* și *modul de aplicare*.

Primul criteriu de clasificare a chestionarelor după conținutul informațiilor adunate vizează calitatea informațiilor. Din acest punct de vedere, se disting două tipuri de chestionare.

Chestionarele de date factuale, de tip administrativ, referitoare la fapte obiective, susceptibile de a fi observate direct și verificate și de alte persoane. Astfel de chestionare, lansate în scopuri administrative, nu sunt totdeauna foarte laborios concepute. Orice *formular tip* reprezintă, în fond, un chestionar, dar *formularele tip* din administrație corespund prea puțin unor necesități mai îndepărtate: de centralizare a datelor, de prelucrare secundară a lor. Nicăieri sociologul nu poate interveni cu mai mult succes decât aici. Analiza imprimatelor pornește de la înregistrarea consumului lunar și a stocurilor zilnice. Se încearcă a se stabili utilitatea imprimatului: cărui scop răspunde. În funcție de aceasta trebuie denumit. Pe cât posibil, denumirea

formularelor va fi lapidară, dar suficient de lămuritoare în legătură cu scopul urmărit. Este bine să se evite denumirea formularelor prin iniţiale sau prin abrevieri greu descifrabile. Formatul imprimatelor – standardizat – este necesar să corespundă criteriilor de funcţionalitate. La fel şi culoarea. Introducerea formularelor de diferite culori măreşte puterea de discriminare, scuteşte timpul de căutare a diferitelor tipuri de imprimate. Formularele de tip administrativ, cu rare excepţii, sunt imprimate cu negru pe hârtie albă. Se pot introduce şi imprimate negru pe galben – corespunzând celui mai puternic contrast de culori – sau negru pe verde pal ş.a.m.d. Efectul psihic al culorilor ar putea sparge monotona atmosferă a arhivelor.

Analiza sociologică asupra chestionarelor de tip administrativ nu vizează numai aspectele formale: se stabileşte circuitul sau circuitele în care aceste imprimate intră. În raport cu circuitul, se urmăreşte a se evidenţia: menţiunile inutile, omisiunile, dublurile, corectitudinea precodificărilor. Totdeauna, schimbarea unui imprimat atrage după sine modificări ale altor imprimate din acelaşi circuit. De aceea, se va propune nu refacerea unui singur formular, ci reproiectarea unui grup de imprimate. Coordonarea formularisticii la nivel central, standardizarea şi precodificarea fişelor de înregistrare, dincolo de eficienţa administrativă şi economică, ar facilita în cel mai autentic sens cercetarea sociologică.

Este judicios să se afirme că în investigarea fenomenelor socioumane nu există chestionar care să nu cuprindă şi *întrebări factuale*. Informaţia obţinută prin astfel de întrebări nu poate fi pusă la îndoială – cu excepţia cazurilor intenţionate de eroare din partea celui anchetat. Într-adevăr, nu avem motive să credem că o persoană adultă, psihic normală, nu ştie şi nu vrea să-şi declare profesia, vârsta, componenţa familiei, ocupaţiile din timpul liber etc. Desigur, exactitatea informaţiei poate fi pusă la îndoială. Intervine aici din plin *reacţia de prestigiu*. Persoanele de sex feminin par a fi mai puţin dispuse să-şi declare cu exactitate vârsta, mai ales în prezenţa unor operatori de anchetă tineri. În cercetările noastre, realizate cu concursul studenţilor Secţiei de sociologie a Universităţii din Bucureşti, informaţia cu privire la vârsta celor anchetaţi nu era obţinută printr-o întrebare de tipul *Câţi ani aveţi?* Operatorul de anchetă estima vârsta celor anchetaţi şi apoi, micşorând-o cu 4–6 ani, declara *D-voastră aveţi probabil până în 40 de ani*. Firesc, persoana anchetată, măgulită, declara, de multe ori, cu exactitate *Am împlinit deja 43* sau *Peste o lună împlinesc 46*.

Formularea întrebărilor lasă o mare marjă de libertate operatorului, în aceste cazuri formularea nejucând un rol prea însemnat. Principalul este ca cel anchetat să fi înţeles sensul întrebării, iar operatorul sensul răspunsului.

În investigarea fenomenelor sociale se întâlnesc puţine cazuri de lansare a chestionarelor exclusiv de date factuale. De cele mai multe ori, chestionarele de cercetare reprezintă o împletire de întrebări de opinie şi de date factuale. Întrebările de date factuale pot fi grupate în: întrebări de *cunoştinţe* şi întrebări de *clasificare* sau de *identificare* (vârstă, sex, stare civilă, situaţie şcolară sau profesională etc.). Problema care se ridică este aceea a locului amplasării acestor întrebări în economia chestionarului. Întrebările de *cunoştinţe*, vizând stabilitatea nivelului de cunoaştere (cunoştinţe despre natură şi societate), vor fi diseminate printre întrebările de opinie, pentru a nu crea celui care răspunde impresia că este supus unui *test de inteligenţă*, fapt care ar putea genera o stare de disconfort psihic, reacţia de apărare a eului. Consider că întrebările de *identificare* trebuie introduse la sfârşitul chestionarului, răspunsurile nemaiputând fi astfel modificate de reacţia de *securitate* a celui anchetat. În această situaţie, li se va explica persoanelor anchetate:

Aşa cum v-am spus de la început, nu ne interesează să aflăm cum vă cheamă. Pentru a putea însă să grupăm răspunsurile după vârsta, profesia etc. celor cu care am stat de vorbă, vă rugăm să ne mai răspundeţi şi la următoarele întrebări.

Cu excepţia anchetelor realizate prin tehnica eşantionării pe cote, majoritatea cercetătorilor optează pentru plasarea întrebărilor de clasificare la sfârşitul chestionarului. Explicaţiile ce se dau înaintea introducerii acestor întrebări variază. În anchetele sociale guvernamentale din Anglia se precizează:

Când se analizează rezultatele anchetei, niciodată nu menţionăm numele persoanelor chestionate, dar am vrea să le putem clasifica după unele criterii: vârstă, sex, ocupaţie etc.

sau

Din cauză că obişnuinţele, nevoile şi opiniile oamenilor variază uneori după vârstă, ocupaţie, condiţii generale de viaţă, am dori să ştim câteva fapte de acest fel despre persoanele cu care vorbin.

În sondajele Gallup se dau următoarele explicaţii:

Îmi permiteţi acum să vă întreb asupra câtorva amănunte, încât să se poată verifica la birou eşantionul persoanelor pe care le-am chestionat (Moser, 1958/1967, 314).

Oricare ar fi formularea explicaţiei, ea trebuie să convingă populaţia anchetată că datele de *identificare* (sau de *clasificare*) interesează numai prin repartiţia faptelor şi opiniilor în raport cu diferitele categorii socioprofesionale. Se înţelege că formularea explicaţiei trebuie să fie adecvată nivelului cultural al celor anchetaţi, că ea trebuie să aibă în vedere obişnuinţa sau noutatea faptului de a răspunde la o anchetă.

Chestionarele de opinie se referă la datele de ordin imposibil de observat direct. În fond, acest al doilea tip de chestionare nu sunt numai de opinie; cu ajutorul lor se studiază atitudinile, motivaţia şi interesele, dispoziţiile şi înclinaţiile, cu un cuvânt, tot ceea ce reprezintă psihologia persoanei, trăirile ei subiective. Fără a aborda problema posibilităţii cunoaşterii obiective a fenomenelor subiective, ne mărginim să precizăm necesitatea raportării subiectivului la datele obiective.

În investigarea fenomenelor sociale (economice, demografice, antropologice ş.a.) este greşit să ne limităm la consemnarea opiniilor: interesează în primul rând faptele, realitatea obiectivă şi abia apoi reflectarea în conştiinţa oamenilor a acestei realităţi. Dar alte fenomene sociale, precum: opinia publică, preferinţele culturale, comportamentul electoral ş.a.m.d. se centrează tocmai pe subiectivitatea populaţiilor, a indivizilor. Pentru a cerceta ştiinţific astfel de fenomene sociale, trebuie să ne adresăm cu întrebări de opinie celor pe care îi cuprindem în universul anchetei.

Bernard Hennesy (1981) crede că patru ar fi motivele pentru care oamenii nu spun ce cred:

1) nu ştiu ce cred cu adevărat, îşi dau seama că li se cere să spună ceva şi atunci, în loc să declare simplu „nu ştiu", improvizează un răspuns oarecare;

2) unii oameni nu au capacitatea de a exprima cu uşurinţă ce cred şi declară rapid „nu ştiu";

3) sunt şi indivizi care pur şi simplu nu doresc să se afle ce cred, dintr-un motiv sau altul (teamă, nesiguranţă, neîncredere în sine, timiditate, neîncredere în operatorul de anchetă, conştientizarea discrepanţei dintre opinia lor şi dezirabilitatea socială etc.);

4) în fine, unele persoane simt că există o presiune socială pentru ascunderea adevărului şi declară neadevăruri, gândind că o „minciună inocentă" nu-i un lucru chiar atât de rău, mai ales că rămâne anonimă.

Date fiind toate acestea, totdeauna trebuie imaginat un sistem de întrebări care să permită concluzii despre direcţia, intensitatea, consistenţa şi centralitatea opiniei. Autoanaliza pe care o implică un răspuns la o întrebare de opinie se dovedeşte a fi foarte dificilă: poţi fi întru totul de acord cu stilul de conducere al şefului tău, dar să-l dezaprobi ca persoană pentru lipsa lui de sensibilitate artistică. Se cere totuşi un singur răspuns: *De acord* sau *Împotrivă*. Şi aceasta în orice situaţie. Probabil că un astfel de „răspuns unic corect" nici nu există (C.A. Moser, 1958).

Dacă primul criteriu de clasificare a chestionarelor după conţinut viza *calitatea informaţiei* dobândite, cel de-al doilea criteriu se referă la *cantitatea informaţiei*. În acest sens, se poate vorbi de două tipuri de chestionare.

Chestionare speciale, cu o singură temă. În practică, este foarte greu să se distingă chestionarele speciale de celelalte feluri de chestionare. Un chestionar privind cariera profesională este sau nu un chestionar special? Are o singură temă. Totuşi, sunt abordate şi alte teme, de exemplu, timpul liber. Complexitatea fenomenelor sociale impune cercetarea concomitentă a unei multitudini de factori, fapt pentru care chestionarele speciale se utilizează foarte rar. Ele se aplică mai mult în studierea pieţei sau a comportamentului electoral, situaţii în care importantă este viteza obţinerii şi prelucrării informaţiei. Astfel de chestionare sunt destinate a pune în evidenţă anumite fenomene, mai puţin pentru a le măsura şi încă şi mai puţin pentru a le explica. Scopul precis al unor astfel de chestionare este acţiunea. Din acest punct de vedere, se dovedesc a fi foarte utile. De asemenea, chestionarele simple (axate pe o singură temă) se recomandă în anchetele şi sondajele efectuate prin intermediul presei scrise, al ziarelor sau revistelor, când editorii încearcă să afle părerea publicului despre cotidianul sau săptămânalul lor, despre modul de procurare sau despre obişnuinţa de informare a cetăţenilor. De exemplu, în iunie 1984, în *International Herald Tribune* s-a publicat un chestionar privind doar lectura respectivului ziar. S-au întors la redacţie aproximativ 12 000 de chestionare completate. Editorii au putut astfel afla că majoritatea celor care au răspuns la anchetă citesc sau răsfoiesc zilnic respectivul cotidian (56%) şi că, în afara celui care cumpără ziarul, obişnuiesc să-l mai citească: încă o persoană (35%), încă două persoane (18%), încă trei persoane (9%), încă patru sau mai mult de patru persoane (8%), în timp ce o pătrime din participanţii la anchetă au declarat că nimeni din familie sau dintre colegi sau prieteni nu citesc ziarul cumpărat (sau la care este abonat). Aproximativ 5 la sută cred că îl citesc şi alţii, dar nu pot aprecia (*International Herald Tribune*, 15 octombrie, 1984). Astfel de chestionare cu o singură temă – evaluarea publicaţiilor – au început să fie tipărite în ziare şi reviste şi în România, mai ales după decembrie '89, fapt în sine pozitiv, dar – din păcate – realizat uneori fără profesionalism.

Chestionare omnibus, cu mai multe teme. Sunt cel mai des întâlnite. Superioritatea chestionarelor *omnibus* nu rezultă, în primul rând, din cantitatea mai mare de informaţii cu privire la fiecare fapt sau fenomen social în parte, ci din posibilitatea de a surprinde interacţiunea şi condiţionarea acestora. Aspectul cantitativ se raportează în cele din urmă tot la aspectul calităţii. Chestionarele *omnibus* sunt specifice cercetării fundamentale în sociologie. Ele permit aplicarea *analizei secundare*, iar din punctul de vedere al costului, sunt mai ieftine. O dată stabilit un eşantion,

pare raţional să se urmărească mai multe teme cu ocazia aplicării unui singur chestionar, decât să se recalculeze noi eşantioane şi să se aplice, după necesităţi, mai multe chestionare speciale.

După *forma întrebărilor*, a stimulilor, se pot distinge: *chestionare cu întrebări închise, chestionare cu întrebări deschise şi chestionare cu întrebări atât închise, cât şi deschise.*

Chestionarele cu întrebări închise (sau precodificate) nu permit decât alegerea răspunsurilor dinainte fixate în chestionare. Gradul de libertate al subiectului este redus; răspunsul trebuie să se încadreze într-una din categoriile propuse de cercetător. Acest lucru presupune din partea subiectului existenţa unor opinii şi cunoştinţe bine cristalizate, iar din partea cercetătorului o bună cunoaştere a realităţii. Chiar şi în aceste condiţii nu este totdeauna uşor de răspuns la astfel de întrebări închise:

Sunteţi mulţumit de felul în care îşi desfăşoară activitatea Consiliul de administraţie din întreprinderea dv.?
Da .... 1 Nu .... 2 Nu ştiu 3

sau

Care este culoarea dominantă pe care o preferaţi la ţesăturile imprimate?
Albastru .... 1 Roşu .... 2 Verde .... 3 Galben .... 4 Alte culori. 5

În primul caz, cei ce cunosc activitatea conducerii întreprinderii şi au deja o opinie formată pot răspunde fără ezitare *Da* sau *Nu*. Cei ce nu cunosc această activitate (fiind, de exemplu, recent angajaţi în întreprindere) sau nu vor să răspundă (dintr-un motiv sau altul) pot declara *Nu ştiu*. Rămâne categoria celor indecişi: sunt de acord cu multe momente din activitatea consiliului de administraţie, cu altele însă nu. Răspunsul lor este *Da, cu excepţia...* Un astfel de răspuns însă nu este prevăzut în chestionar şi atunci subiectul este forţat să aleagă răspunsul *Da* sau *Nu ştiu*. Nici unul din aceste răspunsuri nu reflectă adecvat realitatea. Firește, există şi posibilitatea nuanţării răspunsurilor. Se poate oferi spre alegere o scală de răspunsuri: foarte mulţumit; mulţumit; nici mulţumit, nici nemulţumit; nemulţumit; foarte nemulţumit. Cu aceasta, dificultăţile nu au fost înlăturate. Cel care răspunde este pus să decidă între mai multe grade de mulţumire sau de nemulţumire. Delimitările sunt însă foarte greu de făcut: unde sfârşeşte – obiectiv – „nemulţumirea" şi începe „foarte mulţumirea"?! Limitele situaţiilor, în realitate, sunt *flou*, în timp ce în chestionar sunt clar conturate. Se ajunge din nou la o alegere inadecvată a răspunsurilor. În plus, cercetarea de teren a arătat că oamenii au tendinţa de a evita răspunsurile extreme, înclinând să aleagă răspunsuri moderate, dacă nu chiar neutre. Unii cercetători înclină chiar să elimine dintre răspunsuri variantele neutre, recomandând scalele cu valori pereche ale intensităţilor (în cazul nostru): foarte mulţumit, mulţumit, nemulţumit, foarte nemulţumit. Aceasta este însă o alegere forţată.

Chestionarele de opinie abundă în întrebări închise (precodificate), cele mai multe fiind dihotomice. George H. Gallup se pronunţă hotărât în favoarea răspunsurilor *dihotomice*: *Da – Nu*, în timp ce alţi cercetători optează pentru scalele cu patru posibilităţi. Cercetările de opinie realizate în mediul industrial la noi au arătat dificultăţile aplicării chestionarelor cu alegeri multiple, fapt ce ne face să credem că răspunsurile dihotomice sunt preferabile. Se naşte însă o problemă: există întrebări care prevăd – cu adevărat – răspunsuri *dihotomice*? Nu! Totdeauna, în afară de *Da* sau *Nu*, subiectul are la alegere şi un al treilea răspuns: *Nu ştiu*. Pare deci mult mai judicios să se vorbească de întrebări cu răspunsuri *trihotomice* şi cu *răspunsuri precodificate multiplu* (sau cu *răspunsuri în evantai*), *alegeri multiple*. Unii specialişti apreciază că întrebările

cu răspunsuri multiple, care prevăd mai mult de patru variante de răspuns, produc erori sistematice. Se recomandă folosirea unui *aide memoire* (*check-list*), iar dacă evantaiul răspunsurilor depăşeşte nouă itemi este mai bine ca întrebarea să rămână deschisă. Există posibilitatea ca răspunsurile la chestionarele închise să fie incluse chiar în întrebări. Se vorbeşte atunci despre *întrebări alternative* (dihotomice) sau *selective* (precodificate multiplu). Exemple de întrebare alternativă: *Ieri aţi ascultat sau nu aţi ascultat radioul?* şi de întrebare selectivă: *Ascultaţi radioul foarte des, des, rar, foarte rar?*

Chestionarele cu răspunsuri *precodificate multiplu* implică o bună cunoaştere prealabilă a realităţii: în chestionar trebuie să apară precodificate, pe cât posibil, toate variantele de răspuns. Între acestea, obligatoriu, la sfârşit, se adaugă *Altele*, *Alte situaţii* etc. Această ultimă variantă de răspuns probează gradul iniţial de cunoaştere a realităţii de către cercetător. Mai mult, probează însăşi valoarea cercetării. Dacă, în legătură cu ţesăturile imprimate, o mare parte din populaţie nu declară că preferă nici albastrul şi nici roşul ş.a.m.d., ci indică răspunsul nr. 9: *Alte culori*, este clar că nici în urma anchetei n-am reuşit să depistăm preferinţele publicului.

Alegerile *precodificate multiplu* nuanţează răspunsurile, dar sunt susceptibile de distorsiuni, de deformări, de *bias*-uri (termen psihosociologic american indicând deformările survenite în cadrul anchetelor). Chestionarele cu răspunsuri precodificate trebuie să acorde acelaşi număr de alternative pentru opiniile *pro* şi *contra*. Ordinea de prezentare a alternativelor influenţează şi ea, după cum rezultatele influenţează faptul că alternativele *pro* şi *contra* au fost ambele explicite.

De asemenea, lista răspunsurilor precodificate trebuie să fie – pe cât posibil – exhaustivă. Această cerinţă impune subiecţilor memorarea unui număr mare de cuvinte sau propoziţii. Nu toţi subiecţii au această capacitate şi atunci indică drept răspuns varianta de răspuns reţinută, de cele mai multe ori cea plasată pe primul loc în listă. Datele de cercetare confirmă faptul că odinea de prezentare spre alegere a răspunsurilor influenţează rezultatele. De asemenea, dacă, prezentându-se o listă cu lucruri înşirate într-o ordine şi apoi, aceeaşi listă, în ordine inversă şi se cere subiecţilor să indice lucrurile despre care au vorbit în ultimul timp cu prietenii, vecinii, cunoscuţii, răspunsurile vor fi diferite (Tabelul 6.1).

Tabelul 6.1. *Distribuţia răspunsurilor în funcţie de inversarea ordinii de prezentare a variantelor de răspuns* (după Stroschein, 1965)

Răspunsuri (în procente)	*Ordinea prezentată*	
	directă	*inversată*
Automobil	12	12
Televizor	13	12
Cafea	9	7
Alimente	9	9
Mobilă	13	11
Radio	8	9
Pantofi	13	12
Săpun	4	4
Mijloace de spălat	8	11
Pastă de dinţi	3	4
Ţigări	8	9
Total răspunsuri	100% (1363)	100% (1235)

În primul caz s-au obținut câte 4,1 răspunsuri/persoană, în timp ce în al doilea caz câte 3,6 răspunsuri/persoană. Diferența este statistic semnificativă.

Experimental, psihologii au demonstrat că primele și ultimele elemente ale unei serii de cuvinte sau cifre se reţin uşor. De ce? Pentru că între aceste elemente – aşa cum remarcă Yvonne Castellan (1969) – sunt mai puţine legături inutile. Pentru a preîntâmpina distorsiunile legate de organizarea materialului, lista răspunsurilor se poate reciti într-o ordine schimbată (sau dezordine). În unele din cercetările noastre am procedat în acest mod, fără să avem însă certitudinea unor răspunsuri pe deplin adecvate realităţii. Pentru a mări gradul de adecvare, se întrebuinţează aşa-numita *check-list* – o foaie de hârtie pe care sunt scrise citeţ variantele de răspuns date celui anchetat. Persoanele anchetate urmăresc pe listă variantele de răspuns, în timp ce operatorul de anchetă dă citire tuturor răspunsurilor. Ca timp, procedeul nu este deloc economicos şi poate fi aplicat doar la o populaţie cu un nivel ridicat de instrucţie şcolară.

În cadrul chestionarelor, *întrebările închise* (sau precodificate) prezintă câteva avantaje: facilitează analiza statistică a răspunsurilor; sprijină memoria celui anchetat; permit aplicarea unor chestionare cu mulţi „itemi"; servesc ca „filtru" pentru întrebările următoare; sporesc anonimatul şi securitatea celui anchetat; înlesnesc „angajarea" în răspunsul la chestionar a persoanelor.

S-a constatat că există o atracţie a întrebărilor închise şi „atracţia răspunsurilor pozitive" (*Da*, *De acord* etc.). Cercetările experimentale au evidenţiat tendinţa populaţiei de a răspunde pozitiv la întrebările din chestionar. În literatura de specialitate se apreciază valoarea atracţiei răspunsurilor pozitive ca fiind de 8-12 la sută. Analiza răspunsurilor la întrebările trihotomice (care prevăd varianta de răspuns *Da* pe primul loc) trebuie să aibă totdeauna în vedere aceste distorsiuni inerente. În afara sugestibilităţii, chestionarele cu întrebări închise par a fi mai puţin indicate în studierea unor fenomene psihosociale complexe. Paul F. Lazarsfeld preciza că întrebările închise sunt adecvate studierii fenomenelor simple, iar întrebările deschise – de preferinţă studierii fenomenelor foarte complexe, problemelor delicate.

Chestionarele cu întrebări deschise (libere, postcodificate), spre deosebire de cele închise (sau precodificate), lasă persoanelor anchetate libertatea unei exprimări individualizate a răspunsurilor. Vor apărea variaţii în ceea ce priveşte forma şi lungimea răspunsurilor, fapt ce îngreuiază codificarea, dar care aduce un plus în cunoaşterea particularităţilor unei populaţii privind: coerenţa logică, corectitudinea gramaticală, volumul lexical, formularea, viteza de exprimare şi capacitatea de justificare a opţiunilor exprimate etc. Întrebările deschise permit culegerea unor informaţii bogate asupra tuturor temelor, fără riscul sugestibilităţii. Aşa cum remarca sociologul francez Maurice Duverger (1971), „întrebările deschise şi închise au avantaje şi dezavantaje, respectiv, inverse". În cazul unor opinii insuficient cristalizate, chestionarele cu întrebări deschise dau un procent mai ridicat de răspunsuri *Nu ştiu*. Diferenţa poate fi de 10-11 la sută. Întrebările deschise se adresează procesului activ al memoriei, vizează momentul complex al reproducerii în cadrul actualizării informaţiilor. Întrebările închise, în special cele „precodificate multiplu" („în evantai", „alegeri multiple"), se referă la celălalt moment al procesului de actualizare: „recunoaşterea" (Tabelul 6.2). Experimental (E.M. Achilles), s-a demonstrat că „recunoaşterea este un proces mai facil decât reproducerea" (*după* Alexandru Roşca, 1963).

Tabelul 6.2. *Proporţia elementelor reproduse şi recunoscute* (după Al. Roşca, 1963)

	Silabe	*Cuvinte*	*Proverbe*
Reproducerea	12	39	22
Recunoaşterea	42	65	67

Să analizăm alt exemplu, preluat după Donald Rugg şi Hadley Cantril (1962). La începutul celui de-al doilea război mondial, populaţia SUA a fost întrebată: *Pe care dintre conducătorii politici în viaţă îi apreciaţi cel mai mult?* După această întrebare liberă, s-a prezentat o listă cu toţi conducătorii politici. La întrebarea liberă nu răspunseseră 36 la sută din cei anchetaţi, în timp ce la întrebarea închisă (precodificată multiplu), pe baza listei, doar 15 la sută nu au răspuns. Interesant ni se pare şi faptul că în ambele cazuri cel mai popular a fost indicat premierul englez Neville Chamberlain, cel care în 1939 a declarat război Germaniei (la întrebarea închisă, 51 la sută *pro*; la întrebarea liberă, 24 la sută *pro*). Apreciem că „închiderea întrebărilor" duce la sporirea numărului răspunsurilor (până la dublare) şi la reducerea nonrăspunsurilor.

Testarea cunoştinţelor se recomandă a fi făcută prin întrebări deschise. Astfel de întrebări pun în evidenţă ceea ce este stabil, puternic consolidat nu numai în planul cunoaşterii, dar şi în cel al comportamentului. Într-o cercetare proprie (S. Chelcea, 1970), încercând să reconstituim comportamentul ceremonial, puneam subiecţilor mai întâi întrebări deschise: *Cum se pregătesc nunţile în satul dv.?* Apoi reveneam cu întrebări închise: *Ce se face? Steag, pom, brad, altceva.* Mai amănunţit: *Se fac ospeţe pentru steag?* (Da; Nu; Nu ştiu). Printr-un astfel de procedeu pot fi descoperite elementele centrale ale comportamentului, opiniilor sau atitudinilor, dar şi elemente marginale, mai puţin semnificative, dar mult mai numeroase.

Forma întrebării influenţează stabilirea valorilor medii, extremele evidenţiindu-se cu mici diferenţe, indiferent de forma sau formularea întrebării. Se recunoaşte astăzi că forma şi formularea întrebărilor acţionează în special asupra persoanelor care au, într-o problemă sau alta, o opinie încă slab structurată. Spre exemplu, în *Barometrul de opinie publică* (octombire, 2003, 39) s-a pus aceeaşi întrebaere într-o formă deschisă (A) şi apoi într-o formă închisă (B). S-au recoltat opinii diferite (Tabelul 6.3).

A) *Dacă duminica viitoare ar avea loc alegeri parlamentare, dvs. cu ce partid sau alianţă politică aţi vota?* (întrebare deschisă, fără listă de partide).

B) *Dacă duminica viitoare ar avea loc alegeri parlamentare, dvs. cu care din următoarele partide aţi vota?* (întrebare închisă, cu listă de partide).

Dacă este adevărat că întrebările închise oferă un cadru de referinţă util pentru reflecţia persoanelor intervievate, tot atât de adevărat este şi faptul că întrebările deschise dau posibilitatea exprimării adevăratelor probleme care îi îngrijorează pe respondenţi, permit relevarea justificărilor subiective de profunzime. Când americanii au fost întrebaţi, la începutul anilor '80, care este, după opinia lor, cea mai importantă problemă a SUA, 22 la sută au spus: „penuria de energie" – ceea ce corespundea situaţiei reale. Aplicându-se, însă, experimental un chestionar cu întrebări închise, 99 la sută au ales una din cele cinci variante de răspuns prestabilite: şomajul, criminalitatea, inflaţia, calitatea conducerii, criza morală şi religioasă, „uitând" de „penuria de energie" (H. Schuman şi S. Presser, 1981). N. Bradburn şi S. Sudman (1979), comparând răspunsurile la întrebările deschise şi închise referitoare la viaţa intimă a persoanelor, au constatat că cei cărora li s-au adresat întrebări deschise au raportat o frecvenţă mai ridicată a comportamentelor indezirabile (consum exagerat de alcool, masturbare etc.) decât în cazul întrebărilor închise.

Tabelul 6.3. *Distribuția răspunsurilor, în procente, pe total eșention (N = 2035), la întrebarea deschisă (A) și la întrebarea deschisă (B)*

	Forma A	*Forma B*
Partidul Social Democrat	23	26
Partidul România Mare	9	10
Alianța DA, PNL-PD	7	18
Partidul Național Liberal	5	–
Partidul Democrat	5	–
Uniunea Democrata a Maghiarilor	2	3
Partidul Umanist Român	1	2
Alt partid	1	1
Nu aș vota	7	6
Nu m-am hotărât	38	30
Nonrăspuns	2	4

Cel de-al *treilea criteriu de clasificare a chestionarelor* este dat de *modul* lor *de aplicare*. Se disting astfel *chestionare autoadministrate* și *chestionare administrate de către operatorii de anchetă.*

Chestionarele autoadministrate presupun înregistrarea răspunsurilor de către înseși persoanele incluse în eșantionul investigat. Subiecții din anchetă formulează și consemnează în același timp răspunsurile, eliminând filtrarea informației de către o altă persoană – operatorul de anchetă. Prin autoadministrare, ei se pot exprima mai bine: prin ceea ce răspund la întrebare, dar și prin felul cum fac aceasta. Autoadministrarea elimină unul dintre factorii care influențează răspunsul: personalitatea celui care aplică formularul. În absența unei persoane străine – a operatorului – este probabil ca subiecții să fie mai dispuși să răspundă la întrebări „foarte personale", pot să elaboreze răspunsuri mai „chibzuite", să consulte documentele personale pentru a verifica afirmațiile făcute, să se consulte cu alți membri ai familiei pentru răspunsuri precise.

Walter Friedrich (1971) sublinia avantajele chestionării în scris: numărul mare al celor care pot răspunde concomitent; diminuarea efectului de interviu; dispariția influenței anchetatorului asupra rezultatelor; nivelul superior de concentrare asupra răspunsurilor; asigurarea anonimatului. În special asigurarea anonimatului a generat numeroase cercetări cu caracter metodologic. W. Olson (1936) a constatat că asigurarea anonimatului ridică proporția persoanelor care acceptă enunțurile referitoare la instabilitatea lor psihică și recunosc implicațiile nevrotice ale comportamentelor proprii. R.A. Fisher (1946) apreciază, pe baza studiilor experimentale, că anonimatul sporește „onestitatea și francheța" respondenților. Leon Festinger (1950) a pus în evidență, prin experimente riguroase pe grupuri de studente, că preferințele în alegerea liderului sunt mai puternic influențate de apartenența etnică și religioasă în condițiile anonimatului decât în situția de vot deschis. Fără îndoială că efectul asigurării anonimatului depinde de tema de studiu și de cultura populației anchetate.

Marcându-se avantajele și dezavantajele chestionarelor autoadministrate și administrate de către operatorii de anchetă, nu se pune problema „condamnării" unei tehnici în favoarea alteia, ci se atrage atenția asupra necesității de a cunoaște limitele fiecăreia.

Chestionarele autoadministrate pot fi: *chestionare poştale, chestionare publicate în ziare şi reviste* sau *ca anexe la diferite mărfuri vândute.*

Chestionarele poştale reprezintă o modalitate mai rapidă şi mai ieftină de recoltare a informaţiilor. Expedierea prin poştă a chestionarului presupune însă pregătirea răspunsului: destinatarului i se oferă, o dată cu chestionarul, şi un al doilea plic, timbrat, cu adresa tipărită a institutului care lansează cercetarea. Chiar dacă expedierea chestionarelor este foarte rapidă, înapoierea lor (sosirea răspunsurilor) este relativ înceată. De regulă, sosirea răspunsurilor depăşeşte limita de timp fixată pentru înapoierea lor. Multe răspunsuri nu mai vin niciodată. Din această perspectivă, principalele avantaje ale chestionarelor poştale – rapiditatea şi costul lor mai scăzut – trebuie relativizate. Procentul chestionarelor recuperate încorporează costul chestionarelor expediate: ultimele chestionare care se înapoiază marchează durata recoltării informaţiilor.

Utilizarea chestionarelor poştale trebuie să aibă în vedere faptul că, pentru a asigura răspunsul la întrebări, se impune cu necesitate ca acestea să fie simple, iar tehnica de răspuns foarte clar explicată. La astfel de chestionare chiar tehnica de ordonare a întrebărilor este diferită de cea a chestionarelor administrate de către operatorii de anchetă. Faptul că subiectul are posibilitatea să vadă, înainte de a răspunde la o întrebare, conţinutul tuturor celorlalte întrebări face inutilă folosirea tehnicii „pâlniei" sau a „pâlniei răsturnate", anulează efectul de surpriză ş.a.m.d.

Ca o particularitate a tehnicii chestionarelor poştale, scrisoarea însoţitoare înlocuieşte preambulul chestionarelor administrate de către operatorii de anchetă. În scrisoarea însoţitoare a chestionarelor poştale trebuie să se explice *ce* se urmăreşte prin chestionar, *cine* a lansat chestionarul, *cum* au fost desemnate persoanele care să răspundă. Trebuie avut grijă ca, prin scrisoarea însoţitoare, să se motiveze răspunsul subiecţilor: fără o motivaţie corespunzătoare nu trebuie să ne aşteptăm ca subiecţii să răspundă numai din respect pentru ştiinţă sau din politeţe. Trebuie arătată importanţa problemei puse în discuţie, schimbările ce pot surveni în anchetă, imposibilitatea găsirii unor soluţii în afara colaborării cu persoanele interogate. Lansând un chestionar despre prietenie printre tineri, în scrisoarea însoţitoare vom preciza:

Adulţii vorbesc despre prietenie fără să cunoască exact felul în care se naşte ea şi ce semnificaţie are prietenia pentru viaţa tinerilor. Pentru a putea scrie despre prietenie, dorim să aflăm părerea pe care o aveţi dv. despre prietenie. Nimeni, în afară de tineri, nu poate cunoaşte sentimentele prieteniei la tineri. De aceea vă rugăm să răspundeţi la întrebările din acest chestionar.

Fără eforturi persuasive, fără a promite ceea ce nu se va putea realiza, scrisoarea însoţitoare este bine să fie concisă şi relativ autoritară.

Citându-l pe Don A. Dillman (1978) cu lucrarea sa care oferă sugestii excelente privind conţinutul şi ordinea itemilor incluşi în scrisoarea însoţitoare, R. Guy Sedlack şi Jay Stanley (1992, 216) menţionează că aceasta trebuie să cuprindă:

1) o *introducere* prin care să se solicite cooperarea populaţiei, să se suscite interesul pentru participarea la studiul întreprins, arătându-se că problemele puse în discuţie sunt importante pentru grupul cu care subiecţii se identifică;

2) *sponsorizarea studiului* reprezintă un al doilea element de conţinut al scrisorii (the cover letter); s-a constatat că persoanele sunt mai puternic motivate să răspundă când cercetarea este sponsorizată de o organizaţie prestigioasă;

3) *modul de selecţie a respondenţilor* trebuie explicat cât mai clar cu putinţă, fără a se intra în amănuntele procedeelor de eşantionare, dar arătându-se că şi alte multe persoane vor răspunde

la întrebările din chestionar; spiritul de întrajutorare umană (altruismul) va asigura, dincolo de avantajele financiare, participarea populației la investigația proiectată;

4) *anonimatul*, ca și *caracterul confidențial* al răspunsurilor, constituie o regulă deontologică și abaterea de la ea îl descalifică pe cercetătorul vieții sociale;

5) *scopul* explicit al studiului nu poate fi altul decât cel al cunoașterii științifice și mulți oameni sunt flatați când li se cere să participe la o activitate atât de nobilă precum cea a aflării adevărului;

6) utilizarea *rezultatelor* investigației sporește și ea interesul persoanelor pentru studiul efectuat: constituie o datorie a investigatorului social să comunice scopul real și utilizarea adevărată a rezultatelor, cu excepția investigațiilor *ad legem ferenda*;

7) *adresa* și *numărul telefonului* unde pot fi contactați cercetătorii în vederea obținerii unor informații suplimentare despre ancheta întreprinsă;

8) în finalul scrisorii însoțitoare nu vor lipsi cuvintele de *mulțumire* pentru bunăvoința celor care au răspuns la chestionarul autoadministrat (chestionarul poștal).

Tot ca o particularitate a chestionarelor poștale, forma acestora, punerea în pagină, acuratețea tiparului influențează și motivează subiecții în a răspunde sau nu la întrebări. Lungimea chestionarului poștal este diferită de cea a chestionarului administrat de către operatorii de anchetă. Pe bună dreptate, cu referire la chestionarul poștal, se poate spune: „cu cât chestionarul este mai scurt, cu atât este mai bun". Chestionarele poștale nu trebuie să cuprindă mai mult de 8-10 întrebări simple.

Kenneth Bailey (1978/1982, 155) consacră în manualul său de metode de cercetare socială un întreg capitol chestionarelor poștale, relevând factorii care afectează anchetele bazate pe chestionare poștale. În primul rând, instituția care lansează sau sponsorizează ancheta se pare că influențează puternic numărul celor care returnează chestionarele completate și durata efectuării anchetei. Cel puțin aceasta rezultă dintr-un experiment efectuat de Christopher Scott (1961) în Marea Britanie. S-a lansat un chestionar, precizându-se că ancheta este comandată de guvern, apoi de o universitate și, în fine, de o instituție comercială. După o săptămână, se reîntorseseră la experimentatori 47,8 la sută din chestionarele lansate de universitate, 46,3 la sută din cele atribuite instituției comerciale și 44,6 la sută din chestionarele sponsorizate, chipurile, de guvern. În final, după patru săptămâni, proporția răspunsurilor se schimbase: cele mai multe chestionare completate proveneau din ancheta poștală susținută financiar de guvern (93,3%), apoi de la cea lansată de presupusa firmă comercială (90,1%) și, în fine, de la ancheta declarată a fi fost făcută de universitari (88,7%).

Un alt factor, mai puțin semnificativ însă, îl constituie „atractivitatea" chestionarului (formatul și culoarea imprimatului): numărul celor care răspund în cazul anchetelor poștale nu este influențat semnificativ de culoarea tiparului sau hârtiei. S-a înregistrat, totuși, o diferență în plus când chestionarele au fost tipărite (s-au reîntors completate 95,2%), comparativ cu multiplicarea lor prin xerox (au revenit completate 94,4% din chestionarele lansate experimental).

Christopher Scott (1961) a experimentat efectul lizibilității asupra proporției celor care răspund la chestionarele poștale. Sociologul englez a comparat două versiuni tipografice ale aceluiași chestionar: în primul caz, textul (cu cap de literă mai mic, cu spațiul dintre rânduri mai redus) era tipărit pe o singură pagină; în cel de-al doilea caz, același text era tipărit pe două pagini (mai lizibil). Lizibilitatea chestionarului a ridicat procentul celor care au răspuns de la 93,6 la sută (în primul caz) la 94,8 la sută. Un efect pozitiv în sensul sporirii numărului

celor care răspund la chestionarele poştale îl are şi modul de redactare a scrisorilor ce însoţesc acest tip de chestionare. Când scrisorile erau impersonale (includeau 12 pronume), procentul răspunsurilor era mai ridicat (91,4%), faţă de 89,6 la sută răspunsuri când scrisorile erau puternic personalizate (includeau 22 de pronume). S-a mai constatat că scrisorile scurte şi „permisive" (care nu cereau ultimativ să se completeze chestionarele) au condus la rezultate mai bune din punctul de vedere al proporţiei răspunsurilor. Faptul că scrisorile însoţitoare ale chestionarelor poştale erau scrise manual sau erau imprimate tipografic nu a influenţat procentul chestionarelor înapoiate instituţiei care le-a lansat (în scop experimental).

Principala limită a chestionarelor poştale este dată de numărul mare de nonrăspunsuri, de imposibilitatea de a alcătui eşantioane reprezentative. Albert B. Blankenship (1961) consemnează faptul că într-o ţară cu tradiţie a anchetelor de opinie, cum este SUA, se întorc doar 15 la sută din chestionarele lansate. Cu totul excepţional, proporţia chestionarelor recuperate poate ajunge la 80 la sută. În mod obişnuit, pentru a ridica proporţia răspunsurilor la 30-40 la sută este necesar să se trimită subiecţilor scrisori de reamintire, însoţite de chestionarele la care nu au răspuns. C.A. Moser (1958) remarca faptul că răspunsurile venite după scrisoarea de reamintire sunt mai reprezentative pentru populaţia care nu a răspuns decât chestionarele sosite la termenul fixat. Acestor răspunsuri trebuie să li se acorde o pondere mai mare, pentru că cei ce răspund numai în urma scrisorilor de reamintire, faţă de cei care au răspuns de la început, reprezintă caracteristici mai apropiate de cei care nu au răspuns deloc.

J.B. Lansing şi J.N. Morgan (1971) au ajuns la concluzia că expedierea mai multor scrisori de reamintire a rugăminţii de a completa chestionarul primit prin poştă, combinată cu apelul telefonic în acelaşi scop, conduce aproape la dublarea numărului persoanelor ce cooperează în investigaţiile psihosociologice. Şi în aceste condiţii, aproximativ o pătrime din cei solicitaţi să participe la ancheta poştală nu au dat curs rugăminţii de a completa chestionarele.

Fără îndoială, experimentele invocate nu au pentru noi decât o valoare indicativă: ar merita să cunoaştem în amănunt comportamentul populaţiei din România. Rămâne şi aceasta o datorie a mai tinerilor mei colegi.

Se poate pune întrebarea – împreună cu E.A. Suchman şi McCandless (1940) – *Cine răspunde la chestionare (poştale)?* Cei interesaţi, cei mai instruiţi, cei care au mai mult timp liber? Dacă, în mod obişnuit, într-o anchetă punem problema reprezentativităţii cu privire la chestionarele poştale, punem de la început problema nereprezentativităţii. Trebuie să ştim să estimăm nereprezentativitatea acesteia. Pentru a micşora numărul nonrăspunsurilor datorate incapacităţii de a înţelege întrebările, refuzului de a răspunde, pierderii chestionarului, schimbării adresei temporare sau definitive etc., s-a încercat trimiterea repetată a aceloraşi scrisori şi chestionare (Malcolm Rollins), calcularea subeşantionului „absenţilor de acasă" (M.H. Hansen şi W.N. Hurwitz), ca şi trimiterea unor chestionare mai simple sau mai reduse – uneori doar întrebările cheie.

De asemenea, pentru a incita la completarea chestionarelor autoadministrate, s-a recurs la practica de a introduce „întrebări-locomotivă" la începutul chestionarului, întrebări care să-l intereseze pe cel anchetat şi să antreneze la răspuns şirul de întrebări următoare. Pentru acea parte din populaţie care nu răspunde după mai multe scrisori de reamintire, pot fi folosiţi operatorii de anchetă. Firește, acest procedeu ridică mult costul anchetei, pentru că – aşa cum remarca, nu fără umor, M. Jahoda – „chestionarele pot fi trimise prin poştă, operatorii nu".

În afara lipsei de reprezentativitate, utilizarea chestionarelor poştale este limitată şi de faptul că nu putem şti cu exactitate cine a completat chestionarul (o persoană, mai multe). Pentru unele probleme este necesar să răspundă la întrebări numai un anumit membru al familiei.

Autoadministrarea nu oferă garanții în acest sens. Încercarea de a obține un răspuns spontan este aproape imposibilă în cazul chestionarelor poștale. De asemenea, temele cercetate cu ajutorul chestionarelor autoadministrate trebuie să fie foarte atractive pentru subiecții investigați.

Problema obținerii cât mai multor răspunsuri la chestionarele lansate prin poștă (prin trimiterea de scrisori, prin apel telefonic sau chiar prin vizite la domiciliu a operatorilor de interviu) ridică întrebarea: cei care răspund după primul apel au opinii și comportamente comparabile cu cei care răspund la chestionar după ce li s-au adresat repetate rugăminți (ca să nu mai vorbim de cei care nu răspund deloc)?

Avem temei să credem că, psihologic, situațiile sunt diferite. Prin urmare, tratarea laolaltă a tuturor răspunsurilor (indiferent dacă au fost obținute după o a doua scrisoare de reamintire sau dacă au revenit în timpul precizat de la început) nu se justifică. Chestionarele poștale ar trebui prelucrate „în valuri" – așa cum s-au reîntors (după prima scrisoare, după a doua ș.a.m.d.). Ce facem însă cu cei care nu răspund deloc? Nicole Berthier-Nachury și François Berthier (1978), discutând despre „redresarea" eșantioanelor – condiție *sine qua non* a validității sondajelor psihosociologice –, prezintă cele două metode aplicabile în acest scop în anchetele poștale: *metoda extrapolării grafice* și *metoda Hansen*.

După numărul persoanelor care răspund concomitent (în aceeași încăpere) la un chestionar autoadministat, se disting *chestionare autoadministrate individual*, cum sunt cele „poștale" sau cele „publicate", și *chestionare autoadministrate colectiv*.

Chestionarele autoadministrate colectiv îmbină avantajele chestionarelor autoadministrate cu avantajele celor administrate de către operatorii de anchetă. Informația se recoltează rapid, costul este scăzut, nonrăspunsurile sunt mai reduse, subiecții pot fi lămuriți suplimentar asupra modului de completare a chestionarelor. Chestionarele autoadministrate colectiv se utilizează în colectivitățile școlare, în armată, acolo unde, prin însăși natura activităților cotidiene, subiecții sunt reuniți în încăperi mai mari, având și posibilitatea de a scrie (mese, scaune). Prin tehnica „extemporalului", autoadministrarea colectivă a chestionarului poate cuprinde 30-50 de subiecți deodată. În psihologie, aplicarea testelor colective a dezvăluit unele dificultăți ale „tehnicii extemporalului". Se poate vorbi de o influențare reciprocă – voluntară sau involuntară – a subiecților. Cel ce distribuie chestionarele poate și el influența rezultatele. Cu toate acestea, din propria experiență de aplicare a unor chestionare de cercetare, considerăm că tehnica extemporalului este utilizabilă cu succes doar în colectivitățile școlare, militare etc. pentru avantajele enunțate, dar și pentru faptul că ea se aseamănă cu activitățile de învățare propriu-zise.

Privitor la chestionarele autoadministrate, credem că această modalitate trebuie privită cu multă circumspecție: orice încercare de a trage concluzii cu valoare de generalizare prin utilizarea chestionarelor autoadministrate individual, în special a chestionarelor publicate în ziare, reviste sau cărți, putând fi riscantă.

Chestionarele administrate de operatorii de anchetă constituie modalitatea cea mai des utilizată de culegere a informațiilor în anchetele și sondajele psihosociologice. Folosirea operatorilor de anchetă, chiar dacă măresc costul investigației, asigură reprezentativitatea eșantionului, poate lămuri înțelesul întrebărilor, permite să răspundă la chestionar și persoanele cu nivel de școlarizare scăzut și, ceea ce este, poate, cel mai important, însoțește întotdeauna aplicarea chestionarului cu înregistrarea unor date de observație privind condițiile ambientale în care s-a răspuns

la întrebări, reacţiile spontane ale subiectului. „Folosirea întrebărilor dinainte stabilite în chestionar implică în unele cazuri modificări, adaosuri de natură nestandardizată, întrebări suplimentare cu finalitate precisă de clarificare şi completare a răspunsurilor" (Maria Larionescu, 1969). Acest lucru nu este posibil decât prin utilizarea operatorilor de anchetă, care, aşa cum remarcă Roger Daval (1963), dau şi siguranţa că răspund la chestionar chiar persoanele desemnate în eşantion şi fac accesibile cercetării probleme mai complexe. Prin administrarea de către operatorii de anchetă a chestionarelor se realizează o comunicare interumană de tip deosebit, un mod „nenatural" de comunicare (E. Scheuch, 1967). În ce constă specificitatea acestei comunicări? În primul rând, în faptul că sunt puse în situaţia de a comunica două persoane absolut străine, care, alternativ, au rol de emiţător şi de receptor. Relaţia însă nu este simetrică: circulaţia informaţiilor este orientată – comunicarea este deci univocă.

Se poate pune întrebarea: ce-i determină pe oameni absolut necunoscuţi să răspundă la întrebări uneori foarte intime, să intre într-o astfel de comunicare neobişnuită? Probabil că, în primul rând, politeţea şi curiozitatea, dorinţa de a contribui la perfecţionarea vieţii sociale. Aceasta impune însă chestionarului să fie axat pe o problemă socială actuală şi să fie, la rândul lui, politicos. O astfel de motivaţie însă nu este suficientă. Trebuie luate în considerare totdeauna şi nivelul de aspiraţii al subiectului, şi interesul lui pentru ştiinţă. Comunicarea prin ea însăşi trebuie să motiveze subiectul pentru a continua să răspundă. Priza de contact (*rapport builders*), abordarea persoanelor spre a comunica reprezintă totuşi o problemă. Dacă, pentru a intra în contact, s-ar începe astfel: *Aţi avea acum timp să-mi răspundeţi la câteva întrebări?*, cu siguranţă că mulţi subiecţi ar răspunde *Nu!*. Aşa cum propunea Bernard S. Philips (1966, 142), este mult mai bine să se încerce formula: *Dacă ar fi posibil pentru dv. să ne ajutaţi la acest proiect de cercetare, atunci aş fi bucuros acum sau cu alt prilej să vă pun câteva întrebări.*

Fără îndoială că modalitatea de a intra în contact cu persoane absolut străine pentru a le cere părerea variază de la cultură la cultură; totdeauna stabilirea contactului spre a comunica rămâne o problemă. Comunicarea dintre operatorul de anchetă şi cel ce răspunde la chestionar este „nenaturală" şi pentru faptul că, selectiv, mesajul este înregistrat în scris: se consemnează doar răspunsurile subiectului. Acest lucru îl poate deranja pe subiect, îl poate face suspicios. Eleonor E. Maccoby şi Nathan Maccoby recomandă operatorilor de anchetă să spună: *Sper că este bine să fac câteva notiţe. Eu aş putea uita ceva, doresc să reţin corect*; sau: *Eu văd într-o zi aşa multă lume, ştiţi dv., şi aş putea încurca cele spuse de unul şi altul*; sau: *Îmi fac notiţe pentru ca mai târziu să-mi pot reîmprospăta gândurile.* Există reguli precise de înregistrare a răspunsurilor. C.H. Backstrom şi G.D. Hurs au elaborat liste de control în care se specifică faptul că este interzisă modificarea unui răspuns după ce s-a trecut la întrebarea următoare. Prima reacţie este cea adevărată, exprimă cel mai bine atitudinea. În psihologie se utilizează frecvent proba asociativ-verbală: se consemnează primul cuvânt evocat subiectului de un alt cuvânt-stimul. Timpul de latenţă (întârzierea răspunsului) exprimă gradul de emotivitate, dezvăluie cuvintele afectogene. Din această perspectivă, pentru întrebările de opinie se pare că este eficientă tehnica utilizată de Alfred C. Kinsey (1948) în studiul comportamentului sexual la bărbat şi femeie: tehnica *tirului rapid*, care nu permite celui ce răspunde să-şi organizeze răspunsurile. Operatorul de anchetă va consemna totuşi întrebarea la care s-a încercat o revenire. Tehnica „tirului rapid" nu exclude posibilitatea celui ce răspunde de a-şi aduna gândurile; pentru întrebările de cunoştinţe, chiar este indicat a lăsa suficient timp de gândire. Operatorul de anchetă nu se va grăbi să consemneze un răspuns de tipul *Nu ştiu* sau *Ce pot spune eu în legătură cu...*

sau *Ce știu eu...* Adesea, astfel de introduceri prin care subiectul câștigă timp sunt urmate de răspunsuri foarte competente.

Operatorii de anchetă nu se vor mulțumi – în cazul chestionarelor cu întrebări închise, precodificate, trihotomice sau multiple – să bifeze codul, ci vor consemna totdeauna comentariile legate de răspunsurile date.

Comentariul persoanelor anchetate trebuie consemnat cuvânt cu cuvânt, curat și citeț, cu expresiile, construcția frazei și chiar greșelile gramaticale ale subiectului. Când comentariul este prea lung, este mai bine a se utiliza prescurtările cuvintelor decât să se rezume răspunsurile. Imprimarea pe bandă de magnetofon este soluția ideală de înregistrare fidelă a răspunsurilor: atât conținutul, cât și intonația, pauzele. Chiar cea mai cursivă vorbire nu constă numai dintr-o activitate verbală, ci și din pauze. Frieda Goldman-Eisler (1961) consideră că între 40 și 45 la sută dintr-o „unitate de vorbire" este dată de pauze, ceea ce permite să se afirme că „în relațiile verbale, inactivitatea are un rol la fel de important ca și activitatea". Lingviștii consideră inactivitatea din cadrul vorbirii ca pe un fenomen extralingvistic și nu-i acordă interesul pe care îl are acest fenomen pentru psiholingviști și psihoterapeuți. Pentru înțelegerea interviului ca proces de interacțiune verbală, nu trebuie luate în considerație în primul rând pauzele scurte (*syntactic junctures*) ce marchează granița dintre unitățile sintactice, care au funcția de a facilita decodificarea actului de comunicare, ci pauzele mai lungi (*hesitation pauses*), care nu sunt în legătură cu structura lingvistică a actului de comunicare. Aceste pauze pot fi puse în legătură cu două fenomene psihologice: tensiunea emoțională și gândirea; verbalizarea în procesul comunicării. Unele cercetări au arătat că utilizarea în procesul comunicării a conceptelor cu un grad înalt de abstractizare duce la dublarea numărului de astfel de pauze. În ceea ce privește tensiunea emoțională care însoțește orice proces de comunicare, se poate spune că ea influențează nu ceea ce spune subiectul anchetat, ci felul cum spune ceea ce spune.

Reacția oamenilor este, în general, negativă față de mijloacele de înregistrare mecanică, fapt care reduce spontaneitatea. În afară de aceasta, utilizarea magnetofoanelor sau a camerelor de luat vederi ar spori costul anchetelor și ar mări durata totală a timpului afectat investigației. Pare rezonabil a se accentua faptul că un bun antrenament al operatorilor de anchetă, formarea unui stil propriu de abrevieri și – eventual – stenografierea duc la sporirea fidelității în consemnarea răspunsurilor. În timpul comunicării răspunsurilor, operatorii de anchetă trebuie să privească în ochii celui ce răspunde. Toți autorii sunt de acord cu faptul că simpatia subiectului A pentru interlocutorul său B se exprimă în numărul și durata privirilor lui A către B. Privirea întreține comunicarea; orice întrerupere în această comunicare poate declanșa celor intervievați o reacție defavorabilă continuării răspunsurilor la chestionar.

Desigur, în afara consemnării răspunsurilor cuvânt cu cuvânt, există posibilitatea consemnării răspunsurilor din memorie, fapt ce apropie de firesc comunicarea dintre operatorul de anchetă și subiectul interogat. Consemnarea din memorie prezintă însă un grad mai redus de fidelitate: unele din momentele dramatice ale aplicării chestionarului sunt înregistrate, în timp ce altele sunt omise. Tehnica consemnării doar a gradului de adeziune, ca și consemnarea doar a cuvintelor cheie reduc înregistrarea la elementele ei esențiale și se recomandă ori de câte ori nu avem de-a face cu operatori de anchetă experimentați.

În fine, administrarea chestionarului de către operatorii de anchetă dă naștere unei comunicări interumane de un tip deosebit, pentru că în cadrul acestei comunicări feedback-ul este diminuat. Feedback-ul, retroacțiunea reprezintă un element esențial în comunicare.

Roger Mucchielli (1971) sublinia efectele feedback-ului asupra emiţătorului şi asupra relaţiei emiţător – receptor. Asupra emiţătorului: evidenţiază condiţiile recepţionării; determină o flexibilitate a comunicării prin perceperea obstacolelor, cunoaşterea personalităţii receptorului, adaptarea mesajului, sensibilizarea la semnale verbale şi nonverbale. Asupra relaţiei emiţător – receptor: sporeşte sensibilitatea receptorului şi simpatia lui faţă de emiţător; sporeşte sensibilitatea emiţătorului şi simpatia lui faţă de receptor; facilitează comunicarea prin învăţarea rolurilor de emiţător şi de receptor.

În administrarea chestionarului de către operatorii de anchetă, relaţia operator de anchetă – subiect intervievat (emiţător–receptor) se caracterizează printr-o pronunţată „lateralitate" (Alex Bavelas şi Ronald Leavitt). Desigur, lateralitatea nu este maximă, feedback-ul nu ia valoarea zero, dar nici nu este posibil în această relaţie ca emiţătorul (operatorul de anchetă) să-şi propună cunoaşterea personalităţii receptorului (a subiectului intervievat) cu scopul de a adapta mesajul (chestionarul) şi de a schimba canalul de comunicare (limbajul verbal sau nonverbal). Mai mult, administrarea chestionarului de către operatorii de anchetă nu presupune totdeauna simpatia manifestă a emiţătorului faţă de receptor. Este adevărat că în teorie, dar şi în practica investigării fenomenelor sociale, relaţia operator de anchetă – subiect anchetat, cel mai adesea, se caracterizează prin „sensibilitate". Carl R. Rogers (vezi capitolul despre interviu) recomandă celui care face interviul (pentru că administrarea chestionarului de către operatorul de anchetă este o formă a interviului: „interviu pe bază de chestionar" sau, cum i se mai spune, interviu standardizat, formalizat, inflexibil, controlat) să arate totdeauna simpatie faţă de cel ce răspunde ca persoană, dar nu şi faţă de opiniile lui. Într-un experiment de aplicare a unui test proiectiv, comportamentul pozitiv al experimentatorului, comparativ cu un comportament neutru sau negativ faţă de subiect, a dus la sporirea numărului de răspunsuri şi, totodată, la ridicarea nivelului creativităţii (Edith Lord). Exprimarea simpatiei, comportamentul pozitiv al operatorului de anchetă vizează cooperarea cu subiectul intervievat. Operatorul de anchetă nu va demoraliza pe cel ce nu găseşte răspuns la mai multe întrebări printr-o remarcă: *Nici pe asta n-o ştiţi!*, ci, cu înţelegere şi simpatie, zâmbind, va putea destăinui că nici el nu cunoaşte răspunsul la întrebare, dar că aşa scrie în chestionar şi că trebuie să se conformeze instrucţiunilor primite de la organizatorii anchetei.

În afara interviului *sensibil*, multe institute de cercetări, între care şi *American Institute of Public Opinion*, folosesc tehnica *interviului neutral*. Operatorul de anchetă se prezintă ca profesionist în luarea interviurilor şi relaţia operator de anchetă–intervievat devine o relaţie profesională. Operatorul de anchetă are o atitudine neutră, imparţială şi indiferentă. Orice reacţie de simpatie sau antipatie, de aprobare sau dezaprobare este interzisă operatorului de anchetă: feedback-ul este mult redus. Emiţătorul – de această dată, subiectul care răspunde – nu poate recepţiona efectul pe care l-a produs mesajul (răspunsul) transmis. În faţa lui nu se găseşte un interlocutor sensibil, ci unul „neutru", care repetă întrebarea dacă nu s-a înţeles, dar nu explică sensul întrebării, care înregistrează răspunsurile, nu le comentează.

Cea de-a treia modalitate de administrare a chestionarului – conform lui Erwin K. Scheuch (1967) – este cea a *interviului sever*, destul de rar utilizat în investigaţia sociologică. Se aseamănă mai mult cu un interogatoriu decât cu un interviu: persoanei intervievate i se reproşează inconsecvenţele răspunsurilor, i se atrage atenţia asupra răspunderii ce o poartă pentru rezultatele cercetării; între operatorul de anchetă şi cel intervievat se realizează o distanţă, care devine maximă când administrarea chestionarului capătă forma *interviului antagonic*. Chiar în această formă de interviu, operatorul de anchetă nu trebuie să influenţeze subiectul să răspundă într-un anume

fel. Răspunsul corect la chestionar este cel care reflectă cel mai adecvat opinia subiectului: ceea ce contează în administrarea chestionarelor constituie tocmai crearea condițiilor pentru exprimarea opiniilor, realizarea unei atmosfere permisive, lipsite de teama de a greși.

Alegerea și formarea operatorilor de anchetă contribuie în cel mai înalt grad la reușita aplicării chestionarului, la obținerea informației primare și deci la eficiența investigației. Albert A. Blankenship (1961) se întreabă: *Cine este un bun operator de anchetă?* Răspunsul: *O persoană inteligentă, sănătoasă, extrovertită și fără prejudecăți.* Se mai poate formula cerința ca operatorii de anchetă să fie agreabili, maturi, obiectivi și conștiincioși, interesați de problemele umane, capabili de a trăi intens sentimentele altora (empatie). Raymond L. Gordon (1969) atrage atenția asupra valorii empatiei în desfășurarea interviului pe bază de chestionar.

Experiența a arătat că femeile au rezultate mai bune în activitatea de operator de anchetă decât bărbații, pentru că sunt mai ușor acceptate în casă și deci pot înregistra mai exact răspunsurile și reacțiile subiecților, pentru că sunt capabile de mai multă sensibilitate și sunt mai puțin suspecte decât bărbații (M. Dunnette și K. Kirchner). Sexul operatorilor de anchetă pare să dea naștere unor distorsiuni. Într-un experiment de condiționare verbală, subiecții au emis un număr mai mare de cuvinte ostile când experimentatorul era de sex feminin, cu fizic plăcut, decât atunci când experimentatorul era de sex masculin. O sarcină simplă de sortare, experimental, a fost bine rezolvată când subiecții și experimentatorii erau de sex opus. Este demonstrat faptul că la interpretarea rezultatelor trebuie avută în vedere corespondența, din punctul de vedere al apartenenței la gen (masculin/feminin), dintre operatorii de anchetă și subiecți. Herbert H. Hyman, într-o lucrare „clasică" apărută în 1954 și retipărită în 1975, analizează erorile din cercetările bazate pe interviu și chestionar. Astfel, s-a pus în evidență influența sexului operatorilor de anchetă asupra răspunsurilor subiecților. Pe un număr de 819 subiecți, bărbați și femei, s-au obținut următoarele răspunsuri când au fost intervievați bărbații de către bărbați, bărbații de către operatori de anchetă femei ș.a.m.d. (Tabelul 6.4).

Tabelul 6.4. *Distribuția răspunsurilor în funcție de apartenența la gen (masculin/feminin) a operatorilor de anchetă și a persoanelor intervievate* (după Hyman, 1954)

	De acord	*Împotrivă*	*NedecișI*
Bărbați intervievați de bărbați	44%	48%	8%
Bărbați intervievați de femei	39%	58%	3%
Femei intervievate de femei	49%	47%	4%
Femei intervievate de bărbați	61%	28%	11%

Acest experiment a relevat „solidaritatea" masculină și „indignarea" feminină. Atrage atenția și sporirea procentului femeilor „fără opinie" când sunt intervievate de bărbați în legătură cu pedepsirea unui delict aproape exclusiv masculin.

În aceeași lucrare, Herbert H. Hyman (1954/1975, 165) prezintă și rezultatele unei anchete efectuată de *National Opinion Research Center* (*NORC*) în 1947 asupra unui număr de o mie de persoane din Baltimore, care erau solicitate să se pronunțe „de acord" sau „împotrivă" în legătură cu următorul enunț: „Nici un om decent nu trebuie să respecte o femeie care a avut relații sexuale înainte de căsătorie". De această dată, au ieșit în evidență „solidaritatea" și „indignarea" feminină (Tabelul 6.5).

Tabelul 6.5. *Distribuţia opiniilor în legătură cu enunţul „Închisorile sunt prea bune pentru cei ce atentează la pudoare: ei ar trebui pedepsiţi public"* (după Hyman, 1954/1975)

	De acord	*Împotrivă*	*Nu ştiu*	*Nr.*
Bărbaţi intervievaţi de bărbaţi	37%	57%	6%	87
Bărbaţi intervievaţi de femei	36%	60%	4%	234
Femei intervievate de femei	30%	64%	6%	357
Femei intervievate de bărbaţi	58%	38%	4%	1139

Ca şi subiecţii cuprinşi în anchetă, operatorii de interviu au un status social propriu, fac parte dintr-o anume categorie socio-profesională. Voluntar, dar cel mai adesea involuntar, ei exprimă poziţia lor socială prin felul cum vorbesc, prin îmbrăcăminte, comportament. Persoana intervievată percepe statusul social al operatorului de anchetă şi ajustează comportamentul lui verbal (răspunsurile) în raport de ceea ce crede că aşteaptă sau ar trebui să afle operatorul de anchetă, ca reprezentant al grupului său social, de la el.

O serie de autori, precum Herbert H. Hyman, Stephen A. Richardson, Barbara S. Dobrenwend şi David Klein (1965), au remarcat faptul că perceperea de către cel care răspunde a unei „distanţe sociale" faţă de operatorul de anchetă influenţează puternic răspunsurile. D. Robinson şi S. Rhode au găsit o diferenţă de 19 la sută în repartizarea răspunsurilor când, într-o problemă etnică, operatorii de anchetă fac parte din populaţia majoritară sau minoritară. Numeroase cercetări experimentale au arătat că apartenenţa la un grup etnic influenţează răspunsurile, după cum operatorul de interviu aparţine sau nu aceleiaşi etnii. Într-o anchetă efectuată de NORC în 1943, persoanele cu prejudecăţi antisemite exprimau aceste prejudecăţi mai puternic în faţa unor operatori de interviu neevrei, decât atunci când interviurile erau făcute de evrei.

Dar nu numai elementele uşor observabile: sexul, vârsta sau statusul social al operatorului de anchetă influenţează reacţiile subiectului. Alura generală, maniera de a fi şi de a se mişca a operatorului de anchetă, gestul, privirea acţionează asupra celui ce răspunde. Este foarte probabil, aşa cum remarca Donald A. Gordon (1967), că un sentiment antagonist faţă de operatorul de anchetă va spori numărul răspunsurilor *Nu ştiu*. Dimpotrivă, un sentiment de inferioritate, în orice privinţă, va diminua frecvenţa răspunsurilor *Nu ştiu*, intervievatul fiind tentat să facă presupuneri acolo unde informaţia este lacunară (J. Macferlane Smith). Unele experimente au demonstrat apariţia răspunsurilor conform aşteptărilor experimentatorului datorită influenţei neintenţionate a factorilor paralingvistici şi kinestezici ai experimentatorului. Se vorbeşte astăzi despre o nouă ştiinţă, având ca obiect de studiu semnificaţia psihologică a contracţiilor musculare. Prin mimică, operatorul de anchetă trebuie să exprime interes pentru răspunsurile subiectului; privirea trebuie să fie vie, optimistă. Anchetatorul trebuie să fie optimist şi nimic nu demoralizează mai mult un operator de anchetă decât un chestionar lung şi neinteligent. Sentimentul de colaborare al operatorilor de anchetă cu organizatorul investigaţiei, atragerea acestora la alcătuirea chestionarului, supravegherea adecvată şi remuneraţia corespunzătoare menţin moralul anchetatorilor. În afara factorilor nonverbali, o serie de factori paralingvistici asociaţi cuvântului sunt de mare importanţă în comunicarea dintre operatorul de anchetă şi cel intervievat. Efectele verbo-motorii (ritm, debit verbal, articulaţie), efectele vocii (timbru, intensitate, modulaţii), ca şi efectele cuvintelor şi ale frazelor (jocurile de sens etc.), aşa cum remarca

J. Guilhot (1962), fac să se vorbească în cadrul comunicării interumane despre o „semnificaţie subiectivă" (ceea ce se intenţionează a se transmite) şi despre „o semnificaţie obiectivă" (ceea ce se transmite de fapt). Simpla întărire a răspunsurilor printr-un „mm-hmm" a dus la creşterea performanţelor subiectului (J. Greenspoon şi W.S. Verplank). Referitor la această „intonaţie magică", la universul „hm" al operatorilor de anchetă, scriitorul şi sociologul francez Georges Perec (1967) remarca plurivalenţa lui: „punctează cuvântarea celui intervievat, îi câştigă încrederea, îl înţelege, îl îmbărbătează şi-l întreabă, ba uneori chiar îl şi ameninţă".

Cadrul fizic în care se administrează chestionarul, ca şi momentul (ora din zi, ziua din săptămână), exercită o influenţă asupra răspunsurilor. Sunt de evitat încăperile „oficiale"; cel mai indicat este să se desfăşoare interviul ca o discuţie cât mai obişnuită într-un cadru obişnuit: la locul de muncă sau la domiciliul subiectului. Dar în spaţiul de lucru, ca şi la domiciliul subiectului intervievat, imposibilitatea izolării faţă de ceilalţi perturbă comunicarea. Prezenţa unei a treia persoane în momentul intervievării modifică răspunsurile.

Cercetând problema modului de influenţare a prezenţei celei de-a treia persoane în momentul administrării chestionarului, M.R. Sheppard (1961) a stabilit că sporeşte exactitatea răspunsurilor la întrebările factuale, dar că răspunsurile la întrebările de opinie sunt distorsionate puternic. Pentru a diminua această sursă de erori, în chestionar trebuie prevăzut totdeauna un spaţiu pentru observaţii, în care să se consemneze condiţiile în care s-a administrat chestionarul. Walter Friedrich (1971) atrăgea atenţia asupra faptului că interviul nu va putea fi completat parte la locul de muncă, parte în pauza de masă, la club sau la domiciliu şi formula cerinţa standardizării condiţiilor de administrare a chestionarelor (din punctul de vedere al spaţiului).

Alegerea momentului cel mai adecvat pentru administrarea chestionarului nu este întâmplătoare. Orele prea matinale sau prea târzii sunt nepotrivite. Se consideră că anchetele pot fi făcute în tot cursul zilei, cu excepţia orelor de masă şi de odihnă, cu începere de la ora nouă dimineaţa până la ora nouă seara. Întreruperea din muncă a subiecţilor plătiţi în acord şi reţinerea după orele de program sunt neindicate. M. Maget (1962), subliniind importanţa momentului luării de contact, preciza: „ca regulă generală, se evită a se tulbura activitatea care cere un efort susţinut sau intens, rapausul familial, repausul de după o muncă grea".

Pentru a neutraliza sursa de eroare introdusă prin intervenţia operatorilor de anchetă, pentru a reduce deci dezavantajele chestionarelor administrate de către aceşti operatori, trebuie totdeauna îndelung gândită alegerea timpului şi a locului de desfăşurare a interviului, dar şi alegerea persoanei care să se califice ca investigator de teren.

Administrarea chestionarelor constituie o tehnică şi o artă în acelaşi timp. Fără o anume predispoziţie înnăscută: temperament extrovertit, capacitate de a trăi sentimentele altora (empatie), fizic plăcut, sănătate robustă, inteligenţă, nimeni nu poate deveni bun operator de anchetă. Dar nici cea mai dotată persoană nu va putea realiza un interviu pe bază de chestionar corect dacă nu va respecta o serie *de reguli tehnice*: studierea chestionarului; (cvasi)memorarea întrebărilor; respectarea succesiunii întrebărilor; înregistrarea fidelă a răspunsurilor; intervievarea numai a persoanelor indicate; păstrarea secretului profesional.

Formarea operatorilor de anchetă ca profesionişti şi instruirea lor atentă înaintea fiecărei investigaţii se impun cu necesitate. Trebuie stabilit dacă operatorii de anchetă potenţiali nu au ei înşişi prejudecăţi legate de viaţa sexuală, fumat, alcool, religie etc. În nici un caz cei cu prejudecăţi marcante nu vor fi antrenaţi în investigarea unor fenomene precum cele amintite. Completarea de către operatori a câte unui chestionar din cele care urmează a fi aplicate are un dublu

scop: pe de o parte, dezvăluie operatorilor dificultăţile de formulare a răspunsurilor şi, pe de altă parte, dezvăluie organizatorilor anchetei gradul în care răspunsurile celor investigaţi concordă cu răspunsurile date de operatorii de anchetă.

Unele încercări de validare a modului în care se administrează chestionarele de către operatorii de anchetă au pus în evidenţă o serie de erori: de memorie; netransmiterea cuvânt cu cuvânt a instrucţiunilor; fenomenul de suprasondare (de obţinere cu orice preţ a răspunsurilor); mare variabilitate de la operator la operator în ceea ce priveşte comportamentul; percepţie selectivă (operatorii sunt înclinaţi să audă ceea ce doresc ei să audă); folosirea propriului vocabular în înregistrarea răspunsurilor; scurtarea sau lungirea răspunsurilor (în funcţie de debitul verbal al operatorului, nu al celui care răspunde).

Eliminarea totală a surselor de erori rezultate din aplicarea chestionarului de către operatorii de anchetă nu pare posibilă. Pot şi trebuie să fie eliminate însă erorile sistematice, cele care nu se anulează prin numărul (mai totdeauna mare) al operatorilor de anchetă. De asemenea, totdeauna trebuie făcut un control de validare a felului cum se aplică chestionarul, operatorii de anchetă fiind avertizaţi despre acest control. În acest sens, este frecvent utilizat *controlul prin poştă*. Se expediază scrisori persoanelor cuprinse în eşantion (la 30-50% dintre acestea) şi, pe baza răspunsurilor primite (se înapoiază 50-60% din scrisorile expediate), pot fi trase concluzii cu privire la probitatea şi tehnicitatea anchetatorului: dacă durata aplicării chestionarului s-a încadrat în „zona de timp" prevăzută, dacă persoana interogată este cea desemnată în eşantion etc. Un alt mijloc de control este *relecturarea chestionarului*, care permite depistarea *bias*-urilor (erorilor) introduse de operatorii de anchetă. *Verificarea la calculator*, ca şi *contraancheta* oferă garanţii suficiente pentru munca în teren a operatorilor.

Încercarea de clasificare a chestionarelor după conţinut, formă şi mod de aplicare nu trebuie înţeleasă ca pe o diviziune şi compartimentare rigidă; una şi aceeaşi întrebare poate fi de opinie sau factuală, unul şi acelaşi chestionar poate fi interpretat ca fiind special sau omnibus, poate fi autoadministrat sau administrat de către operatorii de anchetă. Prin chestionarele factuale înregistrăm ceea ce se presupune că subiectul ştie: cum îl cheamă, ce vârstă are, când a mers ultima dată la cinematograf. Prin cele de opinie înregistrăm ceea ce crede individul. Întrebând *Unde vă veţi petrece concediul de odihnă din acest an?*, vom afla o opinie sau un răspuns factual? Este greu de precizat: se amestecă într-un tot indivizibil certitudini, dorinţe, speranţe, hotărâri etc. Mai mult, întrebarea în sine sau chestionarul în sine nu pot fi considerate nici de opinie, nici factuale dacă nu sunt raportate la populaţia la care se aplică. Întrebând *Care credeţi că sunt consecinţele poluării atmosferei?*, vom obţine de la nespecialişti simple opinii, în timp ce de la specialiştii în ecologie vom obţine date factuale. Despre chestionarele speciale am arătat cât pot fi ele de speciale, în condiţiile în care orice fapt social este greu de surprins în complexitatea lui, complexitatea fiind caracteristica definitorie a faptelor şi fenomenelor sociale.

Nu întâlnim decât foarte rar într-un chestionar numai întrebări deschise sau numai întrebări închise; foarte adesea, subiectului i se dă posibilitatea să răspundă liber, iar operatorul de anchetă încadrează răspunsul dat într-unul precodificat. Şi este de la sine înţeles că orice chestionar elaborat spre a fi autoadministrat poate fi aplicat (în practică, pentru a completa eşantionul, cum s-a arătat, sunt trimişi operatori de anchetă să administreze chestionarele poştale). De asemenea, subiecţii cu nivel superior de şcolarizare pot răspunde singuri, prin autoadministrare, fără mari dificultăţi, la chestionarele elaborate în ideea de a fi administrate de către operatorii de anchetă.

Clasificarea pe care am realizat-o, în scopul de a facilita înţelegerea problematicii chestionarului ca tehnică şi ca instrument de investigare a fenomenelor sociale, trebuie privită ca o încercare de construire a unor tipuri-limită. În practică întâlnim ponderi mai mult sau mai puţin accentuate ale diferitelor caracteristici enumerate.

Structura chestionarelor

A vorbi despre structura chestionarului înseamnă a analiza diferitele tipuri de întrebări ca elemente ale structurii şi raporturile dintre aceste întrebări ca legături între elementele structurii. În cadrul chestionarului, schimbarea unei părţi atrage după sine modificarea întregului; suprimarea unui element antrenează după sine raporturi schimbate între elementele (întrebările) reţinute, deoarece chestionarul reprezintă un singur tot, unitar, formalizat. Dată fiind această situaţie, intervenţia forurilor politico-administrative din trecut, ca şi tentaţia unor patroni în prezent de a dicta cercetătorilor vieţii sociale ce întrebări să fie scoase din chestionar nu se justifică. Pledăm pentru autonomia şi respectarea specialiştilor. Cine şi-ar permite să-l înveţe pe chirurg cum să opereze numai pentru faptul că plăteşte spitalizarea sau tratamentul medical? Pe de altă parte, ne pronunţăm clar pentru sporirea responsabilităţii celor care lansează chestionare: şi această tehnică de cercetare are reguli ce trebuie respectate cu stricteţe. Îmi apare azi din ce în ce mai limpede că inamicul sociologiei nu este chestionarul, ci amatorismul, diletantismul în structurarea acestui instrument de investigare, ce îşi are, firește, virtuţile şi limitele lui.

În structura chestionarelor, după funcţia lor, pot fi puse în evidenţă întrebări: 1) *introductive, de contact* sau *de „spart gheaţa"*; 2) *întrebări de trecere* sau *tampon*; 3) *întrebări filtru*; 4) *bifurcate*; 5) *„de ce"*; 6) *de control*; 7) *întrebări de identificare.*

Întrebările introductive au rolul de a „încălzi" atmosfera, de a da subiectului sentimentul de încredere în anchetator şi în el însuşi. Prima întrebare nu se va referi la date personale, nici la lucruri foarte complicate. Mulţi practicieni ai anchetelor subliniază faptul că prima întrebare este bine să fie închisă (răspuns de tipul *Da-Nu*), să permită persoanelor să răspundă fără mari eforturi. Într-o anchetă privind prestigiul diferitelor profesii (SUA, 1967), realizată de *National Opinion Research Center*, întrebarea de contact era astfel formulată:

Presupuneţi că un tânăr înzestrat vă cere sfatul asupra celei mai valoroase profesii. Ce profesie i-aţi indica?

William J. Goode şi Paul K. Hatt (1962) comentează această întrebare: ea pune subiectul în situaţia de a da sfaturi şi îl lămureşte în acelaşi timp cu privire la scopul investigaţiei. Legată de ea, cea de-a doua întrebare :

Ce este cel mai important, după părerea dv., să stea în atenţia unui tânăr când îşi alege profesia?

Aceasta este, în fond, prima întrebare a chestionarului. Practica anchetelor cu chestionar uneori dezvăluie deficienţe în legătură cu întrebările introductive. Multe chestionare încep greşit cu întrebările de identificare.

Întrebările de trecere au drept scop de a marca în structura chestionarului apariţia unei noi grupe de întrebări referitoare la o altă problemă. Prin aceste întrebări se stabileşte cadrul

de referință pentru răspunsuri și se încearcă a se motiva aceste răspunsuri. Într-un chestionar nu avem de-a face cu o succesiune de stimuli izolați, ci cu o înlănțuire de stimuli intercondiționați. Acțiunea unuia dintre acești stimuli este pregătită de acțiunea stimulului anterior. Întrebările de trecere au această funcție de pregătire.

Socotiți că programul televiziunii ar trebui să cuprindă următoarele emisiuni, mai des sau mai rar?

	(1) mai des	(2) mai rar	(3) ca până acum	(4) indiferent	(5) nu pot răspunde
Filme artistice					
Muzică ușoară					
Telejurnal					
Economice					
Seriale					
Muzică populară					
Sport					
Transfocator					
Varietăți					

6. Și acum câteva întrebări despre filmele artistice:
a) La ce oră ați dori să fie programate?

Ca până acum (1) Mai devreme (2) Mai târziu (3) Nu pot răspunde (4)

b) În mod obișnuit, filmele prezentate în emisiunea „Telecinemateca" vă satisfac?

Filmul nou (1) Filmul vechi (2) Mi-e indiferent (3)

În alte chestionare, grupele de întrebări sunt și mai accentuat separate, pentru ca în interiorul fiecărei grupe de întrebări coerența răspunsurilor să fie crescută.

Lumea în anul 2020

45. Va fi mai firesc sau mai puțin firesc ca femeile să ocupe posturi de conducere?
mult mai mult ca și azi mai puțin nu știu

46. Va fi mai firesc sau mai puțin firesc ca tinerii să ocupe posturi de conducere?
mult mai mult ca și azi mai puțin nu știu

Întrebările de până acum s-au referit la ceea ce credeți că se va întâmpla în anul 2020. V-am ruga acum să ne spuneți ce ați dori să se întâmple în anul 2020.

47. Oamenii vor fi mai preocupați sau mai puțin preocupați de viața lor interioară?
mai mult ca și azi mai puțin nu știu

48. Oamenii vor fi mai interesați sau mai puțin interesați de succesul lor pe plan social?
mai mult ca și azi mai puțin nu știu

Există posibilitatea ca întrebările de trecere sau tampon între grupele de întrebări vizând probleme distincte să fie înlocuite de o adecvată punere în pagină: se distanțează grupele de întrebări, se introduc desene, elemente grafice: linii, chenare.

Întrebările de trecere reprezintă momente de destindere în cadrul chestionarului și duc la concentrarea atenției subiectului asupra problemelor ce urmează a fi discutate, facilitându-i abordarea succesivă a întrebărilor.

BABEȘ-BOLYAI UNIVERSITY LIBRARY

Întrebările filtru au o funcție contrară întrebărilor de trecere: ele opresc trecerea unor categorii de subiecți la întrebările succesive, reprezentând în același timp un control al calității răspunsurilor. Exemplu:

13. Informația Bucureștiului a publicat anul acesta vreun material despre unitatea în care lucrați?
1. Da 2. Nu 3. Nu știu

(Pentru cei care dau răspunsul 1 urmează întrebările 14, 15 și 16. Pentru cei care dau răspunsurile 2 și 3 se trece direct la întrebarea 17).

14. L(e)-ați citit?
1. Da 2. Nu

15. Ați fost de acord cu felul cum erau puse problemele?
1. Da 2. Cu unele rezerve 3. Nu

16. Credeți că acest(e) material(e) a(u) avut vreo contribuție la îmbunătățirea activității în unitatea în care lucrați?
1. Da 2. Nu 3. Nu știu

17. Ați putea indica titlul unui material din ziarul *Informația Bucureștiului*?

Foarte adesea, interesează numai opiniile unei anumite categorii din populația cuprinsă în anchetă: de exemplu, în cadrul unei anchete despre noile canale TV, opiniile acelora care posedă de mai mult timp televiziune cu cablu la domiciliu. În acest sens, întrebarea:

1. De când aveți televiziune prin cablu?
1) Mai puțin de 1 an
2) De 1 – 2 ani
3) De peste 2 ani

este filtru pentru întrebarea nr. 3.

3. În ultimul timp, Pro TV a introdus în programele sale unele emisiuni noi. Iată titlul câtorva dintre ele, despre care vă rugăm să ne spuneți cum le apreciați.

Uneori însă interesează opiniile „pro" și „contra" ale tuturor celor anchetați. Construim atunci întrebări bifurcate.

Întrebările bifurcate separă sensurile „pro" și „contra" din răspunsurile subiecților, dar, spre deosebire de întrebările filtru, nu opresc subiectul de a urma succesiunea întrebărilor și nici nu califică răspunsurile date. Exemplu:

12. În mod obișnuit, dv. aplicați copilului dv. pedepse corporale?
1. Da 2. Nu

(Dacă răspunsul este „Da", urmează întrebarea 13; dacă răspunsul este „Nu", urmează întrebarea 14).

13. De ce obișnuiți să aplicați copilului dv. pedepse corporale?

14. De ce refuzați să aplicați copilului dv. pedepse corporale?

În cadrul anchetei privind metodele de educare utilizate în familie, interesa în egală măsură motivarea folosirii pedepselor corporale ca mijloc educativ, dar și considerentele pentru care este respinsă o astfel de metodă. Construirea unor întrebări bifurcate este foarte utilă când între sensurile „pro" și „contra" ale unor opinii se intercalează serii de întrbări ce ar îngreuia, din partea subiectului sau a operatorului de anchetă, urmărirea logicii chestionarului.

BUCHAREST NATIONAL UNIVERSITY LIBRARY

Întrebările *De ce?* au funcţia de a provoca explicaţii în raport cu diferitele opinii exprimate. Deşi nelipsite din chestionar, întrebările *De ce?* constituie un bun exemplu de întrebări imprecise. *De ce tragi sfoara?* Răspunsuri: *De capul ei* sau *Pentru că este imposibil să o împing* sau *D-aia*. Răspunsurile sunt hazlii, dar ele au fost provocate de întrebarea *De ce?*, la care însă se aştepta un răspuns de justificare a acţiunii. La întrebarea *De ce?*, fiecare justifică decizia luată, opinia exprimată. Foarte adesea, justificarea este dată de primul argument ce-i vine omului în minte, evantaiul acestor argumente fiind larg. Valoarea informativă a întrebărilor *De ce?* pare a fi foarte scăzută. Credem chiar că valoarea unui chestionar este invers proporţională cu numărul întrebărilor *De ce?* existente în structura lui. Medicul nu te întreabă niciodată de ce te doare în dreptul rebordului costal stâng sau în regiunea pectorală. Mai mult, el îţi spune de ce. Este nefiresc, în această ordine de idei, să întrebăm persoanele din eşantion de ce săvârşesc abateri de la normele morale de conduită, de ce merg la biserică sau la cinematograf. În unele chestionare întâlnim folosirea abuzivă a întrebărilor *De ce*.

Probabil că toate aceste motive şi încă altele nu epuizează întrebarea *De ce*, aşa încât ea pare inutilă. Pe de altă parte, întrebarea *De ce* poate provoca răspunsuri greşite, răspunsuri ce nu conţin informaţia dorită. Întrebând, în studiul pieţei, *De ce folosiţi pasta de dinţi Colgate?*, răspunsurile pot să oscileze între a prezenta calităţile produsului şi obişnuinţa de a folosi acest produs. Întrebarea corectă ar fi trebuit să fie formulată astfel:

Ce avantaje prezintă pasta de dinţi *Aquafresh*?" (În prealabil, trebuia introdusă o întrebare filtru: „Folosiţi pasta de dinţi *Aquafresh*?")

Întrebările de control nu aduc informaţii noi, ci verifică fidelitatea, consistenţa opiniei exprimate. Într-un chestionar elaborat de noi privind tineretul şi viitorul, am introdus un număr relativ mare de întrebări de control.

15. Peste 50 de ani, rolul şcolii în formarea generală a oamenilor va fi:

1) mult mai mare	2) mai mare	3) ca şi astăzi
4) mai mic	5) mult mai mic	6) nu ştiu

În cazul în care opinia exprimată acorda şcolii în viitor un rol mult mai însemnat, ceea ce se întâmpla de regulă la pretestare, fidelitatea faţă de această opinie era probată de întrebarea de control nr. 16.

16. Credeţi că peste 50 de ani şcoala va juca un rol mult mai însemnat în formarea generală a oamenilor?

1. Da	2. Nu	3. Nu ştiu

Întrebările de control dau asigurări şi asupra faptului că subiecţii au înţeles exact sensul întrebărilor, că nu este alterată persistenţa atenţiei.

Întrebările de clasificare (sau de identificare) servesc la analiza răspunsurilor din chestionar. Este bine ca aceste întrebări privind sexul, vârsta, nivelul de şcolarizare, situaţia profesională etc. să încheie chestionarul. Despre întrebările de identificare, ca întrebări factuale, am mai discutat.

Aşa cum am mai spus, întrebările într-un chestionar nu sunt stimuli izolaţi, nu sunt elemente independente, ci se raportează unele la celelalte, se presupun reciproc sau se influenţează reciproc în funcţie de succesiunea lor, de poziţia lor.

Tehnici de structurare a chestionarelor

Luarea în considerare a raporturilor dintre întrebări a permis stabilirea unor tehnici de structurare a chestionarelor.

Tehnica pâlniei (*funnelling*), care presupune trecerea de la general la particular. Subiectul este pus în situația de a răspunde mai întâi la o întrebare care vizează un aspect general, urmând să răspundă apoi la o alta cu totul particulară. Exemplu:

— Sunteți de acord sau împotriva aplicării de către părinți a pedepsei corporale copiilor?
— Dv. aplicați pedepsele corporale copiilor dv.?

Tehnica pâlniei presupune mai întâi formularea unor întrebări libere și, în final, a unor întrebări închise:

— Ce părere aveți despre valoarea stimulentelor morale?
— Ce pondere au stimulentele morale în întreprinderea dv.?
1) foarte mare 2) mare 3) redusă 4) foarte redusă

Prin această tehnică se pune în evidență raportul dintre comportamentul verbal și comportamentul deschis; se realizează, totodată, o trecere firească pentru o întrebare personală. Rămâne de constatat dacă printr-o astfel de tehnică persoanele chestionate nu încearcă să dea răspunsurilor o coerență logică, cea de-a doua întrebare fiind influențată de prima.

Tehnica pâlniei răsturnate (*reversed funnelling*) urmărește drumul invers, de la particular către general. Subiectul anchetat este ajutat să dea răspuns la o întrebare care vizează generalul. Se recomandă această tehnică la chestionarea persoanelor cu un nivel de școlarizare scăzut, pentru că este mai ușor să întrebi astfel de persoane mai întâi într-o formă concretă:

— Care este părerea dv. despre activitatea clubului uzinei?,

pentru ca imediat să se formuleze o întrebare mai generală:

— Sunteți mulțumit de activitatea artistică din întreprindere?

De asemenea, la construirea oricărui chestionar trebuie avut în vedere să se elimine influențe nedorite pe care o întrebare le poate avea asupra celorlalte.

Efectul halo definește contagiunea răspunsurilor fie prin iradierea sentimentelor, fie prin organizarea logică a lor. Leon Festinger, în *Teoria disonanței cognitive* (1957), arăta că două elemente cognitive (opinii, credințe, reprezentări) care se neagă reciproc antrenează din partea individului o activitate de reducere a disonanței. Tendința de eliminare a contradicțiilor în formularea răspunsurilor este cât se poate de evidentă: inversarea ordinei de prezentare a întrebărilor într-o anchetă (septembrie 1939) asupra neutralității SUA în timpul celui de-al doilea război mondial a dus la rezultate diferite (Tabelul 6.5).

A) 1. „Credeți că SUA ar trebui să permită cetățenilor săi să intre în armata franceză și engleză?"
B) 2. Credeți că SUA ar trebui să permită cetățenilor săi să intre în armata germană?"

Aceleași întrebări, însă în ordine inversă: întâi întrebarea nr. 2 și apoi întrebarea nr. 1:

Tabelul 6.5. *Distribuţia răspunsurilor în funcţie de ordinea întrebărilor (în procente)*

		Forma A	*Forma B*
Întrebarea nr. 1	Da	45	40
	Nu	46	54
	Nu ştiu	9	6
Întrebarea nr. 2	Da	31	22
	Nu	61	74
	Nu ştiu	8	4

În forma A, stringenţa logică impunea să se acorde şi cetăţenilor americani de origine germană privilegiul pe care îl au cei de origine franceză sau engleză. În această formă era estompată ostilitatea cetăţenilor americani faţă de fascism, după cum în forma B era diminuată simpatia faţă de aliaţi.

Când contagiunea răspunsurilor (efectul halo) se datorează necesităţii de coerenţă logică din partea subiectului, este indicat a fi eliminată, utilizându-se „fenomenul de orbire", asupra căruia a atras atenţia Daniel Katz (1940). Fenomenul de orbire se produce prin înmulţirea datelor nesemnificative pentru problema ce trebuie rezolvată. De exemplu, un avion şi un tren pornesc unul spre celălalt din Bucureşti şi Iaşi. Avionul are o viteză de patru ori mai mare decât trenul şi zboară, păstrând aceeaşi viteză, până întâlneşte trenul, apoi se întoarce la Bucureşti, revine deasupra trenului, din nou la Bucureşti ş.a.m.d. până ajunge trenul la Bucureşti. Trenul a parcurs distanţa Iaşi-Bucureşti în X ore. Ce distanţă a parcurs avionul? Pentru rezolvarea problemei nu trebuie reţinut decât un singur element: avionul are o viteză de patru ori mai mare decât trenul. Celelalte elemente sunt inutile, dacă se cunoaşte dinstanţa Bucureşti-Iaşi. Atenţia este concentrată într-o altă direcţie şi este destul de greu să formulezi un răspuns corect, mai ales într-un interval de timp limitat. Eventualele întrebări care ar putea constrânge celelalte răspunsuri trebuie separate de numeroasele elemente fără legătură cu ele sau să direcţioneze gândirea în alt sens, concomitent cu restrângerea timpului de gândire acordat pentru răspuns (întrebări *blitz*).

Iradierea sentimentelor, determinând contagiunea răspunsurilor, poate fi împiedicată prin plasarea acelor întrebări susceptibile de a provoca efectul *halo* la sfârşitul chestionarului. În acest sens, întrebările vizând practicile religioase, de exemplu, este bine să figureze printre ultimele întrebări din chestionar. De asemenea, se va acorda atenţie selectării cuvintelor şi formulării întrebărilor: cuvintele terminate în „ism" şi cele terminate în „te" vor fi, pe cât posibil, evitate.

Efectul de poziţie reprezintă, în macroplan, ceea ce este *efectul halo* în microplan. Acest efect trebuie luat în considerare mai ales în cazul chestionarelor *omnibus*: succesiunea temelor poate influenţa răspunsurile. Nu fără temei se vorbeşte despre o „dramaturgie" a chestionarelor: de-a lungul oricărui chestionar poate fi pusă în evidenţă o curbă de tensiune. Locul pe această curbă de tensiune a diferitelor teme influenţează intensitatea şi direcţia răspunsurilor. La începutul chestionarului, întrebările vor fi cât se poate de interesante pentru subiect, dar mai puţin importante pentru cercetător. La sfârşitul chestionarului, dimpotrivă, întrebările interesante pentru cercetător sunt total lipsite de atracţie pentru subiect: vârsta, sexul, sistemul socioprofesional etc. (întrebări de identificare). Între extreme, la mijlocul chestionarului vor fi plasate, păstrându-se echilibrul psihologic, atât întrebări interesante, cât şi neinteresante pentru subiect.

Lungimea chestionarului constituie o problemă atât de metodologie, cât şi de tehnică a cercetării. Este necesar, într-o cercetare, să fie reţinuţi toţi indicatorii? Cât mai mulţi? Cât mai puţini? Considerente de ordin material şi de timp ne fac să credem că alegerea pentru cercetare doar a indicatorilor principali – a unora dintre aceştia – reprezintă calea cea mai eficace pentru a descrie sau măsura fenomenele sociale. Această alegere nu înseamnă nicidecum contabilitate, inventariere. Lungimea chestionarului exprimă capacitatea de a alege din universul indicatorilor posibili pe cei esenţiali. Cu cât această capacitate este mai scăzută, cu atât chestionarul este mai lung; cu cât este mai lung chestionarul, cu atât este mai ridicat costul total al investigaţiei. Dar lungimea chestionarului nu trebuie măsurată numai în numărul de întrebări, nici numai în timpul necesar completării răspunsului la aceste întrebări. Un chestionar interesant pentru o persoană este mult mai scurt decât cel mai scurt chestionar neinteresant. Alfred C. Kinsey, cercetând comportamentul sexual la bărbat şi la femeie, utilizează un chestionar cu 300-500 de *itemi* (dacă întrebarea este simplă, ea însăşi constituie un *item*). În mod obişnuit, 25-50 de întrebări (sau de *itemi*) nu obosesc nici pe anchetator, nici pe cel anchetat. Numărul nu este limitativ. Forma întrebărilor (închise, deschise), locul şi timpul de desfăşurare a anchetei dau un spaţiu de joc larg dimensiunilor chestionarului. De asemenea, modalitatea de aplicare. Chestionarele autoadministrate vor fi mai scurte decât cele administrate prin operatori de anchetă; cele poştale mai scurte decât cele aplicate prin tehnica extemporalului.

Multă vreme s-a considerat că un chestionar nu trebuie să necesite mai mult de 30 de minute pentru a fi completat. Astăzi, limita este împinsă până la 60-90 de minute, dar niciodată nu trebuie să se abuzeze de timpul şi de amabilitatea celor anchetaţi. În plus, s-a constatat că numai prin eforturi susţinute oamenii îşi pot menţine atenţia într-o anumită direcţie mai mult de 40 de minute. Sistemul şcolar, precum şi cel universitar prevăd pauze în activitatea intelectuală la fiecare 40-50 de minute. Toate acestea pledează pentru limitarea chestionarului, ca timp, la circa 45 de minute. Tehnica extemporalului chiar impune ca acest timp să nu fie depăşit. Ca regulă generală, se poate spune că durata, lungimea chestionarului nu trebuie să depăşească puterea de concentrare a atenţiei celui care răspunde (A.B. Blankenship).

Designul chestionarelor (punerea în pagină a întrebărilor) este departe de a constitui un element exterior chestionarului. Werner Henning (1971) precizează condiţiile pe care trebuie să le îndeplinească orice chestionar: să fie imprimat estetic; tipografic să fie clar delimitat (casetele pentru coduri ordonate în aceeaşi parte a chestionarului, unele sub altele, trimiterile – „dacă da, atunci treceţi la întrebarea X" – tipărite cu alt corp de literă etc.); răspunsurile prestabilite să fie plasate pe o singură latură a chestionarului; să fie astfel imprimat încât să permită prelucrarea lui ulterioară.

Felul în care se prezintă stimulii (întrebările) reprezintă el însuşi un stimul: alegerea literei (corp, floare etc.), calitatea hârtiei, aşezarea în pagină ş.a.m.d. nu sunt indiferente pentru cercetător. Chestionarele poştale şi, în general, cele autoadministrate se impun a fi tipărite pe hârtie de calitate superioară, cu corp de literă opt sau zece. Chiar şi chestionarele administrate de către operatorii de anchetă trebuie să fie atent puse în pagină, deşi persoana chestionată nu intră în contact direct cu ele. O privire sumară asupra chestionarului permite celui care răspunde să-şi facă o imagine despre seriozitatea cercetării, prestigiul institutului care lansează ancheta. Înşirarea monotonă a întrebărilor poate fi evitată printr-o mai judicioasă punere în pagină.

La întrebările deschise se recomandă utilizarea liniilor pline, nu a punctelor, pentru a ghida scrierea. Exemplu: *Indicaţi titlul ultimelor cărţi pe care le-aţi citit în cursul acestui an*:

1. _____	1... ... ...
2. _____	2... ... ...
3. _____	3... ... ...
Recomandabil	Nerecomandabil

Împrimarea chestionarelor pe ambele feţe ale paginii, în afara economiei de hârtie realizate, scuteşte pe anchetator de manipularea mai multor mii de pagini şi are efecte pozitive asupra subiecţilor cuprinşi în anchetă, dar îngreunează operaţia de prelucrare ulterioară a datelor. Ordonarea întrebărilor trebuie să permită o rapidă identificare a temelor din chestionar: fie că se schimbă litera (drepte în locul *cursivelor* ş.a.m.d.), fie că sunt introduse elemente de semnalizare (încadrarea în chenar, sublinierea etc.).

Punerea în pagină trebuie să răspundă în acelaşi timp unor necesităţi artistice, dar şi funcţionale. În acest scop, pot fi utilizate o serie de *pictograme*, care facilitează înţelegerea şi subliniază elementele esenţiale (Figura 6.3).

Fig. 6.3. *Utilizarea elementelor grafice în chestionar*

Codificarea şi înregistrarea răspunsurilor trebuie facilitate: codurile vor fi trecute (pe cât posibil) chiar lângă întrebare sau răspuns. Succesiunea lor să fie cât mai firească, fără reveniri sau discontinuităţi. Încadrarea chestionarului într-un chenar îi dă o formă *bună* (în sens *gestaltist*), lasă impresia de ordonare, de lucru finit, ceea ce poate influenţa pozitiv comportamentul celui anchetat.

Nu recomand încărcarea cu elemente grafice sau artificializarea chestionarelor, dar utilizarea culorilor (a hârtiei sau a tiparului), schimbarea tradiţionalei hârtii cu imprimate din carton în relief sau chiar cu material plastic, film, diapozitive pare a fi în spiritul timpului.

Formularea întrebărilor

Tehnica chestionarului nu începe cu formularea întrebărilor. Tema anchetei (obiectul investigaţiei), clar definită teoretic, trebuie mai întâi tradusă într-o definiţie operaţională, urmând apoi stabilirea setului de indicatori. Aceşti indicatori sunt formulaţi ca întrebări în chestionar. Desigur, nu toate întrebările reprezintă indicatori: întrebările introductive, ca şi cele de trecere nu pot avea această semnificaţie.

Unele teme de cercetare nu impun operaţionalizarea conceptelor şi nici nu ridică probleme de formulare a întrebărilor. Dacă vrem să vedem cât de mare este numărul locuitorilor oraşului Bucureşti care folosesc tramvaiul pentru a se deplasa la serviciu, nu trebuie să facem altceva decât, pe un eşantion reprezentativ, să întrebăm persoanele selecţionate:

Faceți parte din categoria bucureștenilor care utilizează tramvaiul pentru deplasarea la locul de muncă?
Da. Nu.

Dacă vrem însă să determinăm proporția bucureștenilor care utilizează mijloace de transport urban în comun, nu este suficient să întrebăm:

Faceți parte din categoria bucureștenilor care utilizează mijloacele de transport în comun?

Trebuie mai întâi să traducem termenul de „mijloc de transport în comun", care, deși larg răspândit, este totuși abstract. Cineva s-ar putea gândi și la vaporașele ce traversează vara Lacul Herăstrău, altcineva chiar și la taxiuri care sunt folosite în comun (succesiv) de mai mulți oameni. Vom întreba concret dacă folosește: tramvaiul, autobuzul sau troleibuzul, dar nu vom putea afirma că este necesară și o formulare specială a întrebărilor.

Încercând mai departe să stabilim motivele pentru care pe traseele comune, din mijloacele de transport în comun unii bucureșteni preferă tramvaiul, alții troleibuzul și, în fine, o altă parte autobuzele, nu vom apela pur și simplu la întrebarea *De ce.* Pentru a surprinde motivele, vom „traduce" tema, obiectul investigației în indicatori – în semne concrete – pe care îi vom include în întrebări, având însă deosebită grijă pentru *formularea întrebărilor.* Se înțelege că fiecare întrebare trebuie să vizeze o singură problemă. Vor fi evitate întrebările duble, cu atât mai mult interogațiile ce reunesc sub un singur semn de întrebare mai multe aspecte, procese sau fenomene ale vieții sociale. Chiar dacă în cercetările sociologice nu vom întâlni cinci probleme turnate într-o singură întrebare, vom găsi uneori întrebări duble care vor conduce inevitabil la răspunsuri nerelevante.

Într-o anchetă din 1957 a *Institutului Demoscopic Allensbach*, pentru a afla de ce în sudul Germaniei Federale s-au vândut mai puține televizoare decât în restul țării, în locul banalei întrebări: *De ce nu ați cumpărat până acum un televizor?*, au fost formulate, într-un chestionar, circa 70 de întrebări concrete. Sunt preferabile, așadar, în locul unei singure întrebări generale, mai multe întrebări specifice. W.R. Belson și J. Duncan (1962), comparând anchetele bazate pe *check-list* cu cele în care s-au utilizat întrebări deschise, au demonstrat valoarea deosebită a întrebărilor specifice. De altfel, se știe că *itemii* nespecifici au o putere de predicție a comportamentelor foarte scăzută (J. Ajzen și M. Fishbein, 1977).

Referitor la fiecare întrebare, așa cum notează Elisabeth Noelle (1963), trebuie precizat dacă:

Sunt greutăți de înțelegere a limbajului?	Da / Nu
Întrebarea este prea abstractă?	Da / Nu
Depășește elocvența celui anchetat?	Da / Nu
Necesită capacitate de observație prea bogată pentru a răspunde?	Da / Nu
Suprasolicită gândirea?	Da / Nu
Este obositoare?	Da / Nu
Este plicticoasă?	Da / Nu
Generează teamă?	Da / Nu
Generează reacție de prestigiu?	Da / Nu
Tema este prea intimă?	Da / Nu
Generează conflicte cu idealul propriu?	Da / Nu

Mai amănunțit, Stanley L. Payne, în *The Art of Asking Questions* (1951), găsește o sută de imperative pentru formularea întrebărilor. De reținut faptul că răspunsul trebuie analizat totdeauna prin prisma întrebării, iar formulări diferite dau răspunsuri diferite.

Utilizând întrebările închise (precodificate), trebuie să ne decidem asupra folosirii fie a *întrebărilor alternative*, fie a *întrebărilor selective*. Albert B. Blankenship consideră că în tehnica chestionarului cele mai frecvente greşeli sunt cele de formulare a întrebărilor.

Formularea întrebărilor trebuie să fie clară, simplă, fără înfloriturii stilistice, gramatical corectă, respectând topica frazei sau a propoziţiei. Toate acestea conduc la concluzia că întrebările din chestionar vor fi cât mai scurte posibil. Stanley L. Payne (1951) era convins că o întrebare corectă nu ar trebui să depăşească douăzeci de cuvinte. Într-un studiu experimental privind stilul chestionarelor, R. Henson *et al.* (1979) au găsit diferenţe semnificative între răspunsurile la întrebările scurte, comparativ cu cele care numărau mai mult de douăzeci de cuvinte. Firesţe, exemplele privind lungimea întrebărilor are în vedere limba engleză. S-ar impune efectuarea unor cercetări experimentale asupra întrebărilor în limba română. Mi se pare raţional să acceptăm regula ca întrebările să fie scurte, deşi redundanţa ar putea ajuta la formularea răspunsurilor. Să nu pierdem totuşi din vedere că lungirea întrebărilor conduce la lungirea chestionarului, cu efecte contraproductive. În formularea întrebărilor se vor evita negaţiile: „o formulare este mai bine înţeleasă dacă ea este pozitivă" (Blankenship, 1961). Întrebări precum: *Nu sunteţi de acord cu...?* sau *Nu consideraţi că...?* au formularea corectă: *Sunteţi de acord cu...?* sau *Consideraţi că...?*

Întrebuinţarea negaţiilor în formularea întrebărilor îngreuiază codificarea răspunsurilor. Dacă cineva răspunde *Nu* la întrebarea *Nu este adevărat că oamenii îşi schimbă părerile o dată cu vârsta?*, acest răspuns poate fi interpretat ca dezacord al subiectului cu enunţul făcut, dar şi ca acord al lui, pentru că o dublă negaţie dă o afirmaţie. Şi dublele negaţii ar trebui evitate în formularea întrebărilor. *Nu consideraţi că nu s-a făcut suficientă publicitate pentru subscrierea cupoanelor de privatizare?*

O astfel de întrebare este greşit formulată: include o dublă negaţie, fiind în acelaşi timp sugestivă. Sugestibilitatea unei întrebări poate fi evidentă: *Nu-i aşa că dv...?*, dar şi foarte ascunsă *Cravata actorului principal din filmul X era cu dungi sau în carouri?* (o astfel de întrebare sugerează faptul că actorul respectiv purta cravată). Totdeauna este necesară cunoaşterea efectelor psihologice ale întrebărilor, după cum se cer a fi luaţi în considerare şi factorii psihosociali care influenţează conduita indivizilor. Tendinţa de faţadă, de a răspunde în conformitate cu ceea ce se consideră a fi socialmente dezirabil, este generată de subordonarea faţă de normele colectivităţii. Această tendinţă se traduce fie prin minimalizarea opiniilor proprii, fie prin simularea defensivă sau prin refugiul în stereotipurile socioculturale. Reacţia de prestigiu – ca factor psihosocial – poate fi anulată prin formularea activă a întrebărilor. Pentru a învinge reacţia de prestigiu, pare mai adecvată întrebarea *Cât trebuie să plătiţi rată lunară?* decât *Aţi cumpărat în ultimul an mărfuri în rate?*

Obţinerea unor răspunsuri sincere este dificilă, dar nu imposibilă. Cunoscându-se stereotipurile sociale, vom pune mai multe întrebări (inclusiv de control) pentru a afla adevărul. Se ştie că adolescenţii au tendinţa de a se declara mai maturi, că studenţii vor să pară mai nonconformişti etc. Nu ne vom mulţumi, în aceste situaţii, să punem o singură întrebare vizând anul naşterii; vom întreba şi despre anul absolvirii şcolii generale, despre anul admiterii în liceu ş.a.m.d.

Tendinţa de faţadă sau reacţia de prestigiu poate fi măsurată prin introducerea în chestionar a unor scale: *scala K* din *Inventarul multifazic de personalitate Minnesota* (*MMPI*), *Scala de sinceritate* din *Testul P.N.P.* (Psihopatie, Nevroză, Paranoia) al lui P. Pichot ş.a.m.d.

Julian L. Simon sugerează posibilitatea utilizării tehnicii *placebo* pentru înlăturarea confuziei, dar şi pentru învingerea reacţiei de faţadă. Pentru a afla procentul persoanelor care au citit o anume revistă, arătăm mai întâi o revistă falsă (*placebo*) şi întrebăm persoanele din eşantion dacă au citit-o. Scăzând numărul acestora din totalul celor care declară că au citit revista care ne interesează, estimăm mai corect procentajul cititorilor respectivei reviste. Exemplu: într-o anchetă, declară că au citit revista *Psihologia* aproximativ 52 la sută dintre persoanele investigate, dar 10 la sută dintre persoanele interogate afirmă că au citit şi o revistă inexistentă (*placebo*). Este deci probabil ca 42 la sută dintre cei anchetaţi să fi citit revista *Psihologia*.

Alţi factori subiacenţi ai atitudinilor sociale – autoritarismul, dogmatismul, conservatorismul, extremismul – pot fi depistaţi prin introducerea în chestionarele obişnuite a scalelor lui Theodore Adorno, Milton Rokeach şi, respectiv, George D. Wilson şi John R. Patterson (1968).

Amorul propriu al persoanelor interogate trebuie menajat prin întrebuinţarea optativului. Vom întreba: *Aţi dori să citiţi romanul* Pentru cine bat clopotele? Cei care au citit romanul lui Hemingway vor declara spontan *L-am citit deja*. Pentru protejarea nu numai a stimei de sine, dar şi a concepţiilor şi opiniilor proprii, se recomandă întrebările *indirecte*. Studiul lui Haire Mason (1949) privind consumul de cafea instant este de referinţă: prin întrebări *directe*, de tipul *Ce nu vă place la cafeaua instant?*, nu s-au obţinut decât răspunsuri stereotip (*Nu-mi place gustul ei*). Prin introducerea unor întrebări indirecte (*Ce fel de femei, după părerea dv., cumpără cafea instant?* şi *Care credeţi că sunt motivele pentru care acestea cumpără cafeaua instant?*) s-a reuşit să se afle imaginile asociate respectivului produs: utilizatoarele cafelei instant erau, la acea dată, considerate mai leneşe, mai slab organizate, mai cheltuitoare şi, în comparaţie cu cele care foloseau cafeaua tradiţională, soţii nu atât de bune. Nicole Berthier şi François Berthier (1978, 51), de la care am preluat acest exemplu, vorbesc despre „tehnica persoanei a treia", constând în interogarea în legătură cu alţii, nu cu propria persoană, apelându-se astfel la întrebări indirecte.

Dacă o atitudine este social neacceptată, trebuie făcută aluzia că există totuşi persoane care manifestă această atitudine. De exemplu, pentru a depăşi distanţa faţă de idealul social, vizând tentaţia sinuciderii, vom formula o astfel de întrebare: *Mulţi oameni s-au gândit uneori la sinucidere; dv. v-aţi gândit vreodată să vă sinucideţi?*

Tot pentru menajarea amorului propriu, este indicat a se utiliza eufemismele: a lua în loc de a fura, a aplica pedepse corporale în loc de a bate etc. Pe cât posibil, subiectului nu i se va da senzaţia că a greşit şi va fi scutit să declare că nu ştie, nu poate etc. Acest deziderat se realizează prin formularea unor întrebări concrete, cu precizarea timpului şi a locului. Ajutăm subiectul să răspundă exact dacă vom cere: *Indicaţi titlul filmelor pe care le-aţi vizionat la cinematograf în cursul acestei luni*, în loc să întrebăm: *De obicei, câte filme vizionaţi pe lună?*

Este greşit a întreba în general. Nu vom întreba, de exemplu, profesorii: *Ce spuneţi dv. de obicei când întârzie un elev?*, ci *Ce aţi spus ultima dată când a întârziat un elev?*

Unele întrebări, aparent foarte simple, impun un îndelungat timp de gândire şi fac imposibil un răspuns corect. De exemplu, *Câte lame de ras folosiţi anual?* Prea puţine sunt persoanele care şi-au propus o evidenţă, astfel încât să poată da un răspuns exact şi rapid. Niciodată nu trebuie supraestimată memoria celor anchetaţi. R. Farber a realizat o experienţă pe 237 de familii, chestionând fiecare membru al familiei cu privire la achiziţiile de bunuri de lungă durată făcute de familie în ultimele şase luni. Omisiunile, variind între 10 la sută şi 50 la sută, erau diferite după natura celor cumpărate, sexul şi poziţia în familie a celui intervievat. R. Farber a stabilit că 80 la sută dintre omisiuni se datorau slăbiciunilor memoriei.

Pentru a corecta slăbiciunile memoriei, pot fi utilizate diferite mijloace mecanice: astfel, se cere celor investigaţi să acţioneze clapa unui contor pe care îl poartă în buzunar ori de câte ori, mergând prin oraş, întâlnesc persoane cunoscute. Este destul de greu să-ţi aminteşti cu exactitate câte pagini de revistă ai răsfoit într-o bibliotecă publică într-o oră. Dacă între paginile revistei sunt puse mici puncte de clei şi după o oră sunt numărate câte „sigilii" au fost rupte, greşelile de memorie vor fi evitate. La fel, pentru a afla cât timp este urmărit programul TV, fără a face apel la memoria posesorilor de aparate TV, cercetătorii pot folosi *audiometrul Nilson*, care înregistrează automat timpul cât funcţionează televizorul. Dar şi acest procedeu are unele limite: nu poate înregistra audienţa individuală, ci colectivă, nu dă informaţii cu privire la funcţionarea „în gol" a televizorului şi nici nu ne ajută prea mult în aflarea opiniilor despre emisiunile TV.

Apelul la evenimente care s-au petrecut cu mult timp înaintea momentului desfăşurării anchetei pune subiectul în dificultatea de a răspunde exact. Pe un lot de 563 de persoane s-a cercetat influenţa factorilor memoriei îndepărtate, comparativ cu cei ai memoriei apropiate.

A) Aţi băut în ultimele 14 zile Coca-Cola? Dacă *da*, câte sticle aţi băut în ultimele 14 zile?"
B) „Aţi băut ieri Coca-Cola? Dacă *da*, câte sticle, când, unde? (întrebarea s-a repetat timp de trei zile).

În prima formă, răspunsurile au indicat un consum mediu zilnic de 1,0 sticle/om, în timp ce apelul la memoria apropiată (forma B) a permis o estimare mai exactă a consumului de Coca-Cola: 1,3 sticle/om/zilnic.

Gradul de abstractizare al întrebărilor trebuie să corespundă nivelului de şcolarizare al celor cuprinşi în anchetă. Când se încearcă stabilirea unor comparaţii între grupurile sociale cu niveluri deosebite de instrucţie şcolară, chestionarul trebuie să fie adecvat populaţiei cu cel mai scăzut nivel de şcolarizare. În cercetările comparative internaţionale, de asemenea, grija pentru ajustarea chestionarului în raport cu gradul de cultură al populaţiei se impune de la sine. Pe cât posibil, vor fi întrebuinţate întrebările intuitive, renunţându-se la formulările abstracte, folosindu-se cuvinte uzuale. În unele ţări există liste de cuvinte ce revin mai frecvent în vorbirea curentă. Astfel, *Comptage de Lorge* cuprinde cele mai des întâlnite cuvinte din ziare şi reviste, selecţionate dintr-un total de 4 500 000 de cuvinte, iar *Liste Dale* oferă 3 000 de cuvinte cunoscute de 4/5 dintre elevii şcolilor primare.

H. Kucera şi S.N. Francis (1967) au analizat cu ajutorul computerului frecvenţa cuvintelor în engleza americană de azi. La fel au procedat J.B. Carroll *et al.* (1973), iar H. Dahl (1979) a publicat o lucrare cu titlul *Frecvenţa cuvintelor în vorbirea englezo-americană*. Astfel de lucrări privind limba română ar ajuta mult la formularea corectă a întrebărilor în chestionarele de cercetare ştiinţifică.

Chiar cele mai banale întrebări pot oferi multe surprize: o anchetă efectuată în Franţa în noiembrie 1956 a surprins prin faptul că 15 la sută dintre cei anchetaţi nu au putut să spună nimic despre Organizaţia Naţiunilor Unite; altă anchetă, desfăşurată tot în Franţa, în iulie a aceluiaşi an, a arătat că 27 la sută din populaţia intervievată nu cunoştea numele nici unui membru al guvernului francez; în fine, 59 la sută dintre persoanele chestionate într-un sondaj din SUA în 1955 nu cunoşteau semnificaţia noţiunii de „coexistenţă paşnică". În 1986, un sondaj realizat de *ABC* şi *Washington Post* releva că 53 la sută dintre persoanele interogate nu cunoşteau numele şefului statului sovietic, deşi numele lui Mihail Gorbaciov fusese larg mediatizat în SUA. după conferinţa de la Geneva; de asemenea, 57 la sută dintre cei intervievaţi credeau că toţi cetăţenii sovietici erau obligaţi să facă parte din partidul comunist. Acelaşi sondaj a relevat că un american

din patru considera China drept un teritoriu al fostei Uniuni Sovietice. Jay Rosen (1987), comentând aceste rezultate, atrage atenţia asupra ignoranţei populaţiei şi a pericolului de a fi induşi în eroare de sondajele de opinie publică, în care cei chestionaţi se pronunţă „de acord" sau „împotrivă" fără a cunoaşte în profunzime realitatea. Astfel, sondajele de opinie lasă impresia că persoanele anchetate sunt pasionate de problemele puse în discuţie şi au o bună cunoaştere a lor. Realitatea desminte o astfel de imagine: în noiembrie 1985, conform unui sondaj *NBC/Wall Street Journal*, doar 48 la sută dintre americani considerau că au cunoştinţe suficiente pentru a se putea pronunţa asupra politicii privind „Iniţiativa de apărare strategică" (S.D.I.), cunoscută sub numele de „Războiul stelelor". Cu toate acestea, într-un alt sondaj realizat tot în noiembrie 1985 de *CBS/New York Times*, întrebaţi fiind dacă *Războiul stelelor este eficace*, aproximativ 85 la sută dintre cei intervievaţi au răspuns prin *Da* sau *Nu*. Sondajul Roper releva că, în 1978, aproximativ 42 la sută dintre americanii intervievaţi nu erau în măsură să spună ceva despre obiectivele negocierilor SALT II. Proporţia celor familiarizaţi cu problema pusă în discuţie s-a dovedit a fi şi mai redusă când în sondajele de opinie publică se cereau răspunsuri precise la întrebarea *Care sunt cele două state care negociază SALT II?* Sondajele *CBS/New York Times* (ianuarie, respectiv iunie 1979) au relevat că doar 23 la sută şi, corespunzător, 30 la sută au putut identifica cele două superputeri de la acea dată (SUA şi URSS). *Public Agenda Foundation* a descoperit că în 1984 numai un american din zece avea cunoştinţă de faptul că SUA şi Uniunea Sovietică semnează Acordul SALT II. Ne asociem fără rezerve cerinţei formulate de Jay Rosen, de la Universitatea New York, de a testa familiaritatea şi cunoaşterea problemei de către publicul cuprins în eşantion înainte de a încerca să măsurăm opiniile. De asemenea, atragem şi noi atenţia asupra responsabilităţii presei care publică rezultatele sondajelor de opinie fără nici un comentariu, cu atât mai mult cu cât unele sondaje pe bază de chestionar, la noi, au fost şi mai sunt, din păcate, realizate de diletanţi.

Peter R. Hofstätter (1966) a introdus în studiul opiniei publice conceptul de „orizont" al unei persoane sau al unui grup, formulând teza potrivit căreia „orizontul unui om poate fi determinat după numărul de întrebări care sunt pentru el actuale", deci la care răspunde afirmativ sau negativ. Recent, Ana Bălaşa şi S.G. Sebe (1996) au propus o generalizare fundamentală a modalităţii de evaluare a actualităţii şi opiniei majoritare.

Pentru ca o întrebare să aibă un grad sporit de actualtitate, trebuie să îndeplinească două condiţii:

1) $(p_+) \times (p_-)$ să fie *maxim*, adică să se apropie de valoarea:

$$\left(\frac{100 - p_0}{2}\right)^2$$

unde:
p_+ = procentul răspunsurilor pozitive
p_- = procentul răspunsurilor negative

2) p_0 să fie *minim*
(p_0 = procentul celor fără opinie la o întrebare trihotomică.)

Formula de calcul a gradului de actualitate pentru fiecare întrebare este:

$$A = \frac{\sqrt{(p_+ \times p_-)}}{p_0^2}$$

Ea poate fi utilizată şi pentru caracterizarea actualităţii întregului chestionar (Tabelul 6.6). De exemplu: *Cum consideraţi fumatul pentru sănătate?*

Tabelul 6.6. *Actualitatea şi opinia majoritară* (după Hofstätter, 1966)

	vătămător p_+	*nu ştiu* p_0	*nevătămător* p_-	*M*	*A*
Fumători	52	3	45	6,6	16,1
Nefumători	66	10	24	37,8	3,9

Deşi opinia majoritară (M*) este în consens atât la fumători, cât şi la nefumători, actualitatea (A) întrebării este de patru ori mai accentuată la fumători decât la nefumători.

Peter R. Hofstätter remarcă faptul că actualitatea unei întrebări (sau a unui chestionar) nu este direct proporţională cu importanţa socială a problemelor puse în discuţie. Actualitatea chestionarului poate fi mărită printr-o formulare atractivă a întrebărilor. Întrebările directe pot fi înlocuite prin întrebări indirecte, citate, mici dialoguri, povestiri, desene, fotografii. Valoarea informativă a întrebărilor indirecte este aceeaşi cu a întrebărilor directe. Întrebările indirecte pot furniza uneori informaţii foarte preţioase. Astfel, folosind o întrebare directă: *În activitatea dvs. sunteţi supus unor tensiuni psihice?*, nu vom afla mare lucru. Dacă însă vom utiliza ipoteza etiologiei ulcerului prin factori psihosociali şi vom formula un set de întrebări indirecte, valoarea informaţiilor obţinute va fi mult sporită. Aşa procedează Arnold Tannenbaum (1986) în proiectul cercetării comparative internaţionale, la care participă şi ţara noastră, cu tema *Ierarhia organizaţională şi satisfacţia muncii*. Pentru a depista tensiunile psihice la care sunt supuşi membrii organizaţiei la diferitele niveluri ierarhice, în contextul unor întrebări privind satisfacţia muncii, este plasat un set de întrebări indirecte (în raport cu ceea ce se urmăreşte):

50. În ultimele 30 de zile, aţi avut dureri de stomac?
    1. Da
    2. Nu

Dacă da:

a) Aceste dureri survin înainte de masă, în timpul mesei, imediat după masă, câteva ore după masă sau când?
    1. Înainte de masă
    2. În timpul mesei
    3. Imediat după masă
    4. Două sau trei ore după masă
    5. Fără legătură cu masa

b) Aceste dureri încetează când mâncaţi, beţi lapte, luaţi bicarbonat de sodiu sau altceva?
    1. Când mănânc
    2. Când beau lapte
    3. Când iau bicarbonat de sodiu sau alt medicament
    4. Când iau altceva
    5. Fără să iau altceva

* Opinia majoritară se calculează după formula:

$$M = \frac{(p_+ - p_-) \times (100 - p_0)}{100}$$

c) Aceste dureri v-au trezit sau v-au ţinut noaptea treaz?
1. Da
2. Nu
d) De câte ori aţi avut astfel de dureri în ultimele 30 de zile? (indicaţi nr. zilelor)
51. Aţi suferit vreodată de ulcer?
1. Da
2. Nu

Intercalarea unor astfel de întrebări, aşa cum am putut constata în urma aplicării chestionarului, a avut şi un efect psihologic favorabil asupra celor intervievaţi: interesul acestora faţă de anchetă a sporit considerabil.

Utilizarea citatelor reprezintă, de asemenea, o modalitate indirectă de formulare a întrebărilor. Există posibilitatea combinării într-un chestionar a întrebărilor prin citate cu întrebările directe, alternative sau selective, după cum se pot întocmi chestionare formate numai din citate. Prezentăm un astfel de chestionar destinat conducătorilor de întreprinderi industriale, adaptat după P.W. Van Vlack.

Chestionar de precepte etice

Filosoful	*Afirmaţia*	*De acord*	*Nesigur*	*În dezacord*
Platon	Acţiunea înţeleaptă este aceea îndreptată spre un ideal.			
Aristotel	Acţiunile juste evită extremele nedorite.			
Epicur	Acţiunea înţeleaptă evită necazurile şi sporeşte mulţumirea.			
Kant	Acţiunea justă este conformă unei reguli pe care aţi dori-o lege universală.			
Hume	Acţiunea justă este conformă cu bunul-simţ al omenirii.			
Bentham	Acţiunea înţeleaptă duce la cea mai mare fericire posibilă pentru numărul cel mai mare de oameni.			
Hegel	Acţiunea justă este în corespondenţă cu tendinţa istorică a dezvoltării naţiunii.			
Dewey	Acţiunea inteligentă reduce conflictele care se opun progresului social.			

Introducerea unor scurte dialoguri în cadrul întrebărilor din chestionar dramatizează investigaţia, captând interesul celui anchetat. Pentru a constata opinia subiecţilor cu privire la importanţa diferitelor mijloace de comunicare în masă, putem imagina următoarea formulare:

X discută cu Y; X spune: „Cine ascultă radioul este mai bine informat asupra evenimentelor internaţionale decât cel care citeşte ziarul. Y spune: Nu este aşa!" Cine are dreptate?

Astfel de întrebări „dialogate" sunt preferabile întrebărilor „monologate". Ele sunt mai dramatice, incită şi mai mult la răspuns dacă se realizează un montaj: fotografiile sau desenul schematizat a doi oameni care discută (Figura 6.4).

Fig. 6.4. *Posibilitatea utilizării elementelor grafice în structura chestionarelor*

H. Sanford și J. Rosenstock (1952), pentru depistarea personalității autoritariene (Scala F), utilizează interviuri cu tablouri. Se prezintă celor anchetați un tablou în care, în fața unui grup, un om spune: *Pentru că eu sunt conducătorul grupului, trebuie să faceți ceea ce spun eu!* Un membru al grupului îi răspunde, dar locul pentru răspuns este lăsat liber. Operatorul de anchetă arată tabloul celui intervievat, spunându-i: *Aici este un tablou. O persoană vorbește, alta răspunde. Care ar fi, după părerea dv., răspunsul?*

Această formă de chestionar, fără îndoială, așa cum apreciază Eleonor E. Maccoby și Nathan Maccoby, rupe monotonia interviului convențional.

Tot indirect, utilizându-se tehnica proiectării, pot fi construite mici povestiri capabile să dezvăluie atitudinile celor anchetați: *Sâmbătă seara, mama și fiica discută aprins. Fiica vrea să plece la discotecă. Mama nu-i dă voie. Ce credeți că se poate întâmpla în continuare?* Tehnica proiectivă poate fi foarte bine aplicată prin combinarea textului cu imaginile (Figura 6.5).

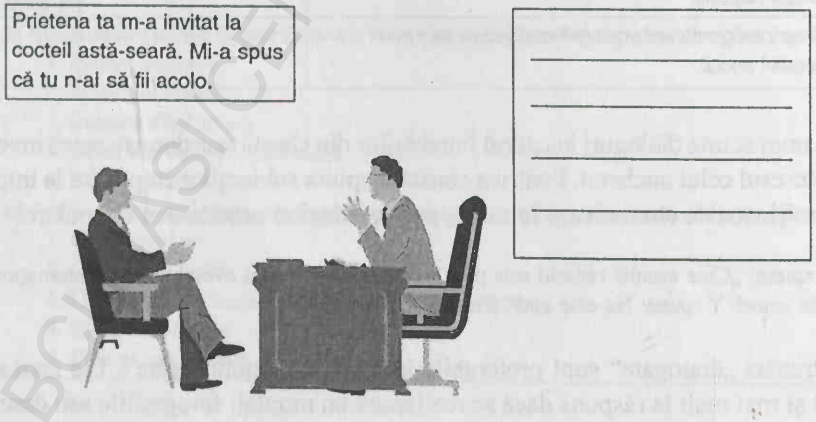

Fig. 6.5. *Utilizarea elementelor grafice în structura chestionarului*

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Desenul în cadrul chestionarului poate juca un rol auxiliar pentru explicarea unor termeni sau pur şi simplu este inclus în chestionar pentru a da întrebărilor un caracter mai intuitiv.

Dacă utilizarea citatelor corespunde cel mai bine pentru o populaţie cu înalt grad de şcolaritate, includerea în chestionar a unor desene cu rol de stimul declanşator al răspunsurilor sau numai cu rol auxiliar este recomandată în anchetele pe copii şi pentru persoanele cu nivel de şcolaritate scăzut.

În formularea întrebărilor, o atenţie deosebită trebuie acordată alegerii cuvintelor. Se vor evita neologismele, ca şi arhaismele, termenii tehnici, ca şi jargonul. Se vor folosi cele mai simple cuvinte, capabile însă să redea înţelesul exact al întrebării. În loc de atitudine, opinie, concepţie, pot fi întrebuinţate cuvinte mai simple ca: poziţie, părere, credinţă. În acest fel se evită „eroarea de expert", atribuirea unei competenţe celui care răspunde, pe care acesta nu o are. În locul utilizării unor termeni tehnici, ca în întrebarea: *Vă plac la noua saltea elastică construcţia poliedrală, ţesătura dublă şi cercurile libere?*, se poate formula totul mult mai simplu: *Ce calităţi prezintă noua dv. saltea elastică?*

Totdeauna, în formularea întrebărilor se vor alege cuvintele cu cea mai largă circulaţie în cultura populaţiei investigate. Se va avea în vedere că în mediul rural se întâlnesc o vorbire şi o gândire mai concrete decât în mediul urban. O serie de cercetări de antropologie lingvistică în zona Argeş au pus în evidenţă faptul că numărul celor care nu pot explica înţelesul unui set de treisprezece cuvinte (obicei, iubire, oraş, lume, minte, limbă, gând, luptă, obşte, zodie, dor, zău, sport) este de 1,5 ori mai mare în mediul rural-agricol decât în mediul urban-industrial (I. Oprescu, 1973).

Deosebit de utilă pentru tehnica chestionarului mi se pare *stabilirea axei semnificative* a fiecărui termen (ierarhia „înţelesurilor" fiecărui termen). Astfel, pentru cuvântul „iubire", în *Dicţionarul explicativ al limbii române* (1975, 444) se menţionează: „Faptul de a (se) iubi; sentiment de dragoste pentru o persoană de sex opus; relaţii de dragoste; amor, iubit. Sentiment de afecţiune (şi admiraţie) pentru cineva sau ceva", iar în anchetă s-au atribuit următoarele sensuri (Tabelul 6.7).

Tabelul 6.7. *Sensurile cuvântului „iubire"* (după I. Oprescu, 1973)

Iubire	*Capacitatea de explicitare*	
	Mediul urban (%)	*Mediul rural (%)*
Faptul de a iubi, afecţiune pentru cineva	72,1	61,5
O legătură, o relaţie, fără a se preciza natura ei	13,9	5,1
Mod de comportare în societate	13,9	30,7
Divertisment	–	2,5

Cuvintele cu dublu sens dau naştere unor distorsiuni evidente. Albert B. Blankenship (1961) relata, în legătură cu cercetările de dinaintea celui de-al doilea război mondial, că s-au înregistrat răspunsuri diferite, după cum termenul de „propagandă" era înţeles ca modalitate de „influenţare" sau „furnizare de ştiri false". Se ştie că, încă de la atestarea lui documentară, termenul de propagandă păstrează ambele sensuri (Tabelul 6.8):

A) Care ţări fac mai multă propagandă în SUA: Anglia şi Franţa sau Germania?
B) Care ţări transmit ştiri false în SUA: Anglia şi Franţa sau Germania?

Tabelul 6.8. *Modificarea opiniilor declarate prin înlocuirea termenilor* (după A.B. Blankenship, 1961)

Răspunsuri	*Forma A*	*Forma B*
Anglia şi Franţa	23%	10%
Germania	28%	33%
La fel	30%	38%
Nu ştiu	18%	18%

Cercetări minuţioase au evidenţiat faptul că o serie de cuvinte au o puternică rezonanţă afectivă în formularea întrebărilor: aceste cuvinte trebuie evitate. D.A. Hartmann atrage atenţia asupra încărcăturii afective a termenilor comunism şi radicalism. S-au publicat liste de cuvinte care influenţează răspunsurile prin sentimentele ce le declanşează: demagog, dictatură, străin etc. (*Institute for Propaganda Analysis*, New York). Dar nu numai încărcătura afectogenă a termenilor trebuie luată în calcul când se formulează o întrebare. Se impune eliminarea *bias*-urilor de poziţie a cuvintelor în structura întrebărilor. Exemplu: *A muri pentru patrie este cel mai frumos destin* şi *Cel mai frumos destin este de a muri pentru patrie.* Sunt convins – ca şi Nicole Berthier şi François Berthier (1978, 56) – că răspunsurile *De acord* cu cele două enunţuri vor fi diferite: la cea de-a doua propoziţie finalul este *descendent* şi îşi vor exprima acordul doar cei mistuiţi de un patriotism categoric.

De altfel, aşa cum remarca J.A. Davis (1971), chiar o schimbare minoră în formularea întrebărilor vizând atitudinile sau opiniile induce o variaţie cu 15-20 de procente a răspunsurilor. Howard Schuman şi Otis Dudley comentează rezultatele sondajului Gallup (iunie 1969), comparativ cu cele obţinute în sondajul Harris (septembrie – octombrie 1969). În primul sondaj de opinie publică era formulată întrebarea: *Preşedintele Nixon a ordonat retragerea în următoarele trei luni a unui număr de 25.000 de soldaţi din Vietnam. Consideraţi că trupele ar trebui retrase într-un ritm mai rapid sau mai încet?* (Varianta de răspuns „ca acum" nu a fost inclusă în această întrebare selectivă, dar s-a acceptat în interpretarea datelor). În sondajul Harris, întrebarea era formulată astfel: *În general, consideraţi că ritmul cu care preşedintele retrage trupele este prea rapid, prea încet sau adecvat?* (Tabelul 6.9).

Tabelul 6.9. *Modificarea opiniilor declarate prin inversarea succesiunii*

Sondajul Gallup		*Sondajul Harris*	
mai rapid	42%	prea încet	28%
ca acum	29%	adecvat	49%
mai încet	10%	prea rapid	5%
fără opinie	18%	fără opinie	18%

Pe baza celor două sondaje se poate spune doar că suportul pentru preşedintele Nixon era cuprins între 29 la sută şi 49 la sută din populaţia SUA. Schimbarea în formularea întrebării a condus la rezultate foarte diferite (Costner, 1974). O concluzie se impune de la sine: mai multe sondaje în paralel pe aceeaşi temă, mai multe metode şi tehnici aplicate convergent.

Hadley Cantril arăta că introducerea numelui lui Hitler în contextul întrebării, prin reacția afectiv-negativă ce o declanșează, modifică răspunsurile cu 9 la sută (Tabelul 6.10):

A) Credeți că SUA ar trebui să sprijine Anglia și Franța mai mult ca până acum?
B) Credeți că SUA ar trebui să sprijine Anglia și Franța în lupta lor contra lui Hitler mai mult ca până acum?

Tabelul 6.10. *Modificarea opiniilor declarate prin introducerea cuvintelor afectogene* (după H. Cantril)

Răspunsuri	*Forma A*	*Forma B*
Da	66%	75%
Nu	22%	13%
Fără opinie	12%	12%

Introducerea în chestionar a numelor de oameni politici îi influențează totdeauna – negativ sau pozitiv – pe cei ce răspund și, prin aceasta, dă naștere unor erori de interpretare a rezultatelor investigației. Prestigiul președintelui Roosevelt a provocat, în cercetările devenite clasice, o modificare cu 11 la sută a răspunsurilor (Tabelul 6.11):

A) Părerea dv. personală este că președintele Roosevelt, în sprijinirea Angliei, a mers prea departe sau prea puțin?
B) Părerea dv. personală este că SUA, în sprijinirea Angliei, a mers prea departe sau prea puțin?

Tabelul 6.11. *Modificarea răspunsurilor în funcție de includerea în întrebările din chestionar a numelui oamenilor politici*

Răspunsuri	*Forma A*	*Forma B*
Prea departe	20%	15%
Aproximativ departe	57%	46%
Prea puțin	17%	32%
Fără opinie	6%	7%

În practica anchetelor bazate pe chestionar, deși este contraindicat, se pot întâlni numeroase cuvinte ambigue: mult, puțin, potrivit, înainte, acum, actual, cât, cum, când, a cunoaște, a putea etc. Într-un sondaj de opinie, după ce erau prezentate o serie de propoziții, subiecții erau întrebați: *Cu care dintre păreri sunteți de acord în cea mai mare măsură?* Introducerea precizării „în cea mai mare măsură" este ambiguă: ea poate fi înțeleasă ca „de acord, cu unele rezerve", dar și ca „de acord, fără nici o rezervă", adică „de acord, în cel mai înalt grad".

Pentru unii, a citi mult înseamnă a citi zilnic ziarul, pentru alții, a citi săptămânal un roman. Ce interpretare se poate da răspunsului pozitiv la întrebarea: *Citiți mult?* Nici una. Și totuși, uzual, se folosește scalarea răspunsurilor: foarte mult, mult, potrivit, puțin, foarte puțin. Într-o cercetare personală, pentru a mări gradul de precizie, întrebam: *Cât reprezintă pentru dv. „foarte mult" (în procente)? Dar „foarte puțin"?*

Întrebărilor introduse prin adverbul *când* le corespund răspunsuri foarte variate: *Când mergeţi la cinematograf? Seara*, *Joi*, *De la 5 la 7*, *Când am timp*, *Când doresc*. La fel, cele introduse prin adverbul de loc *unde*: *Unde vă veţi petrece concediul de odihnă? La Sinaia*, *La staţiunea de odihnă*, *La părinţi*. Perioada *actuală* poate desemna timpul scurs în ultimele două-trei zile, dar şi în ultimii doi-trei ani. Cineva „cunoaşte" computerul, fiind capabil să îl distingă de o batoză; altcineva consideră însă că nu îl cunoaşte, deşi a început să bată cu un deget la tastatură: a-l cunoaşte înseamnă pentru el a poseda scrierea oarbă. A „putea" înseamnă a fi în stare, a avea capacitatea, dar şi a avea permisiunea.

Lista cuvintelor ambigue este mult mai mare; n-am atras decât atenţia asupra problemei, astfel încât, sporind exigenţa tehnică a formulărilor, să dispară întrebările de genul: *Ce faceţi acum?* şi, implicit, declaraţii ca: *Răspund la un chestionar prost*.

Dacă este adevărat că, în cunoaşterea vieţii sociale, chestionarul nu reprezintă tehnica principală, tot atât de adevărat este şi faptul că el nu constituie o tehnică de rangul doi. Metodologic, este inconsistentă considerarea chestionarului ca o tehnică subiectivă, mai puţin exactă şi mai comod de aplicat. Chestionarul este la fel de dificil de utilizat în cercetarea ştiinţifică a fenomenelor sociale ca şi celelalte metode şi tehnici: observaţia, experimentul, analiza de conţinut etc. Impresia de facilitate provine din ignorarea exigenţelor metodologice. Folosit cu rigurozitate ştiinţifică şi în spiritul deontologiei de către specialişti, chestionarul este indispensabil pentru cunoaşterea fenomenelor de conştiinţă, constituite şi mijlocite de limbaj (cunoştinţe, opinii, credinţe etc.). Cunoscându-i-se limitele, chestionarul reprezintă un instrument preţios pentru cunoaşterea şi, implicit, pentru organizarea vieţii colectivităţilor umane.

Termeni-cheie

Actualitatea întrebărilor
Ambiguitatea termenilor
Anonimatul răspunsurilor
Chestionar
- administrat de operatorii de anchetă
- autoadministrat colectiv sau individual
- de date factuale
- de cunoştinţe
- de opinie
- omnibus
- poştal
- publicat în ziare sau reviste

Confidenţialitatea răspunsurilor
Designul chestionarelor
Efectul
- de operator
- de poziţie
- halo

Formularea întrebărilor
Întrebări
- alternative
- bifurcate
- deschise
- de clasificare
- de ce?
- de control
- de identificare
- de trecere
- dihotomice
- directe
- filtru
- indirecte
- introductive
- închise
- precodificate
- trihotomice

Metode de redresare
Scrisoarea însoţitoare a chestionarelor poştale
Tehnici de structurare a chestionarelor

Probleme recapitulative

Care a fost contribuția etnografiei românești la dezvoltarea anchetelor pe bază de chestionar?
Prin ce se diferențiază un chestionar de cercetare științifică de un chestionar administrativ?
Care este principalul criteriu de clasificare a chestionarelor în cercetarea sociologică?
Comparați avantajele întrebărilor închise cu cele ale întrebărilor deschise.
Dați exemple de întrebări introductive adecvate în anchetele sociologice pentru tineri.
Imaginați cât mai multe întrebări de control pentru întrebarea deschisă *Ce disciplină din programa de învățământ vă place cel mai mult?*
Cum poate fi evitat *efectul halo* în structurarea chestionarelor de cercetare?
Identificați greșeli de formulare a întrebărilor și propuneți reformularea lor corectă.

Recomandări bibliografice

Albou, Paul. (1968). *Les Questionnaires psychologiques*. Paris: PUF.
Babbie, Earl R. [1975] (1992). *The Practice of Social Research* (ediția a VI-a). Belmont: Wadsworth Company.
Berthier-Nachury, Nicole și Berthier, François. (1978). *Le Sondage d'opinion*. Paris: Librairies Techniques.
Hyman, Herbert H. [1954] (1975). *Interviewing in Social Research* (ediția a II-a). Chicago: The University of Chicago Press.
Mucchielli, Roger. (1968). *Le Questionnaire dans l'enquête psycho-sociale*. Paris: Librairies Techniques.
Phillips, Bernard S. (1971). Social Research. Strategy and Tactics. New York: The Macmillan Company.
Rotariu, Traian și Iluț, Petru. (1997). *Ancheta sociologică și sondajul de opinie publică. Teorie și practică*. Iași: Editura Polirom.

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL 7

Interviul ca tehnică de cercetare științifică

Precizări terminologice

Interviul, ca metodă de cercetare, este universal în științele sociale – afirma Herbert H. Hyman (1975, 1) într-o lucrare de referință, menită să identifice factorii empirici răspunzători de erorile utilizării acestei metode de colectare a datelor și să evalueze posibilitățile de minimizare a efectelor acestor factori. Dar nu numai în științele sociale (sociologie, drept, istorie), ci și în cele socioumane (psihologie, antropologie socială și culturală, demografie), ca și în practica diferitelor profesii (jurnaliști, educatori etc.) interviul s-a dovedit a fi de neînlocuit.

Șocul sondajelor de opinie face extrem de actuală discuția metodologică despre valoarea și limitele interviului, aceasta cu atât mai mult cu cât o lungă perioadă în literatura noastră de specialitate interviul a fost pe nedrept catalogat ca „o metodă de mâna a doua".

În limba română, termenul de „interviu" reprezintă un neologism provenit din limba engleză (*interview* – întrevedere, întâlnire), fiind utilizat deopotrivă în jurnalistică și în științele socioumane. El are ca echivalent termenii din limba franceză *entretien* (conversație, convorbire) și „entrevue" (întâlnire între două sau mai multe persoane). Cel de-al doilea termen, deși reprezintă traducerea literală a celui anglo-saxon, comportă totuși un sens diferit: are o nuanță utilitară, de aranjament sau de surpriză (M. Grawitz, 1972, 629).

Aceste precizări de natură lingvistică ni se par necesare pentru că, în sociologia românească, s-a făcut distincție între termenii de „interviu" și „convorbire" și pentru că, pornind de la etimologia termenului, vom putea releva notele definitorii ale interviului ca modalitate de investigare în sociologie și psihologie.

În cadrul Școlii sociologice de sub conducerea lui Dimitrie Gusti s-a folosit termenul de „convorbire sociologică", designând culegerea de informații „pentru lămurirea problemelor științifice de-a dreptul din gura oamenilor". Traian Herseni remarca faptul că acestei tehnici de lucru, denumită *interviu*, i s-au închinat numeroase studii, mai ales de sociologie americană. Nu se făcea, deci, nici o deosebire între *interviu* și *convorbire*.

Un punct de vedere deosebit îl va susține însă un alt mare discipol și colaborator al profesorului Dimitrie Gusti, și anume Henri H. Stahl, care aprecia că „termenul de *interviu* nu este potrivit pentru operația de interogare statistică sumară, restrânsă doar la un număr limitat de întrebări, la care se poate răspunde în sistem binar, prin *da* sau *nu*, și cu atât mai puțin nu e justificat să denumim *interviu* ceea ce de fapt este *convorbire*" (Stahl, 1974, 243).

Termenul de „interviu" s-a impus pe plan mondial, fiind preluat atât de sociologii francezi, cât și de sociologii germani, fapt ce ne îndreptățește să îl utilizăm și noi, alături de cel de

„convorbire". Vom spune, deci, interviu sau convorbire cu acelaşi înţeles. Etimologic, termenul de „interviu" semnifică întâlnirea şi conversaţia între două sau mai multe persoane. Acestea sunt de altfel şi notele definitorii: interviul este o conversaţie faţă în faţă, în care o persoană obţine informaţii de la altă persoană (N. Denzin, 1970). Înseamnă că în viaţa de zi cu zi practicăm interviul precum făcea proză domnul Jourdain? Lucrurile nu stau chiar aşa: nu orice întâlnire sau conversaţie echivalează cu un interviu şi cu atât mai puţin cu un interviu de cercetare ştiinţifică. Interviul este comparabil cu întrevederea, conversaţia, dialogul, interogatoriul, dar nu se confundă cu nici unul dintre acestea.

În bine cunoscutul lor *Tratat de psihologie socială*, Roger Daval *et al.* (1967, 121) fac distincţiile cuvenite între situaţia de interviu şi fenomenele psihosociologice amintite.

1) Interviul presupune *întrevederea*, dar nu se confundă cu aceasta. Oamenii se întâlnesc chiar fără scopul de a obţine informaţii unii de la alţii, ci pur şi simplu pentru a se vedea, pentru plăcerea de a fi împreună. Chiar dacă îşi vorbesc, nu înseamnă neapărat că schimbă informaţii. Evident, interviul poate constitui un scop al întrevederii, dar întâlnirea dintre două sau mai multe persoane adesea are cu totul alte scopuri.

2) Nu există interviu fără *convorbire*, dar nu orice conversaţie constituie un interviu. Convorbirea presupune schimbul de informaţii în legătură cu o temă sau alta. Persoanele care conversează schimbă frecvent rolurile de emiţător şi de receptor. Informaţia nu este direcţionată într-un singur sens, nu există un conducător al discuţiei, aşa cum stau lucrurile în cazul interviului.

3) Interviul reprezintă mai mult decât un *dialog* – apreciază Roger Daval –, pentru că nu totdeauna dialogul are drept scop obţinerea de informaţii. În filme, de exemplu, dialogul permite exprimarea stărilor sufleteşti; în filosofie, prin dialog se exprimă ideile, gândirea, concepţia autorilor. Dialogurile socratice sunt veritabile reflecţii filosofice, nu căutarea obţinerii unor informaţii. Nici Socrate şi nici Platon nu „intervievau", ci îşi expuneau în dialogurile lor concepţiile filosofice.

4) În fine, interviul nu poate fi confundat cu *interogatoriul*, deşi şi într-un caz, şi în celălalt există o persoană care pune întrebări, care dirijează discuţia. Obţinerea informaţiilor prin interogatoriu evocă obligaţia de a răspunde, constrângerea exterioară. Din contră, interviul presupune libertatea de expresie a personalităţii, chiar bucuria oamenilor de a-şi spune cuvântul, de a-şi face publice opiniile.

Interviul ca tehnică de cercetare în ştiinţele socioumane

Definim interviul de cercetare ca o tehnică de obţinere, prin întrebări şi răspunsuri, a informaţiilor verbale de la indivizi şi grupuri umane în vederea verificării ipotezelor sau pentru descrierea ştiinţifică a fenomenelor socioumane. Interviul se bazează pe comunicarea verbală şi presupune întrebări şi răspunsuri ca şi *chestionarul*. Spre deosebire însă de chestionar, unde întrebările şi răspunsurile sunt scrise, interviul implică totdeauna obţinerea unor informaţii *verbale*. *Convorbirea* reprezintă elementul fundamental în tehnica interviului, în timp ce *întrevederea* nu constituie decât o condiţie care facilitează transmiterea informaţiilor unidirecţionale: de la persoana intervievată spre operatorul de interviu (sau spre cercetătorul ştiinţific). *Interviul telefonic*, despre care vom vorbi mai pe larg în alt paragraf, nu presupune întrevederea, astfel că nu se justifică definirea interviului prin existenţa faţă în faţă a unui anchetat şi a unui anchetator.

De asemenea, interviul nu presupune cu necesitate o relație între două persoane. *Interviul de grup* se desfășoară în condiții psihosociale diferite de cele ale relațiilor interpersonale diadice. Suntem cu totul de acord cu Michel Quinn Patton (1980), director la *Minnesota Center for Social Research*, care preciza că principiul fundamental al interviurilor calitative constă în posibilitatea creată celui intervievat de a exprima prin răspunsurile sale gândurile sale, cu cuvintele sale. În acest sens, operatorului de interviu nu îi este permis să sugereze sau să reformuleze răspunsurile celui intervievat.

Fiind vorba despre interviu ca tehnică de cercetare în științele socioumane, trebuie să accentuăm faptul că utilizarea acestuia în cercetarea din domeniul științelor socioumane trebuie să conducă la stabilirea relațiilor dintre variabile, la testarea ipotezelor. Așa cum preciza Fred N. Kerlinger (1973), interviul este un instrument de măsurare psihologică și sociologică în legătură cu care se pun aceleași probleme ale reliabilității, validității și obiectivității, ca și față de oricare alt instrument de măsurare.

Ancheta prin interviu a devenit metoda cea mai frecvent utilizată în cercetarea sociologică. Anual, în întreaga lume sunt intervievate sute de mii, dacă nu milioane de persoane. Nu este de mirare deci că „metodologia științelor sociale a devenit virtual sinonimă cu cercetarea prin anchetă" (Smith, 1975, 196). „Astăzi, ancheta este predominantă în culegerea datelor... Există două tipuri principale de anchete: pe bază de chestionar și prin interviu" (G.R. Sedlack și J. Stanley, 1992, 214).

Când se recomandă utilizarea anchetei prin interviu? Margaret Stacey (1970, 70) răspunde astfel: „când trebuie studiate comportamente dificil de observat pentru că se desfășoară în locuri private, când se cercetează credințele și atitudinile, neexistând documente scrise despre acestea. În astfel de cazuri cea mai bună soluție o reprezintă utilizarea interviului".

Utilizarea interviului în cercetarea științifică are – după cum remarca Fred N. Kerlinger (1973) – mai multe scopuri. În primul rând, un scop explorator, de identificare a variabilelor și relației dintre variabile. Cu ajutorul interviurilor se poate ajunge la formularea unor ipoteze interesante și valide. Informațiile obținute pot ghida în continuare cercetarea fenomenelor psihologice și sociologice. Interviul, în al doilea rând, poate constitui instrumentul principal de recoltare a informațiilor în vederea testării ipotezelor. În acest caz, fiecare întrebare reprezintă un *item* în structura instrumentului de măsurare. În fine, cel de-al treilea scop al utilizării interviului este cel de recoltare a unor informații suplimentare celor obținute prin alte metode.

Așa cum s-a arătat, ancheta prin interviu constituie cea mai frecvent utilizată metodă de cercetare sociologică. Unii specialiști apreciază chiar că „sociologia a devenit știința interviului". Și aceasta nu numai pentru că interviul, încă din anii '60, a devenit modalitatea favorită de recoltare a datelor pentru majoritatea sociologilor, mai ales nord-americani, ci și pentru că, așa cum remarcau Mark Benney și Everett C. Hughes (1970), obiectul de studiu al sociologiei este interacțiunea, iar interviul este el însuși un tip de interacțiune socială.

Interviul ca interacțiune psihologică și socială

Conversația reprezintă o activitate distinctiv umană și un tip de interacțiune psihologică și socială. O bună parte din timpul de veghe conversăm: punem întrebări și dăm răspunsuri. Mai rar monologăm. Nu numai pentru sociologi, dar și pentru avocați, medici, ziariști, profesori știința și arta dialogului fac parte din profesia lor.

Să examinăm din punct de vedere psihologic şi sociologic situaţia de interviu ca relaţie între două persoane sau între un operator de interviu şi un grup de persoane. Interviul personal faţă în faţă, cel mai răspândit procedeu de intervievare, presupune interacţiunea dintre două persoane. Să le desemnăm prin literele X (operatorul de interviu) şi Y (persoana intervievată). Relaţia dintre X şi Y nu este simetrică: rolurile sociale nu sunt interşanjabile şi nici sensul transmiterii informaţiilor nu poate fi schimbat. X acţionează asupra lui Y prin întrebări care determină răspunsuri. Acestea declanşează reacţii specifice din partea lui X (trecerea la o altă întrebare, repetarea întrebării, oferirea unor explicaţii suplimentare etc.). Avem de-a face cu o interacţiune de tipul: X⇄Y.

Y îi transmite lui X un volum mai mare de informaţii, comunicarea fiind *lateralizată*. X conduce discuţia. Relaţia dintre X şi Y depinde de statusul social al persoanelor care interacţionează (vârstă, sex, nivel de şcolaritate, rasă, religie, venituri) şi de modul de desfăşurare a interviului (debutul, derularea şi finalul convorbirii). Informaţiile transmise de Y lui X au valoare numai în măsura în care se referă la experienţe de viaţă trăite de Y, care nu pot fi altfel cunoscute decât prin relatarea subiectivă a acestuia. Răspunsurile poartă pecetea subculturii din care subiecţii intervievaţi fac parte, astfel că ele trebuie interpretate totdeauna în contextul social concret în care a avut loc interviul. De exemplu, libertatea (de acţiune şi de gândire) are un înţeles diferit de la o ţară la alta, de la un moment istoric la altul. A compara, apelând la ancheta prin interviu, câtă importanţă se acordă libertăţii în ţările care trec de la totalitarism la democraţie înseamnă a postula *universalitatea înţelegerii termenilor*, ceea ce nu reprezintă decât o supoziţie foarte discutabilă. Aşa cum remarca şi Derek L. Phillips (1971), acelaşi cuvânt înseamnă altceva pentru diferite persoane aflate în situaţii sociale diferite. În plus, semnificaţia multor cuvinte considerate „comune" rămâne fără înţeles pentru categorii largi din populaţia intervievată. W.R. Belson (1981) a constatat că doar o treime din persoanele intervievate în Marea Britanie au înţeles corect termenul de „proporţie" ca „parte", „fracţie" sau „procentaj". Autorul citat are dreptate când suspectează o parte din public de lipsa de înţelegere a înţelesului cuvintelor, apreciind că şi unii dintre cei ce cunosc sensul termenilor sunt incapabili să transfere cuvintele din vocabularul pasiv în vocabularul lor activ.

Una dintre principalele supoziţii ale interviului este *consistenţa relaţiei dintre vorbă şi faptă*, dintre atitudinea exprimată verbal şi comportament. Această supoziţie merită o examinare mai atentă. Omul politic, scriitorul şi istoricul Nicolo Machiavelli (1496–1527), secretar de stat al Consiliului seniorilor din Republica Florenţa în perioada 1498-1512, spunea: „Uneori cuvintele trebuie să servească pentru a masca faptele. Dar aceasta trebuie să se petreacă în aşa fel încât nimeni să nu-şi dea seama; sau, dacă bagă în seamă, să fie pregătite scuze pentru a fi prezentate imediat" (*Îndrumări pentru Raffaello Girolami*). Pledând pentru manipularea psihologică drept alternativă la conducerea prin forţă, diplomatul florentin face în *Principele* (1513) o serie de observaţii foarte penetrante privind natura umană. Pornind de la aceste observaţii, numeroase cercetări au pus în evidenţă existenţa unui tip de *personalitate machiavelică*.

Minciuna deliberată – posibilă într-un interviu – reduce încrederea în informaţiile obţinute prin răspunsurile la întrebări. Nu trebuie însă să exagerăm pericolul erorilor şi *bias*-urilor generat de răspunsurile neadevărate. În marea lor majoritate, oamenii sunt corecţi şi cinstiţi: recunosc sincer când nu cunosc răspunsul la o întrebare şi îşi asumă responsabil consecinţele faptelor lor. Pe de altă parte, ca cercetători trebuie să evităm aducerea în discuţie a acelor probleme care ar putea pune persoanele intervievate în situaţia de a recunoaşte fapte indezirabile social sau care ar depăşi capacitatea lor de analiză.

Alte erori sau *bias*-uri (termen american desemnând deformarea informațiilor în cadrul anchetei) sunt datorate *autoînșelării cu bună credință* a celor ce sunt convinși că răspund corect, dar care în realitate interpretează greșit întrebările, sunt „trădați" de memorie sau își reprimă inconștient pulsiunile și își apară prin mecanisme neconștientizate *eul*. Distincția dintre *eul privat* și *eul public* este foarte importantă pentru înțelegerea interviului ca interacțiune socială. Fiecare individ are mai multe euri *(self)*. În societate ne străduim să apărem altfel decât suntem în intimitate: punem în evidență *eul public*, încercând să mascăm *eul privat*. Acestei probleme Erving Goffman i-a consacrat multe lucrări. În perspectiva acestui autor, relația dintre operatorul de interviu și persoana intervievată este o *relație socială secundară*, funcțională, în care indivizii își dezvăluie doar o fațetă a personalității lor, nu interacționează ca personalități unitare, așa cum se întâmplă în *relațiile sociale primare* din cadrul grupurilor primare (Charles H. Cooley, 1909).

Mecanismele de apărare a eului în situația de interviu includ: fuga de răspuns, raționalizarea, proiecția, introiecția, identificarea și refularea. Sub diferite pretexte (lipsă de timp, imposibilitatea întreruperii unor activități foarte importante, neîncrederea în anchetele sociale etc.), unele persoane refuză să răspundă la anchetele prin interviu. Refuzul lor poate fi politicos, invocând un motiv plauzibil, sau poate fi brutal: nu-ți deschid ușa, ți-o trântește în nas, te lasă să strigi la poartă până când răguușești sau pun câinii pe tine. Operatorul de interviu trebuie să știe la ce se poate aștepta și să prevadă strategia de ieșire din situațiile neplăcute.

Prin *raționalizarea* răspunsurilor indivizii umani încearcă să găsească justificări *a posteriori* comportamentelor lor. Coerența răspunsurilor la întrebările de motivație nu trebuie să ne facă să credem că totdeauna deciziile de a acționa ale oamenilor au fost raționale. Imaginea *omului raționalizator* este mai aproape de realitate decât imaginea *omului rațional*. *Proiecția*, constând din atribuirea unei alte persoane a propriilor atitudini, interese, aspirații sau motivații, *introiecția*, convingerea că ceea ce s-a întâmplat anterior a fost urmarea hotărârilor proprii, și *identificarea* sau conformarea la ceea ce își imaginează că se așteaptă operatorul de interviu fac parte din mecanismele de apărare a eului persoanelor intervievate.

În cadrul acestor mecanisme *refularea* are un rol central. Refularea în psihologia freudistă desemnează „procesul efectuat de subconștient, prin care anumite imagini, idei, tendințe sau dorințe neplăcute pentru subiect sau care contravin normelor morale sunt îndepărtate din conștiință, respinse din sfera proceselor conștiente în cele inconștiente sau sunt menținute în afara câmpului conștiinței" (P. Popescu-Neveanu, 1978).

Avantajele și dezavantajele utilizării interviului în științele socioumane

Kenneth D. Bailey (1978/1982, 183) prezintă atât avantajele, cât și dezavantajele interviului, semnalând mai multe avantaje decât dezavantaje. Ca avantaje sunt enumerate:

1) *flexibilitatea*, posibilitatea de a obține răspunsuri specifice la fiecare întrebare;

2) *rata mai ridicată a răspunsurilor*, asigurată de obținerea răspunsurilor și de la persoanele care nu știu să citească și să scrie, ca și de la persoanele care se simt mai protejate când vorbesc decât când scriu;

3) *observarea comportamentelor nonverbale*, fapt ce sporește cantitatea și calitatea informațiilor;

4) *asigurarea standardizării condițiilor de răspuns*, lucru imposibil de realizat în cazul chestionarelor poștale;

5) *asigurarea controlului asupra succesiunii întrebărilor*, fapt ce are consecințe pozitive asupra acurateței răspunsurilor;

6) *colectarea unor răspunsuri spontane*, știut fiind că primele reacții sunt mai semnificative decât cele realizate sub control normativ;

7) *asigurarea unor răspunsuri personale*, fără intervenția altora;

8) *asigurarea răspunsului la toate întrebările* și prin aceasta furnizarea informațiilor pentru testarea tuturor ipotezelor cercetării;

9) *precizarea datei și locului convorbirii*, fapt ce asigură comparabilitatea informațiilor;

10) *studierea unor probleme mai complexe* prin utilizarea unor formulare, chestionare sau ghiduri de interviu mai amănunțite, cu mai multe întrebări, de o mai mare subtilitate.

Ca orice tehnică de cercetare, interviul are o serie de dezavantaje și limite intrinseci. Kenneth D. Bailey (1978/1982, 183) le ordonează astfel:

1) *costul ridicat* nu numai al orelor de intervievare, dar și al celorlalte etape și momente ale proiectării și realizării cercetărilor pe bază de interviu;

2) *timpul îndelungat* necesar pentru identificarea persoanelor incluse în eșantion, pentru obținerea acordului și desfășurarea convorbirii, uneori fiind necesare mai multe vizite la aceeași adresă;

3) *erorile datorate operatorilor de interviu* în ceea ce privește punerea întrebărilor și înregistrarea răspunsurilor, „efectul de operator";

4) *imposibilitatea consultării unor documente* în vederea formulării unor răspunsuri precise;

5) *inconveniente* legate de faptul că se cere indivizilor să răspundă indiferent de dispoziția lor psihică, de starea de oboseală etc.;

6) *neasigurarea anonimatului*, fiind cunoscute adresa și numărul de telefon ale persoanelor care urmează să fie intervievate;

7) *lipsa de standardizare* în formularea întrebărilor, ceea ce limitează comparabilitatea informațiilor;

8) *dificultăți în accesul* la cei care sunt incluși în eșantion.

Atât avantajele, cât și dezavantajele sunt relative, trebuind să fie judecate în raport cu alte metode și tehnici de cercetare în științele socioumane și mai ales în funcție de diferitele procedee și tipuri de interviuri. De asemenea, pentru evaluarea interviului se impune luarea în considerare a *erorilor* generate de această tehnică. Ce erori introduce *efectul de operator de interviu*? Herbert H. Hyman (1975) consideră că erorile rezultă din: modul de punere a întrebărilor și de înregistrare a răspunsurilor, ca și din prezența fizică a operatorului de interviu. *Efectul de operator de interviu* nu dispare prin autoadministrarea chestionarelor pentru că, remarcă sociologul american, totdeauna cel care răspunde are în vedere impresia pe care o produce asupra cititorului prezumtiv.

Distorsionarea răspunsurilor se face în sensul protecției ego-ului. Prezența fizică a operatorului de interviu accentuează riscul de distorsiune a răspunsurilor. Într-un studiu cu finalitate metodologică, Albert Ellis (1948) a analizat răspunsurile la interviu ale unui număr de 69 de studente dintr-un colegiu american și, comparativ, după un an de zile, răspunsurile acelorași studente la chestionarul autoadministrat. Întrebările, în număr de 60, au fost grupate în trei clase, după cum presupuneau un grad înalt, mediu sau scăzut de „implicare a ego-ului" în elaborarea

răspunsurilor. La întrebările cu grad ridicat de implicare a ego-ului s-au obținut diferențe semnificative în răspunsurile la interviu, comparativ cu cele obținute cu ajutorul chestionarului. De exemplu, la întrebarea *Cât de mult v-ați iubit mama în copilărie?* răspunsurile s-au distribuit astfel (Tabelul 7.1):

Tabelul 7.1. *Distribuția răspunsurilor la aceeași întrebare în interviu și în chestionar* (după Ellis, 1948)

	Interviu		*Chestionar*	
Mi-a fost foarte dragă	37	54%	25	36%
Ne-am înțeles bine	17	25%	27	39%
Destul de mult	14	20%	10	15%
Nu prea mult	1	1%	7	10%
Deloc	0	–	0	–
	N = 69	100%	N = 69	100%

În general, se apreciază că, față de interviu, răspunsurile la chestionar se conformează modelului etalării unei atitudini mai puțin favorabile normelor și valorilor acceptate social la un moment dat. Studiile lui Albert Ellis (1948) conduc la concluzia că tehnica chestionarului generează acceptarea într-o mai mare măsură decât interviul a comportamentelor valorizate negativ de către societate: gelozia, sadismul, masochismul, agresivitatea, sexualitatea exacerbată. În același timp, fenomenele și comportamentele dezirabile social, precum clemența, fericirea, sensibilitatea, amabilitatea, sunt mai puțin relevate în răspunsurile la chestionar. Deși cercetările la care ne-am referit au limite metodologice, între care diferența de un an dintre testări ce nu poate fi neglijată, ele sugerează totuși posibilitatea evaluării interviului în cercetarea sociologică și psihologică în funcție de erorile pe care le produce.

Concluziile referitoare la valoarea (avantajele și dezavantajele) interviului desprinse din studiile realizate în alte zone socioculturale se cer verificate în spațiul culturii românești. Studiul lui Paul F. Lazarsfeld și Raymond Franzen (1945) trebuie examinat sub rezerva aceleiași cerințe. Conform acestui studiu, în interviuri se reportează un nivel mai înalt de instrucție, un grad mai ridicat de conformare socială, o durată mai mare de timp rezervată citirii presei. În interviurile personale, comparativ cu chestionarele poștale, se declară un număr mai mare de reviste care sunt citite, dar „se divulgă" un număr mai mic de activități neobișnuite (de exemplu, scrierea unor materiale spre a fi publicate în ziare sau reviste). Rămâne de stabilit dacă și pentru populația din România este valabilă concluzia: „răspunsurile obținute prin intermediul chestionarelor poștale sunt apreciabil mai informative și, prin urmare, mai satisfăcătoare decât răspunsurile obținute prin interviu" (H. Hyman, 1975).

Tipuri de interviuri și criterii de clasificare

În literatura de specialitate consacrată interviului ca tehnică de cercetare se întâlnesc diferite criterii de clasificare, și anume: conținutul comunicării; calitatea informațiilor obținute; gradul de libertate al cercetătorului în abordarea diferitelor teme și formularea întrebărilor, precum și în schimbarea sau respectarea succesiunii lor; repetabilitatea convorbirilor; numărul persoanelor

participante; statusul socio-demografic al acestora; modalitatea de comunicare; funcţia îndeplinită în cadrul procesului de investigaţie.

Din punctul de vedere al conţinutului comunicării, se poate face distincţie între *interviul de opinie* şi *interviul documentar.* Asupra distincţiei dintre cele două tipuri de interviuri nu stăruim, problema fiind tratată în discuţia despre clasificarea chestionarelor. Semnalăm acum doar faptul că se poate face o clasificare a interviurilor după domeniul abordat: politic, economic, social, cultural etc. Desfăşurarea unui interviu de cercetare a opiniilor politice, de exemplu, se va particulariza faţă de un interviu de sondare a intereselor culturale; de asemenea, un interviu pe teme economice faţă de unul pe tema credinţelor religioase.

Calitatea informaţiilor depinde de foarte mulţi factori. Între aceştia, durata convorbirii oferă serioase garanţii privind nu numai volumul informaţiilor, dar şi calitatea lor. Este de presupus că un interviu de 5-10 minute permite doar colectarea unor informaţii superficiale, comparativ cu o convorbire purtată timp de câteva ore. Aşadar, *interviul extensiv*, chiar dacă se aplică unui număr mare de persoane, nu reuşeşte să pună în evidenţă structurile de profunzime, aşa cum se întâmplă în cazul *interviului intensiv.*

Gradul de libertate al cercetătorului în alegerea temelor de investigare şi în ceea ce priveşte formularea, numărul şi succesiunea întrebărilor a sugerat o schemă mnemotehnică de clasificare a interviurilor (Grawitz, 1972, 633).

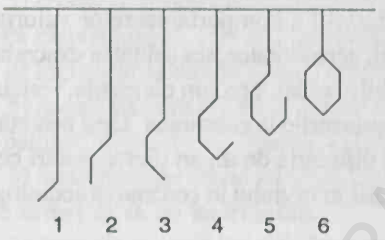

1 – interviu clinic
2 – interviu în profunzime
3 – interviu cu răspunsuri libere sau ghidat
4 – interviu centrat sau focalizat
5 – interviu cu întrebări deschise
6 – interviu cu întrebări închise

Fig. 7.1. *Clasificarea interviurilor după gradul de libertate şi nivelul de profunzime* (după Madeleine Grawitz, 1972)

Fără a reprezenta propriu-zis o scală, această schemă (Figura 7.1) sugerează trecerea gradată de la deplina libertate a cercetătorului, în cazul *interviurilor nondirective*, până la eliminarea oricărei libertăţi de inovare, în cazul *interviului directiv*, pe bază de chestionar cu întrebări închise. La o extremă a continuumului libertate-rigiditate, interviurile nondirective se caracterizează prin: număr redus de întrebări, formularea lor spontană, durata (teoretic) nelimitată, volum mare de informaţii, răspunsuri complexe, centrare pe persoana intervievată, cu posibilităţi de repetare a întrevederii. La cealaltă extremă, interviurile au întrebări prestabilite, structurate într-o ordine rigidă, se desfăşoară într-un interval de timp limitat, la o singură întrevedere şi se centrează pe problema de studiu. E.H. Porter (1950), citat de Alain Blanchet (1985), enumeră indicatorii esenţiali în abordările directive şi nondirective după frecvenţa statistică de apariţie a lor. Astfel, în abordările directive se pun întrebări foarte precise, se cer informaţii în legătură cu anumite probleme, se indică tema conversaţiei, se propune clientului o anumită activitate, se ia în considerare conţinutul celor spuse, se ia în calcul ordinea evenimentelor şi se semnalează problemele ce trebuie rezolvate. În abordările de tip nodirectiv se înregistrează sentimentele şi atitudinile exprimate

spontan, acestea se interpretează în funcție de comportamentul și discursul global, se indică tema convorbirii, se recunoaște conținutul celor declarate, se pun întrebări foarte precise, se dau informații, se definește situația intervievării prin responsabilitatea clientului de a utiliza cele discutate.

Pe de altă parte, R. Ghiglione și B. Matalon (1991) pun în relație interviurile directive/nondirective cu tipurile de cercetări, rezultând un tabel foarte sugestiv (Tabelul 7.2).

Tabelul 7.2. *Relația dintre tipul de cercetare și tipul de interviu* (după Ghiglione și Matalon, 1991)

Tip de cercetare / Interviu	*Nondirectiv*	*Semidirectiv*	*Directiv*
De control			•
De verificare		•	•
În profunzime	•	•	
Explorativă	•		

Tabelul reprodus exprimă ideea că utilizarea tipurilor de interviuri după gradul de libertate depinde de nivelul cunoștințelor anterioare despre problema studiată. Când abordăm o problemă nouă, prea puțin cunoscută, se recomandă utilizarea interviurilor nondirective, cu un grad sporit de libertate, pentru a explora fenomenul sub toate fațetele care ni se dezvăluie de la o întrebare la alta. Cu totul altfel stau lucrurile când problema este bine determinată și se cere doar măsurarea, aflarea intensității ei de manifestare (de exemplu, intensitatea opiniilor pro sau contra). În astfel de studii putem apela la interviurile directive, pe baza întrebărilor închise.

Exemplul cel mai concludent pentru libertatea de schimbare a temei conversației, a formei și succesiunii întrebărilor îl constituie *interviul clinic*, utilizat cu precădere în psihoterapie și mai puțin în investigația psihologică sau sociologică.

Interviul clinic reprezintă forma extremă a interviului nestructurat și ilustrează cel mai bine specificul *interviului nondirectiv*. Alain Blanchet (1985, 12) îl menționează, în octombrie 1929, în cadrul cercetărilor de la Hawthorne, F.J. Roethlisberger și W.J. Dickson au utilizat sistematic și au analizat valoarea metodologică a ceea ce numim astăzi „interviu nondirectiv" în cercetarea socioumană. Interviul clinic a fost propus însă ca tehnică de intervenție psihoterapeutică de psihologul american Carl Rogers (1902–1987), înlocuind astfel „modalitatea clasică" de desfășurare a ședințelor de psihanaliză imaginată de Sigmund Freud (1856–1939). Având o formație enciclopedică – în afara specialității sale, a studiat istoria, teologia și pedagogia –, Carl Rogers a funcționat timp de 12 ani ca psiholog la un centru de asistență socială și psihologică infantilă din Rochester și apoi, din 1940 până în 1963, ca profesor la universitățile din Ohio, Chicago și Wisconsin. A publicat lucrări de referință, precum *Clinical Treatment of Problem Child* (1940), *Client-centred Psychotherapy* (1952), *On Becoming a Person* (1961), *Freedom to Learn* (1969), *On Becoming Partners* (1972), *A Way of Being* (1980) ș.a. Metoda nondirectivă pe care o propune presupune comunicarea autentică, bazată pe încredere și înțelegere între pacient și terapeut. Este o „relație de ajutorare" în vederea dezvoltării și maturizării persoanei, pentru o mai bună înțelegere a experienței subiective proprii și pentru sporirea capacității de

confruntare cu viaţa. În cadrul acestei relaţii, în care pacientul este tratat ca persoană, nu ca „entitate clinică", opiniile şi atitudinile faţă de sine ale pacientului devin predominant pozitive, stima de sine sporeşte, personalitatea se integrează, structurile sale de bază se unifică, nervozitatea scade, şocurile emoţionale devin acceptabile, personalitatea se adaptează mai bine situaţiilor sociale.

Interviul clinic urmăreşte să sprijine efortul pacientului de conştientizare a sentimentelor sale confuze, care îi provoacă teamă. Terapeutul nu direcţionează relatările pacientului, ci doar creează un cadru de manifestare în care acesta „să fie el însuşi". În acest scop s-a renunţat la practica psihoterapeutică în care pacientul era pus într-o situaţie „dezumanizantă" (aşezat ca un bolnav lungit în pat, fără a vedea terapeutul, care notează monologul pacientului fără a-l întrerupe etc.). De această dată pacientul ia loc la birou, vizavi de terapeut, fiind într-o situaţie de egalitate cu acesta. Interviul clinic propus de Carl Rogers se fondează pe o concepţie psihanalitică despre personalitate, influenţată de filosofia existenţialistă.

Interviul clinic nu se utilizează numai în scop terapeutic, ci şi pentru psihodiagnoză, pentru orientarea profesională sau în activitatea de asistenţă socială în vederea cunoaşterii personalităţii. De altfel, însuşi părintele nondirectivismului a susţinut extinderea metodei sale în domeniul educaţiei adulţilor, a învăţământului, industriei şi politicii. În cercetarea socioumană, interviul clinic este utilizat de multe ori cu scop explorator, în faza iniţială a investigaţiilor, pentru găsirea acelor informaţii care să orienteze demersul de cercetare. Dar, dat fiind faptul că acest tip de interviu oferă o expresie „chimic pură" a atitudinilor, abordarea nondirectivă s-a extins mult dincolo de sfera terapeutică. Paul F. Lazarsfeld, ca să dăm un exemplu clasic, a utilizat interviul nondirectiv în cercetarea emisiunilor radio.

Interviul în profunzime, ca şi interviul cu răspunsuri libere, se utilizează atât în psihoterapie, cât şi în cercetarea socioumană. Spre deosebire însă de interviul clinic, interviul în profunzime, centrat tot asupra persoanei, vizează doar un aspect, un fenomen sau element, nu persoana în întregul ei. La fel stau lucrurile şi în cazul interviului cu răspunsuri libere sau ghidat. Între cele două tipuri de interviuri diferenţele sunt mai mult de nuanţă decât de fond: variază nivelul de profunzime, amploarea fenomenelor abordate, gradul de libertate menţinându-se ridicat, chiar dacă tema convorbirii este prestabilită.

Interviul clinic, în profunzime şi cu răspunsuri libere sunt mai mult sau mai puţin nestructurate. Interviurile nestructurate pot avea un grad de validitate mai înalt decât cele structurate, sunt nestresante, permit exprimarea spontană a personalităţii, dezvăluirea pulsiunilor inconştientului, lasă liberă asociaţia de idei, eliminând astfel *bias*-urile (erorile sistematice) interviului structurat.

Interviul centrat (ghidat sau focalizat), ca tehnică de cercetare în ştiinţele socioumane, a fost prezentat de Robert K. Merton, M. Fiske şi P. Kendall (1956). Este un interviu *semistructurat*, în sensul că abordează teme şi ipoteze dinainte stabilite – ca şi interviurile structurate –, dar întrebările şi succesiunea lor nu sunt prestabilite – ca şi în cazul interviurilor nestructurate.

Tehnica propusă de Robert K. Merton impune centrarea convorbirii pe o experienţă comună tuturor subiecţilor (de exemplu, implicarea într-o anumită acţiune, vizionarea aceluiaşi spectacol de teatru sau film etc.). Respectiva experienţă trăită de toţi cei care urmează a fi intervievaţi este analizată anterior de către cercetător, care evidenţiază elementele semnificative şi structura

situației, modelele de acțiune ș.a.m.d. Sunt formulate ipoteze privind consecințele implicării persoanelor în situația dată. Cercetătorul elaborează pe această bază un *ghid de interviu*, în care sunt fixate problemele ce vor fi abordate în convorbirea focalizată pe experiența subiectivă a implicării în situația analizată.

C.A. Moser (1958/1967, 295) comentează ca pe un bun exemplu de utilizare a interviului centrat (*guided or focused*) studiul lui R. Marriott (1953) privind factorii care contribuie la satisfacția/insatisfacția muncii industriale. Interviul individual cu muncitorii industriali era axat pe opt teme: sarcina de executat; orele de muncă; sistemul schimburilor; nivelul salariilor; sistemul de remunerare; patronatul, conducerea administrativă și politica acestora; supravegherea muncii; colegii de muncă. Pentru fiecare temă inclusă în ghidul de interviu se formulau spontan întrebări factuale și de opinie vizând starea de satisfacție–insatisfacție. Interviul centrat – apreciază C.A. Moser (1958/1967, 295) – „se depărtează de inflexibilitatea metodelor formale, dar dă totuși interviului o formă structurată și asigură că toate problemele relevante sunt discutate".

Kenneth D. Bailey (1978) apreciază că în cazul interviului centrat important este faptul că cercetătorul a studiat anterior experiența trăită de subiecți, selectând aspectele ce vor fi puse în discuție.

Interviurile cu întrebări deschise și cu întrebări închise fac parte din categoria *interviurilor structurate*. Astfel de interviuri sunt larg utilizate în cercetările sociologice și psihologice. În cadrul lor cercetătorul (sau operatorul de interviu) nu beneficiază de libertatea alegerii temelor sau de posibilitatea reformulării întrebărilor și schimbării succesiunii lor. Problematica utilizării interviurilor cu întrebări deschise și cu întrebări închise a fost tratată în capitolul despre chestionar, când s-a prezentat modalitatea de aplicare a chestionarului cu ajutorul operatorilor. De altfel, ghidul de interviu nu reprezintă altceva decât o listă de întrebări sau de probleme ce urmează a fi discutate în cadrul interviului. Firește, ghidurile de interviu pot fi mai mult sau mai puțin detaliate, dar ele trebuie să cuprindă problemele esențiale ce nu pot fi omise, fără de care obiectivul studiului nu s-ar realiza.

Interviurile pot fi *unice* sau *repetate*. În sondajele de opinie avem de-a face, de regulă, cu o singură convorbire cu fiecare din persoanele cuprinse în eșantion. În practica psihoterapeutică și în anchetele *panel* interviul se aplică în mod repetat. Subiectul intervievat dobândește o anumită experiență în rolul său, astfel că desfășurarea convorbirii se realizează în alte condiții psihosociologice.

Interviul de grup. Cel mai adesea, interviul se derulează ca o comunicare între două persoane: operatorul de interviu și persoana care răspunde. În afara acestui tip de *interviu personal*, în cercetările sociale se utilizează și *interviul de grup*, care are exigențe specifice. Interviul de grup – opinează Alain Giami (1985) – este o metodă de culegere a datelor psihosociologice foarte des utilizată în studiile empirice, în special în marketing și în studiul pieței; totuși au apărut puține studii metodologice privitoare la acest tip de interviu. Într-un asemenea context, contribuția teoretico-metodologică a lui Alain Giami acoperă un teren prea puțin explorat. Vom reține ca deosebit de importante unele puncte de vedere exprimate de Alain Giami.

Tehnica interviului de grup s-a impus în cadrul direcției de studiu a *grupului mic*. J.A. Banks, într-o lucrare despre *Discuția de grup ca tehnică de intervievare* (1957), formulează ipoteza că în situația de grup indivizii oferă răspunsuri care cred ei că sunt așteptate de grupul lor de

apartenenţă, în timp ce în interviurile personale ei dezvăluie reacţiile proprii. Din această cauză, în interviurile de grup opiniile sunt exprimate cu mai multă intensitate, în timp ce opiniile minoritare riscă să rămână neexprimate. De aici decurge o concluzie cu valoare metodologică mai largă: „cercetătorii care studiază aceeaşi problemă utilizând tehnici diferite riscă să obţină rezultate dificil de comparat, chiar contradictorii.

Roger Mucchielli (1968) consacră interviului de grup unul din volumele dedicate formării permanente în ştiinţele umane, prezentând regulile de desfăşurare şi propunând o serie de exerciţii de utilizare a interviului de grup în cunoaşterea psihosociologică şi în acţiunea de schimbare a opiniilor. Este de reţinut faptul că acest tip de interviu presupune existenţa reală a unui grup de persoane care să elaboreze în interacţiune un răspuns colectiv la problemele puse în discuţie. Nu avem de-a face cu o juxtapunere a unor răspunsuri individuale, ci cu formularea unui răspuns care să exprime opinia de grup. Cercetătorul trebuie să se facă acceptat de grup.

William F. White, autorul lucrării *Street Corner Society. The Sociale Structure of an Italian Slum* (1943), recomandă introducerea, prin intermediul membriior influenţi, a cercetătorului în grupul pe care-l studiază. Astfel, cercetătorul dobândeşte respect şi încredere din partea membrilor grupului. Sigur, interviul de grup necesită o pregătire psihologică atentă (stabilirea unor relaţii de încredere reciprocă, deblocarea psihică a participanţilor la interviu ş.a.m.d.), precum şi anumite măsuri de organizare a discuţiei colective (convocarea din timp a participanţilor, limitarea duratei intervalului la cel mult trei ore, asigurarea condiţiilor de confort, eliminarea surselor de distragere a atenţiei, plasarea participanţilor în jurul unei mese rotunde etc.).

Henri H. Stahl (1974), vorbind despre obţinerea de răspunsuri colective la o chestionare verbală, arată că „procedeul interogării în grup" se recomandă în faza de prospectare, când se pot obţine de la persoanele convocate informaţii utile pentru adâncirea problematicii de studiu. Răspunsurile învestite cu adeziunea mai multora sunt la fel de interesante pentru cercetător, ca şi informaţiile divergente furnizate de „opozanţi". Şi în cazul convorbirilor colective, „Regula de aur a oricărui anchetator social este tăcerea. E bun anchetatorul care vorbeşte puţin, dar ştie să facă pe alţii să vorbească" – remarca Henri H. Stahl (1974, 272).

***Focus* grupurile** îmbină caracteristicile interviurilor focalizate cu cele ale interviurilor de grup. Această tehnică de cercetare calitativă poartă şi numele de „interviu de grup în profunzime". David L. Morgan (1996) defineşte *focus* grupurile ca „o tehnică de colectare a datelor prin interacţiunea dintre membrii grupului, referitoare la o problemă stabilită de către cercetător". Robert K. Merton (1987) a arătat că între interviul focalizat, pe care l-a experimentat în cercetările din anii '50 privind influenţei mass media aspra opiniei publice, şi *focus* grupurile utilizate azi în special în studiile de piaţă există continuitate, dar şi discontinuitate. Interesul cercetătorilor pentru *focus* grupuri a sporit după 1980. Au apărut monografii despre această tehnică (R.A. Krueger, 1988; D.L. Morgan, 1988) şi s-a retipărit lucrarea lui Robert K. Merton, Marjorie Fiske şi P.L Kendall (1956). În România, recent, Alfred Bulai (2000) a prezentat într-o monografie tehnica *focus* grupului în investigaţia socială.

Un bilanţ al celor aproximativ cincizeci de ani de la prima prezentare a tehnicii *focus* grupurilor relevă că această tehnică a fost utilizată în domenii variate (ştiinţele comunicării, ştiinţele educaţiei, ştiinţe politice, sănătate publică şi în mod deosebit în studiile de marketing) şi în multiple arii ale sociologiei (sociologia medicală, politică, a devianţei, a vârstelor, a muncii etc.). David L. Morgan (1996) consideră că *focus* grupul îşi găseşte o aplicabilitate specială în planificarea familiei şi în studiile privind îmbolnăvirile cu HIV/SIDA.

Focus grupurile sunt utilizate cel mai adesea în conexiune cu alte metode şi tehnici, în special cu ancheta pe bază de chestionar şi cu interviurile individuale. Strategia combinării *focus* grupurilor cu ancheta are avantajul de a identifica tipurile de experienţe, pentru ca apoi să se treacă la anchetarea unui număr mare de persoane. În felul acesta, cercetarea calitativă se îmbină cu cea cantitativă. David L. Morgan (1993) a arătat că sunt posibile patru moduri de combinare a metodelor cantitative cu cele calitative:

1) Prima modalitate de combinare constă din efectuarea mai întâi a unui *focus* grup pentru a identifica problemele şi întrebările care să fie incluse apoi într-un chestionar de anchetă.

2) Cel de-al doilea tip de combinare este caracteristic studiilor în care *focus* grupurile reprezintă modalitatea de studiu principală, iar ancheta sociologică serveşte pentru stabilirea procedeelor de alcătuire a grupurilor (a segmentelor de populaţie) şi pentru determinarea problemelor de analiză mai detaliată în discuţiile de grup în profunzime.

3) A treia modalitate de combinare rezultă din asociere anchetei sociologice, ca metodă principală, cu *focus* grupurile, care oferă cercetătorului sugestii pentru interpretarea datelor culese.

4) Cea de-a patra modalitate combinatorie decurge din utilizarea *focus* grupului, ca metodă principală, şi a anchetei sociologice, ca metodă ajutătoare, în scopul verificării relevanţei problemelor fixate de cercetător pentru discuţiile de grup.

Din punct de vedere metodologic, în legătură cu *focus* grupurile se discută despre avantajele standardizării. Robert K. Merton, Marjorie Fiske şi P.L. Kendall (1956/1990) au atras atenţia asupra *erorii aderării la întrebări fixe*, dar *standardizarea* asigură comparabilitatea *focus* grupurilor când se urmăreşte evidenţierea diferenţelor dintre răspunsurile diferitelor categorii de participanţi. În majoritatea *focus* grupurilor standardizarea este mai mult sau mai puţin prezentă. Se pune însă problema combinării standardizării cu *designul emergenţei focus* grupurilor. David L. Morgan (1996) descrie două tipuri de combinări: a) strategia trecerii de la slab standardizat la puternic standardizat; b) strategia utilizării la început a aceloraşi întrebări (standardizare) şi apoi a întrebărilor specifice grupului (*designul* emergenţei).

O altă problemă îndelung discutată este cea a eşantionării. Cel mai adesea se procedează la *segmentarea* populaţiei după anumite caracteristici, în funcţie de obiectivul cercetării. De exemplu, dacă se studiază planificarea familială, se iau în considerare variabilele sex, vârstă, *status* marital, utilizarea mijloacelor contraceptive, *statusul* socio-economic, aria geografică, nivelul de şcolaritate. Sunt construite grupuri omogene pentru fiecare segment de populaţie, ca în studiile de marketing. Se apreciază că segmentarea are avantajul de a asigura, pe de o parte, compararea răspunsurilor şi, pe de altă parte, de a crea climatul propice discuţiilor în condiţiile în care participanţii la *focus* grup sunt similari. S-a constatat că participanţii discută mai deschis, din punctul de vedere al sexului, în grupurile omogene decât în grupurile mixte. La fel se întâmplă şi în cazul grupurilor omogene în ceea ce priveşte rasa sau clasa socială. Strategia segmentării duce însă la multiplicarea numărului de grupuri intervievate, ceea ce ridică simţitor costul investigaţiei.

Numărul grupurilor construite pentru a fi intervievate în profunzime variază, de regulă, între patru şi şase. Ca o excepţie se citează cercetarea condusă de E. Folch-Lyon (1981) privind planificarea familială în Mexic, în care s-au organizat 44 de *focus* grupuri, sau cea despre riscurile de îmbolnăvire cu HIV, organizată de J. Kitzinger (1994) pe 52 de grupuri. Reducerea la patru, cinci *focus* grupuri pentru cele mai multe teme de cercetare este justificată de fenomenul

saturației. După primele *focus* grupuri, cercetătorul poate ajunge la concluzia că răspunsurile se repetă și că un nou *focus* grup nu ar mai aduce nimic în plus.

Și în legătură cu *focus* grupurile se pune problema *structurării*, care vizează două aspecte: a) controlul moderatorului asupra respectării topicii cercetării (urmărirea problemelor în discuție); b) controlul exercitat de către moderator în ceea ce privește interacțiunile dintre membrii grupurilor. În ambele situații, așa cum remarca David L. Morgan (1996, 145), gradul implicării moderatorului reprezintă un aspect important. Factorul-cheie al structurării *focus* grupurilor îl constituie numărul problemelor urmărite: cu cât numărul lor este mai mare, cu atât gradul de structurare a *focus* grupului este mai ridicat. Se acceptă că *focus* grupurile nu ar trebui să cuprindă, fiecare, mai mult de cinci probleme. În cercetările de marketing numărul problemelor este mai mare, astfel că moderatorul se implică mai mult, iar *focus* grupul este mai puternic structurat. Cercetărilor sociologice le sunt proprii *focus* grupurile mai slab structurate.

În fine, specialiștii dezbat și problema *volumului grupurilor*. Unii metodologi apreciază că în grupurile mai reduse ca volum participanții se implică mai mult, își manifestă mai liber opiniile și emoțiile decât în grupurile mai numeroase. În plus, în grupurile de șase, opt persoane moderatorul se poate implica mai mult, în sensul stimulării interacțiunii dintre participanți.

Avantajele și dezavantajele utilizării *focus* grupurilor sunt relevate de către mulți autori. Richard A. Krueger (1988) le enumeră (Tabelul 7.3).

Tabelul 7.3. *Avantajele și dezavantajele tehnicii focus grupurilor* (după R.A. Krueger, 1988)

Avantaje	*Dezavantaje*
1. Cuprinde date din viața reală în mediul social concret.	1 Asigură cercetătorului un control mai redus, în comparație cu interviurile individuale.
2. Este flexibilă.	2. Datele sunt dificil de analizat.
3. Are o înaltă validitate.	3. Solicită cercetătorului abilități speciale.
4. Produce rezultate rapid.	4. Diferențele dintre grupuri pot fi distorsionate.
5. Costurile sunt reduse.	5. Organizarea grupurilor este dificilă.
	6. Discuțiile trebuie să fie conduse într-o atmosferă care să încurajeze interacțiunea.

Pentru înțelegerea „punctelor tari" și a „punctelor slabe" ale tehnicii *focus* grupurilor, trebuie să comparăm această modalitate de studiu cu alte tehnici și metode sociologice. S-a remarcat că, în comparație cu *focus* grupruile, interviurile individuale pot genera mai multe idei (E.F. Fern, 1982), că anchetele sociologice asigură o mai bună cunoaștere a atitudinilor și experiențelor populației (V.M. Ward *et al.*, 1992). Pe de altă parte, unii cercetători – de exemplu, David L. Morgan și Richard A. Krueger (1993) – au atras atenția că rezultatele *focus* grupurilor nu rezultă din însumarea opiniilor individuale, ci din interacțiunea (sinergia) grupului. Acest fenomen a fost numit „efect de grup" (M.A. Carey, 1994). S-a constatat că în ședințele de *focus* grup se produce o anumită „polarizare" a grupului, adică participanții adoptă poziții mai accentuat pozitive sau negative față de problemele puse în discuție (S. Sussman *et al.*, 1991). Deși efectul de polarizare este mic (explică patru la sută din varianța schimbării atitudinale), el poate fi semnificativ în analiza rezultatelor. Nu trebuie ignorat. Un punct slab al tehnicii *focus* grupurilor

se dezvăluie în abordarea „problemelor sensibile" (comportament sexual, relații interetnice sau interrasiale). Totuși, numeroși cercetători (R.L. Jarrett, 1994; M.J. Hoppe *et al.*, 1995; D. Hughes și K. DuMont, 1993; J. Kitzinger, 1994, R.A. Zeller, 1993) au utilizat cu succes *focus* grupurile în cercetarea unor astfel de probleme sensibile.

Așa cum opina David L. Morgan, nu toate întrebările ridicate de tehnica *focus* grupurilor și-au găsit până în prezent un răspuns clar. De exemplu, se așteaptă ca aplicarea *analizei discursului* să lămurească influența interacțiunii dintre moderator și grup sau utilizarea anchetei postexperiment să conducă la înțelegerea mai exactă a proceselor din cadrul grupurilor. De asemenea, eforturile specialiștilor se concentrează asupra specificului utilizării *focus* grupurilor în scopul producerii de cunoștințe și în scopuri educative, de activizare cetățenească etc.

Intervievarea copiilor. Interviurile pot fi făcute cu adulți, cu tineri sau copii. Pot fi intervievate personalități ale vieții politice și culturale, specialiști din diferite domenii, persoane fără funcții oficiale și chiar persoane defavorizate. De fiecare dată diferențele dintre statusurile socio-profesionale ale cercetătorului și ale celor intervievați ridică probleme în ordinea obținerii interviului, desfășurării lui și valorificării informațiilor.

În literatura de specialitate recentă se atrage atenția asupra *intervievării copiilor*, care pune următoarele probleme: vocabularul limitat al copiilor, specificul relației adult-copil și dificultatea copiilor de a înțelege „situația de interviu" (K.D. Bailey, 1982, 203). În perioada antepreșcolară (1-3 ani) copilul întâmpină dificultăți de înțelegere a limbajului, deși cerința subiectivă a comunicării verbale este constituită la 16 luni. La vârsta de un an copilul poate pronunța circa o sută de cuvinte, alcătuind propoziții de 2-3 cuvinte. Este evident că în această fază a dezvoltării comunicării nu se pune problema utilizării interviului pentru investigarea lumii subiective a copilului. Abia în perioada preșcolară (3-6 ani), date fiind progresele în dezvoltarea comunicării verbale, s-a încercat realizarea unor interviuri cu copiii (la 3 ani vocabularul mediu numără 2 000 de cuvinte).

Dificultatea realizării interviurilor cu preșcolarii și cu școlarii mici nu rezidă numai în vocabularul limitat al acestora, ci și în specificul relației adult-copil. La vârstele mici, copiii îi percep pe adulți ca pe propriii lor profesori sau părinți de la care învață ce este bine și ce este rău, cum să răspundă la anumite întrebări ș.a.m.d. În situația de interviu le este greu să înțeleagă de ce adulții, care „le știu pe toate", îi întreabă pe ei „ce și cum". Apoi – atrage atenția Kenneth D. Bailey (1982) – copiii sunt mai sugestionabili decât adulții: formularea întrebărilor, intonația, mimica pot influența puternic răspunsurile. Anumite caracteristici ale stadiului lor de dezvoltare psihică, precum „domnia concretului", asigură insinuarea elementelor sugestive în procesul cunoașterii. Pe de altă parte, imaginația copiilor este necontrolată: adesea, distincția dintre realitate și vis, dintre ceea ce s-a întâmplat efectiv și ceea ce ar fi dorit să se întâmple ridică bariere serioase în interpretarea interviurilor. În plus, relația adult-copil trebuie să ia în considerare stadiile raporturilor dintre sexe. La vârsta de 7-12 ani băieții manifestă o anumită aversiune față de fete. De aceea se recomandă ca interviurile cu școlarii mici să fie făcute de către persoane de același sex.

În interviurile cu copiii trebuie creată o astfel de situație care să-i ajute să înțeleagă ce se așteaptă de la ei. Leon Yarrow (1960) recomandă utilizarea jocului cu păpuși pentru studiul prejudecăților rasiale la preșcolari. Preșcolarilor li se arată diferite păpuși sau desene înfățișând persoane aparținând raselor albă sau neagră și sunt întrebați: *Cu cine vrei să te joci?* La vârsta

şcolarului mic pot fi utilizate povestiri sau fraze ce urmează a fi completate. De asemenea, pot fi folosite şi metode de proiecţie (de exemplu, testele Rorschach, TAT şi altele).

Interviurile cu elitele. În manualele universitare standard nu se discută despre această categorie de interviuri. Lucrarea lui Michel Pinçon şi Monique Pinçon-Charlot *Călătorie în marea burghezie* (1997/2003), în care este sintetizată experienţa dobândită în zece ani de cercetare asupra familiilor bogate de aristocraţi şi de vechi burghezi din Franţa, m-a convins de utilitatea prezentării specificului şi dificultăţilor intervievării persoanelor din clasa dominantă, aparţinând înaltei societăţi, marii burghezii sau aristocraţiei. Am preferat termenul de „elite" celui de „clasă dominantă", utilizat de cei doi directori de studii de la Centrul Naţional pentru Cercetare Sociologică din Paris, înţelegând prin elite persoanele care au capital economic, social, cultural, politic, simbolic, precum şi capacitatea de a-l reconverti (Mihai Dinu Gheorghiu, 2002), sau, în sens general, categoria socială formată din indivizii cu cea mai mare reputaţie din ramura lor de activitate (marii savanţi, artişti, sportivi, oameni politici, reprezentanţii de vârf ai armatei şi ai cercurilor economice) şi, în sens restrâns, clasa celor care exercită funcţii de conducere: elitele guvernamentale şi elitele neguvernamentale (Vilfredo Pareto, 1916). Aşa cum spunea Raymond Aron (1967), „Elita este constituită din cei care merită note bune la competiţia vieţii sociale sau trag numere câştigătoare la loteria existenţei sociale". Am abordat raportul mase/elite în lucrarea *Opinia publică. Gândesc masele* despre ce *şi* cum *vor elitele?* (Chelcea, 2002). În cele ce urmează mă voi mărgini la relevarea particularităţilor intervievării elitelor, cu referire la contextul tranziţiei postdecembriste din România.

Mai întâi, suntem datori cu o observaţie: cercetarea sociologică de teren a debutat cu anchetele asupra sărăciei în cartierele muncitoreşti din Londra secolului al XIX-lea. Nimeni nu se îndoieşte nici astăzi de oportunitatea studierii muncii şi vieţii celor mulţi şi defavorizaţi. Este vocaţia sociologiei de a scoate la lumină „ascunsul" sau – cum spunea Gaston Bachelard – „inevitabil ascunsul şi mai ales ceea ce dominanţii nu prea doresc să fie dezvăluit" (*apud* M. Pinçon şi M. Pinçon-Charlot, 1997/2003, 154). Nu constituie din partea sociologilor o „trădare a profesiei" să studieze cartierele selecte, cu vile de lux şi oameni „putred de bogaţi"? De ce sunt atât de rare studiile privind mediile sociale privilegiate? Motivele sunt numeroase. În primul rând – remarcă Michel Pinçon şi Monique Pinçon-Charlot (1997/2003, 83) –, sociologii fac cercetări finanţate de instituţiile publice, iar finanţatorii sunt prea puţin interesaţi de cunoaşterea ştiinţifică a claselor care nu pun probleme sociale, cum ar fi şomajul, emigrarea clandestină, asigurările sociale etc. Acest lucru este evident. Mai subtilă mi se pare argumentaţia privind *disimetria poziţiilor sociale.*

Proveniţi din clasele mijlocii sau populare şi ocupând o situaţie socială mijlocie, sau născuţi în societatea bună, dar găsindu-se în mod obiectiv în poziţie de declin, sociologii nu se simt niciodată bine înfruntând o lume socială pe care o ignoră sau despre care, separându-se, ştiu prea bine că le este socialmente superioară. Lucrând într-un mediu popular sau de mijloc, sociologul se bucură de o relaţie ce-l favorizează. În situaţia de anchetă el este în poziţie dominantă, chiar dacă strategiile de interacţiune pot să repună provizoriu în cauză acest echilibru. Lucrurile se derulează altfel atunci când este vorba de a înfrunta în timpul interviului sau în timpul lucrului pe teren agenţi bine înzestraţi cu capital sub toate formele sale, chiar sub formă culturală, agenţi bogaţi în capital simbolic, adică maniere şi cunoştinţe capabile de a pune în evidenţă, de a face indubitabilă legitimitatea poziţiei ocupate (M. Pinçon şi M. Pinçon-Charlot, 1997/2003, 84).

Cele spuse despre proveniența și situația socială a sociologilor francezi este revelatoare și în legătură cu sociologii din România. Și la noi cei mai mulți cercetători ai vieții sociale provin din familii modeste de profesori sau învățători, de muncitori sau funcționari mărunți. Lumea celor bogați le este, în cele mai multe cazuri, străină, inaccesibilă. Mai degrabă ajungi să faci anchete sociologice în cartierele mărginașe ale Bucureștiului decât în cartierul Primăverii sau Cotroceni. Totuși, „înalta societate" există, și pentru înțelegerea mai completă a vieții sociale ar merita efortul de a-i investiga și pe cei din clasa dominantă: cum își reprezintă lumea în care trăiesc? Cum și-au dobândit capitalul sub toate formele? Cred într-o lume dreaptă? Ce gândesc despre inegalitatea socială? Cum se raportează la mase? Ar fi și acestea teme de studiu, ce își așteaptă cercetătorii competenți și îndrăzneți, așa cum sunt Pierre Bourdieu, cu a sa *La Distinction. Critique sociale du jugement* (Paris, Minuit, 1979), sau Michel Pinçon și Monique Pinçon-Charlot, care au produs lucrări despre marii burghezi și aristocrați (*Dans les beaux quartiers*, 1989; *Quartiers bourgeois, quartiers d'affaires*, 1992; *Grandes fortunes. Dynasties familiales et formes de richesse en France*, 1996).

Din lucrarea lui Michel Pinçon și Monique Pinçon-Charlot *Călătorie în marea burghezie* (1997/2003, 19 *sqq*) se desprind câteva reguli privind realizarea interviurilor cu elitele, pe care le-am sintetizat după cum urmează:

1) Pentru ca interviul să fie acordat, este indispensabilă recomandarea personală din partea unei familii prietene din clasa privilegiată.

2) La prezentare, sociologul trebuie să adopte o atitudine de deferență.

3) Este necesar să se declare de la început originea socială și itinerarul profesional ale sociologului.

4) Prezentarea cercetării și a finalității acesteia.

5) Tactul și controlul lexicului sunt decisive pentru realizarea interviului.

6) Se impune să se arate bunăvoință și respect pentru manierele celuilalt, prin ținuta vestimentară și prin întreg *hexis*-ul corporal ale cercetătorului.

7) Sociologul trebuie să-și exprime acordul cu cele relatate de persoana intervievată (cel puțin în prima etapă a derulării convorbirii).

8) Fără slugărnicie, sociologul cercetător va adopta o vestimentație care să exprime respectul pentru uzanțele persoanelor din înalta societate.

9) Luarea în considerare a posibilității ca din anchetator cercetătorul să devină persoană chestionată.

10) Conștientizarea faptului că, de cele mai multe ori, elitele dau dovadă de dezinvoltură discursivă, dat fiind faptul că au învățat să-și stăpânească emoțiile și să-și controleze vorbele.

11) Trebuie manifestată prudență în legătură cu nivelul și modul de acumulare a averii.

Interviurile telefonice. Interviurile se clasifică, după modalitatea de comunicare, în *interviuri face-to-face* (directe, personale) și *interviuri prin telefon*. Iată care este, după Therese L. Baker (1988, 180), specificul interviului prin telefon. Unii cercetători (W.R. Klecka și A.J. Tuchfarber, 1978) consideră că în deceniul opt al secolului nostru s-a produs o *minirevoluție* în cercetarea socială din SUA: „copilul vitreg" al anchetelor sociologice – cum considera Don A. Dillman (1978) interviul telefonic – a devenit „copilul favorit" al acestora. Două sunt cauzele care au declanșat această schimbare radicală. În primul rând, creșterea spectaculoasă a numărului posturilor telefonice (în 1958, aproximativ 72% din populația SUA avea acces la un post telefonic, iar în 1976,

aproximativ 93%. Se prevedea ca în 1982 ponderea populaţiei cu acces la telefon să fie de 98%). În al doilea rând, interviul telefonic a cucerit un loc privilegiat ca procedeu de investigare datorită punerii la punct a unui sistem de eşantionare adecvat: *Random digit dialing* (*RDD*).

În cele mai multe ţări, între care şi România, dotarea limitată cu posturi telefonice nu permite efectuarea unor anchete prin telefon reprezentative. La începutul lunii iunie 2002, în ţara noastră funcţionau circa patru milioane de posturi telefonice, ceea ce ar însemna că mai puţin de jumătate din populaţia de peste 18 ani are acces la telefon. Repartiţia posturilor telefonice în mediul rural este mult mai scăzută decât în mediul urban. Totuşi, pentru anumite categorii de populaţie şi pentru anumite centre urbane, cu valoare experimentală se poate apela la interviul telefonic. În perspectivă se vor crea, probabil, condiţii pentru efectuarea de anchete telefonice reprezentative şi în ţara noastră. Până atunci, pentru a apela eficient la interviul telefonic va trebui să stabilim: care este proporţia persoanelor cu acces la un telefon? Ce categorii sociale au într-o mai mare măsură posturi telefonice acasă? Cine sunt cei ce nu au acces la telefon?

Selectarea eşantionului pentru anchetele prin interviu telefonic prezintă anumite particularităţi în comparaţie cu eşantionarea populaţiei pentru anchetele „clasice". Este vorba de o eşantionare a numerelor de telefon şi apoi de selectarea persoanelor care au acces la respectivele posturi telefonice în vederea intervievării lor. Iniţial, s-au folosit pentru eşantionare cărţile de telefon. S-a constatat însă că acestea nu reprezintă o bună bază de eşantionare: multe telefoane particulare nu apar în cărţile de telefon, numerele de telefon se schimbă, astfel că se face greu distincţie între numerele de telefon de la serviciu şi de la domiciliu. Date fiind aceste neajunsuri, s-a propus utilizarea sistemului RDD pentru eşantionarea numerelor de telefon. Sunt selectate mai întâi zonele geografice, în urma stratificării lor după anumite criterii. Fiecare zonă are un anumit prefix. Se face apoi selecţia aleatorie a numerelor de telefon şi a persoanelor, pe baza tabelelor de selecţie proiectate de Leslie Kish (1949). Dacă numărul de telefon selectat aleatoriu (de exemplu, 1234567) corespunde unei gospodării în care locuieşte o familie formată din trei persoane, atunci se urmăreşte în tabelul de selecţie pe rândul al treilea (nr. membrilor familiei) la intersecţia cu coloana a şaptea (ultima cifră a numărului de telefon) şi se determină persoana cu care va trebui făcut interviul (cea de-a treia persoană din familie, în ordinea descrescătoare a vârstei). Această modalitate de selecţie presupune ca operatorul de interviuri telefonice să se intereseze: câte persoane locuiesc la adresa unde este instalat telefonul? Câte au vârsta de peste 18 ani? Care este persoana cea mai în vârstă din familie? Apoi următoarea? ş.a.m.d. Aceste date vor fi înscrise într-un tabel (Tabelul 7.3) O dată identificată persoana cu care se va face interviul, aceasta va trebui chemată la telefon sau vor trebui fixate data şi ora la care ar putea fi intervievată telefonic (Tabelul 7.4).

Tabelul 7.4. *Tabel cu membrii familiei*

Nr.	*Numele şi prenumele*	*Vârsta*
1.		
2.		
3.		
4.		
5.		
6.		

Tabelul 7.5. *Tabel pentru selecţia membrilor familiei*

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
2	1	1	2	2	2	1	1	2	1	2
3	3	2	2	1	2	2	3	1	1	3
4	1	4	2	3	3	2	1	4	2	4
5	5	2	1	1	3	2	4	3	5	4
6	1	6	2	6	4	5	3	2	4	5

Desfăşurarea interviului telefonic are unele particularităţi în raport cu interviul *face-to-face*. Dacă în intervalul *face-to-face* primul contact cu persoana selecţionată în eşantion este de natură vizuală (de aici cerinţa ca operatorul de interviu să fie o persoană cu un fizic plăcut), în interviul telefonic prima impresie se bazează pe caracteristicile vocale ale operatorului (timbru, intensitate, claritate, lungimea pauzelor dintre cuvinte etc.). Decurg de aici cerinţe specifice pentru alegerea şi formarea operatorilor de interviu. Aceştia vor trebui să se asigure că persoanele aflate la celălalt capăt al firului telefonic au înţeles întrebările, că doresc să continue conversaţia. Vor fi frecvente întrebările de genul: *Alo, mă auziţi?*; *S-a înţeles?*; *Este clar?*; *Pot continua?*

Este de la sine înţeles că în interviurile telefonice nu pot fi utilizate materiale grafice (fotografii, planşe etc.). Interviul va trebui astfel condus încât să suplinească lipsa acestui material ajutător. În ceea ce priveşte ordinea întrebărilor, J.H. Frey (1983) recomandă ca, spre deosebire de chestionar, în cazul interviului telefonic de la început să se pună întrebări legate direct de problema cercetată, întrebările fundamentale plasându-le spre sfârşitul interviului.

Interviul telefonic a dobândit o largă utilizare în cercetările sociologice în special din SUA şi datorită perfecţionărilor tehnice. Interviul telefonic asistat de calculator (*Computer-asisted telephone interviewing – CATI*) reduce nu numai timpul total al anchetelor sociologice, dar şi erorile, eliminându-se operaţiile de notare în scris a răspunsurilor, codificarea de către operatorul de anchetă, transferul codurilor pe discul calculatorului electronic. În sistemul CATI, computerul generează numerele de telefon eşantionate, afişează pe un terminal întrebările în succesiunea lor, răspunsurile fiind introduse direct în memoria calculatorului. Astfel se elimină consemnarea şi codificarea manuală a răspunsurilor.

Kenneth D. Bailey (1982) menţionează ca avantaje şi anonimatul asigurat de intervievarea telefonică, precum şi flexibilitatea acestui procedeu (comparativ cu chestionarul poştal, de exemplu).

Dezavantajele interviului telefonic rezultă din ineditul situaţiei: mulţi consideră intenţia de intervievare telefonică drept o farsă şi, ca atare, refuză convorbirea. Credem că anchetele telefonice ar trebui precedate de o campanie publicitară, pentru ca populaţia să afle despre o asemenea modalitate de cunoaştere ştiinţifică a opiniilor şi atitudinilor şi să accepte includerea în eşantion ca pe un lucru firesc.

Chiar şi în ţările cu o îndelungată practică a anchetelor telefonice se pune – ca un dezavantaj – problema motivaţiei mai reduse a persoanelor, comparativ cu interviul *face-to-face*. Tocmai datorită motivaţiei scăzute, a refuzului frecvent de a participa la interviu şi a întreruperii convorbirilor, volumul numerelor de telefon eşantionate (*RDD*) trebuie să fie de aproximativ cinci ori mai mare decât cel proiectat.

Un alt dezavantaj major al interviului telefonic este legat de imposibilitatea cercetătorului de a controla situaţia în care se desfăşoară convorbirea. Nu există siguranţa că răspund chiar persoanele selecţionate în eşantion, nu pot fi înregistrate comportamentele nonverbale, nici condiţiile fizice şi psihologice în care se derulează convorbirea telefonică.

Despre valoarea de ansamblu a interviului telefonic, Robert M. Groves şi Robert L. Kahn (1979) spun că răspunsurile obţinute sunt aproape identice cu cele recoltate cu ajutorul interviului *face-to-face*. Alţi cercetători semnalează, totuşi, unele mici diferenţe: în interviurile telefonice apar mai multe omisiuni în datele despre venitul familiei, mai multe răspunsuri contradictorii, iar stilul răspunsurilor este diferit de cel al răspunsurilor la interviurile *face-to-face*.

Rapiditatea în efectuarea anchetei, costul redus şi facilitatea controlului asupra operatorilor de interviu au condus la concluzia că este preferabil interviul telefonic celui *face-to-face,* chiar în studierea comportamentului sexual într-o anchetă desfăşurată în Franţa (septembrie 1991 – februarie 1992) sub conducerea lui Michel Bozon şi Henri Leridon. Anterior deciziei s-au comparat răspunsurile obţinute prin interviul telefonic cu cele recoltate prin vizită la domiciliul şi interviu *face-to-face* sau autoadministrat (câte 400 de persoane pentru fiecare tip de interviu). Au fost preferate interviurile telefonice, precedate de o scrisoare prin care se anunţa scopul anchetei.

În fine, interviurile pot fi clasificate şi după funcţia pe care o au în cadrul cercetării: *interviul de explorare* se deosebeşte, prin structura sa, de interviul utilizat ca *modalitate principală* de obţinere a datelor de cercetare sau de interviul practicat cu scopul *completării* sau *verificării* informaţiilor recoltate cu ajutorul altor metode şi tehnici de investigare. Interviul de explorare, utilizat în prima fază a cercetării, este mai puţin structurat, uneori este nondirectiv, urmărind identificarea unor teme care să fie cercetate apoi în profunzime prin intermediul chestionarului, de exemplu. Aşa au procedat, de pildă, cercetătorii de la *Universitatea din California* în studiul factorilor psihici ai adaptării în îmbolnăvirile de cancer (Taylor *et al.*, 1984). Un număr de 179 de paciente cu cancer de sân au fost intervievate la domiciliu, după ce telefonic se obţinuse acordul lor de a participa la anchetă. Interviul, cuprinzând întrebări închise, dura între 1,30 şi 2 ore. Se începea cu întrebări de identificare (vârsta, statusul marital etc.), urmând apoi o serie de întrebări vizând experienţa subiectivă a îmbolnăvirilor de cancer (când au fost detectate primele simptome, când s-a făcut intervenţia chirurgicală ş.a.m.d.). Interviul continua concentrându-se asupra atribuirii şi controlului îmbolnăvirii de cancer, în condiţiile în care nu se cunosc toate cauzele care conduc la îmbolnăvirea de cancer, au anumite bănuieli, propuneri sau chiar teorii privind etiologia acestei maladii. Printr-o întrebare deschisă, persoana intervievată era solicitată să arate care este propria sa părere în legătură cu aceasta. Dacă persoana intervievată atribuia responsabilitatea îmbolnăvirii de cancer unuia din următorii patru factori: ei însăşi, altor persoane, mediului înconjurător, întâmplării, era rugată să facă alegerea forţată, indicând doar unul dintre aceştia. Alte întrebări vizau reprezentarea pacientelor despre controlul pe care simt că îl au asupra evoluţiei maladiei, schimbările din viaţa de familie şi din muncă produse de îmbolnăvire. În finalul interviului pacientele erau invitate să aprecieze, pe o scală cu cinci trepte, dacă schimbarea din viaţa lor este pozitivă sau negativă (1 = foarte negativă şi 5 = foarte pozitivă).

Pe baza concluziilor interviului astfel realizat, s-a elaborat un chestionar poştal (rata răspunsurilor a fost de 90%) în care au fost incluse întrebări privind: viaţa sexuală a pacientelor, afilierea lor religioasă, precum şi o serie de itemi din diferite scale de determinare a „locului controlului" şi a nivelului de „adaptare maritală".

În cercetarea schimbărilor din comportamentul ritual în procesul de industrializare şi urbanizare am utilizat, ca principală modalitate de investigare, interviul *face-to-face* cu „informatori

autorizați". Bătrânii satului erau rugați să relateze despre obiceiurile și credințele legate de naștere, botez, căsătorie, moarte. Apoi, pe baza *Planului pentru cercetarea obiceiurilor și ceremoniilor*, elaborat de Constantin Brăiloiu și Henri H. Stahl, din *Îndrumări pentru monografiile sociologice* (D. Gusti, 1940), am formulat întrebări specifice: Cum se aleg nașii? Cine îi vestește? Ce daruri îi aduc? Când vin să vadă copilul întâia oară? Cu ce daruri vin? Când hotărăsc ziua botezului? etc.

Aplicații ale logicii interogative în anchetele prin interviu

Perfecționarea metodologiei anchetelor presupune, dincolo de mărimea gradului de reprezentativitate a eșantioanelor, sporirea rigurozității construirii ghidurilor de interviu și a chestionarelor utilizate. Acest lucru poate fi realizat prin aplicarea principiilor logicii interogative sau a eroteticii (gr. *erotema*, întrebare) la proiectarea și desfășurarea anchetelor.

Din evantaiul larg al funcțiilor logicii interogative – sistematic prezentate de Constantin Grecu (1982) – reținem atenția în vederea aplicării lor în anchetele sociologice: semantica erotetică (analiza semnificației *conținutului logic* al presupozițiilor interogative), clasificarea presupozițiilor interogative și a raporturilor dintre întrebare și răspuns, precum și paralogismele (analiza erorilor presupozițiilor interogative) și programatica erotetică (considerarea atitudinilor persoanelor intervievate). Fără îndoială că și sintactica erotetică, prin preocuparea pentru formalizarea limbajelor interogative, poate contribui la optimizarea interviului de cercetare.

În anchetele sociologice, semantica erotetică operează atât la nivelul stabilirii problemelor de studiu și a ipotezelor, cât și în planul formulării întrebărilor din structura chestionarelor și interviurilor. De altfel, cercetarea științifică nu reprezintă altceva decât căutarea răspunsurilor adecvate la întrebările mereu mai profunde și mai nuanțate ale științei.

În logica interogativă se subliniază faptul că în orice întrebare există *o anumită cunoaștere*, accentul căzând însă pe ceea ce nu se cunoaște încă. Din acest punct de vedere, întrebările pe care ni le punem când proiectăm o cercetare de teren reflectă nivelul la care a ajuns cunoașterea în respectivul domeniu.

Logica interogativă, analizând raportul dintre întrebare și răspuns (ca enunț care ar satisface cererea de informații dacă ar fi adevărat), ajută la verificarea legăturii dintre *indicat* și *indicator*. La întrebările închise (cu răspunsuri prestabilite) este obligatorie includerea între variantele de răspuns și a unui enunț cu funcție de *răspuns direct*. În același mod, logica interogativă intervine în analiza răspunsurilor la întrebările deschise, la care persoanele intervievate formulează ele însele răspunsul. În astfel de situații, când apar *răspunsuri indirecte* (care nu satisfac exact cererea de informație) sau *răspunsuri parțiale* (care necesită explicații suplimentare), se pune problema interpretării acestor întrebări ca adevărate sau false și deci problema atribuirii sau nonatribuirii *indicatorului* pentru respectivul *indicat*. Răspunsurile indirecte satisfac într-o măsură mai mare decât răspunsurile parțiale exigențele anchetelor sociologice, dat fiind faptul că acestea din urmă nu au decât funcția de a exclude unele răspunsuri false, fără a indica răspunsul adevărat. Un domeniu al logicii interogative de cel mai mare interes pentru investigația sociologică, în general, și pentru anchetele pe bază de interviu, în special, îl reprezintă *analiza presupozițiilor*. Deoarece fiecare întrebare conține cunoștințe anterioare, K. Adjukiewicz (1976) propune distincția între „dat-ul întrebării" și „necunoscuta întrebării".

Jaakko Hintikka (1976) aprecia presupoziția ca fiind rezultatul omiterii lui „eu știu că" din dezideratul unei întrebări. Înțelese astfel, presupozițiile apar ca premise necesare, dar nu și

suficiente pentru ca întrebarea să aibă sens, adică un răspuns adevărat. Deci, în pregătirea interviului trebuie să examinăm toate presupoziţiile şi să stabilim valoarea lor de adevăr, ştiut fiind că de adevărul presupoziţiilor depinde validitatea presupoziţiilor interogative. Analiza presupoziţiilor ajută şi la formularea corectă a întrebărilor. Conform distincţiei propuse de Petre Botezatu (1980), există *presupoziţii principale* şi *presupoziţii secundare*. Adevărul presupoziţiei principale validează întrebarea, iar falsitatea presupoziţiilor secundare o invalidează.

În fine, prin depistarea *paralogismelor erotetice*, logica interogativă serveşte direct la eliminarea erorilor în formularea întrebărilor. În capitolul despre chestionar ne-am referit la regulile de formulare a întrebărilor. Ne rezumăm acum să semnalăm, în perspectiva logicii interogative, unele din cele mai frecvente paralogisme întâlnite în anchetele pe bază de chestionar sau interviu. *Imprecizia* întrebărilor face inutil efortul desfăşurării anchetei. De asemenea, caracterul *ambiguu* al cuvintelor din întrebări. *Sofismul întrebărilor multiple* apare mai des decât ne-am fi aşteptat. *Pragmatica erotetică* atrage atenţia asupra condiţiilor psihologice necesare în desfăşurarea oricărui interviu de cercetare.

Desfăşurarea interviurilor de cercetare

În funcţie de tipul de interviu, modul de desfăşurare a convorbirii dintre operatorul de anchetă şi persoana intervievată prezintă anumite particularităţi: într-un fel va decurge interviul telefonic şi într-un mod diferit interviul *face-to-face*, iar acesta din urmă nu se va realiza identic în cazul unui interviu nondirectiv şi în cel al unui interviu pe bază de chestionar cu întrebări închise. Vom prezenta în continuare câteva reguli generale de desfăşurare a interviurilor de cercetare, marcând momentele principale ale derulării oricărei convorbiri sociologice, dat fiind faptul că în capitolul despre chestionar am prezentat mai detaliat exigenţele aplicării chestionarului de către operatorii de anchetă.

Invocând celebra lucrare *Management and the Worker* de F.J. Roethlisberger şi W.J. Dickson (1943), Alain Blanchet *et al.* (1985) formulează următoarele principii generale ale aplicării interviului nondirectiv:

1) tot ce au spus persoanele intervievate trebuie tratat ca elemente inseparabile de contextul discursiv şi situaţional; trebuie să se acorde atenţie atât conţinutului manifest, cât şi celui latent; de asemenea, cercetătorul nu trebuie să considere că tot ceea ce declară persoanele intervievate se plasează la acelaşi nivel psihologic;

2) cercetătorul va acorda atenţie nu numai la ceea ce au spus persoanele, dar şi la ceea ce nu au spus sau nu pot spune fără ajutorul lui;

3) ceea ce declară oamenii într-un interviu nu sunt decât indicatori, pe baza cărora cercetătorul va trebui să identifice problemele persoanelor intervievate;

4) se impunea ca cercetătorul să situeze problemele persoanelor intervievate în contextul social al desfăşurării întrevederii.

Aceste principii (reguli) au valabilitate mai largă, nu ghidează doar interviul nondirectiv. Charles F. Cannell şi Robert L. Kahn (1963), prezentând principiile directoare ale interviului, dau răspuns următoarelor probleme: Cum trebuie să se prezinte operatorul de anchetă? Cum se pun întrebările? Cum se obţin răspunsuri complete?

R. Guy Sedlack şi Jay Stanley (1992) tratează distinct luarea contactului cu comunitatea în general şi cu persoana ce urmează a fi intervievată. De modul în care este informată populaţia dintr-o zonă, oraş, comună în legătură cu investigaţia ce urmează a fi realizată depinde cooperarea sau rezistenţa acesteia faţă de studiul propus. Autorii menţionaţi consideră că şeful proiectului de cercetare are obligaţia de a se adresa în scris autorităţilor locale şi poliţiei, anunţându-le intenţia de a intervieva un număr de persoane pentru studiul ce-l întreprinde. Se vor da toate informaţiile necesare pentru lămurirea cât mai deplină a celor în drept: data începerii investigaţiei de teren, durata, scopul, sponsorizarea, instituţia care realizează ancheta prin interviu, modul de valorificare a rezultatelor etc. Personal, consider că scrisoarea premergătoare anchetei ar trebui înmânată direct de către şeful de proiect prefectului, primarului, comandantului poliţiei – poate, şi altor „autorităţi locale" – pentru a se asigura buna desfăşurare a culegerii pe teren a informaţiilor. Contactul cu persoanele din eşantion, după expedierea cu o săptămână înainte a unei scrisori introductive, presupune respectarea unor reguli, dar şi arta de a te face acceptat într-o discuţie cu caracter „artificial".

Prima problemă şi, probabil, cea mai delicată este *prezentarea operatorului de interviu* astfel încât să obţină acordul persoanelor de a fi intervievate. Pentru aceasta, operatorul de interviu trebuie: să explice scopul şi obiectivele cercetării; să descrie metoda prin care respectiva persoană a fost selecţionată în eşantion; să prezinte instituţia sub girul căreia se face ancheta; să asigure interlocutorul de anonimatul anchetei şi de caracterul confidenţial al răspunsurilor.

În *Manualul operatorului de interviu*, editat în 1969 la *Universitatea Michigan*, operatorii de anchetă sunt sfătuiţi ca la prezentare să-şi spună numele şi să arate legitimaţia de serviciu. Li se recomandă, de asemenea, să arate persoanelor selecţionate în eşantion articolele din ziarele şi revistele în care s-au publicat rezultatele studiilor anterioare şi să accentueze faptul că şi concluziile anchetei la care participă respectivele persoane vor vedea lumina tiparului.

Totuşi, nu există procedee infailibile de prezentare a operatorilor de interviu. Experienţa de comunicare interumană, tactul, sensibilitatea faţă de problemele altuia intervin în stabilirea contactului verbal cu persoana ce urmează a fi intervievată. Ca regulă generală, menţionăm că la prezentare operatorul de interviu trebuie să dea toate explicaţiile în legătură cu cercetarea, luând în considerare nivelul de şcolaritate al interlocutorului. Specificarea doar a faptului că este vorba de o cercetare ştiinţifică nu spune nimic unei persoane cu nivel de şcolaritate redus, nu o motivează să participe la interviu.

Adresarea întrebărilor trebuie să urmeze ordinea din chestionar (în cazul interviurilor structurate). Operatorul de interviu va citi cuvânt cu cuvânt fiecare întrebare, dând posibilitatea persoanei intervievate să urmărească pe un alt chestionar formularea întrebărilor şi, eventual, variantele de răspuns. În cazul unor interviuri cu întrebări închise se specifică la ce întrebări se vor citi răspunsurile, la care se vor da liste cu răspunsuri la alegere şi, în fine, când se va aştepta formularea unui răspuns de către însăşi persoana intervievată.

Indicaţiile cuprinse în chestionar servesc operatorului de anchetă pentru ca să pună întrebările astfel încât fiecare dintre ele să aibă aceeaşi valoare ca stimul pentru declanşarea răspunsurilor. Dacă stimulul este prea slab şi nu determină un răspuns, atunci trebuie repetat. Concret: când persoana intervievată nu înţelege întrebarea, operatorul de anchetă va reciti cuvânt cu cuvânt întrebarea. Abia apoi va da explicaţii suplimentare, lămurind sensul cuvintelor şi al întregii întrebări. Astfel, încercăm să obţinem *răspunsuri la toate întrebările şi cât mai complete cu putinţă*. Operatorii de anchetă vor căuta să realizeze o apropiere pozitivă de persoana inter-

vievată, încurajând-o să răspundă cât mai detaliat prin formulări de genul: *Vă rog să-mi vorbiţi mai mult despre...* sau *Am înţeles ce mi-aţi spus, vă rog însă să-mi daţi mai multe amănunte despre...* Pentru clarificarea informaţiilor obţinute operatorul va recapitula cu voce tare declaraţiile interlocutorilor: *Să vedem dacă am înţeles bine. Dumneavoastră aţi spus că...* sau *Aş vrea să citim împreună răspunsurile să vedem dacă am înţeles corect ceea ce aţi spus.*

Desfăşurarea fructuoasă a interviului de cercetare presupune asigurarea unei înţelegeri mutuale între operatorul de interviu şi persoana anchetată. Roger Daval *et al.* (1967) oferă în acest sens o serie de sugestii foarte pertinente. Putem învinge timiditatea persoanelor selecţionate în eşantion prin explicarea detaliată a principiilor anchetei sociologice, insistându-se asupra faptului că la interviurile vizând sondarea opiniilor nu există răspunsuri bune sau rele, că situaţia de interviu nu are nimic de-a face cu situaţia de examen. Suscitarea şi menţinerea atenţiei persoanelor intervievate se realizează şi prin abordarea în cursul convorbirii a unor teme care prezintă interes pentru cei care urmează să răspundă, chiar dacă acestea nu sunt direct legate de problema în studiu. Solicitarea sprijinului din partea persoanelor intervievate conduce la sporirea sentimentului importanţei proprii a celor chestionaţi. Trebuie spus foarte clar că fără ajutorul lor nu poate fi finalizată investigaţia. Subiecţii vor înţelege necesitatea colaborării cu cercetătorii ştiinţifici pentru lămurirea unor probleme de interes general. O astfel de colaborare nu poate fi realizată decât pe baza unor raporturi de egalitate între operatorul de interviu şi cel intervievat.

Autorii menţionaţi sugerează că în desfăşurarea interviurilor de cercetare este bine să se abordeze probleme concrete, să se facă apel la experienţa personală în situaţii de viaţă bine conturate, să se evite „discuţia în termeni abstracţi". Cercetând, de exemplu, factorii sociali şi psihici ai anxietăţii, îi vom invita pe cei cu care stăm de vorbă să se refere la modul în care s-au comportat, la ce au simţit în momentul cutremurului catastrofal din 4 martie 1977 (dacă au trăit acea experienţă dramatică). În orice caz, nu vom purta discuţia la modul general, fără trimitere la experienţa lor directă într-o situaţie de catastrofă naturală sau socială.

În cursul interviului, datorită oboselii sau epuizării informaţiilor în legătură cu o problemă sau alta, interesul persoanelor chestionate poate scădea îngrijorător. Se recomandă schimbarea ritmului discuţiei, abandonarea temei şi relatarea unor întâmplări cu haz sau a unor scene menite să destindă atmosfera, să ridice tonusul psihic al celui care răspunde. În fine, precizează Roger Daval *et al.* (1967), succesul interviului, ca în orice interacţiune umană, este legat de efortul empatic al operatorilor de interviu. Numai în măsura în care arătăm un interes autentic pentru persoana cu care conversăm, numai dacă suntem capabili să înţelegem poziţia celuilalt şi s-o privim cu simpatie, numai atunci „monologurile paralele" devin dialog propriu-zis, interviu de cercetare.

Conducând interviul într-o atmosferă de încredere reciprocă, operatorul de anchetă reduce la minimum refuzul subiecţilor de a răspunde la o întrebare sau alta.

Kenneth D. Bailey (1978), rezumând ideile din *Manualul operatorului de interviu* (1969), arată că răspunsurile „nu" sau „nu ştiu" au altă semnificaţie decât refuzul de a răspunde. În unele anchete însă – ca în cazul *anchetei Sofres privind audienţa radio* (1991) – nu se face nici o deosebire între „nu ştiu" şi „nonrăspuns". Refuzul de a răspunde poate semnifica atitudinea antiguvernamentală a subiecţilor, aprecierea negativă a anchetei, suspiciunea sau antagonismul în raport cu operatorul de interviu. Unele nonrăspunsuri se datorează lipsei de timp a persoanelor intervievate sau experienţei lor negative ca subiecţi în cadrul altor anchete. Operatorul va trebui de fiecare dată să caute o explicaţie reală refuzului de a răspunde la o întrebare sau la mai multe întrebări din interviu.

Selecția și formarea operatorilor de interviu

Pornind de la constatarea nedezmințită potrivit căreia „calitatea informațiilor obținute prin intermediul interviului depinde într-o mare măsură de operatorul de interviu" (Patton, 1980, 197), apreciem că, în finalul acestui capitol, se impune discutarea competenței profesionale a celor care conduc discuțiile individuale și de grup cu scopul cunoașterii științifice a vieții sociale sub toate aspectele ei.

În selecționarea și formarea profesională a operatorilor de interviu trebuie să se aibă în vedere sarcinile acestora în cadrul anchetelor. C.A. Moser (1958) ia în considerare următoarele patru sarcini: găsirea persoanelor cuprinse în eșantion; obținerea acordului pentru interviu; punerea întrebărilor; înregistrarea răspunsurilor.

Îndeplinirea cu succes a acestor sarcini presupune recrutarea ca operatori de interviu a acelor persoane care nu au caracteristici psihomorale și fizice contraindicate (deficiențe intelectuale sau morale, handicap fizic etc.) și care doresc sincer să facă muncă de operator de interviu, știind că aceasta solicită efort fizic și psihic și că este slab remunerată. Operatorii de interviu se recrutează adesea din rândul funcționarilor ieșiți la pensie, al casnicelor cu nivel mediu de trai și al persoanelor în căutarea unor activități temporare aducătoare de venituri suplimentare. Nu s-ar putea spune că selecția operatorilor de interviu se face dintr-un volum mare de populație. Dimpotrivă. Nicole și François Berthier (1978) consideră că studenții operatori de interviu sunt „o specie pe cale de dispariție".

Astfel stând lucrurile, mi se pare nerealist să facem un portret-robot al operatorului de interviu, care să se apropie până aproape de identificare cu cel al unui savant. Totuși, inteligența și picioarele nu-i pot lipsi. Lăsând gluma la o parte, vom spune și noi, în acord cu mulți alți autori, că poate fi un bun operator de interviu doar o persoană cu fizic plăcut, cu o mare capacitate de adaptare, sănătoasă, onestă și conștiincioasă, obișnuită cu munca sistematică, având o inteligență suplă, un nivel de cultură generală relativ ridicat și dragoste pentru activitatea de cunoaștere a problemelor individuale și colective.

Când selecția operatorilor de interviu nu se face cu ajutorul testelor psihologice, recrutarea lor se va face cel puțin în urma unei discuții aprofundate și a unei probe practice (efectuarea unui interviu). Vor fi excluse persoanele excesiv de timide, ca și cele cu tendințe autoritariste, labile psihic sau dezinteresate de munca de operator de anchetă. Cea mai bună recomndare pentru o astfel de activitate este participarea anterioară la alte anchete sociologice în calitate de operator.

Formarea profesională a operatorilor de interviu poate fi dobândită prin experiența participării la mai multe anchete sau prin forme instituționalizate (cursuri speciale de scurtă sau mai lungă durată). Oricât de atent ar fi fost selecționați și oricât de riguros ar fi fost formați din punct de vedere profesional, operatorii de interviu rămân o potențială sursă de eroare în anchetele sociologice și sondajele de opinie.

Dată fiind această situație, se impune *controlul* activității operatorilor de interviu atât prin verificarea protocoalelor de interviu și a chestionarelor completate, cât și prin contraanchete sau trimiterea de scrisori la adresele la care operatorii trebuiau să facă interviuri. Se urmărește identificarea operatorilor care introduc erori sistematice, înregistrând numeroase răspunsuri „nu știu" sau care au întâmpinat multe refuzuri de participare la interviu. Reducând numărul de interviuri la 10-20 pentru fiecare operator, preîntâmpinăm demoralizarea anchetatorilor, care ar putea conduce la sondarea superficială a opiniilor și, în consecință, la înregistrarea peste media pe

eşantion a unor răspunsuri „nu ştiu" sau a nonrăspunsurilor. Controlul activităţii operatorilor de interviu prin verificarea ghidurilor de interviu şi a chestionarelor completate furnizează informaţii privind respectarea instrucţiunilor de înregistrare a răspunsurilor, luând în calcul şi durata desfăşurării convorbirii consemnată pe ghidul de interviu, pe chestionar sau pe fişa de răspunsuri. Calitatea unui interviu poate fi evaluată şi după observaţiile făcute de operatorii de anchetă cu privire la comportamentul nonverbal al persoanelor intervievate sau referitoare la momentele (întrebările) care au generat reacţii emoţionale.

Este datoria cercetătorului sau a *controlorului de zonă* de a verifica activitatea operatorilor de interviu, chiar dacă aceştia sunt studenţi sau cadre didactice şi sunt plătiţi pentru anchetele pe care le fac; cu atât mai mult când avem de-a face cu operatori cu nivel de şcolaritate mai redus şi activitatea lor este neremunerată. Controlul direct al activităţii operatorilor de interviu se face prin vizitarea la domiciliu de către controlorul de zonă a persoanelor selecţionate în eşantion. Din totalul adreselor, prin tragere la sorţi, se stabilesc adresele la care se va efectua contraancheta (aproximativ o cincime din întregul eşantion). Controlorul de zonă se va interesa dacă operatorul de anchetă a stat de vorbă efectiv cu persoana inclusă în eşantion, cât a durat convorbirea şi cum s-a desfăşurat, ce impresie a produs anchetatorul asupra celui anchetat.

O altă modalitate de control o constituie verificarea printr-un chestionar poştal a modului de desfăşurare a interviurilor. Unei părţi din populaţia anchetată i se expediază prin poştă un chestionar cu rugămintea de a relata despre prezenţa operatorului de interviu la respectiva adresă. Deşi această modalitate de control este mai ieftină decât contraancheta, ea se foloseşte mai puţin, datorită faptului că numărul chestionarelor completate care se întorc la expeditor reprezintă, în ţările cu o îndelungată tradiţie a sondajelor de opinie, doar 30-60 la sută din totalul eşantionului construit în scopul controlului activităţii operatorilor de anchetă (C.A. Moser, 1958/1967, 295).

Fără a considera interviul ca fiind „calea regală de cercetare în sociologie", apreciem că însuşirea acestei tehnici de investigaţie, atât de larg utilizată azi în ştiinţele sociale şi comportamentale, este indispensabilă formării profesionale atât a sociologilor, cât şi a altor categorii de specialişti (psihologi, antropologi, economişti, jurişti etc.) şi de practicieni din diferite sectoare ale vieţii sociale (politic, administrativ, comercial, asistenţă socială etc.). În acest sens, James H. Frey şi Sabine Mertens Oishi (1995) ne oferă un excelent ghid pentru practica interviurilor *face-to-face* şi telefonice, explicând şi ilustrând cum se alcătuieşte un ghid de interviu, cum trebuie structurată scrisoarea premergătoare apelului telefonic, cum să fie puse întrebările şi înregistrate răspunsurile, în fine, ni se prezintă o descriere amănuţită a activităţii operatorului de interviu.

Termeni cheie

Comunicare socială lateralizată
Convorbire sociologică
Efectul de operator de interviu
Erotetică
Ghid de interviu
Identificare
Introecţie
Interviu
  centrat
  clinic
  cu copiii
  cu elitele
  directiv
  documentar
  explorativ
  extensiv
  faţă în faţă
  localizat
  de grup
  (cu) întrebări deschise

(cu) întrebări închise
nondirectiv
(de) opinie
personal
(în) profunzime
(cu) răspunsuri libere
repetat
semistructurat
structurat
telefonic
telefonic asistat de calculator
Logica interogativă
Machiavelism
Paralogisme erotetice
Pragmatica erotetică
Presupoziție
Random digit dialing (RDD)
Relație socială
primară
secundară
Tabel
cu membrii familiei
de selecție a membrilor familiei

Probleme recapitulative

Care sunt notele definitorii ale interviului ca tehnică de cercetare în sociologie și psihologie?
Care sunt particularitățile interviului ca interacțiune psihologică și socială?
Prin ce se caracterizează tipul de personalitate machiavelică?
Care sunt mecanismele de apărare a „eului"?
Ce avantaje are interviul ca tehnică de investigare?
Care sunt dezavantajele utilizării interviului în cercetările sociologice și psihologice?
Enumerați criteriile de clasificare a interviurilor.
Care este aportul lui Carl Rogers la perfecționarea tehnicii interviului?
Care este contribuția lui R.K. Merton la dezvoltarea tehnicii interviului?
Ce fenomene sociologice și psihologice pot fi studiate cu ajutorul interviului de grup?
Care sunt particularitățile intervievării copiilor?
Care sunt exigențele interviurilor cu elitele?
Cum se proiectează o anchetă prin interviu telefonic?
Ce semnificație are logica interogativă pentru tehnica interviului?
Care sunt problemele practice ale desfășurării interviului în cercetarea sociologică și psihologică?
Ce calități psihologice trebuie să-i caracterizeze pe operatorii de interviu?
În ce constă formarea profesională a operatorilor de interviu?
Comparați ancheta prin interviu față în față cu ancheta pe bază de chestionar aplicat de operatori.

Recomandări bibliografice

Blanchet, Alain *et al.* (1985). *L'Entretien dans les sciences sociales*. Paris: Dunod.
Bulai, Alfred. (2000). *Focus-grupul în investigația socială*. București: Editura Paideia.
Daval, Roger *et al.* (1967). *Traité de psychologie sociale* (vol. 1). Paris: PUF.
Grawitz, Medeleine. (1972). *Méthodes des sciences sociales*. Paris: Dalloz.
Pinçon, Michel și Pinçon-Charlot, Monique. [1997] (2003). *Călătorie în marea burghezie*. Iași: Editura Institutul European.

BCU "CAROL I" UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL 8

Metoda observației

Ce este observația?

Sociologia, ca știință teoretico-empirică, presupune observarea vieții sociale în totalitatea ei spațio-temporală. Înțeleasă drept „contactul cu realitatea", observația constituie – după cum aprecia Traian Herseni (1969) – „singura metodă care promovează cunoștința". Dar termenul de „observație" (lat. *observatio*, acțiunea de observare, de supraveghere, de a nu pierde din ochi) are sensuri multiple (de cercetare empirică, de spionare, primă etapă a cercetării de teren etc.), fapt pentru care credem că o încercare de definire a observației nu ar fi nejustificată. Mai întâi se cuvine să precizăm că folosim cu același sens termenii de „observare" și de „observație", deși acesta din urmă este mai rar utilizat în limbajul cotidian.

Răspunsul la întrebarea *Ce este observația?* pare simplu: a observa înseamnă a cunoaște, a examina un obiect sau un proces, a face constatări și remarci (critice) referitoare la ceea ce ai privit cu atenție. Acesta este sensul termenului de „observație" la nivelul simțului comun. Din perspectivă epistemologică și metodologică se impun însă câteva precizări. Auguste Comte, citat de Paul Foulquié și Raymond Saint-Jean (1962), considerând observația ca una dintre cele patru metode fundamentale ale sociologiei (alături de comparație, analiza istorică și experiment), atrăgea atenția că „nu există o separare absolută între observație și raționament" (*Sistem de politică pozitivă*, vol. I, 1851, 500). Astăzi, se acceptă cvasiunanim că a observa înseamnă nu numai a înregistra, ci și „a inventa" și „a construi realitatea" – cum spunea Edgar Morin (1981). Percepția, procesul psihic pe care se bazează observația, „pune în acțiune memoria, inteligența, atenția, imaginația, receptivitatea emoțională etc." (R.C. Kohn și P. Nègre, 1991, 15). Rezultă de aici implicarea subiectului cunoscător în actul observației: personalitatea și factorii socio-culturali sunt prezenți în procesul observării și în produsul acestui proces, observația. Schemele perceptive, limbajul legat de gândire, valorile sociale, influența grupului, contextul spațial și istoric intervin în observație, astfel că pretinsa obiectivitate, caracterul de cunoaștere imediată, senzorială și neutralitatea acesteia nu se justifică. Numai la nivelul cunoașterii comune observația induce certitudine. „Am văzut cu ochii mei" – ceea ce înseamnă: adevărul fără umbră de îndoială. Dar observația este totdeauna „selectivă și interpretativă: selectivă pentru că este premeditată; interpretativă deoarece promovează cunoașterea, ne luminează" (P.M. Michiels-Philippe, 1984, *citat de* R.C. Kohn și P. Nègre, 1991, 29).

Precizările făcute ne permit să trecem la examinarea *observației științifice*, care se deosebește de *observația neștiințifică* prin aceea că urmărește să dea o semnificație lucrurilor și proceselor percepute, să verifice ipotezele spre a identifica o regularitate, o lege de producere a lor – cum

remarca, încă în 1865, Claude Bernard (*Introducere în studiul medicinii experimentale*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1958). Observaţia ştiinţifică presupune cu necesitate scopul cunoaşterii, planificarea, desfăşurarea după reguli bine stabilite şi îndelung verificate. Aşa cum sublinia Gaston Bachelard, „observaţia ştiinţifică este totdeauna o observaţie polemică; ea confirmă sau infirmă o teză anterioară". Testarea ipotezelor, ca scop, diferenţiază observaţia ştiinţifică de cea spontană, neştiinţifică. James Drever şi Werner D. Fröhlich (1970) defineau observaţia astfel: „percepţia şi înregistrarea atentă şi planificată a fenomenelor, obiectelor, evenimentelor şi indivizilor în dependenţă de o situaţie determinată".

În ştiinţele socioumane observaţia este înainte de orice observarea omului de către om, fapt ce o particularizează faţă de observaţia din ştiinţele naturii, fiind vorba de un raport între două persoane care „îşi dau seama" şi acţionează ca atare. Ruth C. Kohn şi Pierre Nègre (1991, 7) notau că termenul de"observaţie" desemnează: o etapă (iniţială) a cunoaşterii (faza exploratorie); un tip de acţiune realizată de cel ce observă (colectarea sistematică a datelor); datele colectate, produsul final.

În *Dictionnaire de la sociologie* (Boudon *et al.*, 1993/1996, 191), se specifică: „Sociologia nu se rezumă la o înregistrare pasivă a faptelor şi a fenomenelor. Sociologii îşi construiesc observaţiile. Descrierea faptelor şi constatarea unor rezultate nu intervin decât la capătul unui proces empiric şi teoretic, produs de cercetarea realităţii; observaţia este totodată proces şi rezultat".

Cele mai multe manuale şi tratate de metode şi tehnici de cercetare sociologică nu acordă un spaţiu prea mare definirii observaţiei, insistându-se asupra caracteristicilor, avantajelor şi dezavantajelor acesteia, comparativ cu alte modalităţi de cunoaştere a societăţii, cel mai adesea contrapunând observaţia experimentului. Să luăm în discuţie, oarecum la întâmplare, câteva exemple. Henri H. Stahl (1974, 187 *sqq*), după ce arată că observaţia ştiinţifică este „dirijată potrivit unor anumite reguli", enumeră caracteristicile acesteia: este metodică, adică are la bază o teorie; este integrală, pentru că realitatea nu poate fi înţeleasă decât în totalitatea sa; este sistematică, presupune desfăşurarea ei după un plan, nu haotic, la întâmplare; este analitică, presupune „operaţia de desfacere a unui fenomen în elementele lui alcătuitoare" şi examinarea fiecărui element; este repetabilă şi verificabilă. Marie Jahoda *et al.* (1956) sublinia că observarea ştiinţifică nu se bazează pe proprietăţile observatorului, ci pe scopul de cunoaştere, pe o planificare riguroasă, pe notarea sistematică şi pe controlul datelor. Kenneth D. Bailey (1978/1982, 247 *sqq.*) consideră că metoda observaţiei constă în „colectarea datelor despre comportamentul nonverbal", implicând sensibilitatea vizuală, dar şi acustică, tactilă, termică, olfactivă etc. Fără îndoială, observaţia face în principal apel la analizatorul vizual, pentru că cea mai mare parte a informaţiilor ce ne parvin din mediul înconjurător sunt obţinute cu ajutorul văzului. „Ochiul este inteligent", dar nu percepe decât spectrul solar cu lungimea de undă cuprinsă între 380 şi 780 de milimicroni. În plus, semnalele din lumea exterioară nu sunt numai de natură vizuală. Auzul ne conectează, ca şi văzul, cu lumea exterioară. În acest sens se poate vorbi de „observarea opiniilor" prin exprimarea verbală spontană a lor. Văzul, auzul, dar şi mirosul asigură observarea oamenilor de către oameni. Sensibilitatea olfactivă a omului, puternic culturalizată, deşi nu are un rol la fel de activ pentru orientarea în mediu ca la animale, atinge uneori praguri extraordinar de înalte: mirosul de mosc, de exemplu, îl simţim chiar într-o concentraţie în aer care nu depăşeşte 0,00004 miligrame per litru, ceea ce corespunde dizolvării într-un bazin de apă cu lungimea de 1 km, lăţimea de 250 m şi adâncimea de 10 m a unei cantităţi de numai 100 de grame de mosc. În acelaşi sens, sensibilitatea termică, tactilă, chiar sensibilitatea dolorifică participă la cunoaşterea prin observare a vieţii sociale.

După Kenneth D. Bailey (1978/1982, 249-252), avantajele recursului la metoda observației constau, în primul rând, în superioritatea acesteia față de anchetă sau față de studiul documentelor când se studiază comportamentul nonverbal. Înșelarea deliberată, ca și erorile datorate memoriei fac din datele obținute prin metodele interogative „informații de mâna a doua". Înregistrân comportamentele individuale și comportamentele colective chiar în momentul desfășurării lor, observația își dovedește superioritatea. Pe de altă parte, observația prezintă avantajul, față de experiment, bunăoară, că înregistrează comportamentele în condițiile naturale de desfășurare a lor. În plus – așa cum remarca printre primii John W. Johnson (1975) –, observația este slab reactivă în comparație cu experimentul sau cu ancheta pe bază de chestionar sau de interviu. Aceasta nu înseamnă că anumite procedee de observare nu induc modificări ale comportamentelor persoanelor studiate. În general însă, se poate aprecia că observația elimină în bună măsură artificializarea studiului vieții sociale. În fine, spre deosebire de ancheta sociologică sau de experiment, metoda observației are avantajul de a permite analize longitudinale, prin înregistrarea comportamentelor sau environmentului un timp mai îndelungat, luni sau ani de zile, dacă ne referim la observația participativă.

Asemenea oricărei alte metode din științele socioumane, observația are și dezavantaje. Kenneth D. Bailey (1982, 250) le sistematizează astfel: un control redus asupra variabilelor externe care pot afecta datele cercetării, dificultăți de cuantificare, limitarea la studiul unor eșantioane mici, dificultatea de a pătrunde în anumite medii (agenții guvernamentale, servicii secrete, cluburi selecte etc.) și de a studia comportamente intime (de exemplu, comportamentul sexual poate fi studiat cu ajutorul interviului, chiar telefonic, dar nu prin metoda observației).

Sintetizând cele spuse până aici, vom conchide că, în sens larg, observația sociologică este definită ca cercetare concretă, de teren, empirică și, în sens restrâns, ca metodă științifică de colectare a datelor cu ajutorul simțurilor (văz, auz, miros etc.) în vederea inferențelor sociologice și psihologice pentru a verifica ipotezele sau pentru a descrie sistematic și obiectiv mediul înconjurător, oamenii și relațiile interpersonale, comportamentele individuale și colective, acțiunile și activitățile, comportamentul verbal, obiectele fizice, produsele activităților creative ale persoanelor și grupurilor umane. Descrierea, în cazul observației, „implică o activitate de comparare, o reperare și o ierarhizare a diferențelor și asemănărilor" (M. Richelle, 1995). Important este ca din datele de observație să se extragă anumite regularități sau să se descrie amănunțit și sistematic fenomenele și unitățile sociale.

Tipurile de observație

Există o multitudine de tipuri de observație și numeroase criterii de clasificare a procedeelor de aplicare a acestei metode. De la autor la autor terminologia variază, chiar dacă fondul problemei rămâne același. Se conturează însă în prezent tot mai accentuat tendința de a trata observația dintr-o dublă perspectivă: cea a paradigmei cantitative și cea a paradigmei calitative (M. Hammersley și P. Atkinson, 1983; J. Lofland și L. Lofland, 1984; B. Berg, 1989; D.L. Jorgenson, 1989; C. Glesne și A. Peshkin, 1992; P.A. Adler și P. Adler, 1994; P. Iluț, 1997). Se face astfel distincție între observația cantitativă și observația calitativă.

După Patricia A. Adler și Peter Adler (1994), ceea ce diferențiază observația calitativă de cea tradițională, cantitativă, se referă la faptul că aceasta „în esență este fundamental *naturalistică*,

se desfăşoară în context natural, vizează actorii sociali care în mod natural participă în interacţiuni şi urmează cursul vieţii de zi cu zi". William J. Goode şi Paul K. Hatt (1952) fac distincţie între observaţia controlată şi observaţia necontrolată, în cadrul celei din urmă incluzând observaţia participativă *versus* observaţia nonparticipativă. René König (1967) împarte observaţia în următoarele tipuri: observaţie controlată şi observaţie necontrolată, ambele tipuri făcând parte din ceea ce se înţelege prin observaţie ştiinţifică; observaţie directă şi observaţie indirectă, conform criteriului „poziţia faţă de realitate a materialului de observat"; observaţie externă (nonparticipativă), care poate fi extensivă sau intensivă, şi obsrvaţie participativă, care la rândul ei poate fi *pasivă* sau *activă*. În ultima clasificare dihotomică (participativă/nonparticipativă) se are în vedere „poziţia faţă de realitate a observatorului". Bernard S. Phillips (1971, 159-170) propune următoarea clasificare: observaţie slab structurată şi observaţie puternic structurată, prin analogie cu tehnica interviurilor standardizate şi nestandardizate. Tipul de observaţie slab structurată include observaţia participativă şi observaţia nonparticipativă.

Într-o lucrare de largă circulaţie, *Méthodes des sciences sociales* de Madeleine Grawitz (1972, 347-348), sunt luate în discuţie pentru tipologizarea observaţiei două criterii: sistematizarea şi cuantificarea. Conform primului criteriu, se tratează separat: observaţia nonsistematizată, observaţia elaborată (*préparée*) sau sistematizată şi observaţia întărită (*armée*). În funcţie de posibilitatea de cuantificare, se discută despre observaţia calitativă, recomandată în studiile monografice (descriptive), în abordarea fenomenelor complexe, şi despre observaţia cantitativă. Acest al doilea tip de observaţie permite generalizarea statistică.

O clasificare mai elaborată a observaţiei o întâlnim în lucrarea *Einfiihrung in die Methoden der empirischen Soziologie* de Renate Mayntz *et al.* (1969), în care se analizează distinct: observaţia sistematizată şi observaţia nesistematizată, observaţia de teren şi observaţia de laborator, observaţia participativă şi observaţia nonparticipativă.

În lucrările mai recente se constată aceeaşi diversitate de tipologii şi de criterii de clasificare a observaţiei. Earl Babbie (1992, 285) aminteşte doar tipurile de observaţie participantă şi observaţie directă. R. Guy Sedlack şi Jay Stanley (1992, 286-293) au în vedere mai multe criterii: gradul de implicare a observatorului în viaţa colectivităţilor studiate (observaţie participativă şi nonparticipativă), recunoaşterea deschisă sau ascunderea faptului că se urmăreşte studierea grupurilor, colectivităţilor sau comunităţilor (observaţie deschisă şi observaţie ascunsă), efectuarea observaţiei în mediul natural sau într-un mediu artificial (observaţie de teren şi observaţie de laborator), gradul de control (observaţie puternic controlată şi observaţie slab controlată) şi, în fine, structurarea categoriilor de observare (observaţie structurată şi observaţie nonstructurată). Exemplificarea, firească, ar putea continua. De pildă, Lazăr Vlăsceanu (1986, 213) se opreşte la trei tipuri de practicare a observaţiei: observaţia structurată, observaţia participativă şi observaţia nedistorsionantă.

În ceea ce mă priveşte, voi insista doar asupra tipurilor de observaţie mai frecvent utilizate în cercetările sociologice, inclusiv în investigaţiile psihosociologice, şi anume: observaţia structurată, observaţia participativă, observaţia eşantionată (time sampling). Utilizăm deci criteriile: gradul de structurare, nivelul de implicare a cercetătorului şi durata observaţiei. Alte criterii, precum nivelul controlului sau dezvăluirea rolului de observator, vor interveni pe parcursul analizei, fără însă a stărui asupra tipurilor de observaţie ce ar rezulta din aplicarea respectivelor criterii.

Observația nestructurată versus observația structurată. Dacă acceptăm punctul de vedere al lui Kenneth D. Bailey (1978/1982, 252), în clasificarea observației intervin două tipuri de structuri: primul se referă la structura environmentului, care prin dihotomizare dă naștere cadrului natural (studiul de teren) și cadrului artificial (experimentul de laborator), iar cel de-al doilea are în vedere gradul de structurare a observației, care poate fi la limită divizat în observație nestructurată, de o parte, și observație structurată, de cealaltă parte. Rezultă, prin luarea în calcul a celor două tipuri de structuri, o tipologie a observației: observația complet nestructurată (întâlnită în studiile de teren), observația nestructurată (utilizată în experimentele de laborator), observația structurată (în studiile de teren) și observația complet structurată (în experimentele de laborator). În Figura 8.1 sunt prezentate cele patru tipuri de observație.

Fig. 8.1. *Tipurile de observație* (după K.D. Bailey, 1982)

		Gradul de structurare a cadrului observațional	
		Cadrul natural	Laborator
Gradul de structurare a observației	Nestructurată	Observație complet nestructurată (M. Mead, 1928; W.F. Whyte, 1955)	Observație nestructurată
	Structurată	Observația structurată	Observație complet structurată (R.F. Bales, 1950)

Dar ce înseamnă *structurarea observației*? G.J. McCall (1984), citat de Royce Singleton, Jr. *et al.* (1988, 300), răspunde: „Observația este structurată sau sistematică dacă se utilizează explicit planuri pentru selecția, înregistrarea și codificarea datelor; ea este nestructurată dacă aceste procese sunt implicite și emergente".

Observația nestructurată (sau slab structurată) se întâlnește atât în studiile sociologice de teren, cât și în cele de laborator (mai ales în cercetările psihosociologice). Metoda etnografică, având drept scop descrierea amănunțită a unei culturi sau subculturi, se bazează pe observația nestructurată. Studiile realizate de Margaret Mead (1901–1978) în Insulele Samoa sau în Noua Guinee (vezi *Comming of Age in Samoa*, 1928; *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*, 1935) sunt un bun exemplu de ceea ce înseamnă utilizarea observației nestructurate. Metoda etnografică a fost aplicată cu succes și în monografiile realizate în perioada interbelică de Școala sociologică de la București, de sub conducerea lui Dimitrie Gusti. Henri H. Stahl face o expunere magistrală a acestui tip de observație în *Tehnica monografiei sociologice* (1934).

Observația nestructurată constituie, adesea, primul pas în cercetarea sociologică de teren. Se înțelege că, și în acest caz, fără aportul teoriei, observația este oarbă. Fondarea pe teorie diferențiază observația științifică (și observația nestructurată este observație științifică) de observația spontană. Cercetătorul nu se lasă furat de ceea ce iese din comun, observația științifică nu trebuie să conducă la o colecție de excentricități. Prin aceasta nu se neagă valoarea unor fapte de observație neașteptate, dar capitale, în măsură să inițieze o nouă teorie sau să lărgească teoriile existente. Robert K. Merton (1949/2003) numește acest fapt *serendipitate*, după povestea celor trei prințese din Serendip (vechiul nume al insulei Ceylon), care aveau darul de a descoperi, grație

perspicacităţii lor, lucruri pe care nu le căutau. Astfel de fapte neaşteptate, aberante şi capitale înregistrate prin observaţia nestructurată oferă ocazia dezvoltării unei noi teorii (termenul de „serendipitate" a fost creat de Horace Walpole în 1754, Robert K. Merton utilizându-l pentru prima dată în studiul *Sociological Theory*, publicat în *American Journal of Sociology*, 1945, 50, 469). Se înţeleg că – aşa cum remarca René König – „nu observaţia naivă a unui observator naiv, ci, dimpotrivă, observaţia naivă a unui observator instruit" constituie *serendipity pattern*.

Observaţia structurată, la rândul ei, poate fi aplicată în cercetările sociologice de teren, ca şi în studiile de laborator, fie cu recunoaşterea deschisă a rolului de observator, fie ascunzându-se acest rol. Pentru acest tip de observaţie distinctiv este faptul că se face apel la un „sistem de categorii" în raport cu care se face observaţia. Prin categoriile de observaţie înţelegem clase de fapte şi fenomene omogene, în care sunt reuniţi indicatorii relevanţi şi care permit, prin codificare, analiza statistică a proceselor şi relaţiilor sociale.

Roger W. Heyns şi Alvin F. Zander (1963) analizează caracteristicile sistemelor de categorii de observaţie. Din punctul de vedere al *gradului de cuprindere* a realităţii, sistemul de categorii poate fi *exhaustiv*, când toate actele comportamentale ale subiecţilor vor fi clasificate în categoriile stabilite, sau *nonexhaustiv*, când sistemul de categorii nu permite decât selectarea unor comportamente. Utilizarea unui sistem de categorii nonexhaustiv aduce serioase economii de timp şi este de preferat în studiile-pilot. În ceea ce priveşte *gradul de reflecţie* impus de sistemul de categorii la înregistrarea datelor de observaţie, acesta poate fi *înalt* sau *mediu*, după cum categoriile stabilite sunt mai generale sau mai particulare. Sistemul de categorii poate avea unul sau mai multe cadre de referinţă, încercând să cuprindă fenomene omogene sau eterogene. În primul caz, sistemul de categorii este unidimensional, în cel de-al doilea caz este multidimensional. În cadrul sistemului, categoriile pot fi *continue* sau *discontinue*. Se înţelege că, de regulă, vor fi continue categoriile din sistemele unidimensionale şi discontinue categoriile din sistemele multidimensionale.

Pentru exemplificare, să analizăm sistemul de categorii utilizat de Robert F. Bales (1950) în studierea în laborator a interacţiunii în cadrul discuţiilor de grup. Metoda este cea a *analizei de interacţiune*, în fond un tip de analiză a conţinutului comunicării în rezolvarea de probleme, care constă în „clasificarea comportamentelor act după act [...] şi dintr-o serie de analize a datelor în vederea obţinerii de indici descriptivi ai proceselor de grup şi derivat, a factorilor care influenţează aceste procese". Este interesant de arătat că, iniţial, Robert F. Bales luase în considerare 85 de categorii pentru a descrie procesele de interacţiune în cadrul discuţiilor de grup. În final, în urma laborioaselor sale investigaţii concrete (1946-1949), nu au fost reţinute decât douăsprezece categorii. Acestea sunt dispuse în perechi (pozitive şi negative) şi ordonate în două dimensiuni referitoare la comportamentul afectiv şi comportamentul intelectual. Perechile de categorii surprind: *problemele de orientare a discuţiilor* (a), *problemele de evaluare* (b), *problemele de control* (c), *problemele de decizie* (d), *problemele de învingere a tensiunii* (e), *problemele de integrare în grup a participanţilor la discuţie* (f) (Figura 8.2), care, în viziunea autorului, sunt aplicabile logic tuturor tipurilor de sisteme de interacţiune.

Sistemul de categorii al lui Robert F. Bales este exhaustiv: orice comportament al participanţilor la discuţie poate fi încadrat într-una din categoriile stabilite. Pentru a clasifica însă comportamentele se cere un înalt grad de reflexie, întrucât categoriile propuse sunt foarte generale. Sistemul este bidimensional, vizând atât comportamentul afectiv, cât şi pe cel intelectual,

Fig. 8.2. *Sistemul de categorii utilizat de R.F. Bales pentru studiul proceselor de interacțiune în cadrul discuțiilor de grup (1950)*

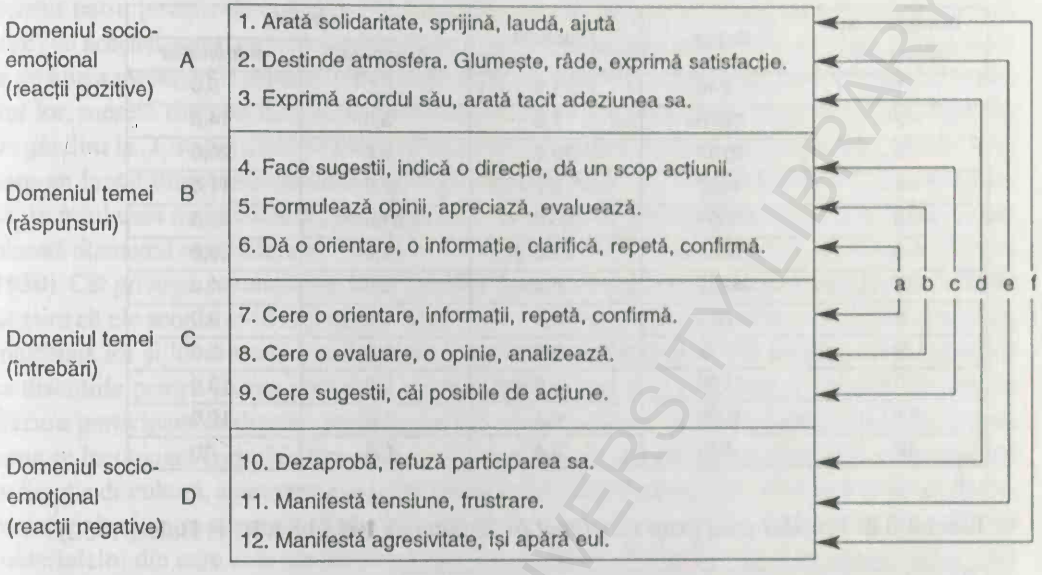

fapt ce împiedică ordonarea pe o singură linie a categoriilor, de la cea mai puțin intensă până la cea mai intensă participare la discuțiile de grup. Într-adevăr, dat fiind cadrul de referință diferit, nu poate fi apreciat mai intens participativ comportamentul celui care contribuie la destinderea atmosferei decât comportamentul celui care orientează discuțiile sau evaluează informațiile, dar nici invers. Categoriile stabilite de Robert F. Bales sunt în acest sens discontinue. Ele permit alcătuirea profilurilor de discuții, reconstituirea desfășurării acestor discuții, pecum și rolul fiecărui participant în discuția de grup.

Astfel, Robert F. Bales analizează distribuția (în cifre brute și în procente) a frecvenței actelor comportamentale în cele douăsprezece categorii pentru un total de 23 000 de acte înregistrate în observarea grupurilor de discuție (din școli, colegii, universități etc.) de diferite mărimi, punând în evidență unele uniformități (Tabelul 8.1).

Cunoscându-se distribuția în procente, pe categorii de observație, și limitele acestei distribuții, pot fi caracterizate interacțiunile din grupurile cercetate după cum se abat, și cât de mult, față de mediile stabilite empiric. Astfel, Robert F. Bales prezintă în studiul *Some Uniformities of Behavior in Small Social Systems* (1952) profilul unui grup satisfăcut în discuția de caz (Tabelul 8.2).

Din numărul total de 719 acte comportamnetale înregistrate în discuția de caz, aproximativ trei pătrimi se încadrează în categoriile: acord, oferă opinii, oferă orientări. Reacțiile socioemoționale pozitive (aproximativ o treime din totalul înregistrărilor) sunt de șase ori mai numeroase decât reacțiile socioemoționale negative (5,3%). Aplicarea acestui procedeu de observație complet structurată în analiza discuției de caz a pus în evidență pentru grupul dat existența nesemnificativă a problemelor de integrare în grup a participanților la discuție (1,0%).

Observația externă semnifică situarea observatorului în afara sistemului observat. Acest tip de observație se recomandă în cazurile în care încadrarea cercetătorului în sistemul rol-status-urilor grupului sau colectivității țintă este dificilă sau chiar imposibilă (de exemplu, în

Tabelul 8.1. *Frecvențele actelor comportamentale pe categorii de observație* (după R.F. Bales, 1950)

Categoria de observație	*Scorul*	*Procente*	*Limitele*	
			Inferioară	*Superioară*
1	246	1,0	0,0	5,0
2	1675	7,3	3,0	14,0
3	2798	12,2	6,0	20,0
4	1187	5,2	2,0	11,0
5	6897	30,0	21,0	40,0
6	4881	21,2	14,0	30,0
7	1229	5,4	2,0	11,0
8	809	3,5	1,0	9,0
9	172	0,8	0,0	5,0
10	1509	6,6	3,0	13,0
11	1009	4,4	1,0	10,0
12	558	2,4	0,0	7,0

Tabelul 8.2. *Profilul unui grup satisfăcut în discuția de caz* (după R. F. Bales, 1952)

Nr. crt.	*Categorii de observație*	*Frecvența (%)*
1	Arată solidaritate	0,7
2	Destinde atmosfera	7,9
3	Exprimă acordul său	24,9
4	Face sugestii	8,2
5	Formulează opinii	26,7
6	Dă o orientare	22,4
7	Care o orientare	1,7
8	Cere o evaluare	1,7
9	Cere sugestii	0,5
10	Dezaprobă	4,0
11	Manifestă tensiune	1,0
12	Manifestă opoziție	0,3

societățile academice, în instituțiile militare, politice, religioase etc.). Să ne imaginăm că am dori să studiem stilul de conducere într-o mare corporație sau firmă. Aproape sigur că nu vom fi acceptați ca membri în consiliul de administrație și nici nu ni se vor acorda interviuri de către cei din *staff*-ul instituției. Nu ne așteptăm să ni se completeze nici chestionarele de anchetă. Putem apela la observația externă. Obținem permisiunea de a vizita sala de consiliu, biroul directorului general (firește, după orele de program). După amenajarea încăperilor respective vom afla dacă este vorba de un *spațiu sociopat*, care încurajează comunicarea socială, sau de un *spațiu sociofug* – conform terminologiei propuse de A. Mehrabian și S. Diamond (1971). Vom vedea dacă masa de consiliu, dacă scaunele din jurul mesei sunt la fel, știind că forma mesei și așezarea în jurul ei influențează comunicarea și cooperarea interpersonală – după cum remarca Mark Knapp (*Non-Verbal Communication in Human Interaction*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1978).

Mesele pătrate sunt ideale pentru convorbiri scurte, care se rezumă la fapte sau la stabilirea unor relații superior/subordonat. Mesele standard dreptunghiulare, notează autorul anterior citat, permit patru poziții: de colț (care încurajează conversațiile prietenești, spontane), de cooperare (de aceeași parte, exprimând acceptarea parteneriatului), competitiv-defensivă (de o parte și de alta a mesei) și independentă (îndepărtată, de o parte și de cealaltă parte a mesei). La rândul lor, mesele rotunde sunt ideale pentru discuțiile între persoanele cu status social egal. Să ne gândim la „Cavalerii mesei rotunde" ai regelui Arthur al celților din Britannia (secolul VI), care au luptat împotriva cuceritorilor anglo-saxoni, dar și la „efectul Steinzor", care prevede că, în jurul unei mese rotunde, schimbul cel mai intens de informații se realizează cu persoana plasată diametral opus (Bernard Steinzor, *The Spatial Factor in Face-to-face Discussion Groups*, 1950). Cât privește scaunele din jurul meselor de consiliu sau din birourile manageriale, trebuie să știm că ele scot în evidență rangul și puterea – dacă avem în vedere mărimea și accesoriile, înălțimea lor și locul unde vor fi așezate. Vom măsura distanța dintre locurile participanților la discuțiile pentru luarea deciziilor și chiar lățimea sau diametrul mesei. Aceasta pentru că fiecare participant la discuții resimte negativ când nu îi este respectat spațiul personal, acea zonă ce înconjoară corpul uman, asemenea unei anvelope invizibile, care variază ca dimensiune în funcție de cultură, apartenența la genul social (masculin/feminin), tipul de relații (formale/informale) și de situația concretă (Robert Sommer, *Personal Space*, 1969). Ne va interesa calitatea materialelor din care este confecționat mobilierul, funcționalitatea, dar și amplasarea lui. Este privilegiată? Putem să fim aproape siguri că în respectiva instituție se încurajează mai degrabă respectarea strictă a regulilor (inclusiv de rezolvare a problemelor), nu creativitatea. Datele furnizate de observația externă vor trebui coroborate cu cele obținute cu ajutorul altor metode, tehnici și procedee, dar ele nu sunt în nici un caz de neglijat.

Într-o cercetare sociologică este nu numai imposibil, dar și inutil să se înregistreze tot ce înseamnă viață socială. A observa comportamentul oamenilor 24 de ore din 24 este absurd; efortul nu este răsplătit de apropierea de adevăr. Dacă totul este semnificativ, atunci nimic nu este semnificativ. Va trebui să se procedeze selectiv – așa cum s-a procedat, de exemplu, în studierea procesului de industrializare și urbanizare la Boldești (T. Herseni, 1970). De asemenea, este exemplară pentru observația externă înregistrarea interacțiunii în grupurile de muncă în cercetările conduse de Elton Mayo, efectuate într-o filatură din Philadelphia (1925) și în atelierele din Hawthorne, lângă Chicago, ale Companiei Western Electric (1924-1943).

Observația externă (sau nonparticipativă) este caracteristică studiilor de laborator, în timp ce observația participativă se întâlnește în studiile sociologice de teren și cu deosebire în cercetările de antropologie culturală. Sigur, se cunosc și excepții de la această regulă. Cercetarea din anii 1967-1968 asupra unui eșantion de 1217 persoane, în Franța, pe care se bazează lucrarea lui Pierre Bourdieu (1979) privind mentalul burgheziei contemporane, constituie un exemplu cu valoare teoretică și metodologică esențială. Concomitent cu aplicarea chestionarului (26 de întrebări închise și deschise, la care se adaugă 12 întrebări de clasificare), operatorii de interviu trebuiau să completeze și o fișă de observație despre locuința, îmbrăcămintea, frizura/coafura, vorbirea persoanelor intervievate.

Observația participativă înseamnă „a lua parte – pe cât permite situația – conștient și sistematic la viața activă, ca și la interesele și sentimentele grupului studiat" (F. Kluckhohn, 1956). Practicând acest tip de observație, cercetătorul nu numai că este prezent în colectivitatea studiată, dar se și integrează în situația observată, în viața de zi cu zi a grupului.

Aşa cum apreciază Danny L. Jorgensen (1989, 13-22), observaţia participativă se defineşte prin şapte caracteristici de bază:

1) Descrierea vieţii sociale *se face prin perspectiva celor dinăuntrul grupului*, a oamenilor aflaţi într-o anumită situaţie sau într-un cadru bine determinat. Ce progres în cunoaştere asigură această perspectivă? Să ne gândim la *teorema lui Thomas* (1928): „Dacă o persoană defineşte situaţiile ca reale, atunci sunt reale şi consecinţele lor". Înseamnă că, după modul în care oamenii conferă sens lumii în care trăiesc, aşa va fi realitatea. Viaţa socială este aşa cum o construiesc nativii, oamenii dinăuntrul societăţii sau grupurilor sociale studiate. Fireşte că „definirea situaţiilor" de către nativi poate fi eronată, marcată de credinţe, influenţate de sentimente etc., dar tocmai o astfel de realitate determină interacţiunile membrilor comunităţii şi din afara ei; ca străin, nu o poţi cunoaşte, nu poţi înţelege mobilul interacţiunilor şi nici structura socială. Observaţia participativă permite însă acest lucru.

2) În observaţia participativă se are în vedere viaţa de zi cu zi a oamenilor în mediul în care aceştia îşi duc existenţa. Pentru metodologia observaţiei participative este importantă viaţa cotidiană aici şi acum, nu comportamentele oamenilor în laboratoarele experimentale, în situaţiile artificial create.

3) Observaţia participativă conduce la generalizări ca teorii interpretative, nu la teorii explanatorii rezultate în urma testării cauzale. Generalizările şi interpretările inspirate de observaţia participativă sunt utilizate, totuşi, în luarea deciziilor cotidiene.

4) Observaţia participativă se înscrie într-un proces de cercetare flexibil, deschis, atât în ceea ce priveşte identificarea problemelor de studiu, cât şi sub raportul procedeelor de colectare a datelor şi a modalităţilor de teoretizare. Se porneşte de la experienţa imediată a oamenilor în situaţiile concrete de viaţă. În final, se ajunge la descrierea calitativă a vieţii sociale în termenii limbajului uzual al nativilor, al membrilor colectivităţilor studiate.

5) Abordarea calitativă, în profunzime, studiul de caz sunt implicate de metodologia observaţiei participative, ceea ce presupune descrierea detaliată şi analiza adâncită a unei unităţi sociale sau a unui aspect al vieţii sociale. De regulă, se face apel la observaţia participativă când urmează a se studia holistic o cultură sau o societate, o subcultură sau o organizaţie, un grup uman, practicile, credinţele sau interacţiunile umane. Scopul este de a descrie comprehensiv şi exhaustiv un aspect important sau unic al vieţii sociale.

6) Cercetătorul care utilizează observaţia participativă trebuie să joace rolul de participant la viaţa de zi cu zi a unităţii sociale investigate. De-a lungul cercetării de teren, observatorul participant poate juca mai multe roluri, de la cele dictate de recunoaşterea deschisă a scopului de cunoaştere ştiinţifică până la cel de „cercetător ştiinţific acoperit".

7) În observaţia participativă, se utilizează strategii specifice în funcţie de unitatea socială investigată. Experienţa de viaţă a cercetătorului constituie o sursă de date foarte importantă. În diferite momente ale cercetării se valorifică, în scopul cunoaşterii ştiinţifice, documentele sociale de toate tipurile, ca şi interviurile, în special nestructurate, şi chiar chestionarele, de regulă cu întrebări deschise. Modul de înregistrare a datelor colectate prin observaţie participativă are o importanţă deosebită. În afara aparatului de fotografiat, de filmat, a casetofoanelor şi a echipamentelor audio-video, în prezent sunt utilizate şi computerele.

Termenul de „observaţie participativă" a fost introdus în vocabularul sociologiei în 1924 de către Edward C. Lindeman, în lucrarea *Social Discovery*, în care, criticând abuzul de cercetări pe bază de chestionar, lansa îndemnul: „Dacă vrei să ştii cu adevărat ce face o persoană, observ-o!".

Bronislaw K. Malinowski (1884–1942), inițiatorul funcționalismului în antropologia culturală și unul dintre cei care au ilustrat valoarea observației participative în studiul culturilor izolate, nota în *Argonauts of Western Pacific* (1922): „Nu este greu ca în acest gen de muncă etnograful să abandoneze uneori aparatul fotografic, blocnotesul și creionul, pentru a lua parte la ceea ce se petrece. El poate participa la jocurile indigenilor, poate să-i însoțească în vizitele și plimbările lor, să se așeze, să asculte, să participe la conversație... Din aceste incursiuni în viața indigenă... am căpătat sentimentul foarte clar că felul lor de a fi în diverse ocazii de tranzacții tribale, conduita lor îmi deveneau mai clare și mai inteligibile ca înainte".

Rolul cercetătorului în observația participativă poate fi – după Raymond L. Gold (1958) – acela de: totalmente participant, participant ca observator, observator ca participant și totalmente observator. În primul caz, cercetătorul ascunde rolul său de observator și se integrează în viața colectivității studiate cât mai mult posibil. El interacționează cât mai natural cu cei pe care îi studiază, își încorporează rolurile sociale impuse de grup, dar trebuie să rămână, totuși, el însuși, adică observator, acesta fiind „rolul său primar". Participantul ca observator își dezvăluie rolul de cercetător, dar își consacră bună parte din timp activităților comune cu ale grupului studiat. În contrast, observatorul ca participant reduce timpul dedicat activităților nelegate de cercetarea propriu-zisă. Raymond L. Gold apreciază că „rolul de observator participant este utilizat în studiile care implică intervievarea nerepetată" și că „observarea este mai mult formală decât informală". Dat fiind faptul că observatorul ca participant are contact cu grupul studiat o perioadă de timp relativ scurtă, există riscul unei cunoașteri superficiale a interacțiunilor sociale din cadrul acestuia. În fine, observatorul total nu se implică în viața grupului și nu intervine în desfășurarea fenomenelor studiate. „Rolul de observator total îl îndepărtează pe cercetătorul de teren de interacțiunile sociale cu cei studiați" (R. Gold, 1958). Taxonomia propusă de Raymond Gold ridică problema raportului dintre subiectivitate și obiectivitate în observația participativă: prima poziție a cercetătorului, cea de „totalmente participant", se apropie de „naturalizare", iar ultima, cea de „totalmente observator", este prea îndepărtată pentru a-l putea ajuta pe cercetător să înțeleagă aspectele subiective ale comportamentelor celor observați, care este de fapt scopul principal al acestui tip de observație (G. Marshall, 1994/2003, 404).

Herbert J. Gans (1962), precizând că în studiul său despre italienii-americani din zona West End a orașului Boston a utilizat observația participativă, consideră că este mai util să se vorbească despre tipurile de observație participativă în funcție de comportamentul cercetătorului, nu de gradul în care persoanelor studiate li se dezvăluie identitatea acestuia (absolut secret, parțial recunoscut, recunoscut total), conform tipologiei lui Raymond L. Gold. Astfel, pot fi identificate trei tipuri de observație participativă:

1) cercetătorul se comportă ca „observator", adică este fizic prezent la desfășurarea evenimentelor, dar nu participă la derularea lor;

2) cercetătorul participă, dar ca cercetător, ceea ce înseamnă că are rol de „cercetător-participant";

3) cercetătorul participă, devenind în această situație „participant real", abdicând pe moment de la rolul său de cercetător, reluându-și-l însă după consumarea evenimentului.

Așa cum remarca Danny L. Jorgensen (1989, 53), de la *complete outsider* la *complete insider*, cercetătorul care optează pentru metodologia observației participative parcurge o gamă întreagă de stadii, schimbându-și *poziția socială* (social location) de pe care înregistrează viața de zi cu

zi a comunităților studiate. Ca și *poziția fizică* (physical position) – distanță sau apropiere de fenomenul observat –, poziția socială adoptată deliberat de către cercetător influențează hotărâtor ceea ce va observa, în ciuda dorinței acestuia de a furniza o imagine corectă, de a cunoaște obiectiv viața socială. Ceea ce se observă, în final, depinde de poziția socială (cea a șomerilor sau a patronilor, a majoritarilor sau a minoritarilor, a femeilor sau a bărbaților, a profesorilor sau a studenților etc.) pe care se plasează cercetătorul. Nu există, firește, o poziție care să asigure o perspectivă perfectă asupra tuturor fenomenelor sociale studiate. De fiecare dată cercetătorul va decide unde să se plaseze pentru a obține cea mai adecvată imagine, conștient fiind că oricare din perspective conține limitatori intrinseci, erori inerente. De aceea, observatorul participant va încerca să își schimbe poziția de observare pentru a înregistra fenomenul studiat din cât mai multe perspective. Această strategie reduce posibilitatea unor observații incorecte (*inaccurate observation*).

Patricia A. Adler și Peter Adler (1994) apreciază că, din perspectiva abordării calitative, practica cercetărilor bazate pe observația participativă pune în evidență o accentuare a implicării cercetătorului în viața comunității studiate, astfel că se poate vorbi de trei roluri predominante ale observatorului: *cercetător-membru deplin, cercetător-membru activ* și *cercetător-membru periferic*. Această tipologie a rolurilor observatorului cercetător științific permite diferite combinații cu tipologia propusă de Raymond L. Gold (1958).

Așa cum foarte judicios remarca Petru Iluț (1997, 81), „participarea și observația ca membru complet, membru activ sau membru periferic depind de caracteristicile socio-demografice ale colectivităților și grupurilor investigate și de condițiile concrete în care se desfășoară".

Problemele ridicate de observația participativă sunt numeroase, vizând atât tehnica de cercetare, cât și deontologia. Vom declara scopul real al cercetării? Ne vom declina identitatea? Cât de activă va fi participarea cercetătorului la viața grupului studiat? În funcție de răspunsul la aceste întrebări cursul observației se va modifica, iar din combinarea axelor „participare" și „declararea statusului de observare" rezultă patru situații în care se poate afla cercetătorul vieții sociale (Figura 8.3).

Fig. 8.3. *Situațiile observatorului participant* (după Kohn și Nègre, 1991)

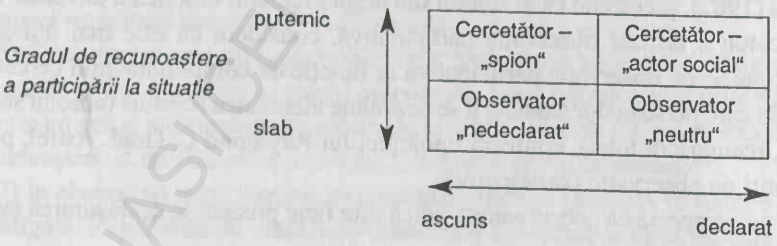

Trebuie precizat că în cursul desfășurării cercetării statusul observatorului se poate schimba: din observator nedeclarat, cercetătorul poate deveni cercetător neutru sau actor social. De asemenea, gradul de implicare în viața grupului se poate schimba. Menționăm că există o literatură bogată vizând acest tip de observație (I.C. Jarvie, 1969; P. Kloos, 1969; G.J. McCall și J.L. Simon, 1969; Margaret Stacey, 1969; Virginia L. Olsen și Elvi Waik Whittaker, 1970; H.S. Becker, 1970).

Pentru a ilustra strategia observatorului participant, să luăm în discuție cercetarea antropologului D.M. Vesperi (*City of Green Benches*, New York, Cornel University Press, 1985), la care face trimitere Danny L. Jorgensen (1989, 57). Tânărul antropolog american și-a propus să studieze viața persoanelor foarte bătrâne care trăiesc în sărăcie, fiind dependente de serviciile sociale. S-a gândit că orașul St. Petersburg din Florida oferă cele mai bune condiții pentru studiul pe care și l-a propus, dat fiind faptul că o mare parte din locuitorii orașului erau persoane în vârstă, în evidența serviciilor sociale. Ca tânăr cercetător, nu putea să-și asume rolul de „spion" (*complete insider*). S-a stabilit în St. Petersburg și a început să-i intervieveze pe bătrânii de pe străzile orașului, ca simplu cetățean, ca simpatizant al celor defavorizați și posibil prieten al lor, în fine, ca cercetător științific. Uneori făcea observație participativă, ca cercetător neutru, alteori ca „cercetător acoperit", nedeclarat. Cel mai adesea observa comportamentul persoanelor foarte bătrâne și foarte sărace, stând pe o bancă în parc (de unde și titlul cărții sale).

Observația participativă are prin excelență un caracter descriptiv și adesea doar un scop explorativ. William F. Whyte, clasic al acestui tip de observație, în *Street Corner Society: The Social Structure of an Italian Slum* (1943), răspunde unei probleme privind organizarea socială în orașele americane. Complexitatea problemei, inexistența unei teorii adecvate (la acea dată exista prejudecata că la periferia orașelor americane domnește dezorganizarea socială) l-au determinat pe William Foote Whyte să încerce observarea explorativă a fenomenului. S-a mutat în *Cornerville*, locuind într-o cameră la o familie de italieni. Pentru că părinții respectivei familii nu vorbeau englezește, a început să învețe limba acestora, în scurt timp reușind să vorbească italiana fluent. Faptul că a făcut efortul de a învăța limba comunității studiate s-a dovedit a fi foarte important, chiar dacă discuțiile cu persoanele din generația a doua s-au purtat totdeauna în limba engleză: i-a convins pe nativi de interesul sincer și simpatetic pentru populația din *Cornerville*. De la fereastra locuinței lui a început să observe o bandă (termenul are aici o nuanță neutră) de pe Norton Street, din Boston. În această fază, observația nu era participativă. Treptat (cercetarea a durat trei ani și jumătate), William Foote Whyte s-a integrat în subcultura bandei, a învățat „limbajul" ei, a fost acceptat și sprijinit să desfășoare cercetarea. La constituirea ei, la începutul anului 1937, banda număra șase membri; apoi banda și-a mărit numărul la treisprezece membri, în vârstă de până la 29 de ani. Toți copilăriseră în același mediu, urmaseră la aceeași școală; unii lucrau permanent în fabrică, alții doar ocazional. Fiecare avea un loc bine stabilit în organizarea bandei. Inițial, Nutsy fusese șef. Într-o confruntare directă, Doc îl învinge pe Nutsy și devine șeful bandei. Pozițiile celorlalți membri ai bandei se conturează după cum activaseră sub conducerea lui Nutsy (Frank, Joe, Alec, Carl, Tonny) sau intraseră în bandă ca urmare a prieteniei lor cu Doc (Danny, Mike, Long John).

Cercetarea lui William F. Whyte înlătură prejudecata dezorganizării sociale în *slum*-ul orașelor americane și aduce totodată contribuții prețioase la tehnica observației participative, prin formularea unor reguli de aplicare a acestei tehnici. Astfel, observatorul trebuie să ia legătura în primul rând cu liderul (conducătorul, personajul central) al grupului observat; trebuie să atragă toate persoanele care doresc să conlucreze cu el; trebuie să se abțină de la aprecierea sau dezaprobarea comportamentelor observate; să evite de a lua parte la conflicte, care pot diviza grupul.

Matilda White Riley (1963), comentând cercetarea lui William F. Whyte, atrage atenția asupra câtorva caracteristici definitorii pentru studiile bazate pe observația participativă. În primul rând, obiectivul cercetării: așa cum declară autorul chiar în *Prefață*, scopul era de a obține o imagine autentică (*intimate view*) a vieții din *Cornerville*, pe baza căreia să poată face generalizări

despre sistemele sociale. Şi-a centrat atenţia asupra unui subsistem distinct – banda (*the gang*). În terminologia lui Robert K. Merton (1959), a procedat la o *cercetare strategică*: studiind o parte a sistemului social, a vizat întregul sistem social, întrucât partea (grupul social, banda) reprezintă în miniatură sistemul general al rol-statusurilor şi interacţiunilor sociale. În al doilea rând, apelând la observaţia participativă, William Foote Whyte a participat la activităţile de zi cu zi ale comunităţii: a locuit mai mult de trei ani împreună cu cei pe care îi studia, în acelaşi apartament, s-a alăturat clubului lor (*Italian Community Club*), a luat parte la meciurile echipei de bowling, a mers cu italiencele la dans, s-a asociat campaniei electorale locale, i-a vizitat la domiciliu pe membrii bandei studiate. S-au creat astfel obligaţii reciproce. Cei din bandă l-au ajutat pe cercetător, explicându-i ce se întâmplă în grupul lor, ce semnificaţie au pentru ei cele observate de el.

După aproape douăzeci de ani de la publicarea cercetării lui William F. Whyte, apare o lucrare, devenită şi ea „clasică": *The Urban Villagers. Group and Class in the Life of Italian-Americans* de Herbert J. Gans (1962), în care, pe baza observaţiei participative în zona *The West End* a oraşului Boston, vecină zonei *The North End* studiată în *Street Corner Society*, au fost descrise familia şi grupurile, comunităţile, politica şi cultura etnică în America modernă. Cercetătorul a trăit alături de italienii-americani pe care i-a studiat (octombrie 1957 – mai 1958), urmărind să descrie un cartier sărac (*slum*) şi modul de viaţă al populaţiei cu venituri mici. A rezultat un raport de cercetare exemplar.

A intra în cadrul social al grupului observat şi a păstra şi dezvolta relaţiile cu nativii constituie o artă şi o ştiinţă în acelaşi timp. Încă în 1922, Bronislaw K. Malinowski preciza premisele oricărui studiu bazat pe observaţia participativă: respectarea „spiritului ştiinţific, cunoaşterea valorilor şi criteriilor etnografiei moderne [...], plasarea într-o bună condiţie de observare direct între nativi [...] şi aplicarea unui set de metode speciale de colectare, manipulare şi înregistrare a datelor" (Malinowski, 1922/1984, 6). Se acceptă astăzi că relaţiile cu nativii trebuie să se bazeze pe încredere, cooperare, echilibru şi prietenie. Danny L. Jorgensen (1984, 69) consideră că cercetarea de teren din perspectiva observaţiei participative presupune negociere, reciprocitate şi relaţii de schimb între cercetător şi nativi. Încrederea şi cooperarea se obţin dacă nativii cunosc adevărata identitate socială a cercetătorului. Prezentarea de sine a cercetătorului cu sinceritate induce relaţii autentice cu nativii. Totdeauna trebuie însă păstrate proporţiile. Această regulă guvernează şi relaţiile de schimb între observatorul participant şi persoanele studiate. Se vor oferi bani pentru informaţiile furnizate? Câţi? Se vor oferi bunuri simbolice? Ce fel de gratificaţii nemateriale? Nu există reguli stricte pentru ridicarea barierelor dintre cei observaţi şi cercetător, dar trebuie luate în considerare aşteptările nativilor, expectaţiile lor.

Observarea continuă se referă la perioade limitate din viaţa unei colectivităţi sau la secvenţe comportamentale bine precizate ale unui număr mic de actori sociali. De regulă, se procedează la o eşantionare a comportamentelor ce urmează a fi observate. Este practic imposibil să observi toate unităţile de comportament ale unui individ. În funcţie de obiectivele cercetării, vor fi reţinute doar comportamentele relevante, adică se va face o selecţie a faptelor de observaţie. „Observaţia presupune, prin definiţie, o alegere a faptelor de observat. Este o distingere clară a unor detalii semnificative dintr-un tot amorf. Este un rod al unor idei pe care mai dinainte le ai asupra a ceea ce este şi ceea ce nu este semnificativ" (H.H. Stahl, 1934/2003, 5).

Observația eșantionată (sau instantanee), pusă la punct în 1934 de către Norman Triplett, se bazează pe tehnica sondajului, fiind numită uneori „eșantionaj al muncii" sau „inspecție instantanee". În sociologie, deși observația instantanee pornește de la ceea ce îndeobște se înțelege prin „privirea maistrului", nu este deloc o inspecție și, mai ales, nu este făcută cu scopul de a controla, nefiind aplicabilă doar în studiul muncii.

Observația instantanee prezintă avantajul de a fi relativ comodă, putându-se aplica fără perturbarea comportamentului celor studiați. Există posibilitatea folosirii acestei metode fără ca cei studiați să fie avertizați; procedeul implică anumite riscuri: observatorul, o dată deconspirat, pierde total încrederea celor în mijlocul cărora efectuează studiul. Marele avantaj pe care îl conferă aplicarea acestei metode constă în posibilitatea ce se creează de a studia alternativ mai multe activități într-o perioadă de timp scurtă. Prin intermediul observației instantanee se poate stabili, cu un grad convenabil de precizie (de exemplu, în studiul muncii), lista operațiilor ce se efectuează, ponderea fiecărei operații (ca timp, în procente) și se poate compara ceea ce efectiv se face cu ceea ce este prevăzut a se face. Observația instantanee este recomandabil a se aplica numai în studiul unor activități variate. Aplicarea practică a metodei trebuie să țină seama de gradul de precizie pe care dorim să-l aibă rezultatele. Prin convenție, se consideră că un grad de precizie de 0,05 este convenabil.

Ca momente importante în aplicarea observației instantanee, în afara stabilirii prin observație a ponderii elementelor în cadrul activității studiate, amintim *fixarea intervalelor dintre observațiile instantanee*; aceasta se realizează în funcție de timpul total de studiu, de numărul activităților care sunt studiate și de distanța dintre locurile de desfășurare a acestor activități. Se ia în considerare timpul minim pentru parcurgerea distanței dintre cele mai îndepărtate locuri ce sunt studiate alternativ.

Determinarea momentelor de efectuare a observațiilor instantanee se face prin tragere la sorți. În final, se completează o fișă de observație în care sunt trecute: numărul observațiilor, ziua, orarul de observare, conținutul observării și eventualele remarci explicative suplimentare.

Reguli de observare

În orice tip de observație cercetătorul trebuie să-și pună o serie de întrebări: ce va observa? Cum o va face? Cum să se înregistreze faptele de observație? Cum să le interpreteze în vederea teoretizării?

Ruth C. Kohn și Pierre Nègre (1991, 67) propun un model al observării care ne poate ajuta în stabilirea unor reguli de observare (Figura 8.4).

Fig. 8.4. *Un model al observării* (după Kohn și Nègre, 1991)

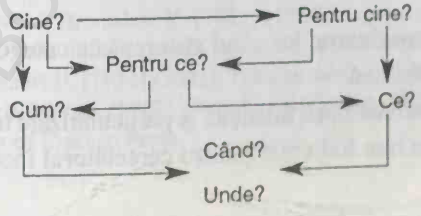

Theodore Caplow (1970, 155) sintetizează experiența de cercetare și formulează mai multe reguli de observare, incluzând condițiile prealabile, procedura, conținutul și modul de notare. În deplin acord cu autorul citat, prezentăm aceste reguli.

Condiții prealabile observării:

1) Înainte de începerea cercetării de teren, cel ce face observația trebuie să se familiarizeze cu obiectivele cercetării.

2) Tehnicile de observare și procedeele de notare a faptelor de observație trebuie precis formulate și suficient de mult repetate pentru ca observația să fie validă.

3) Înainte de a observa, cercetătorul trebuie să memoreze lista unităților de observare (secvențele comportamentale).

4) Procedura de notare.

5) Observatorul trebuie să noteze, pe cât posibil, faptele de observație pe teren.

6) Răstimpul admisibil între observare și notare este de ordinul minutelor și, în cazuri excepționale, de ordinul orelor. Henri H. Stahl (1943) atrage atenția în acest sens: „oricât de bună memorie ai avea, observația care nu se notează de îndată poate fi considerată ca pierdută".

7) Răstimpul la care ne-am referit variază în funcție de natura cercetării.

8) Observatorul nu trebuie să uite că el însuși este observat și că notarea s-a făcut în perioade de observare.

Conținutul notelor de observație:

1) Notele de observație trebuie să includă: data, ora, durata observației, locul desfășurării evenimentelor (făcându-se apel la hartă, fotografie, desen etc.); circumstanțele observării, aparatele utilizate în observație, factorii de mediu care pot influența comportamentele (temperatura, iluminatul, zgomotele etc.), precum și modificările care au survenit în timpul observării.

2) În notele de observație nu-și au locul opiniile, ipotezele, remarcile cercetătorului. Este greșit să notăm că persoana observată era, de exemplu, emoționată. Va trebui să notăm doar expresia facială, paloarea, contracția musculară etc.

3) Conversația cu persoanele observate, dialogul trebuie notate în stil direct, așa cum s-au desfășurat. Notarea cuvânt cu cuvânt a declarațiilor persoanelor intervievate se va închide între ghilimele, iar sinteza, prescurtarea conversației se marchează cu apostrof ('), așa cum se acceptă prin convenție în studiile etnografice.

4) Opiniile și deducțiile cercetătorului trebuie notate separat, la intervale prestabilite.

Definitivarea notelor de observație:

1) Notele de observație trebuie revăzute, adăugite, corectate de îndată ce timpul permite acest lucru.

2) Notele de observație trebuie clasificate provizoriu, iar când sistemul de categorii este bine conturat, să se treacă la clasificarea lor definitivă.

3 Firește că aceste reguli de observație pot fi amănunțite, nuanțate și particularizate în raport cu tipul de observație. Oricum, ele constituie un bun îndreptar pentru cercetătorul începător.

În finalul discuției despre observație ca metodă de cercetare în științele socioumane să ne amintim dictonul marelui chimist și biolog francez Louis Pasteur (1822–1895), cel care a pus bazele imunologiei și care a aplicat pentru prima oară vaccinarea antirabică: „În câmpul observației șansa favorizează doar mințile cultivate".

Termeni-cheie

Autoobservația
Obiectivitatea
Observația
  calitativă
  cantitativă
  continuă
  controlată
  directă
  eșantionată
  etnografică
  externă
  necontrolată
  nestructurată
  participativă
  structurată
poziția observatorului
  fizică
  socială
Rolurile observatorului participant
  membru activ
  membru deplin
  membru periferic
  observator ca participant
  participant ca observator
  totalmente observator
  totalmente participant
Serendipitatea
Sinergologia
Sistemul de categorii de observație
Sociologie vizuală
Subiectivitate

Probleme recapitulative

Care este specificul observației ca metodă de cercetare în științele socioumane?
Comparați observația cu alte metode de cercetare din științele socioumane.
Care sunt avantajele recursului la metoda observației în cunoașterea vieții sociale?
Dar dezavantajele?
Ce criterii pot fi folosite pentru tipologizarea observației?
Cum se stabilește un sistem de categorii de observație?
Ce roluri își poate asuma cercetătorul care face observație participativă?
Ce elemente trebuie avute în vedere pentru calcularea numărului de observații în cazul observației eșantionate?
Care sunt regulile înregistrării (notării) faptelor de observație?
Ce este sociologia vizuală?

Recomandări bibliografice

Bourdieu, Pierre. (1979). *La Distinction: Critique sociale du jugement*. Paris: Les Editions de Minuit.
Caplow, Theodore. (1970). *L'Enquête sociologique*. Paris: Armand Colin.
Iluț, Petru. (1997). *Abordarea calitativă a socioumanului. Concepte și metode*. Iași: Editura Polirom.
Kohn, Ruth C. și Nègre, Pierre. (1991). *Les Vois de l'observation. Repères pour les pratiques de recherche en sciences humaines*. Paris: Nathan.
Malinowski, Bronislaw K. [1922] (1984). Argonauts of the Western Pacific. Illinois: Waveland Press, Inc.
Peretz, Henri. [1998] (2002). *Metodele în sociologie. Observația*. Iași: Editura Institutul European.
Stahl, Henri H. [1934] (2002). Tehnica monografiei sociologice. București: Editura Comunicare.ro.
Whyte, William F. (1943). *Street Corner Society. The Social Structure of an Italian Slum*. Chcago: The University of Chicago Press.

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL 9

Experimentul în științele socioumane

Experimentul, cunoașterea științifică și societatea

Încă în urmă cu mai mult de un secol, aplicarea experimentului în cunoașterea vieții sociale a dat naștere unei dispute între „experimentaliști" și „pozitiviști" care, într-o formă sau alta, se perpetuează și astăzi. Gilles Ferréol și Philippe Deubel (1993, 124) rezumă dezbaterea relevând elementele esențiale, precum și protagoniștii. În 1872, C. Pellarin – autorul lucrării *Lettre de Fourier au Grand Juge* – arăta, în polemica sa cu lingvistul și filosoful Émile P. Littré (1801–1881), avantajele experimentului: rigoarea procedurii și calitatea informațiilor obținute. Curios este faptul că nici fondatorii științei despre societate nu admiteau experimentarea în analiza faptelor sociale decât *a fortiori*. Auguste Comte, fiind convins că acumularea cunoștințelor în acest domeniu va servi la regularizarea vieții sociale în direcția progresului, și-a manifestat rezerve față de experiment, arătând că izolarea unui element din organismul social poate duce la eșec în cunoașterea globală a societății. De asemenea, autorul celebrului *Cours de philosophie positive* (apărut în șase volume în perioada 1830-1842), insistând asupra istoricității fenomenelor sociale, restrângea apelul la experimentare. Aceeași poziție a avut-o față de experiment și Émile Durkheim, considerat pe plan mondial ca întemeietor al Școlii franceze de sociologie.

Spre deosebire de fondatorii sociologiei, reprezentanții orientării „socialismului utopic" (de exemplu, Charles Fourier) au militat pentru practica experimentală în schimbarea socială către o societate ideală. În Adunarea Constituantă, în 1849, s-a propus, în acest sens, înființarea unui Minister al Progresului și Experimentării, cu scopul de a examina invențiile și inovațiile în domeniile tehnicii și organizării sociale (*cf.* Ferréol și Deubel, 1993, 125).

În legătură cu istoricul aplicării experimentului în psihosociologie, există o deplină concordanță între specialiști: se consideră că studiile din 1897 ale lui Norman Triplett reprezintă primele încercări de aplicare riguroasă a experimentului în psihosociologie. Norman Triplett (1897) a măsurat performanța în condiții individuale și în situația de competiție: a înregistrat durata medie necesară rotirii de 150 de ori a unei mulinete (dispozitiv format dintr-un tambur pe care se înfășoară firul undiței) atunci când subiecții executau această sarcină individual și în situații de competiție, în grupuri de câte doi. El a constatat că în situația de competiție performanțele sunt superioare și a încercat să explice acest fapt de observație prin ceea ce a numit „dinamogenie prin instinctul competitiv". Chiar dacă explicația dată nu a rezistat timpului, Norman Triplett rămâne primul experimentalist, în sensul modern al termenului, în psihosociologie. Paradigma experimentală a influenței individuale, introdusă de Norman Triplett, este nu numai cea mai veche în psihosociologie, dar și una dintre cele mai fructuoase paradigme experimentale, vizând

însuşi obiectul de studiu al psihosociologiei: modul în care comportamentul unui individ influenţează comportamentul celorlalţi. Paradigma facilitării sociale, introdusă în psihosociologie prin experimentele lui Norman Triplett, a fost verificată ulterior în diferite situaţii experimentale care au îmbogăţit cunoaşterea în acest domeniu. Astfel, a fost constatată modificarea performanţei individuale în prezenţa altora şi în condiţiile în care şi ceilalţi au de îndeplinit aceeaşi sarcină. Sintetizând rezultatele experimentelor referitoare la „facilitarea socială", Robert B. Zajonc (1967) ajunge la concluzia că „situaţia de coacţiune, ca şi prezenţa unui public ameliorează performanţa şi îngreuiază achiziţionarea de cunoştinţe".

În cunoaşterea ştiinţifică, valoarea deosebită a experimentului este dată de funcţia acestuia de verificare a ipotezelor cauzale. Aşa cum remarca Raymond Siever (1970), experimentul este, de cele mai multe ori, asociat cu abordarea analitică a fenomenului, spre deosebire de observaţie, care se asociază spontan abordării descriptive. De aici şi distincţia pe care o fac unii epistemologi între ştiinţele experimentale şi ştiinţele observaţionale, prin extensie ştiinţele experimentale fiind considerate superioare. Firește, o astfel de distincţie şi, mai ales, etichetarea în „bun" şi „rău" nu se justifică. Toate ştiinţele observă şi descriu şi, de asemenea, toate, în măsura în care aspiră la statutul de ştiinţă, mai devreme sau mai târziu tind să integreze datele de observaţie în sisteme teoretice explicative. „Este adevărat, desigur, că unele ştiinţe, în primele lor etape de dezvoltare, se caracterizează printr-o extraordinar de înaltă proporţie a datelor de înregistrare faţă de datele de analiză" (R. Siever, 1970). Sociologia se află tocmai într-o astfel de etapă, iar aplicarea intensivă a experimentului este în măsură să contribuie la integrarea datelor în modele explicative, în sisteme teoretice din ce în ce mai structurate.

În legătură cu funcţia de verificare a ipotezelor cauzale, rezultatele experimentului se prezintă direct ca fapte ştiinţifice, ceea ce nu se poate susţine şi despre datele empirice obţinute prin intermediul altor metode, care trebuie sistematizate în continuare în vederea dezvăluirii relaţiilor de cauzalitate.

Cercetarea experimentală constituie un proces iterativ, care începe cu verificarea relaţiilor de cauzalitate şi sfârşeşte cu formularea unor noi ipoteze. Paradigma naturii iterative a cercetării experimentale (Figura 9.1), propusă de G.E.P. Box, se fondează pe supoziţia că „nici un plan (experimental) nu este suficient de bun pentru a răspunde la toate întrebările deodată, oricât ar fi experimentul de important. Este necesară o serie de investigări pentru a răspunde la orice întrebare cu adevărat importantă cu privire la cauzele comportamentului".

Aplicat cu succes în ştiinţele naturii – metoda a fost magistral expusă încă în 1865 de Claude Bernard –, experimentul este azi tot mai mult utilizat în pedagogie, psihologie, sociologie şi psihosociologie.

Fig. 9.1. *Natura iterativă a experimentării: ipoteză → plan → experiment → analiză → ipoteză* (după G.E.P. Box)

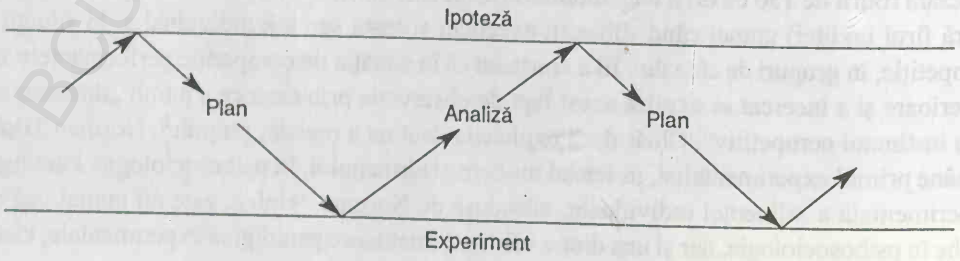

Concomitent, a sporit şi numărul abordărilor metodologice ale experimentului psihosociologic. Nu numai în ţările cu veche tradiţie a cercetărilor sociologice experimentale, ci şi în ţările în care această ştiinţă a fost inclusă mai târziu în rândul disciplinelor academice, interesul pentru cercetarea experimentală a fenomenelor sociale şi pentru problemele metodologice implicate de acest tip de cercetare este evident.

Pentru a-şi îndeplini funcţiile cognitive, experimentul trebuie să se fondeze pe teorie. Nu există experiment relevant care să nu pornească de la o teorie; din această cauză, experimentul se aplică într-o etapă mai târzie a cunoaşterii ştiinţifice. În afara teoriei, experimentul este o activitate sterilă. Dacă în cazul observaţiei – aşa cum se ştie – prin *serendipitate* pot fi descoperite fapte semnificative, care să iniţieze teoria, experimentul porneşte de la teorie, verificând-o; este, după cum se vede, o fază mai târzie a cercetării. În acelaşi timp, dacă experimentul se fondează pe teorie, şi teoria se bazează pe experiment: raporturile sunt bilaterale şi orice separare a experimentului de teorie duce, în cele din urmă, la eşecul cunoaşterii. În acest sens, Claude Bernard (1865) spunea: „Nu trebuie să credem în observaţiile noastre, în teoriile noastre decât sub rezerva experimentării". Dar silind natura să i se dezvăluie prin experiment, cercetătorul „nu trebuie să răspundă niciodată în locul ei sau să-i asculte pe jumătate răspunsurile şi să reţină din experienţă numai acele rezultate care-i sprijină sau îi confirmă ipoteza" (Bernard, 1865/1958, 86). Pentru a-şi îndeplini funcţia de „modalitate de testare a ipotezelor cauzale" – aşa cum precizau D. Cook şi Donald T. Campbell (1976) – sunt necesare trei condiţii: între variabila independentă şi variabila dependentă să fie o relaţie temporală de anterioritate, ştiut fiind că totdeauna cauza precede efectul; între cele două variabile să existe o covariaţie ($p < 0,05$) şi, în fine, să nu existe nici o alternativă de explicare a modificării variabilei dependente decât prin variabila independentă. Ultimele două condiţii au în vedere *validitatea statistică* şi *validitatea internă* a experimentului.

Fără a face din experiment „coroană a cercetării empirice" (W. Siebel, 1965; R. Mayntz *et al.*, 1969 ş.a.), legând strâns experimentul psihosociologic de teorie şi practică, se impune să remarcăm locul important pe care acesta îl ocupă atât în cunoaşterea, cât şi în viaţa socială. Trebuie respinse încercările de supraevaluare a dificultăţilor reale pe care le întâmpină experimentul în ştiinţele socioumane. Este adevărat că natura obiectului de studiu în aceste ştiinţe este cu totul alta decât în ştiinţele naturii: avem de-a face cu fiinţe raţionale, care conştientizează situaţia experimentală, iar posibilitatea subiectului de a-şi da seama că este studiat se modifică „în funcţie de experienţa sa în statusul de obiect de studiu" (C. Mamali, 1974). Sintetizând observaţiile referitoare la consecinţele epistemologice ale statusului subiectului în cercetarea psihosocială, Cătălin Mamali precizează că modificarea obiectului de studiu în timpul cercetării se produce datorită acţiunii directe a tehnicii de studiu, datorită fenomenului de inducţie generat în timpul cercetării, restructurării câmpului social iniţial prin prezenţa cercetătorului, datorită personalităţii cercetătorului şi a gradului de informare a subiecţilor asupra cercetării sociale. Dar modificarea obiectului de studiu în timpul cercetării se întâlneşte şi în ştiinţele naturii. În fizică, acest lucru a fost demonstrat de L. de Broglie, Hans Reichenbach şi alţii, fiind unanim acceptat, fără să fie pusă la îndoială oportunitatea experimentului. Voi ilustra efectul tehnicii de cercetare asupra obiectului de studiu făcând apel la experimentele dr. G.E. Schwartz (1978) privind dominaţia emisferelor cerebrale şi expresia emoţiilor. Se ştie că emisfera stângă este dominantă în ceea ce priveşte funcţiile simbolice şi limbajul, iar emisfera dreaptă în percepţia spaţiului şi a formelor. Dr. G.E. Schwartz porneşte de la observaţia că direcţia privirii constituie un indiciu al activităţii emisferelor cerebrale: deplasarea privirii într-o anumită direcţie traduce

activitatea emisferei cerebrale din partea opusă respectivei direcţii. În experimentele făcute, sarcinile cu conţinut afectiv antrenează lateralizarea privirii spre dreapta. S-a constatat însă că mişcările oculare dispar atunci când se încearcă înregistrarea lor (oculogramă). Explicaţia: implantarea microelectrozilor produce o stare de disconfort, exprimată prin fixitatea privirii. Este o limită a dispozitivului experimental de înregistrare, care modifică obiectul de studiu. Cu siguranţă că perfecţionarea tehnicii experimentale va permite înregistrarea efectului, fără deformarea obiectului de studiu. În bună măsură, acest lucru este valabil şi pentru experimentele psihosociale.

În afara complexităţii obiectului de studiu, specifice experimentului psihosociologic sunt imposibilitatea controlului total al variabilelor, izolarea fenomenului studiat. Obiectul de studiu în ştiinţele socioumane îl reprezintă interacţiunile concret-istorice ale indivizilor umani, multiplu determinate de cauze interne şi externe. Subiecţii de experiment aparţin unei anumite categorii sociale, fac parte dintr-o anumită societate, naţiune şi grup socioprofesional; au o anumită vârstă, un anumit sex, nivel de şcolaritate; şi-au interiorizat anumite norme şi valori într-o măsură mai mare sau mai mică. Cu deplin temei F.S. Chapin remarca: „...unităţile sociale au un caracter complex în comparaţie cu unităţile relativ simple ale altor discipline. În fizică, aceste unităţi sunt omogene, standardizate: în China sau America experimentul are aceleaşi şanse de reuşită în condiţii date şi controlabile. În sociologie, unităţile nu sunt nici omogene, nici standardizate, fiecare dintre ele este singulară, individuală, deosebită de celelalte... Un experiment efectuat în China poate însemna foarte puţin sau nimic pentru America" (*apud* Rabbot, 1972, 140).

Dată fiind această situaţie, în legătură cu experimentele sociologice, inclusiv cele psihosociologice, se pune problema posibilităţii de generalizare a rezultatelor obţinute. Este vorba despre validitatea externă a experimentului, asupra căreia atrage atenţia Donald T. Campbell în studiul *Designs for Social Science Experiments*, multiplicat în 1953, dezvoltat apoi şi inclus sub titlul *Factors Relevant to the Validity of Experiments in Social Settings* într-o culegere de probleme de psihologie socială editată de C.W. Backman (1966).

Validitatea externă sau validitatea ecologică se referă la aplicabilitatea rezultatelor în situaţii naturale (ecologice) cât mai diferite. De regulă, validitatea externă a experimentelor din ştiinţele socioumane este destul de restrânsă atât în ceea ce priveşte generalizarea de la grupul experimental la populaţia din care sunt selecţionaţi subiecţii de experiment (validitatea populaţională), cât şi sub raportul trecerii de la situaţia experimentală la condiţiile vieţii sociale reale (validitatea ecologică). Fără nici o îndoială că stabilirea subiecţilor de experiment în grupele experimentale şi de control pe baza riguroasă a eşantionării măreşte posibilitatea de generalizare a rezultatelor obţinute asupra populaţiei din care s-a făcut selecţia. Rămân însă alţi factori care limitează generalizarea: de exemplu, reactivitatea la experiment a subiecţilor. Unele persoane au o atitudine ostilă faţă de includerea lor într-un experiment, în timp ce altele cooperează intens cu cercetătorii. Generalizarea rezultatelor experimentelor psihosociologice nu este permisă decât în limitele procedeelor utilizate şi numai la populaţia din care au fost selecţionaţi subiecţii de experiment. Este metodologic greşit să se extrapoleze concluziile unui experiment psihosociologic desfăşurat într-un anumit cadru sociocultural în altul. Aşa cum remarca Walter Friedrich, datele experimentelor pe grupe mici (efectuate în SUA) nu pot fi generalizate automat în alte ţări; se impune o nouă verificare a lor. Reluînd experimentele clasice ale lui Charles E. Osgood în problema eficacităţii comparative a mesajelor cu o latură faţă de mesajele cu două laturi, am constatat că unele concluzii nu sunt valabile pentru populaţia de la noi. Aşadar, trebuie să privim critic

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI

experimentele psihosociologice efectuate aiurea şi să le verificăm în condiţiile concret-istorice de la noi. Într-adevăr, ce valoare poate avea pentru explicarea comportamentului populaţiei din România experimentul, de altfel ingenios, montat în gara centrală din New York şi pe aeroportul Kennedy (SUA), prin care se pune în evidenţă legătura dintre calitatea costumului – ca simbol al statusului social – şi onestitatea celorlalţi? La experiment au participat, fără să ştie, 206 persoane. Anchetatorii, trei bărbaţi şi trei femei, prin costumul pe care îl purtau, exprimau fiecare un status social: superior (costum de culoare închisă, vestă, cravată), mediu şi inferior (salopetă). Anchetatorii intrau în cabinele telefonice plasate la cele două puncte de aglomeraţie urbană şi lăsau la vedere o fisă telefonică („uitau o monedă cu care se putea telefona"). Operatorul înregistra dacă persoana care intra în cabină după ieşirea anchetatorului folosea moneda „uitată" de acesta. În cazul în care o folosea, anchetatorul se întorcea imediat şi spunea: „Scuzaţi-mă, doamnă (domnule), cred că am uitat o fisă în această cabină acum câteva minute. Nu cumva aţi găsit-o?". S-a constatat că nu există nici o corelaţie între înapoierea fisei şi vârsta, sexul, rasa, statusul social al subiecţilor participanţi, fără să ştie, la experiment. Nici sexul anchetatorilor nu a influenţat cu nimic onestitatea celorlalţi; singur, statusul social exprimat prin îmbrăcăminte a exercitat o influenţă semnificativă; fisa era mai frecvent înapoiată anchetatorilor cu status social ridicat (îmbrăcaţi în costum, vestă şi cravată). Relaţia evidenţiată, desigur, este valabilă pentru sistemul sociocultural în care s-a desfăşurat experimentul. Reluat în condiţiile tranziţiei din ţara noastră, s-ar putea ca rezultatele experimentului să fie altele.

Nu numai validitatea externă, dar şi validitatea internă constituie o problemă în experimentele psihosociologice. Mai mult chiar, după opinia autorizată a lui Donald T. Campbell (1966), problema validităţii interne este primordială. Foarte adesea, în experimentele psihosociologice variabila independentă reprezintă, în fond, o combinaţie de stimuli, sarcina cercetătorului fiind aceea de „purificare a variabilei independente", pentru a stabili cu exactitate dacă între X (variabila independentă) şi Y (variabila dependentă) există într-adevăr o legătură cauzală. În acest scop, sunt montate experimente placebo. După cum se ştie, sub numele de *placebo* sunt grupate substanţele chimice fără acţiune farmacologică specifică, dar care, datorită sugestiei şi autosugestiei, provoacă ameliorarea stării bolnavului. Astfel de substanţe, cunoscute încă din Evul Mediu, au primit, după moda timpului, o denumire latină (*placebo*), ceea ce înseamnă: voi plăcea. Astăzi se ştie că toate medicamentele – chiar anestezicele şi antibioticele – au, în afara acţiunii farmacologice specifice, şi un element placebo, dat de situaţia psihosocială în care se administrează. Experimentele placebo servesc tocmai la izolarea acţiunii farmacologice specifice şi, prin analogie, sunt utilizate în psihosociologie pentru izolarea variabilei independente din complexul de stimuli, pentru a-i măsura influenţa asupra variabilei dependente. Dealtfel, rafinarea continuă a schemelor experimentale nu reprezintă altceva decât efortul de izolare cât mai deplină a acţiunii variabilei independente.

Martin T. Orne (1969) arată că, „într-o situaţie experimentală, comportamentul unui subiect este determinat de două serii de variabile: a) variabilele independente în sens tradiţional; b) comenzile implicite (*les consignes implicites*; *demand characteristics*) percepute în situaţia experimentală. Comanda implicită percepută de subiect influenţează comportamentul acestuia şi deci rezultatele experimentului. Dacă subiecţii nu cunosc scopul experimentului, ei fac anumite ipoteze, comportându-se în sensul confirmării sau infirmării acestora.

Este necesară, deci, cunoaşterea ipotezelor imaginate de subiecţi. Martin T. Orne propune utilizarea *anchetei postexperiment* pentru identificarea comenzilor implicite, înregistrarea

scopului și a ipotezelor imaginate de subiecți prin punerea unor întrebări foarte generale: *După părerea dv., ce urmărește acest experiment?* etc. De asemenea, în afara experimentului placebo, Martin T. Orne recomandă în acest sens aplicarea experimentului simulat, tehnică pusă la punct în 1959. *Experimentul simulat* constă în explicarea exactă a modului de derulare a experimentului, în prezentarea materialului și a aparaturii utilizate, precum și în transmiterea comenzilor (sarcinilor, dispozițiilor, instrucțiunilor) către subiecți. Subiecții nu sunt puși însă să execute aceste comenzi, ci sunt invitați să relateze ipotezele pe care și le-au imaginat. Se elimină astfel acțiunea variabilei independente, rămânând constantă influența comenzilor implicite. De comun acord cu Martin T. Orne, subliniem că nu este cu nimic justificată presupunerea potrivit căreia subiecții în experiment ar răspunde pasiv, lăsându-se manipulați. În realitate, situația experimentală este ea însăși un proces psihosocial complex, ce se cere analizat ca atare, putându-se vorbi de o psihosociologie a experimentului psihosocial.

Aplicarea experimentului în științele socioumane ridică și numeroase probleme etice. Ca și în științele naturii, psihosociologii din întreaga lume se simt răspunzători de modul în care sunt aplicate rezultatele cercetărilor lor. Nu o dată oamenii de știință au refuzat cercetarea sau și-au întrerupt experiențele când au conștientizat că rezultatele lor ar putea leza integritatea personală și demnitatea umană sau ar putea fi utilizate în scopuri inumane, împotriva drepturilor și libertăților individuale și colective. Este cunoscut, de pildă, faptul că, la începutul deceniului al șaptelea, sociologii și psihosociologii au refuzat să participe la un proiect de cercetare inițiat de Pentagon care, sub masca investigației științifice, urmărea să culeagă informații despre mișcările revoluționare din Chile și din alte țări latino-americane. Protestul sociologilor americani, ca și protestul oficial chilian au determinat guvernul SUA să renunțe la așa-numitul *Plan Camelot.* În 1976, revistele de specialitate au anunțat întreruperea cercetărilor psihiatrului Stanley Walzer, începute încă din 1968, asupra aberațiilor cromozomiale de tip XXY sau XYY, în vederea depistării la copiii nou-născuți a „cromozomului crimei". Timp de aproape zece ani toți copiii nou-născuți dintr-un spital din Boston au fost supuși unui control cromozomial pentru depistarea precoce a aberațiilor cromozomiale și preîntâmpinarea deviațiilor comportamentale. Conștientizând că aceste cercetări stigmatizează indivizii umani și recunoscând că existența unui mediu criminogen influențează mai mult apariția delincvenței decât existența unui cromozom Y suplimentar, Stanley Walzer și-a întrerupt cercetările experimentale.

Probleme etice nu pot să nu-și pună și cei care au experimentat diverse tehnici de schimbare a comportamentelor. Psihochirurgia, terapia comportamentală, deprivarea senzorială – într-o societate nedreaptă – se întorc împotriva omului. Uitând parcă de verdictul dat medicilor naziști de Tribunalul de la Nürnberg, dr. Gross și dr. Meyer de la Clinica Universitară Hamburg-Eppendorf, în cadrul programului de cercetare *Aspecte psihosomatice, psihodiagnostice și terapeutice ale agresivității*, au pus la punct o așa-numită „cameră a tăcerii", care, prin deprivare senzorială, permite „spălarea creierului". Ceea ce se obține este pierderea capacității de concentrare a atenției și de gândire coerentă, incapacitatea de orientare în timp și spațiu, halucinații etc., iar pe termen lung – așa cum arăta Robert Daly – deprivarea senzorială induce modificări de personalitate, stări depresive, coșmaruri, dificultăți în relațiile sociale. Rezultatele cercetărilor dr. Gross și Meyer s-au materializat prin crearea unei „secții a tăcerii" la închisoarea din Köln-Ossendorf.

Din păcate, cazul nu este singular. Probabil că cel mai vechi caz de încălcare a normelor morale într-un experiment cu conținut psihosociologic (vizând socializarea copiilor) rămâne experimentul făcut din porunca împăratului Frederic al II-lea (1194–1250). Mânat de curiozitatea

de a afla ce limbă (ebraică, greacă, latină, arabă sau limba părinților) vor vorbi copiii când vor fi mari, dacă de la naștere nu vor auzi pronunțându-se nici un cuvânt, acesta a luat câte un nou-născut din cele 18 regiuni ale Imperiului Germanic și a ordonat doicilor să-i îngrijească fără a le adresa însă vreun cuvânt. Curiozitatea dementă a împăratului n-a putut fi satisfăcută pentru că, înainte de a împlini vârsta de doi ani, toți copiii supuși experimentului au murit, fără a fi fost atinși de vreo boală incurabilă. Carența afectivă, izolarea socială, mai ales la vârstele timpurii – se știe astăzi –, produc totdeauna, dacă nu sfârșitul letal, în orice caz tulburări psihice ireversibile. Omul nu devine om decât în contactul lui permanent cu semenii și cu cultura.

Nu numai cu secole sau cu decenii în urmă, dar și în zilele noastre, uneori, experimentarea pe subiecții umani trădează lipsa de responsabilitate. Robert M. Veatch și Sharman Sollito, în *Raport of the Hastings Center* (1973), au inventariat un număr de 43 de experiențe mai mult decât condamnabile din punct de vedere deontologic, publicate cu începere din 1966 în revistele de specialitate: copii astmatici cărora li s-a aplicat tratament placebo, fără ca părinții sau copiii să știe că sunt supuși unui experiment, supunerea la unele teste de durere a persoanelor care se prezentau pentru un examen medical obișnuit (respectivele persoane erau convinse că testările fac parte din examenul propriu-zis), administrarea unor substanțe halucinogene (LSD) unui număr de 24 de persoane pentru a observa comportamentul lor, fără a fi fost prevenite în legătură cu consecințele posibile ale administrării drogului ș.a.m.d. (J.P. Desportes, 1974).

Într-un interviu acordat în 1973, Elliot Aronson mărturisea că în experimentele de laborator pe care le-a efectuat a indus multă anxietate subiecților pentru a studia efectele în plan comportamental ale acestui fenomen. Pornind de la considerente de etică profesională, Elliot Aronson însuși declara că o astfel de practică experimentală trebuie considerabil revizuită.

Atât în ceea ce privește desfășurarea experimentelor pe oameni – element specific experimentelor psihosociologice –, cât și în aplicarea rezultatelor acestora trebuie respectate fără excepție normele deotologice. „O severitate fără milă trebuie să-i condamne pe cercetătorii care, din interes sau chiar din neglijență sau dintr-o greșeală de judecată, ar uita că experimentarea pe oameni este diferită [...], că trebuie urmărită introducerea unor elemente favorabile privind persoanele supuse ei" (Chombart de Lauwe, 1971).

Timpul îndelungat și costul adesea ridicat al cercetărilor experimentale limitează aplicarea acestora în psihosociologie. Nu numai experimentele cu „variabilă timp", ci aproape toate schemele experimentale impun o testare dublă (înainte și după introducerea variabilei independente) atât la grupul experimental, cât și la grupul de control. Tocmai acest lucru, împreună cu aparatura utilizată și plata subiecților, ridică mult costul cercetărilor experimentale.

Cu toate acestea, scepticismul legat de posibilitățile aplicării experimentului în situațiile sociale nu ni se pare deloc îndreptățit. Cel puțin în actuala etapă de dezvoltare a sociologiei, psihologiei și psihosociologiei nu se justifică vreo obiecție metodologică de principiu față de experiment. Suntem întru totul de acord în această privință cu Vasile Pavelcu, care atrage atenția asupra faptului că valoarea experimentului variază în funcție de concepția generală a cercetătorului, de poziția lui teoretică. De asemenea, subscriem la ideea de a nu cere metodei experimentale mai mult decât poate ea da. Nu împărtășim însă rezervele acad. Vasile Pavelcu, care sublinia că „trebuie să ținem seama că unele fapte rezistă, total sau parțial, *prin natura lor* (s.n.), la exigențele metodei experimentale, așa cum este cazul *în cea mai mare parte* (s.n.) cu fenomenele sociale și cum, cel puțin temporar, este cazul cu numeroase fenomene și procese psihice care prin complexitatea lor nu se pretează totdeauna la o izolare, impusă de metoda experimentală

a variabilelor" (V. Pavelcu, 1972). Dacă avem în vedere doar experimentul artificial, afirmaţia este pe deplin îndreptăţită; dacă luăm însă în consideraţie ansamblul tipurilor de experimente, nu putem să nu remarcăm că natura faptelor psihosociale nu respinge metoda experimentală.

Definiţie, concepte de bază şi scheme experimentale

În fundamentala sa lucrare de metodologie a experimentului în ştiinţele sociale, Ernest Greenwood, după ce trece în revistă sensurile în care este folosită metoda experimentală în sociologie şi psihologie, ajunge la concluzia că „Un experiment este verificarea unei ipoteze încercând de a pune doi factori în relaţie cauzală prin cercetarea situaţiilor contrastante, în care sunt controlaţi toţi factorii în afara celui ce interesează, acesta din urmă fiind cauza ipotetică sau efectul ipotetic" (E. Greenwood, 1945). Două sunt caracteristicile asupra cărora Ernest Greenwood insistă: capacitatea experimentului de a verifica ipotezele cauzale şi controlul situaţiei experimentale. Arătând că experimentul tinde către controlul maxim al factorilor, autorul precizează esenţa metodei: „testarea ipotezelor cauzale prin înţelegerea unor situaţii contrastante controlate". Controlul este, aşadar, elementul esenţial în structura metodei experimentale. Verificarea ipotezelor cauzale constituie scopul general al ştiinţei, de care cunoaşterea ştiinţifică se apropie utilizând metode adecvate, inclusiv experimentul, dar nu numai experimentul.

Definiţia dată de Ernest Greenwood, în ansamblu acceptabilă, este limitată totuşi prin aceea că insistă asupra legăturii cauzale doar dintre două fenomene. Aceeaşi limită o remarcăm şi la alte încercări de definire a metodei experimentale în ştiinţele socioumane. Arnold M. Rose apreciază că „Un experiment constă în aplicarea unui stimul la un anumit obiect, păstrând neschimbaţi alţi stimuli sau condiţii posibile care pot să afecteze obiectul în acelaşi timp şi notând schimbările care se produc în obiect, probabil datorită aplicării stimulului" (A.M. Rose, 1954).

Aşa cum se recunoaşte astăzi, în domeniul socialului funcţionează relaţii de multicauzalitate, ceea ce impune luarea în considerare în ipoteză, şi deci în experiment, nu doar a două, ci a mai multor elemente. O definiţie riguroasă a experimentului psihosociologic trebuie să reflecte stadiul prezent de dezvoltare a cunoaşterii, dar şi posibilităţile de azi ale tehnicii experimentale. Consider că definiţia dată de Leon Festinger (1963) corespunde într-o mai mare măsură acestor exigenţe: experimentul constă în „observarea şi măsurarea efectelor manipulării unor variabile independente asupra variabilelor dependente într-o situaţie în care acţiunea altor factori (prezenţi efectiv, dar străini studiului) este redusă la minimum". Definiţia propusă de Leon Festinger subliniază în primul rând faptul că experimentul este o *observaţie provocată*; în al doilea rând, că situaţia este controlată. Aceste două caracteristici sunt reţinute şi de alţi psihosociologi. John W. Kinch (1973) consideră că poate fi vorba de experiment când „cercetătorul introduce deliberat anumiţi factori în situaţia observată sau controlează comportamentul subiecţilor pe care îi observă". În acelaşi sens, Marc Richelle (1995) apreciază că „A experimenta înseamnă a aşeza un fenomen sub un control riguros cu scopul de a-i determina condiţiile de apariţie".

Definiţiile reproduse, deşi surprind caracteristicile esenţiale ale metodei experimentale, nu sunt – după opinia noastră – suficient de cuprinzătoare. Conform lor, rămân în afara metodei importante tipuri de experimente frecvent utilizate în disciplinele socioumane (experimentul natural şi experimentul mintal). Precizarea că introducerea unor factori în situaţia ţinută sub control poate fi făcută şi în absenţa experimentatorului de către alte instanţe (naturale sau sociale) credem că va completa în chip fericit definiţiile reproduse.

Vom spune, așadar, că în științele socioumane experimentul psihosociologic constă în analiza efectelor unor variabile independente asupra variabilelor dependente într-o situație controlată, cu scopul verificării ipotezelor cauzale. Observarea și manipularea efectivă a variabilelor de către cercetător sunt elemente caracteristice doar anumitor tipuri de experimente, nu tuturora. Este adevărat însă că, de cele mai multe ori, experimentatorul încearcă să provoace fenomenele pentru a le observa și înregistra sistematic, pentru a le măsura și explica prin cauze. Celebrul paleontolog francez Georges Cuvier (1769–1832) spunea că „observatorul ascultă natura, experimentatorul o întreabă și o silește să i se dezvăluie". Preluând acest aforism atât de valabil în științele naturii, putem spune că și în experimentul psihosociologic propriu-zis cercetătorul „pune întrebări" fenomenelor psihosociale, nu așteaptă ca acestea să i se dezvăluie de la sine. Factorii naturali și sociali conlucrează cu experimentalistul, pregătit însă să interogheze fenomenele: o serie de evenimente naturale, ca și măsurile sociale organizatorice, antrenează schimbări în comportamentele individuale și de grup. Cercetătorul experimentalist analizează astfel de situații, încercând să le țină sub control în vederea stabilirii relațiilor cauzale.

Se urmărește ca nici un factor exterior, în afara celor manipulați, să nu intervină în situația experimentală, care, de-a lungul cercetării, trebuie să rămână neschimbată, cu excepția variabilei dependente, pentru ca să se poată măsura influența factorilor introduși. Maurice Duverger (1961, 356) chiar definește astfel experimentul: „În desfășurarea unui fenomen se introduc unul sau mai mulți factori artificiali: comparând rezultatele obținute cu acelea pe care le-ar da fenomenul în absența oricărei intervenții, se poate măsura influența factorilor introduși".

Referindu-se direct la experimentul sociologic, Julian L. Simon (1969) arată că „Esența experimentului constă în aceea că cercetătorul manevrează deliberat una sau mai multe variabile independente (x_1, x_2, x_3...), expunând astfel diferite grupuri de subiecți la diferite variabile (sau la diferite cantități de variabile independente) și apoi observă schimbările produse în variabilele dependente (y_1, y_2, y_3...)".

În definițiile reproduse, ca și în comentariile făcute, au apărut unii termeni (control, variabilă, variabilă independentă, situație experimentală etc.) care, constituind concepte de bază în metodologia experimentului, se cer a fi, la rândul lor, definiți.

Prin *control* se înțelege asigurarea condițiilor de repetabilitate a rezultatelor ori de câte ori se reia cercetarea. Robert Plutchik (1968) consideră că termenul de „control" a fost introdus relativ târziu în istoria științei. Blaise Pascal (1623–1662) se pare că a fost primul care a realizat, în 1648, un experiment controlat (studiul presiunii aerului). Termenul ca atare a fost însă introdus mai târziu. Chiar John Stuart Mill nu se referă decât implicit la controlul experimentelor. Abia după 1870, prin opera psihologului german Wilhem M. Wundt, termenul de control, în sensul de „standard de comparare", dobândește o mai largă circulație. În studiile de psihologie experimentală de la începutul secolului al XX-lea, Edward-Lee Thorndike și Robert S. Woodworth sunt primii care recunosc necesitatea utilizării grupului de control. După 1908, grupul de control începe să fie frecvent utilizat în cercetările experimentale. În 1933, aproximativ 11 la sută din articolele publicate în revistele de psihologie făceau referiri la grupul de control. Douăzeci de ani mai târziu, peste 52 la sută din articolele publicate în domeniul psihologiei experimentale includeau referiri la grupul de control. Astăzi aproape că nu poate fi conceput un studiu experimental cât de cât riguros în absența grupului de control și a unui control strict al variabilelor.

În sens modern, controlul (Figura 10.2) vizează în primul rând factorii introduși în expriment pentru declanșarea unor comportamente specifice, dar și factorii a căror influență urmează a fi eliminată fie prin suprimare, fie prin păstrarea lor constantă.

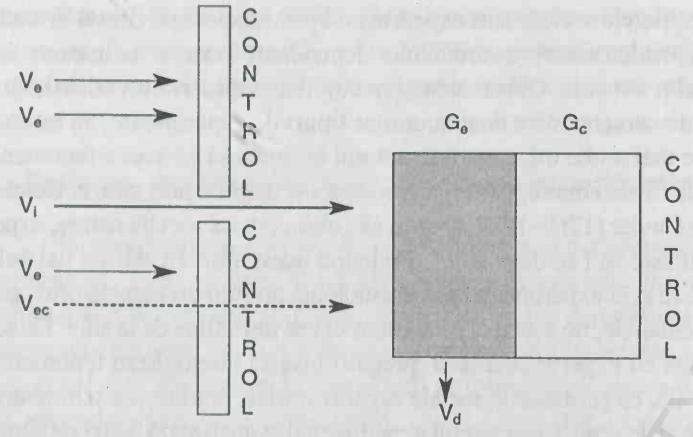

V_i = variabilă independentă;
V_d = variabilă dependentă;
V_e = variabilă externă necontrolată;
V_{ec} = variabilă externă controlată;
G_e = grup experimental;
G_c = grup control

Fig. 9. 2. *Controlul în experimentul psihosociologic*

De asemenea, controlul se referă la modalitatea de constituire a grupelor *experimentale* şi *martor* pentru asigurarea comparabilităţii lor. În fine, controlul include şi întreaga problematică de efectuare a măsurătorilor de observare, exactitatea şi precizia aparatelor utilizate pentru diferite înregistrări (optice, acustice, termice etc.).

De modul în care se asigură controlul într-un experiment depinde gradul de fidelitate al măsurării variabilelor. Mulţi autori consideră controlul ca elementul definitoriu al experimentului. În acest sens, Hans J. Eysenck susţine: „Esenţa experimentului în ştiinţă este dată de capacitatea de a exercita controlul asupra variabilelor care influenţează rezultatele experimentului" (1966). La aceeaşi concluzie ajung şi Lee Harvey şi Morgan MacDonald (1993) când afirmă că „problema cheie în experimentare este controlul". Din punctul de vedere al exercitării controlului, toate tipurile de experimente în cercetarea psihosociologică pot fi ordonate pe un continuum, începând cu experimentul de laborator, în care controlul variabilelor este deplin, şi terminând cu experimentul natural, unde cercetătorul se limitează doar la controlul modului de constituire a grupelor experimentale şi la măsurare.

Conceptele de bază. Variabilele întâlnite într-un experiment pot fi clasificate în patru categorii (*după* Leslie Kish). *Variabilele explanatorii* (experimentale, interne), care se diferenţiază în variabilele independente şi dependente. *Variabilele independente* sunt date de factorii introduşi în experiment de cercetător sau de alte instanţe (natură, societate) şi ai căror parametri (valoare, intensitate, durată, frecvenţă etc.) se modifică în timp.

Variabilele dependente iau valori diferite în urma influenţei asupra lor a variabilelor independente. Atât variabilele independente, cât şi cele dependente se supun legii conexiunii universale a fenomenelor; ele sunt dependente sau independente doar raportate la planul experimental.

Sporirea salariului, de pildă, într-un experiment psihosociologic poate fi variabilă independentă, pentru a vedea cum influenţează asupra absenteismului. Nimeni nu va susţine însă că aceasta ar fi independentă de factorii politici, economici. Într-un alt experiment, salariul ar putea fi variabilă dependentă, de exemplu, dacă s-ar urmări să se vadă cum este influenţat de o anumită modalitate de normare a muncii.

Allen L. Edwards (1968) atrage atenţia asupra faptului că variabilele explanatorii pot fi *cantitative*, cât şi *calitative*. Sunt cantitative acele variabile ale căror valori, discrete sau continue, pot fi ordonate de-a lungul unei singure dimensiuni (de exemplu, cooperarea, conflictul etc.). Variabilele calitative sunt neordonabile unidimensional (de exemplu, profesiile, apartenenţa politică etc.). Distincţia făcută de Allen L. Edwards este deosebit de importantă din perspectiva procedeelor matematice utilizate pentru prelucrarea datelor experimentale.

Variabilele exterioare controlate. Într-un experiment, în afara factorilor care îşi modifică parametrii, există o serie de alţi factori, exteriori relaţiei presupuse între variabilele explanatorii, care sunt menţinuţi constanţi, sunt controlaţi: variabilele exterioare controlate. Numărul variabilelor exterioare care trebuie controlate este totdeauna mare. Dacă am încerca să vedem cum influenţează coeziunea grupului (variabilă independentă) starea de sănătate mintală a indivizilor (variabilă dependentă), o serie de factori legaţi de condiţiile de viaţă şi de muncă ale indivizilor cuprinşi în experiment ar trebui să rămână constanţi: programul zilnic, regimul alimentar şi de odihnă, programul de muncă etc.

Variabilele exterioare necontrolate. Dată fiind multitudinea factorilor exteriori, cercetătorul – cu bună ştiinţă – lasă necontrolate unele variabile mai greu de menţinut la acelaşi nivel datorită complexităţii lor, mijloacelor tehnice, uneori rudimentare, din considerente materiale sau deontologice etc. În unele cazuri, cercetătorul nu face nici un fel de legătură între problema studiată şi factorii aparent îndepărtaţi. Într-adevăr, ce legătură poate fi între greutatea corporală şi sănătatea mintală?! La prima vedere, nici una. Variabila rămâne necontrolată. Şi totuşi, dacă privim lucrurile mai atent, nu putem să nu remarcăm, măcar ipotetic, o anumită legătură. Ne îndreptăţesc la aceasta considerentele de ordin endocrin, dar şi social.

Variabilele exterioare necontrolate, care dau erori randomizante, nu ar trebui să-i preocupe prea mult pe cercetători, datorită faptului că influenţa lor în experiment se anulează reciproc. Rămânând la ultimul nostru exemplu, cantitatea de endorfină – „morfină" naturală – din creierul subiecţilor de experiment constituie o variabilă externă necontrolată, care dă erori randomizante, unii subiecţi având o cantitate mai mare de endorfină în creier, alţii o cantitate mai mică.

Într-un experiment riguros ştiinţific, toate variabilele externe necontrolate ar trebui să producă erori randomizante, ca să nu mai vorbim de un experiment ideal, în care toate variabilele externe sunt controlate.

Referindu-se la variabile ca proprietăţi ale fenomenelor măsurate, ca proprietăţi tangibile ale lucrurilor (presiune, volum, durată etc.), Donald H. McBurney (1983, 58) distinge patru tipuri: variabile explanatorii (independente şi dependente); variabile continue şi discrete ; variabile cantitative şi calitative; variabile fizice şi nonfizice. Ca orice tipologie, şi aceasta reduce infinitatea unităţilor sociale şi a calităţilor lor la o schemă, desigur, utilă din punct de vedere didactic.

Un alt concept central în metodologia experimentului sociologic, în afara celui de variabilă, este conceptul de *grup* (experimental, de control). *Grupul experimental* este constituit din ansamblul persoanelor asupra cărora acţionează variabila independentă introdusă de cercetător. În metodologia experimentului, termenul de „grup", cu rare excepţii, are altă semnificaţie decât

cea psihosociologică. Foarte adesea, subiecţii din grupul de control rezolvă individual sarcinile experimentului, nu interacţionează. Pentru termenul de grup experimental (şi de control), mai apropiat decât sensul psihosociologic este înţelesul statistic, de grupare după anumite caracteristici a populaţiei. *Grupul de control* serveşte pentru compararea efectelor introducerii variabilei independente la grupul experimental; este un grup martor, asupra căruia nu acţionează variabila independentă. În psihosociologie, se pare că Edward-Lee Thorndike şi Robert S. Woodworth (1901) au utilizat cei dintâi grupul de control într-un experiment riguros.

Momentul experimental este un alt concept de bază în sistemul explicativ al metodei experimentale. În mod obişnuit, sunt luate în considerare momentele t_1 şi t_2 ale experimentului, adică momentele în care se măsoară variabilele dependente, înainte şi după introducerea variabilei independente. Achim Mihu (1973, 105) atrage atenţia asupra momentului t_h, „perioada de timp în care grupul experimental este pregătit pentru a i se introduce variabila independentă x". Observaţia este cât se poate de întemeiată; în experimentul psihosociologic, variabila independentă nu se introduce instantaneu: grupul experimental, într-un fel sau altul, este pregătit să participe la experiment (i se cere acordul, este pus în condiţii speciale etc.). Experimentele lui Elton Mayo la atelierele de la Hawthorne, etapa „test-room", sala de observare a montajului de relee, constituie un foarte concludent exemplu privind semnificaţia momentului t_h în desfăşurarea cercetării experimentale.

Situaţia experimentală cuprinde ansamblul persoanelor (cercetători, personal ajutător, subiecţi de experiment), al obiectelor (aparatura de producere a stimulilor, de înregistrare a reacţiilor etc.), precum şi condiţiile concrete în care se desfăşoară experimentul. Situaţiile experimentale pot fi *naturale* sau de *laborator*, create de cercetător. Şi într-un caz, şi în celălalt trebuie avut în vedere că elementele constituente ale situaţiei experimentale interacţionează, facilitând sau, dimpotrivă, îngreunând acţiunea variabilei independente. Astfel de factori, prezenţi la începutul experimentului şi acţionând asupra variabilei dependente (în fond, variabile externe necontrolate), sunt numiţi de către W. Siebel (1965) „factori paraleli". Spre deosebire de ei, unii factori acţionează numai în momentul introducerii variabilei independente: sunt „factori catalitici". De-a lungul desfăşurării experimentului, situaţia experimentală se schimbă. W. Siebel distinge trei faze în dinamica situaţiei experimentale: situaţia iniţială, situţia de după introducerea variabilei independente şi situaţia finală, în care se manifestă efectul. De cele mai multe ori, cercetătorul este atent la fazele iniţială şi finală, neglijând situaţia intermediară. Întrucât situaţia experimentală, în dinamica ei, reprezintă un singur tot, este firească recomandarea de a se urmări interacţiunea factorilor şi a elementelor pe toată perioada desfăşurării experimentului. De asemenea, în prezentarea experimentului este recomandabil să se arate, prin schiţe sau fotografii, situaţia experimentală în diferitele ei faze.

Schemele experimentale. Oricât de sofisticate s-au dovedit a fi experimentele moderne din ştiinţele socioumane, schemele lor logice sunt reductibile la canoanele cercetării experimentale stabilite de John Stuart Mill (1806–1873) în *A System of Logic* (1843). Aceste canoane „descriu metoda experimentului controlat, care este unul din procedeele indispensabile ale ştiinţei moderne".

Rafinarea procedeelor de testare pe cale experimentală a ipotezelor cauzale în ştiinţele socioumane a fost impusă de necesitatea adecvării metodei la obiectul investigat, având în vedere complexitatea cauzalităţii, natura factorilor experimentali şi influenţa situaţiei experimentale.

Complexitatea cauzalităţii. La nivelul socialului, este imposibil de imaginat un fenomen care să epuizeze cauzalitatea producerii altui fenomen, care să fie necesar şi în acelaşi timp

suficient pentru producerea lui. În acest domeniu, un factor devine cauzal în anumite condiții, în prezența altor factori, care măresc probabilitatea producerii fenomenului. Totdeauna cauzalitatea socială este exprimată printr-un „nex complex de fenomene" (A. Mihu, 1973, 50), în care condițiile contributorii, în prezența celor contingente și alternative, determină probabilistic apariția unui fenomen.

Canonul diferenței, despre care John Stuart Mill afirma că reprezintă „cea mai perfectă metodă de investigare științifică", constă în aceea că „Dacă un caz în care fenomenul investigat are loc și un caz în care acesta nu are loc au în comun toate circumstanțele, cu excepția uneia care se întâlnește numai în primul caz, circumstanța unică prin care se deosebesc cele două cazuri constituie fie efectul, fie cauza, fie o parte indispensabilă a efectului sau a cauzei fenomenului respectiv". Acest canon constituie schema logică a experimentului de tip determinist.

1. $X, A, B, C \rightarrow Y$
   $\bar{X}, A, B, C \rightarrow \bar{Y}$

Pe baza lui sunt proiectate experimentele moderne de tip stohastic, descrise de R.A. Fisher (*The Design of Experiments*, 1935), cu două grupuri (grup experimental și grup de control) și măsurare „numai după" introducerea factorului experimental:

grup experimental:	$X \rightarrow Y_1$
grup de control:	$\bar{X} \rightarrow Y_2$

Canonul diferenței, așa cum a fost formulat de John Stuart Mill, și, corespunzător lui, *experimentul cu două grupuri și măsurare „numai după"* constituie forma de reducție a tuturor experimentelor din științele sociale. Francis Bacon (1561–1626), în *Novum organum scientiarum* (1620), numea o astfel de probă „experimentum crucis", subliniind caracterul decisiv al unui astfel de experiment pentru respingerea ipotezelor. Măsurarea „înainte" și „după" introducerea variabilei independente într-un astfel de experiment nu constituie decât un caz particular impus de natura factorilor experimentali. Experimentele cu un singur grup, fie cu măsurare „numai după" – despre acestea Donald T. Campbell (1966) spune că „nu merită numele de experiment" – sau cu măsurarea „înainte și după" introducerea factorului experimental sunt, în realitate, „scheme preexperimentale", „deviații de la modelul experimentului clasic" și au valoare foarte limitată pentru testarea ipotezelor cauzale, deși sunt foarte des utilizate în științele sociale.

Astfel de *cvasiexperimente*, care nu sunt suficiente pentru a permite o testare severă a ipotezelor, au totuși meritul de a sugera noi ipoteze – apreciază Thomas D. Cook și Donald T. Campbell (1976). În plus, unele scheme cvasiexperimentale se apropie mult de schemele experimentale propriu-zise. Experimentele cu un singur grup, cu măsurare „înainte și după", cu introducerea repetată a variabilei independente (2) sau cu reintroducerea ei inversă (3), sunt foarte asemănătoare cu experimentele cu grup de control și chiar preferabile acestora, cu condiția ca reintroducerea variabilei independente să nu dea naștere fenomenului de învățare. Schematic, aceste experimente cu un singur grup pot fi reprezentate astfel:

2. $G_1: X \rightarrow Y_1 \rightarrow X \rightarrow Y_1'$
3. $G_1: X \rightarrow Y_1 \rightarrow \bar{X} \rightarrow \bar{Y}_1'$

Afirmând că „circumstanţa unică" este „fie cauza, fie o parte a cauzei", John Stuart Mill prefigurează schemele logice ale experimentelor multivariate (cu mai multe variabile independente), în care condiţia suficientă conjunctivă exprimă complexitatea cauzalităţii sociale.

4. $(X \times U \times Z) \times A \times B \times C \rightarrow Y$

$$\frac{(\bar{X} \times \bar{U} \times \bar{Z}) \times A \times B \times C \rightarrow \bar{Y}}{X \times U \times Z \rightarrow Y}$$

În experimentele multivariate, influenţa variabilelor independente (X, U, Z) poate fi luată în considerare fie ca un nex complex cauzal, fără a se diferenţia valoarea contributorie a condiţiilor, fie ca o complexitate de factori cu valori contributorii diferenţiate şi cu interacţiuni specifice. În primul caz se impune experimentarea pe două grupuri şi măsurarea „numai după" (Figura 10.3). În cazul al doilea vor fi cuprinse în experiment 2^n grupe (n fiind numărul variabilelor experimentale cu două valori). Rezultă o nouă schemă logică din combinarea valorilor variabilelor experimentale (5).

5. $(X \times U \times Z), A, B, C \rightarrow Y_1$
$(X \times U \times \bar{Z}), A, B, C \rightarrow Y_2$
$(X \times \bar{U} \times Z), A, B, C \rightarrow Y_3$
$(X \times \bar{U} \times \bar{Z}), A, B, C \rightarrow Y_4$
$(\bar{X} \times U \times Z), A, B, C \rightarrow Y_5$
$(\bar{X} \times U \times \bar{Z}), A, B, C \rightarrow Y_6$
$(\bar{X} \times \bar{U} \times Z), A, B, C \rightarrow Y_7$
$(\bar{X} \times \bar{U} \times \bar{Z}), A, B, C \rightarrow Y_8$

Planul de cercetare este foarte asemănător cu cel din primul caz, nota specifică fiind dată de numărul crescut de grupe experimentale şi de procedeele matematice de analiză a datelor: analiza de varianţă, criteriul F, coeficientul de corelaţie interclase al lui Fisher.

Fireşte, în psihosociologie cauzalitatea nu este epuizată doar de doi factori cu valori de absenţă şi de prezenţă, ca în exemplul dat. Luarea însă în considerare a mai mult de doi-trei factori care să acţioneze concomitent ridică serioase probleme de organizare a experimentului, de operativitate şi de cost. (De exemplu, pentru 5 factori, cu două valori, numărul grupelor experimentale se ridică la 32, pentru 6 astfel de factori sunt necesare 64 de grupe experimentale ş.a.m.d.). De aici rezultă, în practica cercetărilor concrete din ştiinţele socioumane, o limitare a schemelor experimentale la câţiva factori consideraţi relevanţi şi, aşa cum remarca Russel L. Ackoff (*Scientific Method*, 1962), imposibilitatea stabilirii cu certitudine a cauzalităţii sociale, totdeauna putând exista şi alţi factori (D) în care într-un caz să fie prezenţi şi în altul absenţi, contribuind la apariţia sau nonapariţia efectului (Y).

Aşadar, prin canoanele stabilite de către John Stuart Mill nu pot fi descoperite legăturile cauzale, ci pot fi doar testate ipotezele cauzale, ceea ce presupune observaţia prealabilă a condiţiilor de producere a fenomenelor. Celelalte obiecţii metodologice formulate de către R. L. Ackoff: necesitatea operării cu factori discreţi (variaţii cantitative) sunt depăşite, după opinia noastră, prin aplicarea analizei de varianţă şi prin luarea în considerare a *canonului variaţiei concomitente.*

Natura factorilor experimentali. Realizarea experimentelor în sociologie, psihologie, pedagogie are în vedere nu numai multicauzalitatea specifică fenomenelor sociale, ci şi natura

factorilor experimentali, a condițiilor contributorii și circumstanțiale, cu un cuvânt, a variabilelor independente. Variabilele independente în experimentele psihosociale au foarte rar doar două valori (absență și prezență). Același lucru se poate spune și în legătură cu variabilele dependente. Acest fapt l-a determinat pe Émile Durkheim să considere, în *Regulile metodei sociologice*, canonul variației concomitente „instrumentul prin excelență al cercetării în sociologie" (1895/1974, 199). Potrivit acestui canon, „orice fenomen care variază într-un fel sau altul ori de câte ori un alt fenomen variază într-un același fel particular este fie din cauza, fie efectul celui de-al doilea fenomen, fie că este legat de acesta printr-un fapt de cauzație". Schema experimentelor proiectate în conformitate cu canonul variațiilor concomitente este următoarea:

6. X_{maxim} A, B, C $\rightarrow$ $Y_{mare\ (mic)}$
   X_{mediu} A, B, C $\rightarrow$ Y_{mediu}
   X_{minim} A, B, C $\rightarrow$ $Y_{mic\ (mare)}$

   $X \rightarrow Y$

Variabilele independente și dependente pot crește sau descrește concomitent. Legătura cauzală este verificată și în cazul în care unei creșteri a variabilei independente îi corespunde o descreștere a variabilei dependente.

În practica cercetărilor psihosociologice se constituie grupuri experimentale și de control în același timp, la care se introduc factorii experimentali:

7. $X_1 > X_2 > X_3$
   G_1: $X_1 \rightarrow Y_1$
   G_2: $X_2 \rightarrow Y_2$
   G_3: $X_3 \rightarrow Y_3$

Dat fiind faptul că variabila independentă poate avea valori pozitive și negative, nu numai valori de absență și prezență (deci pozitive), schema experimentului „cu două grupuri și măsurare numai după" se particularizează prin aceea că un grup este influențat într-o direcție, celălalt în direcția opusă (*the reversed-treatment*). Așa procedează N.C. Morse și E. Reimer (1956) când unui grup îi aplică o „conducere democratică" și celuilalt „un control ierarhic sever" (conducere „autoritară"). Schema utilizată este următoarea:

8. G_1: $X_+ \rightarrow Y_1$
   G_2: $X_- \rightarrow Y_2$

Obiecția că nu se pot găsi două societăți sau două colectivități umane care să difere doar printr-un singur factor, obiecție formulată față de canonul diferenței, poate fi menținută, după părerea noastră, și față de canonul variațiilor concomitente. Randomizarea, controlul distribuției frecvențelor sau potrivirea pe perechi asigură controlul asupra variabilelor externe, dar nu elimină factorii necunoscuți care ar putea interveni în producerea creșterii sau descreșterii variabilei dependente, concomitent cu creșterea sau descreșterea variabilei independente.

Având în vedere complexitatea cauzalității în domeniul socialului, ca și natura diferită a factorilor cauzali (împletire de factori cu două și mai multe valori), putem să ne imaginăm schema logică a unui experiment cu două variabile independente, din care una (X) cu două valori (absență și prezență) și cealaltă (U) cu mai multe valori (trei grade de intensitate), astfel:

9. $(X, U_1), A, B, C \rightarrow Y_1$
$(X, U_2), A, B, C \rightarrow Y_2$
$(X, U_3), A, B, C \rightarrow Y_3$
$(\bar{X}, U_1), A, B, C \rightarrow Y_4$
$(\bar{X}, U_2), A, B, C \rightarrow Y_5$
$(\bar{X}, U_3), A, B, C \rightarrow Y_6$

Interpretarea rezultatelor unui experiment desfăşurat pe baza unei astfel de scheme nu poate fi făcută decât prin analiza de varianţă, care dă răspuns întrebărilor: Care este influenţa factorului X asupra lui Y? În ce măsură influenţează factorul U asupra lui Y? Care este acţiunea conjugată a factorilor X şi U asupra lui Y? Valorile lui Y diferă sistematic? Cu ce grad de semnificaţie?

Influenţa situaţiei experimentale. Situaţia experimentală poate, ea însăşi, interveni ca variabilă independentă în experiment, datorită faptului că, spre deosebire de ştiinţele naturii, în ştiinţele sociale subiectul experimentului este un participant activ, conştient, care intră într-o formă specială de interacţiune socială cu experimentatorul. Schema experimentală cu două grupe de control, propusă de R.S. Solomon (1949), reuşeşte să pună în evidenţă influenţa pretestării asupra variabilei independente. Dar situaţia experimentală nu se reduce numai la măsurare, deşi aplicarea instrumentelor de testare reprezintă, probabil, elementul cu ponderea cea mai mare în schimbarea comportamentului subiecţilor în situaţia experimentală. Aşa cum atrăgea atenţia Martin T. Orne (1961) la simpozionul despre psihologia socială a psihologiei experimentale, comportamentul subiecţilor în experiment este în funcţie de totalitatea situaţiei.

Schema lui R.S. Solomon permite atât evaluarea influenţei instrumentelor şi operaţiei de măsurare, cât şi a influenţei combinate a pretestării şi a variabilei experimentale. Această schemă este impusă de situaţia în care măsurarea „înainte" de introducerea variabilei independente (experimentale) este susceptibilă de a interacţiona cu aceasta. Strategia experimentării se prezintă în Tabelul 9.1.

Tabelul 9.1. *Schema experimentală cu două grupe de control*

	Grup experimental (G_1)	*Grup control* (G_2)	*Grup control* G_3)
Măsurare „înainte" (pretest). Introduc variabila independentă. Măsurare „după" (post-test).	da da da	da da da	nu da da
Diferenţa	D_1 (pretest + v. independentă)	D_2 (pretest)	D_3 (v. independentă)

În cadrul grupului experimental (G_1), diferenţa D_1 între valoarea variabilei dependente măsurate „înainte" şi „după" introducerea variabilei independente nu exprimă, aşa cum s-ar părea la prima vedere, numai influenţa variabilei independente, ci şi influenţa operaţiei de măsurare (pretestarea). Influenţa concomitentă a celor doi factori (variabila independentă şi pretestarea) este dată de următoarea relaţie: $I = D_1 - (D_2+D_3)$.

Când $I = 0$, înseamnă că nu există interacţiune pretest-variabilă independentă. Astfel de situaţii sunt totuşi rar întâlnite în experimentele din ştiinţele sociale. Cel mai adesea influenţa măsurării prealabile se adaugă şi schimbă influenţa variabilei independente. Fie situaţia prezentată în Tabelele 9.2 şi 9.3:

Tabelul 9.2. *Experimentul A (cu două grupe, cu măsurare „înainte" și „după" introducerea variabilei independente)*

	Grup experimental (G_1)	Grup control (G_2)
Variabila dependentă (Y)	20 (Y_1)	20 (Y_2)
Introduc variabila independentă	da	nu
Variabila dependentă (Y')	80 (Y_1)	30 (Y_2)

Tabelul 9.3. *Experimentul B (cu trei grupe, cu măsurarea „înainte" și „după" introducerea variabilei independente)*

	Grup experimental (G_1)	*Grup control (G_2)*	*Grup control (G_3)*
Variabila dependentă (Y)	20 (Y_1)	20 (Y_2)	20 (Y_3)
Introduc variabila independentă	da	nu	da
Varaibila dependentă (Y')	80 (Y_1)	30 (Y_2)	60 (Y_3)

În baza experimentului A, influența factorului experimental ar fi fost considerată egală cu 50. În realitate, influența acestui factor este mai mică (egală cu 40). Experimentul B, în care valoarea inițială a performanței (Y_3) grupului de control (G_3) nu este măsurată, ci estimată:

$$\left(\frac{20+20}{2}=20\right)$$

$$Y_3=\frac{Y_1+Y_2}{2}$$

Permite măsurarea corectă a influenței reale a variabilei independente:

$$V_i = V_3 - Y_3 \qquad (60-20=40)$$

Fără a se identifica factorii necontrolați care pot contribui la modificarea valorii variabilei dependente, schemele experimentale cu patru grupe (Tabelul 9.4) permit măsurarea influenței acestor factori. În acest fel, influența factorilor experimentali este foarte exact determinată, constituind o strategie experimentală ideală sub raportul siguranței interpretării.

Tabelul 9.4. *Schema experimentală cu trei grupe de control*

	Grup experimental (G_1)	*Grup control (G_2)*	*Grup control (G_3)*	*Grup control (G_4)*
Măsurare „înainte" Introduc variabila independentă Măsurare „după"	da da da	da nu da	nu da da	nu nu da
Diferența	D_1 (pretest + v. independentă + factori necontrolați)	D_2 (pretest)	D_3 (variabila independentă)	D_4 (factorii necontrolați)

BCU ACADEMIC CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Valoarea Y_4 este estimată pe baza mediei valorilor Y_1 şi Y_2. Ca şi în cazul celei de-a treia grupe experimentale, nici în grupa a patra (G_4) nu se introduce variabila independentă (X). Se măsoară Y_4' şi se compară cu Y_2'. Dacă diferenţa este semnificativă, înseamnă că influenţa factorilor necontrolaţi alterează influenţa factorului experimental (a variabilei independente). În schema experimentală cu patru grupe, interacţiunea pretestării şi a condiţiilor experimentale este dată de formula: $I = (D_1 + D_4) - (D_2 - D_3)$.

Diferenţa dintre Y_4 şi Y_4' (adică D_4) exprimă influenţa condiţiilor experimentale (factorii necontrolaţi), care în experimentele din domeniul ştiinţelor sociale sunt greu, dacă nu imposibil, de eliminat.

Tipuri de experimente în ştiinţele socioumane

Criteriile pentru delimitarea tipurilor de experimente în psihosociologie sunt foarte variate: gradul şi specificul intervenţiei cercetătorului în manipularea variabilelor, nivelul controlului variabilelor, natura variabilelor modificate, locul şi funcţia experimentului în cadrul cercetării etc.

John Stuart Mill, care aprecia că valoarea situaţiilor experimentale depinde de ceea ce este în ele şi nu de modul cum au fost obţinute aceste situaţii, făcea distincţie totuşi între *experimentul natural*, în care situaţia experimentală este oferită de natură, şi *experimentul artificial*, în care situaţia este creată de cercetător. În acelaşi sens, Claude Bernard (1958), afirmând că „nu se poate admite că mâna experimentatorului trebuie să intervină totdeauna activ pentru a provoca apariţia fenomenelor", făcea distincţie între experimentele *active* şi experimentele *pasive*. Primele sunt experimente *provocate*, cele din urmă invocate, *mintale*.

Experimentul natural. Într-un *experiment natural* (numit de Franklin H. Giddings *experiment parţial*, pentru că verifică numai o parte din ipoteza cauzală) sau *experiment necontrolat* – în terminologia lui Ernest Greenwood – cercetătorul observă situaţia înainte şi după producerea unei schimbări, determinate de apariţia unui factor natural accidental sau de o combinaţie specifică de factori obişnuiţi (naturali sau sociali). Observarea vieţii zilnice a unei comunităţi umane, înainte şi după producerea unei catastrofe, constituie, prin excelenţă, un exemplu de experiment natural. Cercetătorul nu poate – fără a încălca regulile deontologice – induce stresul pentru a studia experimental colectivitatea. Natura o face însă, montând situaţii experimentale nedorite (inundaţii, seisme etc.), necesar a fi studiate pentru a preveni sau pentru a reduce suferinţa celor calamitaţi.

Astfel de experimente nu îl găsesc însă pe cercetător pregătit să observe, el însuşi (de cele mai multe ori) fiind afectat de calamitate. Alteori cercetătorul se află departe de locul catastrofei: observă fenomenul fie de la distanţă, fie cu întârziere. Controlul factorilor experimentali se diluează. Cu un cuvânt, caracteristicile, meritele şi slăbiciunile experimentului natural sunt identice cu cele ale cercetării de teren. Aceasta nu înseamnă că experimentul natural nu poate furniza date ştiinţifice semnificative, mai ales când factorii experimentali sunt de natură socială. Studiul lui Seymour Lieberman (1956) asupra raportului dintre rolul social al unei persoane şi atitudinile acesteia este foarte ilustrativ. Studiul face parte dintr-o anchetă mai vastă efectuată într-o întreprindere producătoare de echipamente menajere (numită de autor „Societatea Rockwell"), unde lucrau aproximativ 4 000 de persoane, din care 2 500 muncitori şi 150 contramaiştri. Din rândul muncitorilor, 150 erau delegaţi sindicali. Studiul a constat dintr-o anchetă de teren. Variabila

experimentală a fost considerată schimbarea rolului, iar perioada experimentală a fost delimitată de intrarea în rol. Grupele experimentale cuprindeau pe cei care şi-au schimbat rolul în perioada delimitată, iar grupul de control pe cei care în aceeaşi perioadă nu şi-au schibat rolul. Seymour Lieberman a compartimentat studiul său în trei faze: faza anterioară schimbării rolului, faza experimentală şi faza postexperimentală. În faza anterioară schimbării de rol (septembrie-octombrie 1951) au fost chestionaţi aproape toţi muncitorii, delegaţii sindicali şi contramaiştrii din întreprindere. Chestionarul cuprindea întrebări referitoare la atitudinea faţă de întreprindere, faţă de activitatea sindicatului din întreprindere, faţă de delegaţii sindicali. În decembrie 1952, în faza postexperimentală, s-a aplicat acelaşi chestionar, în aceeaşi formă, unui număr de 23 de muncitori deveniţi contramaiştri, unui grup de control (muncitori care nu şi-au schimbat rolul, 46 la număr) şi unui număr de 35 de noi muncitori care nu-şi schimbaseră rolul, nu deveniseră delegaţi sindicali. Constituirea grupurilor de control s-a făcut luându-se în considerare anumite criterii de eşantionare: demografice, atitudinea şi motivaţia. Subiecţilor cuprinşi în anchetă li s-a explicat că se urmăreşte compararea de la un an la altul a sentimentelor lor faţă de întreprindere, că au fost incluşi într-un eşantion reprezentativ bărbaţi şi femei, tineri şi vârstnici etc.

Ipoteza studiului a fost confirmată: plasat în rol, individul tinde să adopte şi să dezvolte atitudinile în acord cu ceea ce rolul social îi prescrie. Muncitorii deveniţi contramaiştri – ca reprezentanţi ai conducerii întreprinderii – au început să aibă o atitudine mai favorabilă faţă de direcţiune. La rândul lor, noii delegaţi sindicali – ca reprezentanţi ai muncitorilor – au dezvoltat o atitudine mai favorabilă faţă de această organizaţie şi mai critică faţă de conducerea întreprinderii. Schimbarea atitudinilor în acord cu schimbarea rolurilor a fost înregistrată cu un înalt grad de semnificaţie statistică ($p = 0,01$). Pentru ilustrarea efectului rolurilor de contramaistru şi de delegat sindical asupra atitudinilor faţă de conducere şi faţă de sindicat reproducem două fragmente din tabelele prezentate în studiul lui S. Lieberman (*cf.* Mendras, 1968, 372) (Tabelul 9.5).

Faptul că studiul a continuat cu repetarea anchetei în 1954, când, datorită recesiunii economice, şi în Societatea *Rockwell* forţa de muncă a fost redusă şi mulţi dintre contramaiştri au fost din nou trecuţi ca muncitori, făcându-se alte alegeri sindicale, probează posibilităţile oferite cercetătorului de experimentul natural. Cercetătorul trebuie să urmărească continuu evoluţia fenomenelor, să aştepte introducerea factorului experimental în situaţia deja cunoscută pentru a măsura efectele. Experimentul natural se apropie, prin aceasta, foarte mult de observaţie, fiind uneori denumit „observaţie controlată". De asemenea, experimentul natural, prin modul lui de desfăşurare, se aseamănă cu cercetarea de teren. Studiul lui S. Lieberman o dovedeşte cu prisosinţă. În fond, tendinţa de separare a experimentului pur în raport cu observaţia pură sau cu cercetarea de teren propriu-zisă nu se justifică. În cadrul fiecărei metode regăsim, într-o măsură sau alta, elemente generale ale procesului de cunoaştere. Contactul nemijlocit cu obiectul presupune procesele de percepţie, de observaţie. Clasificarea obiectelor şi fenomenelor implică procesele psihice superioare de gândire şi abstracţie.

În tipologia creată de John Stuart Mill, ca şi în cea propusă de Claude Bernard, gradul de intervenţie a cercetătorului în manipularea variabilelor constituie elementul esenţial. Acelaşi criteriu îl întâlnim şi în tipologia propusă de F.S. Chapin: *experiment proiectat* şi *experiment ex-post-facto* (*Experimental Design in Sociological Research*, 1947). Dacă în experimentul proiectat cercetătorul creează situaţia, în experimentul *ex-post-facto* situaţia furnizată de natură serveşte cercetătorului ca material de analiză raţională a legăturii cauzale dintre variabilele pe care nu el le-a introdus în experiment, dar pe care le „reconstruieşte" mintal.

Experimental mintal nu se desfăşoară exclusiv în planul abstracţiilor şi nici nu se contrapune experimentului proiectat. Foarte îndreptăţit, Ştefan Lanţoş (1971) observa că experimentul mintal continuă reflexia pornind de la observaţie, „o prelungeşte prin forţa imaginaţiei şi fanteziei predictive peste limitele de accesibilitate ale acestei observaţii". Observaţia reprezintă nu numai instanţa de iniţiere a experimentului mintal, ci şi de ghidare pe întreg parcursul lui. Este foarte adevărat că „activitatea constructivă, ipotetico-deductivă a spiritului, care stă la baza organizării experimentului fizic, material, se prelungeşte şi îşi găseşte realizarea deplină în experimentul mintal" (M. Flonta, 1971), dar tot atât de adevărat mi se pare şi faptul că cercetătorul revine mereu la datul senzorial, se ridică în planul operaţiilor logico-raţionale, acţionează apoi asupra reprezentărilor ş.a.m.d., astfel încât experimentul mintal se caracterizează deopotrivă prin concretitudine senzorială şi înaltă abstractizare. El se aplică nu numai acolo unde observaţia nu este accesibilă, ci oriunde şi oricând se proiectează un experiment, întrucât înaintea manipulării efective a variabilelor, cercetătorul le modifică în plan mintal şi anticipează rezultatele. În condiţiile adecvate, nu numai de accesibilitate a observaţiei, dar şi de timp, de mijloace materiale, de dezirabilitate socială, experimentul din plan mintal este tradus în plan fizic. Experimentul propriu-zis (fizic) poate fi privit astfel ca o verificare a experimentului mintal.

Tabelul 9.5. *Atitudinea contramaiştrilor şi a delegaţilor sindicali faţă de conducere şi sindicat*

	Felul schimbării				
	Mai favorabil conducerii	*Neschimbat*	*Mai puţin favorabil conducerii*	*Total*	*N P*
În ce măsură conducerea se interesează de muncitori?	%	%	%	%	%
Noii contramaiştri	48	52	0	100	23 | 0,01
Grupul de control	15	76	9	100	46 |
Noii delegaţi sindicali	29	62	9	100	35 | NS
Grupul de control	20	80	0	100	35 |
În ce măsură cadrele sindicale se interesează de muncitori?	%	%	%	%	%
Noii contramaiştri	22	69	9	100	23 | 0,01
Grupul de control	15	78	7	100	46 |
Noii delegaţi sindicali	57	37	6	100	35 | NS
Grupul de control	26	68	6	100	35 |

Tot un criteriu dihotomic utilizează şi Edgar Sydenstricker (1928) când împarte experimentele în *simultane şi succesive*, după cum rezultatul este obţinut printr-o secţiune transversală, comparând grupul experimental cu cel de control, sau printr-o secţiune longitudinală, comparând grupul experimental cu sine însuşi, la diferite intervale de timp. Acest ultim timp de experiment corespunde schemei logice a experimentului cu o singură grupă, cu măsurare „înainte" şi „după" introducerea variabilei independente.

Alte tipologii sunt mai sofisticate, utilizându-se criterii combinate. Tipologia creată de Ernest Greenwood (1945), care identifică în literatura sociologică şi psihologică de după 1900 peste o sută de moduri de definire a termenului de experiment, nu reprezintă decât o combinare a tipurilor de experimente propuse de F.S. Chapin şi Edgar Sydenstricker.

După Ernest Greenwood, experimentele sunt de patru tipuri: proiectat simultan, proiectat succesional, *ex-post-facto* cauză-efect și *ex-post-facto* efect-cauză. Primele două tipuri nu necesită lămuriri suplimentare. Sunt experimente active. Experimentele *ex-post-facto* (invocate) au fost divizate în două categorii, pornind de la observația că uneori cercetătorul cunoaște numărul și situația celor care au suferit acțiunea unui factor (*ex-post-facto* cauză-efect), iar alteori nu se cunoaște acest număr, dar se știu numărul și situația celor care prezintă efectul acțiunii respectivului factor (*ex-post-facto* efect-cauză). Câteva exemple vor ilustra diferențele dintre cele două tipuri de experimente. Să presupunem că într-o întreprindere industrială cu forță de muncă tânără, jumătate din numărul angajaților a urmat un curs de sporire a creativității. După terminarea cursurilor, la o distanță de șase luni, în întreprindere se desfășoară o cercetare psihosociologică privind factorii de sporire a productivității muncii. În ce măsură cursurile urmate au contribuit la sporirea productivității muncii? Cercetătorul vieții sociale procedează la proiectarea mintală a unui experiment, încercând să stabilească în planul muncii efectele cursului de sporire a creativității. El știe numărul cursanților și situația lor profesională (din registrele de evidență); nu poate însă reconstitui situația actuală a acestora, deoarece unii s-au transferat, alții au promovat, în fine, alții și-au schimbat profesia. În acest caz, el se limitează la compararea situației prezente a celor care au rămas în întreprindere, în aceeași profesie cu situația lor de dinaintea începerii cursurilor de sporire a creativității, înregistrând numărul invențiilor, inovațiilor și raționalizărilor făcute: este un experiment mintal, imaginat, retroactiv, în care cercetătorul manipulează în plan mintal variabila experimentală, înregistrând situația, după ce variabila independentă și-a făcut efectul.

Să vedem acum ce se întâmplă într-un experiment *ex-post-facto efect-cauză*. Cercetătorul nu cunoaște numărul și situația celor care au fost expuși factorului care a produs un anume efect; cunoaște însă efectul. Din totalul celor care prezintă o anumită caracteristică, câți au fost expuși acțiunii, posibil cauzale, a unui anumit factor?

Inducerea violenței prin comportamente imitative de către filmele ce prezintă modele agresive a fost inițial demonstrată în experimentele conduse de Albert Bandura *et al.* (1963). La grădinița de copii a Universității Stanford, 96 de băieți și fetițe în vârstă de 3 până la 5 ani și jumătate, au constituit trei grupe experimentale și o grupă de control (fiecare grupă având câte 24 de copii). În grupele experimentale, ca variabilă independentă, s-au prezentat: un model real de agresiune, un film cu scene de violență și, în fine, un film de desene animate cu același conținut. Variabila dependentă (comportamentul copiilor după expunerea lor timp de 20 de minute la modelele de agresivitate amintite) a fost măsurată prin înregistrarea *agresiunii imitative* (lovirea păpușilor cu care copiii se jucau de obicei, călcarea și distrugerea lor, agresiune verbală), a răspunsurilor *parțial imitative* (lovirea altor obiecte decât a păpușii, așezarea pe păpușă, fără altă agresiune), a *agresiunii nominative* și a *agresiunii efective*, respectiv lovirea păpușii și a altor obiecte, concomitent cu remarcile ostile adresate altor lucruri decât păpușii și împușcarea cu un pistol-jucărie a obiectelor din cameră. Calculându-se *agresiunea totală* indusă de modelele prezentate (scor: 83 pentru modelul real, 92 pentru film și 99 pentru filmul de animație), se confirmă ipoteza că expunerea la modele agresive sporește probabilitatea ca subiecții să dezvolte comportamente agresive. Față de grupul de control (scorul la agresivitatea totală = 54), grupele experimentate se diferențiază statistic semnificativ ($X_r^2 = 9{,}06$, $p < .05$). Subiecții din experimentul proiectat de A. Bandura au răspuns, prin comportamente agresive, instigației modelelor atât din viața reală, cât și din filme. Diferențele dintre cele trei modele prezentate, în ceea ce

priveşte forţa de inducere a unor comportamente agresive, nu sunt semnificative. Se înregistrează însă diferenţe statistic semnificative între băieţi şi fetiţe ($t = 2,69$, $p < .01$), băieţii având o agresivitate totală mai mare.

Sintetizând posibilităţile experimentelor *ex-post-facto*, Pierrette Rongère (1975, 31) precizează că prin acest tip de experiment se cercetează fie consecinţele unei variabile cunoscute asupra situaţiilor în care ea este prezentă sau absentă, fie factorii care au influenţat o situaţie cunoscută.

De remarcat că, în experimentele *ex-post-facto*, cercetătorul nu manipulează efectiv variabilele şi nici nu este prezent în momentul acţiunii lor, procesele sociale desfăşurându-se în mod natural, fapt care conferă acestui tip de experiment un plus de valoare cognitivă. „El elimină elementul de artificialitate care caracterizează cele mai multe din experimentele de laborator cele mai precise. De asemenea, el permite investigarea situaţiilor în care este imposibil pentru experimentator să introducă variaţii controlate" (M. Jahoda *et al.*, 1958). Unii specialişti, subliniind varietatea domeniilor în care se adecvează perfect studiile *ex-post-facto*, apreciază că acest tip de cercetare este mai important decât experimentul propriu-zis. Această apreciere nu se referă la valoarea metodologică intrinsecă a experimentului *ex-post-facto*, care, conform observaţiei foarte judicioase a lui Fred N. Kerlinger (1973, 84), are trei mari slăbiciuni: inabilitate în manipularea variabilei independente, lipsa posibilităţii de eşantionare, riscul interpretării improprii a relaţiilor dintre variabile.

Experimentele *ex-post-facto* sunt totuşi de neevitat în cercetarea relaţiilor sociale şi psihosociale, dat fiind faptul că cele mai multe dintre fenomenele studiate sunt mai uşor de definit decât de manipulat.

Unele tipologii ale experimentului în ştiinţele socioumane se bazează pe funcţia pe care acesta o joacă în procesul de cunoaştere ştiinţifică. Tipologia propusă de Allen L. Edwards (1954) ia în considerare tocmai acest criteriu, făcând distincţie între experimentul *explorativ*, *metodic*, *ştiinţific* şi *critic*. Experimentul explorativ, cu funcţie de sondare a situaţiilor sociale mai puţin cunoscute, fără a porni de la ipoteze foarte exacte, are un rol de precizare a problemelor ce urmează a fi clarificate în cercetările ştiinţifice ulterioare. În procesul cunoaşterii, experimentul explorativ, spre deosebire de celelalte tipuri de experimente, constituie un moment de iniţiere. O funcţie pregătitoare în procesul de cunoaştere, dar mai avansată, o are şi experimentul metodic, proiectat cu scopul de validare a raporturilor dintre variabilele experimentale. Experimentul *propriu-zis* ştiinţific, în tipologia propusă de A.L. Edwards, este experimentul cu ajutorul căruia se măsoară influenţa variabilei independente asupra variabilei dependente. În fine, experimentul critic, de testare a ipotezelor cauzale, reprezintă tipul superior de experiment, cu valoare de cunoaştere ridicată. Criteriul luat în considerare de tipologia propusă de Allen L. Edwards este valid, tipologia prezintă însă o anumită notă de artificialitate. Ne putem întreba: experimentul explorativ nu este ştiinţific? Dar în experimentul critic nu se măsoară acţiunea variabilei independente în vederea testării ipotezelor cauzale?

Pornind de la acelaşi criteriu al rolului pe care îl are în cadrul cercetării ştiinţifice, tipologia propusă de H. Parthey şi D. Wahl (1966) mi se pare a fi mai riguroasă. În afara experimentului *explorativ*, H. Parthey şi D. Wahl fac distincţie între *experimentul principal* şi *experimentul de control*, acesta din urmă servind pentru siguranţa şi generalizarea rezultatelor experimentului principal în care sunt testate ipotezele cauzale.

Trecând peste încercările nejustificate de includere în rândul experimentelor a unor categorii precum „experimentul prin încercare şi eroare" sau „studiul observaţional controlat", vom insista

asupra principalelor tipuri de experimente întâlnite cel mai frecvent în tratatele şi manualele de sociologie şi psihosociologie: *experimentul de laborator* şi *experimentul de teren*. Includerea procedurii „prin încercare şi eroare" în categoria experimentelor, susţinută de unii sociologi – de exemplu, Albion Small –, conduce la concluzia că orice introducere de măsuri noi în viaţa socială reprezintă un experiment, ceea ce, firește, constituie o exagerare. De asemenea, făcând din „studiul observaţional controlat" o categorie a experimentului sociologic, se neglijează specificul experimentului, dat de manipularea reală sau mintală a variabilelor.

Experimentul de laborator. Fără îndoială că A. Chapanis avea dreptate când afirma că noi apelăm la experimentul de laborator în acelaşi mod în care învăţaţii din secolele trecute apelau la autoritatea lui Aristotel sau Toma d'Aquino. Există specialişti de necontestată reputaţie care consideră chiar că „Progresul unei ştiinţe se apreciază după gradul de finețe şi precizie pe care îl pot atinge manipulările sale de laborator" (L. Festinger şi D. Katz, 1963). Existenţa unor ştiinţe deplin dezvoltate, în care experimentul de laborator este impropriu – matematica sau astronomia, de exemplu – infirmă un astfel de punct de vedere şi moderează tendinţa de supraevaluare a experimentelor de laborator. În acest sens, evaluarea critică a puterii de cunoaştere a experimentului de laborator făcută de A. Chapanis (1967) mi se pare deplin îndreptăţită: „Teoriile care pot prezice numai ceea ce se petrece în cadrul celor patru pereţi ai laboratorului sunt teorii ineficiente".

Ce este însă un experiment de laborator? Orice experiment psihologic desfăşurat într-un laborator este, automat, „experiment de laborator"? În foarte subtilul său studiu, în care raportează relevanţa experimentului de laborator la situaţiile practice, studiu la care ne-am referit, A. Chapanis precizează că un experiment de laborator constituie, înainte de orice, o situaţie artificială, în care cercetătorul variază unii factori (variabile independente), minimalizează acţiunea altor factori, care nu-l interesează în acel moment (variabile externe controlate), şi măsoară schimbările variabilei dependente, care sunt un rezultat al acţiunii sau sunt produse prin acţiunea variabilelor independente.

La rândul său, Paul G. Swingle (1968), într-o remarcabilă lucrare cu pronunţat caracter didactic, de expunere pentru studenţi a varietăţii domeniilor de experimentare în psihosociologie şi de analiză a problemelor teoretice şi metodologice fundamentale ale experimentului în psihosociologie, preciza că în experimentul de laborator cercetătorul „manipulează variabilele în condiţii de control precis pentru a observa clar comportamentul asociat variabilelor".

Din cele spuse până acum despre experimentul psihosociologic de laborator se conturează răspunsul şi la întrebarea dacă, automat, orice experiment desfăşurat într-un laborator reprezintă un experiment de laborator. În definiţiile reproduse nu s-a făcut nici o asociere între locul de desfăşurare a experimentului şi tipul determinat de experiment. Există posibilitatea ca un experiment desfăşurat într-un laborator să fie un veritabil experiment de teren. Firește, cu condiţia ca laboratorul să constituie locul obişnuit al activităţii subiecţilor de experiment. Cercetările experimentale asupra mărturiei, efectuate de Al. Roşca în 1933, reprezintă un foarte bun exemplu în acest sens. În timpul unor experienţe de laborator cu studenţii în medicină, cineva (necunoscut de studenţi, dar „aliat" sau „complice" cu experimentatorul) intră în sală şi cere un microscop pentru profesorul P. Urmează o discuţie. Microscopul este cedat cu condiţia de a fi repede înapoiat. Se anunţă însă că microscopul a fost furat. Studenţii sunt rugaţi să dea câte o declaraţie despre cele întâmplate şi să descrie semnalmentele celui care a luat microsopul. Deşi desfăşurat

într-un laborator – sală de curs –, experimentul nu este de laborator. Specific experimentului de laborator este izolarea cât mai deplină a variabilelor explanatorii, fapt ce conferă caracterul de „situaţie artificială" acestui tip de experiment, care se apropie de *experimentul pur*, întâlnit în ştiinţele naturii. Nu întâmplător, Paul G. Swingle, în lucrarea semnalată, compara aplicarea experimentului de laborator în psihosociologie cu utilizarea microscopului în ştiinţele naturii. Uneori, experimentul psihosociologic de laborator este numit chiar „experiment pur" (L. Festinger) sau „adevărat" (H. Anger) sau „ştiinţific" (F.H. Giddings). Dar tocmai caracterul de artificialitate este foarte adesea criticat. Analizând posibilităţile de utilizare a experimentului de laborator în ştiinţele juridice, Sofia Popescu şi Dragoş Iliescu (1979) se întreabă: „Comportamentul unui grup de delincvenţi ce discută cu un anchetator ce nu este, în realitate, organ de urmărire penală va avea oare aceeaşi desfăşurare ca în cazul în care ei ar fi conştienţi că se află în faţa unei situaţii reale, de care depinde soarta lor"? Foarte probabil că nu. Dar cine ne obligă să proiectăm un experiment de laborator pentru a vedea cum se comportă delincvenţii în timpul anchetei? În viaţa reală, factorii sociali şi naturali nu influenţează izolat comportamentele umane: întrepătrunderea lor determină reacţii specifice, nereductibile la suma acţiunilor lor independente. Perfecţionarea experimentelor de laborator trebuie căutată în direcţia apropierii cât mai mult a situaţiei experimentale de situaţiile reale. Trebuie deci o cât mai mare asemănare între sistemul experimental şi cel natural; între cele două sisteme trebuie să existe un înalt grad de homofilie, este de părere sociologul Walter Friedrich, respingând astfel teza lui Leon Festinger potrivit căreia în experimentul de laborator se urmăreşte acţiunea unei variabile în condiţii speciale, fără să intereseze dacă respectiva situaţie se întâlneşte sau nu în realitate. Această teză a lui Festinger conţine o exagerare la limită a caracterului artificial al experimentului de laborator, dar şi o notă de adevăr: dacă s-ar urmări reproducerea în situaţia experimentală a situaţiei naturale, nu ar mai trebui proiectat nici un experiment, s-ar studia direct situaţia naturală! Oricum, validitatea externă rămâne o problemă reală în toate experimentele psihosociologice de laborator. Eliott Aronson şi J. Merrill Carlsmith (1968) discută această problemă făcând distincţie între *realismul experimental* şi – în lipsa unei expresii echivalente – să-i spunem *realismul natural* (mundan = pământesc, terestru, lumesc). Nu este suficient să ne asigurăm că variabila independentă are un impact autentic cu variabila dependentă (realism experimental); trebuie să ne punem şi întrebarea în ce măsură experimentul de laborator, prin situaţia creată, instrucţiuni, manipularea variabilelor etc., constituie o oglindă a lumii reale (realism natural).

Experimentele psihosociologice de laborator trebuie să modeleze situaţiile sociale reale; ele nu au sens decât dacă se confruntă cu viaţa socială, explicând relaţia cauzală dintre variabile în condiţii naturale, nu între „cei patru pereţi ai laboratorului". De acord cu Fred N. Kerlinger (1973), vom spune că artificialitatea reprezintă, pur şi simplu, o caracteristică a experimentului de laborator, dificil de precizat dacă ea constituie sau nu un dezavantaj în procesul cunoaşterii. Într-adevăr, ţinerea sub control a variabilelor, manipularea lor fină, măsurarea exactă oferite de experimentul de laborator nu ar fi posibile în afara unei situaţii artificiale, de izolare faţă de factorii aleatori. În fond, tocmai artificialitatea este aceea care conferă experimentului de laborator avantajele pe care le enumeră Elliot Aronson şi J. Merrill Carlsmith (1968) – autorităţi indiscutabile în materie: posibilitatea de a pune în evidenţă fără ambiguitate cauzalitatea, un mai bun control asupra variabilelor externe şi, în fine, posibilitatea de explorare a dimensiunilor şi parametrilor variabilelor complexe. Pe de altă parte, reproducerea în situaţii artificiale a factorilor naturali ridică numeroase probleme: caracteristicile variabilelor sunt modificate

fie prin reducerea intensității lor, fie prin „supraîncărcarea operatorie" (adăugarea unor sarcini suplimentare, limitarea posibilităților de răspuns, sporirea vitezei de prezentare a stimulilor, reducerea timpului de decizie etc.). Marcând distanța dintre situația naturală și experimentul de laborator, este foarte revelatoare declarația unuia dintre primii cosmonauți, Richard Gordon, referitoare la ieșirea sa din capsula Gemini 11 și legarea acesteia cu un cordon de racheta Agena: „Tot ceea ce efectuam în laborator în 30 de secunde a devenit în cosmos o sarcină enormă, de 30 de minute". În sens contrar, pentru a putea măsura efectele unor variabile în experimentul de laborator se măresc dimensiunile acestora, uitându-se că astfel situația experimentală se diferențiază și mai mult de situația reală. Dar însăși abstragerea variabilelor din contextul lor natural de acționare, ca și combinarea după dorința cercetătorului a variabilelor constituie o denaturare a acțiunii lor. În plus, urmărind obținerea unor rezultate semnificative, cercetătorul este tentat să manipuleze variabile independente cu efecte concludente, fără ca aceasta să fie totdeauna în concordanță cu situația reală.

Prezența cercetătorului în situația experimentală sporește și mai mult gradul de artificialitate a experimentului de laborator. Pe plan mondial, s-a adunat o bogată literatură referitoare la această problemă. La noi, s-a studiat teoretic problematica experimentului psihologic ca act de comunicare, relevându-se influența cercetătorilor asupra performanței subiecților din experiment. Așa cum arăta psihologul social Robert Rosenthal (1966), experimentatorul comite uneori erori de observare, alteori falsifică, prin omiterea unor date, rezultatele experimentelor și modifică răspunsurile subiecților, obținând un comportament conform cu ipotezele sale. Acest fenomen este cunoscut sub numele de *efectul Rosenthal*. Într-un experiment cu valoare metodologică, 30 de experimentatori au fost puși să transcrie pe fișe normalizate datele obținute într-o probă de autoestimare a succesului sau insuccesului într-o sarcină determinată. Dintr-un volum total de 3 000 de date transcrise nu s-au înregistrat decât 20 de erori. Proporția erorilor este nesemnificativă, dar faptul că erorile înregistrate proveneau nu de la toți experimentatorii, ci doar de la un număr de doisprezece și că aceste erori nu se distribuiau aleatoriu, ci în funcție de ipotezele cercetării, ni se pare deosebit de semnificativ. Robert Rosenthal găsește o corelație de 0,48 ($p = 0,01$) între erorile de înregistrare și erorile de calcul ale experimentatorului. Este interesant însă că erorile au un caracter constant, în timp ce erorile de înregistrare converg către ipoteza avansată.

Referitor la efectele neintenționate provocate de experimentator asupra comportamentului subiecților, Robert Reosenthal atrage atenția că sexul, rasa, confesiunea religioasă, statusul social, comportamentul social și simpatia pot provoca modificarea răspunsurilor; la fel, relațiile anterioare ale experimentatorului cu subiecții, gradul de adaptare al acestora, ostilitatea, anxietatea, tendința aprobativă, autoritarismul, inteligența. *Efectul Rosenthal* a fost pus în evidență chiar și în experimentele pe animale. A fost suficient ca cercetătorul să eticheteze șoarecii care trebuiau să parcurgă un labirint în „inteligenți" și „proști" pentru ca studenții experimentatori să clasifice șoarecii după expectația ce li s-a creat. Inutil să mai precizăm că Robert Rosenthal etichetase la întâmplare animalele.

Și în viața de zi cu zi *efectul Rosenthal* își spune cuvântul. Să ne gândim doar la felul în care așteptările profesorilor față de elevii pe care îi „etichetează" ca disciplinați sau indisciplinați și care sunt apreciați mai degrabă după eticheta ce le-a fost atribuită decât după comportamentul lor efectiv. Pedagogii au analizat acest fenomen, denumindu-l *efectul Pygmalion*, recunoscând astfel sagacitatea observațiilor dramaturgului englez George Bernard Shaw din scânteietoarea sa comedie *Pygmalion*, în care un profesor de lingvistică reușește să facă dintr-o femeie incultă

o doamnă ce impresionează înalta societate. Efectele declanșate de prezența experimentatorului, după opinia lui J.P. Desportes, sunt în funcție de nivelul de anxietate și de dificultatea sarcinii experimentului. La rândul său, C. Argyris consideră că rezultatele experimentelor de laborator sunt determinate de raporturile de inegalitate dintre experimentator și subiecții de experiment. El compară relația experimentator-subiect în experiment cu raportul dintre patron și muncitor. Ca și muncitorii, subiecții de experiment sunt într-o măsură sau alta manipulați. Uneori, ei sunt plătiți pentru participarea lor, ceea ce face și mai evident raportul de inegalitate față de experimentator. Faptul că uneori subiecții sunt plătiți ca să participe la experiment, rolul de judecător al experimentatorului, prestigiul său academic, diferența de vârstă, sex, rasă, status social etc. intervin ca factori perturbatori în desfășurarea experimentului. De aceea este necesar ca în prezentarea studiilor experimentale să se precizeze totdeauna prezența sau absența cercetătorului în situația studiată, pentru că s-a observat că experimentatorul obține în mod spontan de la subiecții de experiment un comportament conform cu ipotezele sale (*efectul Rosenthal*).

Subiecții de experiment introduc și ei numeroase distorsiuni. Cel mai adesea, în experimentele psihosociologice de laborator, ca subiecți sunt utilizați studenții în sociologie, psihologie etc. În SUA, toți studenții din primii ani ai facultăților de psihologie trebuie să fi servit ca subiecți într-un anumit număr de experimente. Dar ei au un status special în raport cu statusul de observator spontan al celorlalți subiecți: sunt mai interesați de situația experimentală, de tehnica și instrumentele utilizate, au mai multe cunoștințe referitoare la comportamentul uman și la condiționarea lui socială. Cu toate acestea, în studiile experimentale de psihosociologie, studenții continuă să fie utilizați ca subiecți, constituind ceea ce sociologul Walter Friedrich numea „drosophila psihosociologică" a studiilor experimentale. Unele cercetări (E. Aronson și J.M. Carlsmith, 1963; J. Freedman, 1965) au arătat însă că subiecții-studenți în experimentele de reducere a disonanței cognitive procedează foarte asemănător cu subiecții de aceeași vârstă, dar de alte ocupații. Considerăm că este judicios să spunem că includerea studenților de la facultățile de științe sociale în experimentele de psihosociologie trebuie judecată în primul rând după natura sarcinii experimentale și abia apoi după facilitățile pe care o astfel de strategie le oferă.

Indiferent de caracteristicile socioprofesionale ale subiecților, studenți sau de alte categorii, totdeauna se pune problema motivării participării lor la experimentul de laborator. Uneori subiecții, în special cei de vârstă mică sau cu nivel de școlaritate scăzut, nu sunt avertizați că participă la un experiment; li se dă o sarcină și se urmărește, ca și în situațiile naturale, modul de rezolvare a ei. Ei se comportă natural, angajându-se în rezolvarea sarcinii, dar cercetătorul nu cunoaște foarte exact gradul de motivare produs de sarcina propusă. Alteori, se cere acordul subiecților de a participa la un experiment. Dar și participarea benevolă are o motivație care se cere cunoscută: dorința de a sprijini progresul științei, simpatia față de cercetător, politețea sau prestigiul cercetătorului influențează angajarea în sarcina experimentală a subiecților. Când experimentul se desfășoară pe o durată mai mare de timp este necesar ca subiecții să fie plătiți pentru fiecare probă la care participă. În astfel de situații, chiar dacă toți primesc aceeași retribuție, ei sunt motivați totuși diferit. Motivarea participării subiecților în experimentele de laborator rămâne totdeauna o variabilă externă greu de controlat.

Participarea voluntară a subiecților la experimentele psihosociologice de laborator a fost studiată de un mare număr de cercetători, care au ajuns la concluzia, aparent paradoxală, că subiecții de experiment nu sunt deloc voluntari și că prezentarea lor pentru participare la experiment nu se datorează hazardului, fapt care limitează considerabil generalizarea rezultatelor.

Chiar în cazul în care studenții de la psihologie și sociologie sunt incluși ca subiecți de experiment, ei nu sunt reprezentativi nici măcar pentru ansamblul studenților de la aceste discipline și, cu atât mai mult, nu sunt reprezentativi pentru întreaga populație studențească. De regulă, se oferă ca voluntari studenții cei mai silitori, cei mai interesați să se autocunoască. Deformarea rezultatelor datorită modului de recrutare a subiecților voluntari este ilustrată de faptul că, într-o mare universitate, proporția voluntarilor variază între 10 la sută și 100 la sută, în timp ce pentru studenții din facultățile de psihologie proporția este de 50-100 la sută.

Sintetizând rezultatele la care s-a ajuns în cercetarea problemei participării voluntare în experimentele psihosociologice, Robert Rosenthal (1969) atrage atenția asupra faptului că, în astfel de experimente, eșantioanele de voluntari diferă considerabil față de populația de nonvoluntari prin următoarele caracteristici: subiecții voluntari în experiment dau dovadă de capacitate intelectuală superioară, sunt mai interesați și au o motivație mai puternică decât nonvoluntarii, sunt mai independenți față de convenții, mai tineri, mai puțin autoritari, simt într-un grad mai înalt nevoia de aprobare socială, sunt mai sociabili etc.

Experimentul de teren, definit ca „cercetare bazată pe cunoștințe teoretice, în care experimentatorul manevrează o variabilă independentă într-o situație socială reală în vederea verificării unei ipoteze" (J.P. French, 1963), elimină dificultățile legate de artificialitatea experimentului de laborator. Subiecții sunt observați în condițiile naturale ale existenței lor, variabilele independente au caracteristici reale, experimentatorul, de cele mai multe ori, nu influențează prin prezența sa situația experimentală, motivarea participării subiecților este în întregime determinată de situația socială reală, astfel încât generalizările în cadrul experimentelor de teren au mai mult temei decât în cazul experimentelor de laborator.

Experimentul de teren, numit uneori și *experiment natural*, prin desfășurarea lui în situații sociale reale, se apropie de cercetarea sociologică de teren; păstrează totuși ca o caracteristică definitorie „manevrarea variabilelor". Cercetătorul introduce un factor experimental în situația socială pe care o studiază și alege situația socială de studiu fără a încerca să o modifice. Și într-un caz, și într-altul se observă și se înregistrează reacțiile persoanelor în situații reale.

Introducerea unui nou procedeu de predare sau examinare în școală, schimbarea organizării producției, modificarea programului de lucru sau schimbarea regulamentului de ordine interioară sunt tot atâtea situații care se oferă cercetătorului spre a fi studiate printr-un experiment de teren. Responsabilitatea schimbărilor produse în situațiile sociale reale o are managerul, sociologul măsurând doar efectele produse în urma acestor schimbări și oferind celor interesați informații precise și complete referitoare la consecințele apropiate și îndepărtate ale hotărârilor luate.

Experimentele de teren sunt foarte variate. După posibilitatea cercetătorului de a manipula variabilele, se disting – în terminologia propusă de Maurice Duverger (1961) – următoarele tipuri: *experimentul de teren pasiv* și *experimentul de teren activ*.

În primul tip de experiment de teren, cercetătorul nu manipulează variabilele; se mărginește să anunțe doar o schimbare a situației și înregistrează reacția subiecților (*observație provocată* sau *pseudoexperiment*) sau caută să stabilească înlănțuirea factorilor care au generat o anumită situație (*ex-post-facto*). Experimentul de teren activ, caracterizat prin manipularea efectivă a variabilelor în condiții naturale, poate fi și el de două tipuri: experiment activ *direct*, în care cercetătorul introduce factorii experimentali, și experiment activ *indirect*, în care factorii experimentali nu sunt introduși de către cercetători, ci de către cei cu putere de decizie sau sunt,

pur şi simplu, generaţi de o situaţie naturală (incendiu, secetă, inundaţie, cutremur etc.). Cercetătorul cunoaşte situaţia anterioară şi este prezent în momentul introducerii sau producerii factorilor care schimbă situaţia socială, înregistrându-le efectele. De asemenea, după durata de timp a experimentului, întâlnim *experimente instantanee*, în care factorul experimental acţionează doar câteva fracţiuni de secundă (explozie, cutremur), şi *experimente de durată*, extinse pe luni sau chiar ani. Factorul experimental poate fi introdus o singură dată sau în repetate rânduri, poate fi simplu, dar şi extraordinar de complex. La fel, situaţia experimentală poate fi restrânsă la o colectivitate puţin numeroasă (o clasă şcolară, o echipă de muncă etc.), dar poate viza o zonă întreagă (un judeţ sau chiar mai multe). Experimentarea pe colectivităţi restrânse este mai frecventă în psihosociologie decât experimentarea pe populaţii mari şi pe zone întinse. Există chiar părerea că nu este posibil decât experimentul pe grupuri mici. O astfel de opinie nu rezistă unei analize epistemologice riguroase şi nici nu corespunde inventarului cercetărilor psihosociologice. Este adevărat că experimentarea pe grupuri mici are un avans considerabil, că în acest domeniu s-au obţinut rezultate spectaculoase: să ne amintim experimentul lui Kurt Lewin, R. White (1939) privind influenţa stilului de conducere asupra climatului social sau experimentele lui Muzafer Sherif (1951) asupra relaţiilor intergrupale, care au deschis orizonturi noi în investigaţia psihosociologică. De remarcat faptul că notorietatea acestor experimente a devenit incontestabilă abia după reluarea lor şi generalizarea rezultatelor la adulţi, în condiţiile existenţei naturale a acestora (muncă, relaţii de conducere etc.).

Considerând că experimentul este aplicabil în toate domeniile vieţii sociale, trebuie insistat asupra necesităţii de a conjuga studiul experimental cu studiul de teren (experimentul cu ancheta) şi, în cadrul studiului experimental, subliniem cerinţa de a combina experimentul de laborator cu experimentul de teren. Prin aceasta respingem ca nefondată aprecierea că „experimentul de laborator este principala metodă utilizată în câmpul interdisciplinar al psihologiei sociale" (Ph. Bonacich şi J. Light, 1978). Utilizarea combinată a mai multor metode şi tehnici în studierea aceluiaşi fenomen este un principiu al metodologiei sociologice, impus de faptul că fiecare metodă sau tehnică prezintă limite interne în surprinderea adevărului şi că virtuţile de cunoaştere ale uneia suplinesc limitele celeilalte. În ceea ce priveşte experimentul, validitatea lui internă – ca principală virtute metodologică – compensează această limită a anchetelor psihosociologice, care au însă o bună validitate externă, ceea ce reprezintă o limită a studiilor experimentale. Controlul variabilelor constituie un avantaj oferit de experimentele de laborator şi, în acelaşi timp, o limită a experimentelor de teren, unde întreaga situaţie experimentală este foarte greu de controlat. În condiţii naturale, variabilele experimentale sunt greu de izolat şi adesea imposibil de păstrat constante variabilele externe. De aceea, este bine ca una şi aceeaşi problemă să se studieze în paralel prin experimentare în laborator şi în contextul vieţii reale, urmărindu-se să se stabilească dacă apar diferenţe semnificative într-o situaţie sau în cealaltă. De asemenea, este firesc ca, în condiţiile în care avantajele şi limitele experimentelor de laborator şi de teren sunt reciproce, cele două tipuri de experimente să fie utilizate nu numai conjugat, ci şi împreună cu alte metode (observaţie, studiu de caz etc.), pe baza unei teorii adecvate.

În încheierea prezentării aspectelor metodologice ale experimentului psihosociologic, fără a considera experimentul ca fiind cea mai valoroasă metodă de cercetare, vom spune, împreună cu Muzafer Sherif şi Carolyn Sherif (1956), că „Metodele experimentale sunt preferabile când şi dacă pot fi utilizate fără să anuleze sau să deformeze caracteristicile esenţiale ale problemei alese pentru cercetare".

Etapele cercetării experimentale

Experimentul reprezintă o metodă care s-a utilizat relativ târziu în desfășurarea procesului de cercetare a vieții sociale, numai după ce teoria a atins un anumit nivel de structurare. Nici o cercetare sociologică nu începe cu experimentarea. Experimentul își poate dovedi „vocația" sa de testare a ipotezelor cauzale numai după ce au fost acumulate suficiente fapte de observație și au fost elaborate sisteme coerente de ipoteze empiric verificabile.

John C. Townsend (1953) consideră că la începutul oricărui experiment în psihologie, ca și în oricare știință socială, trebuie să ne punem un set de întrebări, care și fixează etapele cercetării: Care este problema? Care este ipoteza? Care este variabila independentă? Care este variabila dependentă? Cum voi măsura variabila dependentă? Ce control este necesar? Ce procedee vor fi folosite în conducerea experimentului? Ce aparate sunt necesare? Cum exact și în ce secvențe voi planifica experimentul? Cum voi analiza rezultatele? Voi utiliza experimentul pentru a confirma sau pentru a infirma ipoteza? Am făcut vreo greșeală?

În acord nu numai cu John C. Townsend, ci și cu logica lucrurilor, vom spune că prima etapă în realizarea unui studiu experimental o constituie alegerea și formularea problemei ce urmează a fi elucidată prin rezultatele experimentului. A pune noi probleme, a sugera noi posibilități de explicare a relațiilor dintre fenomene, a privi vechile probleme dintr-o perspectivă nouă, incluzându-le în alte relații, toate acestea asigură progresul științei. Cu siguranță că avea dreptate Albert Einstein (1879–1955) când spunea: „Formularea unei probleme este adesea mai importantă decât soluționarea ei".

Alegerea problemei, ca în orice proces de cercetare științifică, trebuie să fie făcută atât în funcție de aplicabilitatea directă, cât și de aplicabilitatea indirectă a concluziilor permise de experiment.

Categoria de „problemă" în procesul cercetării științifice i-a preocupat în mod deosebit pe epistemologi. Ce reprezintă o problemă? „O problemă este forma subiectivă în care se exprimă necesitatea dezvoltării cunoașterii științifice. Ea este reflectarea situației problematice, adică a procesului obiectiv de dezvoltare a societății" (H. Berger și H. Jetzschmann, 1973). Problema de cercetare în științele socioumane izvorește, așadar, direct sau indirect din procesul obiectiv al practicii sociale și trebuie să vizeze rezolvarea imediată sau mediată a unor situații problematice reale. Sarcina psihosociologilor este aceea de a sesiza problema, de a o formula în termeni științifici, de a o trata conform principiilor metodologice și, în fine, de a preciza variantele de soluții, cu implicațiile lor.

Firește însă că este simplistă reprezentarea procesului de alegere a temei de cercetare numai în funcție de necesitățile practicii sau numai în funcție de logica dezvoltării științei. În realitate, intervin numeroși factori de natură socială, științifică și personală.

Factorii sociali nu se reduc numai la necesitățile practicii, care, firește, rămân prioritare. Comandamentele politice și ideologice impun studierea cu precădere a unor fenomene, orientează alegerea temelor. Cercetătorul din domeniul științelor socioumane nu poate să fie indiferent față de problemele sociale. De asemenea, sensibilitatea societală – așa cum remarcau Dennis P. Forcese și Stephen Richer (1973) – intervine din plin. Multe posibile teme de cercetare rămân neabordate pentru că societatea, în întregul ei, manifestă o anumită reținere în a le accepta ca probleme reale, demne de a fi științific cunoscute. Între acestea se numără problemele vieții sexuale, violența în familie, maltratarea copiilor etc. Și astăzi există încă un tabu asupra abordării

psihosociologice a morţii şi sunt de-a dreptul eroice studiile de psihosociothanatologie. La fel, factorii ştiinţifici nu se reduc la cei derivaţi din logica dezvoltării ştiinţei, deşi în primul rând ei ordonează priorităţile de alegere a temelor de cercetare. Modul de organizare a activităţii ştiinţifice, relaţiile în cadrul organizaţiilor şi organismelor ştiinţifice, tradiţiile, marile personalităţi etc. pot influenţa orientarea cercetărilor ştiinţifice la un moment dat.

În fine, factorii de personalitate vizând valorile şi normele, pasiunea şi înclinaţiile, pregătirea de specialitate şi experienţa de viaţă a cercetătorilor nu sunt deloc elemente imponderabile în alegerea temelor de cercetare. Fiecare cercetător autentic îşi evaluează şi dă o semnificaţie precisă muncii sale. Gradul lui de implicare în societate îl apropie sau, dimpotrivă, îl ţine deoparte faţă de problemele majore ale societăţii în care trăieşte. Angajarea deplină în studierea acestor probleme oferă nu numai o autentică satisfacţie profesională, dar şi posibilitatea dezvoltării în continuare a ştiinţei. Scopurile direct utilitare ale experimentelor trebuie să fie totdeauna dublate de scopurile fundamentale impuse de dezvoltarea teoriei. Luarea deciziei, de exemplu, poate fi privită în acelaşi timp ca o problemă practică, dar şi ca o problemă fundamentală de sociologie. Cum influenţează cantitatea de informaţie de care dispune fiecare membru al echipei de decizie relaţiile interpersonale? Dar optimizarea deciziei?

În domeniul managementului, experimentul este indispensabil. Nu numai verificarea eficienţei modalităţilor existente de conducere, ci, mai ales, testarea valorii unor noi procedee şi identificarea consecinţelor sociale ale introducerii noului fac necesară experimentarea.

Depinde de pregătirea teoretică şi de implicarea socială a cercetătorului să facă din experiment un însoţitor permanent al cercetării ştiinţifice şi al practicii social-politice. În acest sens este de susţinut orientarea cu precădere a cercetării în domeniul vieţii sociale spre studiile experimentale, îmbinând armonios cercetarea cu acţiunea socială. Nu trebuie uitat însă că „valoarea experimentului depinde esenţial de noutatea ipotezei de lucru" (Şt. Georgescu, 1978).

Problemele vieţii sociale, ca şi problemele teoretice generează în permanenţă teme pentru cercetarea experimentală. Aceasta este calea principală, pe baza căreia se asigură nu numai rezolvarea problemelor sociale, dar şi progresul ştiinţei. Nu este exclusă însă şi o altă modalitate de fixare a temei. E. Wolff remarca faptul că cercetătorul poate porni de la tehnica de cercetare, întrebându-se ce problemă îi poate fi folositoare. Într-adevăr, ne putem întreba dacă tehnicile moderne de înregistrare a debitului sanguin cerebral nu cumva pot elucida problema contagiunii mintale. Dar tehnicile psihochirurgicale? Pot oare furniza ele cunoştinţe suplimentare referitoare la comportamentul deviant? Perfecţionarea instrumentelor de înregistrare a comportamentelor deschide drumul spre abordarea în profunzime a unor fenomene psihosociale şi, de ce nu, spre descoperirea experimentală a unor noi etape sau mecanisme de interacţiune comportamentală.

Alegerea variabilelor explanatorii urmează imediat etapei de stabilire a problemei ce se intenţionează a fi supusă experimentului. Alegerea variabilelor explanatorii este în funcţie de ipotezele avansate. Variabila independentă operaţionalizează componenta „dacă", iar variabila dependentă operaţionalizează componenta „atunci" a ipotezelor. Pentru verificarea uneia şi aceleiaşi ipoteze cauzale pot fi alese multiple variabile explanatorii, pentru că indicatorii definiţionali – aşa cum se ştie – sunt interşanjabili. Intuiţia cercetătorului, pregătirea lui teoretică, condiţiile concrete de montare a experimentului determină alegerea variabilelor independente şi dependente. Dificultatea constă în alegerea acelei sau acelor variabile care să opereţionalizeze adecvat conceptele reunite în structura „dacă..., atunci..." şi care să permită măsurarea şi izolarea lor. După opinia noastră, variabilele explanatorii au aceeaşi funcţie ca şi indicatorii definiţionali şi, în consecinţă,

întreaga problematică a raportului dintre indicat şi indicator se regăseşte în strategia alegerii variabilelor. În plus, dacă pentru indicatorii definiţionali se cere ca ei să fie observabili şi uşor măsurabili, pentru alegerea variabilelor se pune problema manipulării, a schimbării rapide şi ample a caracteristicilor lor. Fără îndoială că au dreptate psihosociologii care afirmă că „Limita majoră a cercetării experimentale provine din dificultatea de introducere a variabilei independente" (J.L. Freedman *et al.*, 1974). De exemplu, nu se poate aştepta, într-un experiment, să se vadă consecinţele expunerii la zgomotul rutier cotidian; ar trebui să se aştepte zeci de ani. Este suficient să se mărească intensitatea zgomotelor pentru ca efectele să se producă rapid. Dar acest lucru contravine deontologiei psihosociologice. Astfel de experimente sunt practicate doar pe animale: un şoarece expus la zgomotul produs de un avion cu reacţie (120 dB) suferă leziuni grave ale aparatului auditiv şi, în cele din urmă, îşi pierde viaţa. Aşa cum s-a arătat, în studierea efectului zgomotelor rutiere s-a recurs la o cercetare *ex-post-facto*. Totdeauna trebuie alese acele variabile care se modifică rapid, dar care să nu pericliteze existenţa umană, să nu lezeze demnitatea omului şi idealul în sine. Introducerea variabilei independente pune problema modului în care sunt prezentate instrucţiunile subiecţilor incluşi în experiment. Cu totul general se formulează cerinţa ca prezentarea variabilei independente să aibă nu numai maximum de impact asupra subiecţilor, ci şi un impact corect. Aceleaşi instrucţiuni pot avea înţelesuri diferite pentru diferitele categorii socio-profesionale. Unii dintre subiecţii incluşi în experiment înţeleg rapid sarcina transmisă prin instrucţiunile cercetătorului. Alţii, fără să se concentreze, nu reuşesc să intre în rolul de subiect în experiment. Instrucţiunile standard – uneori imprimate pe bandă de magnetofon – nu asigură de la sine o situaţie experimentală standard. Este mult mai judicios să se procedeze diferenţiat, să se dea instrucţiuni suplimentare, explicaţii mai ample celor care, prin nivelul lor de şcolaritate, lasă deschisă posibilitatea înţelegerii greşite sau doar parţiale a instrucţiunilor. Oricum, introducerea variabilei independente trebuie făcută prin astfel de instrucţiuni care să fie la fel de bine înţelese de către toţi subiecţii, indiferent de nivelul lor de şcolaritate sau de experienţa lor ca subiecţi în experiment.

Cum ne putem însă încredinţa că toţi subiecţii au înţeles sarcina experimentală, că variabila independentă acţionează efectiv asupra lor? Prin *pretestare*. Să ne imaginăm că urmărim să vedem cum induce disonanţa cognitivă schimbarea atitudinii şi comportamentelor. Va trebui să creăm subiecţilor o situaţie de disonanţă cognitivă, cerându-le să emită, de exemplu, judecăţi apreciative asupra unor evenimente împotriva convingerilor lor intime. Aşa a procedat Josef M. Nuttin când, imediat după mişcările studenţeşti din mai 1968, a cerut unor studenţi care militau pentru reforma universitară, considerând examenele ca inumane, conservatoare, o pledoarie pentru menţinerea acestor examene. În realitate, studioul TV era improvizat, studenţii participând involuntar la un experiment de laborator (J.M. Nuttin, 1972). Înaintea desfăşurării experimentului trebuie să ne convingem că, prin sarcina propusă, subiecţii trăiesc o situaţie de disconfort psihic. Putem să realizăm aceasta pretestând acţiunea variabilei independente. Prin convorbiri adâncite şi observaţii sistematice, putem să ne dăm seama de confortul sau disconfortul psihic al subiecţilor. De cele mai multe ori, cercetătorii ocolesc etapa pretestării, desfăşurând experimentul şi procedând mai degrabă prin încercare şi eroare decât pe baza unei certitudini, pe care tocmai pretestarea variabilei independente o poate oferi.

Firește, pretestarea acţiunii variabilei independente trebuie făcută pe subiecţi foarte asemănători cu cei introduşi în experimentul propriu-zis, interogarea şi observarea lor urmând să furnizeze informaţii cercetătorului în legătură cu recepţionarea instructajului, înţelegerea lui, în

legătură cu conştientizarea situaţiei experimentale sau cu intensitatea resimţită a stimulilor introduşi. Procedând astfel, utilizând pretestarea variabilei independente, în ansamblu, nu sporim durata experimentului, ci o reducem. Este mai judicios să reluăm experimentul din această fază decât să constatăm că variabila independentă nu a introdus diferenţieri între subiecţii de experiment şi de control, fiind obligaţi astfel să reluăm experimentul de la început, pe alţi subiecţi, într-o altfel de stare de spirit, mai puţin entuziastă.

Stabilirea situaţiei experimentale. În funcţie de variabilele alese, se face opţiunea pentru un experiment de laborator sau un experiment de teren. În marile universităţi şi centre de cercetări există laboratoare de sociologie şi psihosociologie. Ele constituie o necesitate şi la noi. Achim Mihu semnala acest lucru încă la primul simpozion de sociologie din ţara noastră (24-26 iunie 1969), argumentând că „ele ar permite efectuarea unor cercetări de microsociologie şi micropsihosociologie; ele ar fi totodată un mijloc de instruire a viitorilor sociologi (şi chiar de perfecţionare a măiestriei celor care efectiv lucrează în acest domeniu)" (A. Mihu, 1970). Necesitatea organizării unui laborator de psihologie socială şi sociologie rezidă în posibilitatea pe care acesta o oferă cercetătorului de a produce, el însuşi, situaţia observată şi de a măsura riguros variabilele, graţie izolării fenomenelor şi creării unui ansamblu de dispozitive, uneori foarte complicate, care asigură obiectivitatea şi exactitatea măsurării.

Este de la sine înţeles că în cadrul experimentelor de teren situaţia experimentală nu este creată de cercetător, iar cadrul de desfăşurare este cel natural. Se pune însă problema alegerii situaţiei experimentale astfel încât controlul variabilelor să fie cât mai deplin. Aşa a procedat S.C. Dodd când, în 1953, a ales o mică localitate, cu circa 1 200 de locuitori, pentru a măsura viteza de circulaţie a informaţiei. Deasupra localităţii au fost lansate din avion afişe, într-un număr determinat. După trei zile, prin eşantion probabilist, cuprinzând 50 la sută din locuitori, s-a făcut o anchetă pentru a se stabili procentul persoanelor care cunosc conţinutul afişelor lansate. În final, s-a propus o formulă logaritmică de calcul a numărului de afişe necesar producerii saturaţiei informaţionale.

Ca şi experimentul de laborator, în anumite cazuri se pune şi pentru experimentul de teren problema înregistrării comportamentelor fără ca cercetătorii să fie observaţi. Şi aici oglinzile cu vedere unilaterală pot fi utilizate cu succes. Aparatul de filmat ajută şi el în acest caz, mai ales dacă se foloseşte un aparat de filmat al cărui obiectiv captează imaginea din altă direcţie decât cea în care este îndreptat aparatul. Cu un astfel de aparat, etologul german I. Eibel – Eibesfeldt a filmat scene intime pe stradă sau în localurile publice. Conştiinţa deontologică a cercetătorilor trebuie să marcheze însă limita până la care este moral să încerci să observi comportamentele oamenilor fără a fi observaţi. D. Middlemist, E. Knowles şi C. Matters au instalat, în 1976, un periscop într-un W.C. public pentru a observa efectele proximităţii indivizilor asupra micţiunii. Observau fără să fie observaţi. Deontologic, era justificat?

Stabilirea subiecţilor în grupele experimentale şi de control. Pentru satisfacerea cerinţelor controlului intern, dar şi extern, în stabilirea subiecţilor care vor participa la experiment trebuie procedat cu deosebită rigurozitate. Întregul efort de experimentare este zadarnic dacă subiecţii cuprinşi în experiment nu au caracteristici comune cu populaţia la care se face extrapolarea rezultatelor (controlul extern) sau dacă subiecţii din grupul experimental nu sunt similari, sub raportul anumitor caracteristici, cu cei din grupul de control (controlul intern). În principiu, posibil de aplicat în stabilirea subiecţilor de experiment sunt atât *procedeul eşantionării* (probabiliste sau stratificate), cât şi *procedeul potrivirii pe perechi*. În practică, procedeul eşantionării

este utilizat mai frecvent în experimentele de teren, iar potrivirea pe perechi în experimentele de laborator. După opinia noastră, potrivirea pe perechi, care asigură cel mai fidel control intern, poate fi aplicată la fel de bine experimentului de teren, ca şi celui de laborator.

Potrivirea pe perechi (*matching*) se recomandă în experimentele de teren şi pentru faptul că, în cazul experimentării indirecte, când variabila independentă este introdusă de altcineva decât de cercetător, grupul experimental nu este ales de către oamenii de ştiinţă.În astfel de situaţii, cercetătorul stabileşte criteriile de eşantionare pornind de la structura grupului experimental deja constituit şi alege în grupul de control subiecţi similari fie prin potrivire pe perechi, fie prin eşantionare stratificată. Diferenţele dintre eşantionarea probabilistă, stratificată şi potrivirea pe perechi sunt prezentate de Bernard S. Phillips (1971, 110) într-un tabel foarte sugestiv, care ne-a inspirat următorul exemplu (Tabelul 9.6).

Tabelul 9.6. *Compararea rezultatelor aplicării procedeelor de potrivire pe perechi, eşantionare stratificată şi aleatorie în stabilirea subiecţilor de experiment* (după Phillips, 1971)

Procedeul	*Mediul de rezidenţă*	*Grup experimental (N = 50)*		*Grup de control (N = 50)*	
		Bărbaţi	*Femei*	*Bărbaţi*	*Femei*
Potrivirea pe perechi	Urban Rural	10 15	10 15	10 15	10 15
Eşantionare stratificată	Urban Rural	5 20	15 20	15 10	5 20
Eşantionare aleatorie	Urban Rural	12 13	8 17	8 17	12 13

Din tabelul prezentat rezultă că, luând în considerare chiar şi numai două criterii de eşantionare, precizia procedeelor de selecţionare a subiecţilor în grupele experimentale şi de control este foarte diferită. Potrivirea pe perechi – procedeu ideal – este practic inoperantă în condiţiile mai multor criterii de eşantionare: vârstă, sex, domiciliu, nivel de şcolaritate, naţionalitate, religie etc. Se aplică în astfel de cazuri eşantionarea stratificată, dar ea nu prezintă acelaşi grad de precizie ca potrivirea pe perechi. Firește că în cadrul straturilor pot fi utilizate tehnicile aleatorii de selectare a subiecţilor (pasul statistic, tabela numerelor întâmplătoare etc.). Combinarea stratificării cu tehnicile de selecţie aleatorie sporeşte gradul de comparabilitate între grupele experimentale şi de control şi, prin aceasta, validitatea experimentului.

Uneori, în selecţia subiecţilor pentru experiment nu se urmăreşte omogenizarea lor decât după anumite criterii, alte caracteristici fiind contrastante. De exemplu, pentru a verifica ipoteza că experienţa individului (sistemul de valori internalizat) determină percepţia situaţiei, Tiberiu Bogdan a efectuat un experiment în domeniul psihosociologiei judiciare: selecţionează dintr-un liceu din Bucureşti 30 de băieţi şi fete în vârstă de 15 ani şi toţi atâţia băieţi şi fete de aceeaşi vârstă proveniţi însă din rândurile delincvenţilor minori. Cele două grupuri erau asemănătoare sub raportul caracteristicilor de bază, dar se deosebeau sub raportul experienţei infracţionale. Celor două grupuri (experimental şi de control) li s-a proiectat un film „plictisitor de educativ", voit didacticist, în montajul căruia existau câteva scene de violenţă, neesenţiale în raport cu tema filmului şi cu o pondere neînsemnată în economia peliculei. După vizionare, subiecţii delincvenţi şi nedelincvenţi au fost puşi să relateze conţinutul filmului. Relatările erau stenografiate. Din

compararea relatărilor celor două grupuri de experiment (delincvenţii minori) şi de control (elevii de liceu), a reieşit că, în timp ce delincvenţii au reţinut cu precădere şi detaliat cele câteva scene de violenţă, elevii de liceu (grupul martor, de control) nu au acordat importanţă deosebită acestor scene, judecându-le în contextul acţiunii sau ignorându-le pur şi simplu (T. Bogdan, 1973).

Manipularea variabilelor. Desfăşurarea propriu-zisă a experimentului presupune, ca moment esenţial, manipularea variabilelor. S-a spus adesea că ingeniozitatea unui experiment constă mai mult în găsirea mijloacelor tehnice de verificare a unei ipoteze îndrăzneţe decât în ideea pe care o probează. Afirmaţia nu ni se pare deloc exagerată, mai ales când este vorba de psihosociologie. Aici „mijloacele tehnice" nu semnifică în primul rând aparatele tehnice de înregistrare a fenomenelor, ci planul experimental, manipularea variabilelor şi măsurarea lor.

H. Parthey şi D. Wahl (1966) consideră că, în general, în realizarea unui experiment ştiinţific pot fi utilizate patru metode principale: izolarea de ceea ce este neesenţial, menţinerea constantă a condiţiilor, efectuarea unui control practic şi teoretic (în special măsurarea condiţiilor) şi, în fine, amplificarea parametrilor unor variabile pentru a verifica influenţa lor în sistemul de interdeterminări. În raport cu specificul manipulării variabilei independente, se poate face distincţie între experimentele prin izolarea influenţei unuia sau mai multor factori, experimentele prin introducerea de factori noi şi experimentele prin modificarea unuia sau mai multor factori existenţi. Prin înseşi *instrucţiunile date subiecţilor*, cercetătorul poate manipula variabilele: dând anumite instrucţiuni grupului experimental şi cu totul alte instrucţiuni grupului de control, se obţin variaţii în îndeplinirea sarcinii experimentale. Aşa a procedat Morton Deutsch când, în 1949, a studiat efectele cooperării şi ale competiţiei asupra proceselor de grup; dând aceeaşi sarcină grupurilor, el a schimbat instrucţiunile, astfel că subiecţii din grupul experimental au fost informaţi că vor fi clasificaţi după contribuţia lor la rezolvarea sarcinii, iar notele vor fi trecute în situaţia matricolă universitară, în timp ce grupul de control a primit instrucţiunea că se va nota doar rezultatul colectiv, fiecare student urmând să fie notat cu calificativul general al grupei. S-a creat astfel o situaţie miniaturală de conflict, care s-a comparat cu situaţia de cooperare, urmărindu-se efectele în planul relaţiilor interpersonale. Hotărâtoare în acest caz este plauzibilitatea instrucţiunilor: ce credit acordă subiecţii instrucţiunilor date? Cum le recepţionează ei? Şi cum le interpretează? În funcţie de aceste elemente, variabila introdusă produce sau nu efecte observabile.

Folosirea „raportului fals" constituie o modalitate eficientă de manipulare a subiecţilor atât în experimentele de laborator, cât şi în cele de teren. În fond, folosirea raportului fals nu reprezintă altceva decât aplicarea procedeului pedagogic de stimulare a activităţii şcolare prin aprecierea superlativă a activităţii celorlalte clase de elevi: în clasa a V-a A, de exemplu, profesorul spune că cei din a V-a B sunt cei mai disciplinaţi şi în clasa a V-a B că cei din a V-a A ocupă locul întâi la disciplină. Se creează astfel o stare de emulaţie, termenul de „raport fals" neavând aici un înţeles peiorativ. Se pare că Leon Festinger (1943) a contribuit cel mai mult la impunerea tehnicii „raportului fals" ca modalitate de manipulare a variabilelor. Studiile sale asupra nivelului de aspiraţie au utilizat tehnica „raportului fals" pentru a vedea cum se modifică nivelul de aspiraţie când subiecţii de experiment sunt informaţi că au avut o performanţă superioară sau inferioară altora, cu statut social mai ridicat sau mai scăzut decât al lor.

Aceeaşi tehnică a fost folosită cu succes de Leon Festinger (1947) pentru studierea influenţei apartenenţei etnice asupra alegerilor preferenţiale în grupurile mici. Votul secret, alegerile sociometrice, evaluarea performanţelor etc. oferă cercetătorului posibilitatea de a manipula variabilele printr-un „raport fals", creând situaţii experimentale de cooperare sau conflict. Tehnica „raportului

fals" poate fi aplicată şi în studierea frustrării şi a agresiunii. Important este ca membrii grupului să aibă totală încredere în raportul cercetătorului, care trebuie să fie perfect plauzibil. În caz contrar, experimentul eşuează.

Folosirea subiecţilor „complici" şi limitarea comportamentelor sunt tehnici de manipulare a variabilelor specifice experimentului de laborator. Ilustrăm posibilităţile oferite de introducerea în experiment a subiecţilor „aliaţi" („complici") prin studiile lui Stanley Milgram (1956) asupra conformismului şi presiunii grupului.

În afara ingeniozităţii planului experimental, remarcabil este faptul că în studiile lui Stanley Milgram se analizează nu „conformismul verbal" după modelul propus în psihosociologie de Solomon Asch (vezi cercetările din 1956 asupra modificării judecăţilor individuale în condiţiile grupului complice), ci „conformismul acţional". Experimental, erau constituite echipe de trei persoane (din care două erau „complicii" cercetătorului, reacţionând în conformitate cu instrucţiunile acestuia), cu sarcina de a învăţa o a patra persoană o listă de cuvinte asociate. Când aceasta greşea, echipa, ca sancţiune, îi aplica un şoc electric. Cei doi complici cereau subiectului „naiv" din echipă să aplice un şoc electric din ce în ce mai puternic. Experimentatorul observa măsura în care subiectul „naiv" se supune sau rezistă presiunii de grup. Evident că subiectul „naiv" nu trebuia să cunoască scopul experimentului. El era încredinţat că participă la un experiment pentru măsurarea memoriei şi a capacităţii de învăţare. De asemenea, el nu ştia că ceilalţi doi membri ai echipei sunt „complicii" experimentatorului. Pentru a nu lăsa nici o bănuială în acest sens, experimentatorul organizase o tragere la sorţi trucată a rolurilor ce urmau să fie îndeplinite în experiment de către fiecare subiect. Totdeauna subiectul „naiv" trăgea la sorţi rolul celui care trebuia să aplice sancţiunea (şocul electric). Generatorul electric utilizat în experiment avea o scală cu 30 de gradaţii, de la 15 la 450 de volţi, sub care erau trecute semnificaţiile intensităţii şocului electric (şoc slab: 15-60 V; şoc mediu: 75-120 V; şoc puternic: 135-180 V; şoc foarte puternic: 195-240 V; şoc violent: 255-300 V; şoc foarte violent: 335-360 V; şoc dureros: 375-450 V). Pentru a se convinge că generatorul electric funcţionează şi pentru a evalua senzaţia produsă de şocul electric, subiectul „naiv" proba pe propria persoană efectele unui şoc electric cu o intensitate de 45 de volţi. În realitate, şocul electric nu putea depăşi o intensitate total inofensivă pentru subiectul care trebuia să înveţe lista de cuvinte şi care, „complice" fiind, comitea intenţionat erori. Reacţiile sonore la şocul electric (de la lamentare la strigăte disperate) erau înregistrate pe bandă de magnetofon şi transmise în cabina în care se aflau echipa şi subiectul naiv. Rezultatele experimentului au pus în evidenţă presiunea exercitată de grup şi gradul diferit de conformism (obedienţă) în funcţie de nivelul de şcolaritate şi confesiunea subiecţilor. Majoritatea subiecţilor „naivi" au refuzat să aplice şocuri electrice cu intensitate mai mare de 150 V, oprindu-se când subiecţii aliaţi („complici"), simulând, încep să „plângă".

Într-o serie de experimente, Stanley Milgram a ales ca subiecţi „naivi" un număr de cercetători de la *Institutul Max Planck* din Germania. Surprinzătoare a fost constatarea că 85 la sută dintre subiecţi au dat dovadă de o excesivă docilitate, aproximativ patru la sută continuând sporirea intensităţii şocului electric până la 200 de volţi. Supunându-se presiunii grupului, subiecţii făceau grimase, îşi exprimau compasiunea, dar continuau să crească intensitatea şocului electric.

Un foarte ilustrativ exemplu de *limitare a comportamentelor* ca procedeu de manipulare a variabilei independente îl constituie experimentele din 1950 ale lui Alex Bavelas şi cele ale colaboratorului său H. Leawitt (1951) referitoare la structura de comunicare şi performanţele grupului. Fără a intra în detalii – informaţii suplimentare în legătură cu reţelele de comunicare

în grup pot fi găsite în lucrările de specialitate pe care le-am publicat – precizez doar că, în cadrul experimentului, comunicarea era restrânsă la anumite modele: stea, cerc, lanţ, Y etc., înregistrându-se efectele structurii de comunicare asupra performanţei şi satisfacţiei membrilor grupului.

Limitând posibilităţile de comunicare ale membrilor grupului, s-a constatat că structura de comunicare influenţează activitatea, precizia şi gradul de satisfacţie ale acestora. Tipul de reţea de comunicare şi locul în reţea determină rolul de lider. Pentru a compara structurile de comunicare s-au calculat indicele de centralitate (A. Bavelas, 1950), indicele de conexiune şi de periferialitate (H. Leawitt, 1951). Acelaşi procedeu al limitării posibilităţilor de comunicare între membrii grupului a fost utilizat şi în cercetarea procesului de rezolvare de probleme (M. Roco, 1979).

Manipularea variabilelor se conjugă permanent cu măsurarea lor. Pentru mai multă precizie, uneori se impune ca întreaga desfăşurare a experimentului să fie filmată şi înregistrată pe bandă de magnetofon. Aşa a procedat Tiberiu Bogdan (1973) în experimentele sale de psihologie judiciară. Cu ajutorul unor teleobiective camuflate a fost fimat întregul conflict provocat într-o aglomeraţie (Halele Obor), partea sonoră fiind înregistrată pe bandă de magnetofon.

Filmul s-a dovedit a fi extrem de util în studiul psihosociologic al conflictelor, şi anume când, din raţiuni deontologice, experimentul este exclus. Prin filmare, evenimentele pot fi readuse în actualitate ori de câte ori cercetătorul doreşte şi, în plus, ele pot fi evaluate independent de mai mulţi cercetători, ceea ce permite compararea rezultatelor, sporind astfel gradul de încredere în concluziile formulate. O bună ilustrare a posibilităţilor oferite de utilizarea filmului în cercetarea psihosociologică ne este sugerată de studiile lui J.J. Groen, care, analizând ciocnirile violente dintre studenţi şi poliţie (filmate de Louis Van Gastern), distinge trei stadii în evoluţia comportamentelor agresive: verbal, gestual şi violent (acţional propriu-zis). Chiar dacă cele trei forme ale comportamentelor agresive nu sunt mereu prezente, cuvintele şi gesturile constituie totdeauna, în situaţiile conflictuale, un preludiu al violenţei.

Foarte modern, filmul este utilizat în studiile de etologie umană. Irinäus Eibl-Eibesfeldt, fondatorul primului laborator de etologie umană (la Percha-Starnberg, Germania), unul dintre prestigioşii discipoli ai lui Konrad Lorenz, folosind un aparat de filmat de construcţie specială, având fixată la obiectiv o prismă care, în raport cu orientarea aparatului, devia cu 90 de grade direcţia de luare a imaginilor, a înregistrat o serie de comportamente sociale: salutul, plânsul, apropierea amoroasă, lupta, despărţirea etc. Proiectate cu încetinitorul, imaginile înregistrate pe peliculă au pus în evidenţă faptul că, indiferent de cultură şi civilizaţie, aceste comportamente prezintă multe elemente invariante. Astfel a fost infirmată ipoteza acelor antropologi care consideră că, în întregime, comportamentul social este transmis prin cultură. Aparţinând unor configuraţii culturale foarte diferite, oamenii au comportamente sociale asemănătoare, gesturi comune şi o serie de expresii faciale identice. Râsul, plânsul, de exemplu, au valoare universală, cu toate nuanţele culturale şi diferenţele de expresie specifice fiecărei comunităţi umane. De asemenea, expresia facială a copiilor nou-născuţi în relaţia cu mama lor are o bază ereditară, rămânând în afara influenţelor culturale. Apelând la experimentul natural, Irinäus Eibl-Eibesfeldt (1979) a filmat expresiile faciale ale copiilor nou-născuţi orbi-surdo-muţi şi ale celor normali. Stabilind etogramele (structura unităţilor de comportament), s-a putut demonstra importanţa adaptării filogenetice a comportamentelor umane, care împiedică agresivitatea umană să se transforme în distructivitate.

În multe situaţii este suficient dacă se înregistrează doar anumite secvenţe din desfăşurarea experimentului, prin fotografiere. Descoperirea plăcii uscate (după 1860) dă avânt fotografiei, făcând posibilă aplicarea ei în cercetarea ştiinţifică. Charles Darwin (1809–1882) se numără

printre primii care utilizează fotografia în scopuri ştiinţifice, înregistrând expresiile emoţionale la om şi animale (*The expression of the emotions in man and animals*, 1873). Un exemplu clasic de utilizare a fotografiei pentru înregistrarea situaţiei experimentale ni-l oferă Muzafer Sherif în studiile sale privind conflictele dintre grupuri şi posibilităţile de rezolvare a acestor conflicte (*Intergroup Conflict and Cooperation*, 1961). Începând din 1948, Muzafer Sherif face studii experimentale de teren în taberele de vacanţă din Connecticut, urmărind să evidenţieze procesul de adoptare a normelor de comportament nescrise, dezvoltarea „spiritului de corp" în grupele informale (băieţi între 11 şi 12 ani), precum şi relaţiile dintre grupurile aflate în conflict, modul de reducere a fricţiunilor intergrupale. Rivalitatea dintre grupuri a fost artificial intensificată prin orientarea spre scopuri astfel încât fiecare grupă să constituie un obstacol pentru cealaltă. Fotografiile ce însoţesc studiul prezintă grupurile de copii în încercarea lor de atingere a scopurilor (prepararea hranei, aprovizionarea cu apă etc.). În literatura psihosociologică de la noi, lucrarea *Comunicarea în procesul muncii* de Tatiana Slama-Cazacu (1964) constituie un model şi în ceea ce priveşte utilizarea fotografiei în studierea relaţiilor interumane.

La fel de bine – dar mai puţin facil – situaţia experimentală de ansamblu sau în detaliu poate fi schiţată prin desen. Înţelegem mai deplin tehnica experimentală de limitare a schimbului de mesaje utilizată de Alex Bavelas şi colaboratorii săi dacă, de exemplu, printr-un desen prezentăm montajul de laborator: boxe individuale pentru fiecare membru al grupului, paravane separatoare cu deschizători care permit schimbul direcţionat de mesaje scrise

Aparatura utilizată poate fi şi ea, cu real folos, reprezentată prin desene şi schiţe adecvate. Un bun exemplu ni-l oferă Muzafer Sherif în prezentarea experimentelor privind mişcarea autocinetică. Succesiunea desenelor şi a imaginilor fotografiate recompun filmul experimentului, ajutând la măsurarea şi interpretarea acţiunii variabilei independente asupra variabilei dependente.

Manipularea variabilelor presupune cu necesitate măsurarea lor. Când variabilele experimentale sunt reprezentate de fenomene fizice, cercetătorul are de întâmpinat, în principal, dificultăţi de ordin tehnic. Există însă, la ora actuală, dezvoltată o adevărată industrie pentru aparatura psihometrică. Nu numai procesele psihice elementare (senzaţiile, percepţiile, timpul de reacţie etc,) beneficiază de aparate precise de înregistrare şi măsurare, ci şi procesele psihice complexe (memorie şi gândire, afectivitate şi motivaţie etc.) sunt astăzi abordate experimental cu ajutorul unor instrumente, aparate şi dispozitive de înaltă fidelitate (electroencefalograf, poligraf, pneumograf, kimograf, cronograf ş.a.m.d.). Au fost create chiar dispozitive generatoare de înregistrare şi de măsurare a fenomenelor psihosociale. Astfel, conflictograful, utilizat în mod curent în lucrările practice de laborator de către Paul Fraisse, poate genera subiecţilor de experiment toate cele trei tipuri de conflicte: apropiere-apropiere, evitare-evitare, apropiere-evitare (după clasificarea conflictelor introdusă de K. Lewin). În acelaşi fel, cu ajutorul unei benzi rulante cu cârlige, F. Hoppe (unul dintre colaboratorii lui K. Lewin), de la Institutul de psihologie al Universităţii din Berlin, a studiat acţiunea succesului şi insuccesului asupra nivelului de aspiraţie.

Un alt exemplu: măsurarea influenţei relative a unui individ într-o sarcină colectivă s-a putut realiza utilizându-se „masa lui Lambert" (1957). Influenţa se măsoară direct, prin variaţiile performanţelor grupului. Dispozitivul constă dintr-o masă circulară prevăzută cu circuite pe care se poate deplasa un mobil manevrat cu ajutorul unor cabluri. Subiecţii de experiment (în număr de cinci) au sarcina ca, trăgând de aceste cabluri, să deplaseze mobilul din centrul mesei spre marginea ei, fără să depăşească limitele circuitului fixat. Sarcina nu poate fi îndeplinită decât prin cooperarea tuturor subiecţilor. Înlocuirea alternativă a membrilor grupului

de experiment dă posibilitatea măsurării indirecte a infuenţei fiecărui individ asupra performanţei grupului.

Un dispozitiv la fel de ingenios, care permite măsurarea spiritului de cooperare în cadrul grupurilor, este şi „homeostatul" imaginat de Feodor Garbov, cercetător ştiinţific la Institutul de Psihologie Generală şi Pedagogică al Academiei de Ştiinţe Pedagogice din Moscova. Subiecţii de experiment, în număr variabil, au sarcina de a manevra, prin intermediul unor mânere, acele indicatoare de pe cadranele dispuse în faţa fiecăruia astfel încât să fie aduse în poziţia zero sau în orice altă poziţie cerută de cercetător. Sarcina poate fi realizată numai prin cooperarea subiecţilor de experiment (grupuri naturale sau artificiale), întrucât mişcarea acului indicator de pe fiecare cadran depinde de acţiunea fiecărui subiect în parte, dar şi de interacţiunea tuturor subiecţilor.

În experimentele psihosociale, dificultatea cea mai mare o întâmpinăm totuşi în înregistrarea şi măsurarea nu a fenomenelor fizice, ci în măsurarea fenomenelor şi proceselor psihosociale ca atare, fenomene ce nu se traduc direct şi imediat în comportamente înregistrabile, exterior observabile (atitudini, stări de spirit, mentalităţi colective etc.). Măsurarea intensităţii curentului electric – ca variabilă independentă în experimentele lui Stanley Milgram –, de exemplu, nu ridică probleme deosebite. În schimb, măsurarea obedienţei nu este deloc un lucru uşor. Nici măsurarea distanţei dintre interlocutori, în cadrul experimentelor privind comunicarea interumană, nu presupune vreo tehnică deosebită. Patrick Connolly a stabilit, pe baza unor experimente riguros controlate, că populaţia albă, în comparaţie cu populaţia de culoare, preferă un spaţiu mai mare faţă de interlocutor. La populaţia de culoare, o distanţă mai mică de un metru (limita de apropiere) între interlocutori induce consecinţe negative în actul comunicării verbale. Populaţia albă acuză un astfel de efect numai dacă distanţa dintre interlocutori devine mai mică de 1,5 m. Studiul lui Patrick Connolly constituie un bun exemplu nu numai pentru a susţine ideea că în experimentele psihosociologice se pune, deopotrivă, problema măsurătorilor fizice şi a celor psihosociale, dar şi pentru a proba că psihosociologia are o reală vocaţie umanistă, servind mai bunei înţelegeri între oameni, indiferent de rasă, cultură sau naţionalitate. Dacă populaţia de culoare se apropie mai mult de interlocutor, aceasta nu reprezintă un act de impolitețe – atrage atenţia antropologul american Edward Hall (1966), care a vorbit primul despre spaţiul personal şi despre zonele de distanţă fixate cultural –, iar dacă albii „se ţin la distanţă" în timpul conversaţiei cu o persoană de culoare, prin aceasta ei nu exprimă ostilitate, nici indiferenţă; şi unii, şi ceilalţi se supun diferitelor modele culturale de comunicare, iar cunoaşterea modelelor culturale facilitează comunicarea interumană.

Prelucrarea datelor experimentale. Prin măsurarea variabilelor se obţin valori care urmează a fi prelucrate statistic, stabilindu-se frecvenţele, valorile medii, calculându-se dispersia, coeficienţii de corelaţie şi semnificaţia acestora. Utilizarea metodelor statistico-matematice în prelucrarea datelor experimentale este imperios necesară pentru a verifica distincţiile intuite la nivelul simţului comun. André Ombredane spunea despre statistica aplicată în cercetările psihologice că nu reprezintă altceva decât „o poliţie bine făcută a observaţiei şi experimentului". Niciodată însă statistica nu poate înlocui reflecţia psihologică; o poate doar controla. Metoda statistică „este indispensabilă pentru progresul psihologiei – spunea Vasile Pavelcu (1972) – fără a fi suficientă în efortul de constituire a adevărului psihologic". Ea este necesară pentru că – aşa cum arăta Maurice Reuchlin (1969) – permite descrierea rezumată a datelor de observaţie, degajând caracteristicile sistematice şi stabile ale fenomenelor, asigură trecerea de la descriere la previziune şi, înainte de orice, când este vorba despre experiment, ajută decisiv la verificarea ipotezelor.

Termeni-cheie

Constituirea grupelor
  de control
  experimentale
Controlul variabilelor
Cvasiexperiment
Design experimental
  cu o singură grupă
  cu două grupe şi măsurare „numai după"
  cu două grupe şi măsurare „înainte şi după"
  cu două grupe de control
  cu trei grupe de control
Dublu orb
Efectul
  Hawthorne
  Pygmalion
  Rosenthal
Experiment
  artificial
  crucial
  de laborator
  de control
  de teren
  explorativ
  metodic
  mintal
  natural
  parţial
  ştiinţific
Etica experimentării
Grup
  de control
  experimental
Interacţiunea variabilelor
Limitarea comportamentelor
Manipularea variabilelor
Moment experimental
Placebo
Raportul fals
Schemă experimentală
Simplu orb
Situaţie experimentală
Subiecţi complici
Validitate
  ecologică
  externă
  internă
  populaţională
Variabile
  controlate
  dependente
  explanatorii
  exterioare
  independente
  necontrolate

Probleme recapitulative

Care este specificul experimentului în ştiinţele socioumane?
Prin ce se diferenţiază variabilele dependente de variabilele independente?
În ce constă tehnica experimentală *dublu orb*?
Ce importanţă au experimentele cu două grupe de control?
Identificaţi în revistele academice din România studii cvasiexperimentale şi comentaţi valoarea lor ştiinţifică.
Comparaţi experimentul cu ancheta sociologică.
Comentaţi din literatura de specialitate experimentele care s-au abătut de la etica profesională.
Ce deosebire este între validitatea ecologică şi validitatea populaţională?
Gândindu-vă la un dezastru natural (inundaţii, seisme etc.), proiectaţi un experiment mintal.

Recomandări bibliografice

Bernard, Claude. [1865] (1958). *Introducere în studiul medicinii experimentale*. Bucureşti : Editura Ştiinţifică.
Chelcea, Septimiu. (1982). *Experimentul în psihosociologie*. Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.
McBurney, Donald H. (1983). *Experimental Psychology*. Belmont : Wadsworth Publishing Company.
Pagès, Robert. [1967] (1972). Experimentul în sociologie. În S. Tamaş şi H. Culea (coord.). *Cunoaşterea faptului social* (pp. 306-312). Bucureşti : Editura Politică.
Piaget, Jean şi Fraise Paul (eds). *Experimental Psychology: Its Scope and Method*. New York : Basic Books, Inc.

UAIC CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL 10

Studiul documentelor sociale

Ce este un document social?

Progresul metodologiei cercetărilor sociologice presupune, concomitent cu lărgirea surselor informative, verificarea calității informațiilor sociale și integrarea lor în modele explicative, cu valoare de prognostic. Utilizarea documentelor în cercetarea sociologică, asigurând o diversificare a informațiilor, impune elaborarea unei teorii a documentelor sociale și examinarea critică, pe baza experienței acumulate, a valorii și limitelor acestei surse informative.

O teorie a documentelor sociale va trebui să pornească de la răspunsul dat întrebării: ce este un document social? Ea va trebui, de asemenea, să clarifice natura informațiilor din documentele sociale și să clasifice corespunzător aceste documente.

În limbajul comun, termenul „document" are, în principal, înțelesul de act oficial cu ajutorul căruia poate fi probat un fapt, poate fi recunoscut un drept sau stabilită o obligație. În sociologie, termenul de „document" este utilizat, cu precădere, în accepția lui originară: lat. *documentum* (de la *docere*, a indica) și semnifică un obiect sau un text care oferă o informație. Și documentul sociologic, asemenea celor etnografice sau istorice, are o natură dublă, dată fiind poziția sa intermediară între faptul studiat și cercetător; „Conținutul său există independent de observația care îl constituie în mărturie, dar el nu accede la demnitatea de document [...] decât în măsura în care cercetătorul este capabil să-l utilizeze ca *indiciu*, adică să-l facă inteligibil și semnificativ totodată, prin intermediul întrebării care i se pune" (Lenclud, 1991/1999, 435).

Pentru reconstituirea vieții sociale, cercetătorul sociolog se servește, asemenea istoricului, de documentele scrise, dar, spre deosebire de acesta, nu pornește de la ele, ci de la realitatea socială în evoluția sa. „Istoria, în procesul ei de dezvoltare, în osatura ei – afirmă P.P. Panaitescu (1969) – se bazează în primul rând pe mărturiile scrise ale contemporanilor", deci pe *observarea indirectă*. Sociologia se bazează în primul rând pe *observarea directă* a faptelor, fenomenelor și proceselor sociale, studiul documentelor scrise și nescrise constituind o metodă complementară, indispensabilă însă, dat fiind faptul că societatea umană se află într-o continuă evoluție istorică. În afara documentelor oficiale, asupra cărora se concentrează în mod deosebit studiul istoricului, sociologul analizează ansamblul documentelor scrise și nescrise, oficiale și neoficiale, într-un cuvânt, ia în considerare tot ceea ce poate da o indicație despre viața socială prezentă sau trecută. O analiză comparativă aprofundată a metodologiei cercetărilor istorice și sociologice întâlnim în lucrarea lui Henri H. Stahl, *Teorii și ipoteze privind sociologia orânduirii tributale* (1980).

Așa cum preciza Charles Seignobos (1901), un document nu este decât „o urmă lăsată de un fapt". Problema este: cum se trece de la cunoașterea „urmei" la cunoașterea faptului, de la

document la realitatea socială? Analizând această problemă, Charles Seignobos a contribuit semnificativ la dezvoltarea metodologiei cercetărilor sociale. Mult timp lucrarea sa *Metoda istorică aplicată în ştiinţele sociale* (1901) a fost utilizată ca manual de cercetare în ştiinţele sociale nu numai în Franţa, dar şi în SUA, unde Franklin H. Giddings (1855–1931), unul dintre fondatorii sociologiei americane, o recomanda ca material de referinţă studenţilor săi de la Universitatea Columbia.

Urmele lăsate de faptele anterioare pot fi de două tipuri: *urme directe* (de exemplu, o clădire, o maşină-unealtă etc.), rezultate din activitatea productivă a oamenilor, şi *urme indirecte* (texte, acte oficiale etc.). Această distincţie, introdusă de istoricul francez, se păstrează şi astăzi. Charles Seignobos susţine însă că ştiinţele sociale, cercetând raporturile abstracte dintre fapte, nu trebuie să se intereseze de obiectele materiale, de urmele directe ale activităţii productive. Aici se întrevede o limită serioasă în gândirea sa: noi considerăm că modul cum produc oamenii şi produsele activităţii lor oferă sociologului informaţii la fel de bogate, dacă nu mai bogate, ca documentele scrise. Charles Seignobos consideră însă că în ştiinţele sociale nu ar fi utilizabile decât textele scrise. De aceea, în lucrarea la care ne-am referit întâlnim, din păcate, doar o teorie a documentelor scrise. Spunem „din păcate" pentru că profunzimea şi subtilitatea analizei documentelor scrise lasă să presupunem că examinarea de către savantul francez şi a „urmelor directe" ar fi deschis perspective metodologice mai largi nu numai în ştiinţele istorice, dar şi în sociologie, etnografie, etnologie, antropologie socială şi culturală etc.

În spiritul lui Charles Seignobos, în prezent în sociologia franceză se utilizează sintagma „studiul urmelor", grupându-se în această metodă „analiza documentelor, a statisticilor oficiale, ca şi a urmelor materiale reale (Ghiglione şi Matalon, 1991). În ceea ce ne priveşte, vom folosi în continuare terminologia consacrată „analiza documentelor sociale", înţelegând prin aceasta o *metodă nonreactivă* la care cercetătorul apelează după ce fenomenele sociale s-au produs, astfel că derularea lor nu a suferit nici o modificare datorată studiului, prezenţei sau intervenţiei analistului vieţii sociale. Menţionăm că în literatura anglo-saxonă de specialitate prin *„unobstrusive research"*, de regulă, se face referire la: analiza conţinutului, analiza statisticilor existente şi analizele comparativ/istorice, ca şi la analiza arhivelor, a documentelor publice şi private, analiza secundară. Observaţia se include şi ea în categoria modalităţilor *unobstrusive* de cunoaştere a vieţii sociale.

Clasificarea documentelor sociale

Bogăţia surselor de informare, marea varietate a documentelor utilizate de sociolog pentru reconstituirea vieţii sociale din trecutul mai apropiat sau mai îndepărtat, pentru descrierea şi explicarea proceselor şi fenomenelor sociale contemporane impun elaborarea unui sistem de clasificare a documentelor, sistem care să faciliteze atât comunicarea între specialişti, cât mai ales să-l orienteze pe cercetător în activitatea de căutare a documentelor şi de interpretare a lor.

Elaborarea unui sistem de clasificare a documentelor utilizate în cercetarea sociologică ridică unele probleme reale, care se pot grupa în două categorii: stabilirea criteriilor de clasificare şi stabilirea unei terminologii adecvate.

Din multitudinea criteriilor de clasificare a documentelor (natura lor, conţinutul, gradul de încredere în ele, autenticitatea, destinaţia lor, vechimea, accesibilitatea etc.) trebuie reţinute

doar acelea care sunt suficient de generale, putând fi aplicate, dacă nu tuturor, cel puțin unor categorii mai largi de documente. Fără a avea pretenția de a fi găsit unica soluție a problemei, reținem pentru elaborarea schemei de clasificare următoarele criterii: forma (natura) lor, conținutul, destinatarul și emitentul. Ultimele două criterii sunt aplicabile doar categoriei documentelor scrise, documentele nescrise putând fi suficient de relevant clasificate după forma (natura) și conținutul (funcția) lor. Clasificarea pe care o propunem utilizează intercorelat criteriile amintite.

Terminologia întâlnită în descrierea diferitelor tipuri de documente suferă de o oarecare neclaritate: uneori se vorbește de documente personale, alteori de documente private; se utilizează greșit termenul de „cifrat" în loc de „cifric"; termenul „oficial" nu este foarte clar precizat; la fel, termenul „oficios" etc. În aceste condiții, credem că descrierea tipurilor de documente și prezentarea tehnicii de utilizare a lor în cercetarea sociologică trebuie să înceapă cu analiza terminologică.

Sunt oficiale (lat. *officialis*) documentele emise de guvern și de autoritățile de stat – cele emise de o înaltă autoritate, în timp ce oficioase (lat. *officiosus*) sunt cele care exprimă poziția oficială, fără a fi recunoscute expres ca atare (spre exemplu, ziarele diferitelor partide politice).

Documentele private sunt individuale (lat. *privatus*), ca și cele personale (lat. *personalis*), ele aparțin cuiva (fiind proprietatea lui). Distincția între privat și personal este destul de greu de făcut. De multe ori, termenii sunt utilizați ca având același înțeles. Există însă nuanțe care ne îndreptățesc să reținem pentru clasificarea documentelor termenul de „personal", care are nu numai înțelesul de individual, ele aparținând cuiva, dar și înțelesul de *specific*, caracteristic pentru o anumită *persoană*. Putem spune proprietate privată sau proprietate personală, dar nu putem afirma că cineva are un farmec privat (în timp ce este foarte măgulitor să constatăm că are un farmec personal). Referitor la documente, putem aprecia că *buletinul de identitate* – ca document oficial – este *personal*, dar nu vom spune niciodată că el este „privat". Documentele *publice*, spre deosebire de cele personale, interesează întreaga colectivitate umană, privesc viața politico-administrativă a statului. Ele pot fi oficiale sau neoficiale (în nici un caz private). Uneori, în loc de *documente cifrice* (exprimate în cifre) se utilizează – evident, greșit – termenul de „documente cifrate" (scrise în cifru).

Firește, clasificarea pe care o propunem nu reprezintă singura modalitate de grupare a documentelor utilizate în cercetarea sociologică. Alți autori, chiar numai enumerând tipurile de documente, realizează clasificări implicite. Astfel, Theodore Caplow (1970, 186) grupează mai întâi documentele după obiectul de studiu al sociologului: individul, colectivitatea, organizația. Apoi face distincție între *documentele personale*, rezervate strict utilizării de către însuși autorul lor sau de către un cerc restrâns de persoane (spre exemplu, jurnale de însemnări zilnice, carnete de note, corespondența etc.) și *documentele publice*, destinate tuturor (cărți, ziare, reviste, anuare, cântece populare). Sunt menționate apoi documentele oficializate, specifice tuturor societăților alfabetizate, unde prin sigilii, semnătură sau ștampilă se asigură veridicitatea informației (spre exemplu, acte, certificate, diplome etc.). În fine, Theodore Caplow face distincție între documente de prima mână (originale) și documente de mâna a doua (în care informația provine printr-un intermediar, nu de la observatorul direct).

Madeleine Grawitz (1972, 559), examinând diversele surse de documentare ale sociologului, tratează în secțiuni separate documentele scrise și documentele de altă natură (desene, înregistrări, obiecte, fotografii, filme). În cadrul documentelor scrise, Madeleine Grawitz diferențiază:

documentele oficiale, documentele distribuite sau *vândute* (publicitate, anuare, opere literare etc.) și *documentele private* (între care enumeră și documentele personale).

Maurice Duverger (1959) analizează următoarele categorii de documente: *scrise, statistice* și *altele* (iconografice, foto și fonice). În unele manuale și tratate de sociologie termenul de „documente" este rezervat numai pentru a desemna scrisorile personale, biografiile, jurnalele personale și rapoartele referitoare la istoria grupurilor mici, celelalte informații fiind grupate sub termenul generic de *date* (provenite de la serviciile de înregistrare și recensământ). În alte lucrări se insistă numai asupra documentelor personale și statistice. Alți specialiști fac distincție între *documentele statistice și verbale, oficiale și neoficiale, publice și personale.*

Kenneth D. Bailey (1978/1982, 301) include în capitolul *Document study* analiza *documentelor primare*, scrise de persoanele care au trăit anumite experiențe de viață, și documentele secundare, realizate de persoanele care nu au fost prezente la evenimentele descrise. Dincolo de distincția amintită, documentele mai sunt clasificate și după gradul lor de structurare, ca și după scopul pentru care au fost elaborate.

Exemplele aduse în discuție, și ele ar putea fi multiplicate, ne conving suficient de marea diversitate a modalităților de clasificare a documentelor de interes sociologic, justificând în același timp, credem noi, efortul de clasificare a lor pe baza criteriilor intercorelate amintite.

Documente cifrice publice oficiale. Colectivitățile și activitățile umane, societatea în ansamblul ei, pot fi caracterizate sub raport cantitativ prin expresii numerice, cifrice. „Dacă cifrele nu guvernează lumea, cel puțin ele ne arată cum e guvernată" – spunea Mihai Eminescu. Recensămintele populației, ale locuințelor și animalelor, statistica stării civile, vechile catagrafii și urbarii (registru oficial de proprietate funciară), actele administrative, dările de seamă statistice, balanța cheltuielilor și încasărilor etc. sunt tot atâtea documente cifrice oficiale, cu caracter public. Ele sunt, pentru unele teme, indispensabile în cercetarea vieții sociale. Nici o cercetare sociologică nu poate fi cât de cât relevantă dacă nu pornește de la cunoașterea numărului, structurii pe vârste și socioeconomice, de la cunoașterea repartizării pe localități a populației.

Recensământul populației

Această formă de observare statistică urmărește „înregistrarea populației la un moment dat împreună cu o serie de caracteristici demografice și socioeconomice: domiciliul, vârsta, sexul, starea civilă, cetățenia, nivelul de instruire, locul de muncă, categoria socială, ocupația etc., organizată în vederea determinării numărului, structurii și repartizării teritoriale a populației" (Vladimir Trebici, 1975). Spre deosebire de alte modalități de determinare a populației (anchete, registre permanente ale populației etc.), recensămintele moderne ale populației au o serie de caracteristici distincte, din care decurg atât valoarea, cât și limitele lor: sunt inițiate de autoritatea administrativă supremă în stat; se referă la întreg teritoriul asupra căruia se exercită suveranitatea statului respectiv (în cazul recensământului general) sau la anumite zone bine delimitate (recensământ parțial); se înregistrează situația la un moment determinat, același pentru toată populația cuprinsă în recensământ (momentul critic al recensământului – ziua decretată, ora zero). Chiar dacă înregistrarea durează mai multe zile, totdeauna se are în vedere situația din momentul critic al recensământului, asigurându-se astfel condiția de simultaneitate a înregistrării;

înregistrarea populației se face în baza unei metodologii unice pentru întreg teritoriul cuprins în recensământ.

Din aceste caracteristici definitorii rezultă unele note specifice recensămintelor. Fiind realizate în baza unui act normativ de stat, înregistrarea populației devine obligatorie. Obligativitatea înregistrării se extinde asupra întregii populații. Metodologia recensămintelor s-a perfecționat continuu. La fel, pregătirea recenzorilor (a persoanelor însărcinate oficial să efectueze înregistrarea informațiilor furnizate de populația recenzată).

Formularele de recensământ, buletinul individual ce se completează separat pentru fiecare persoană, lista membrilor gospodăriei (când unitatea de observare este gospodăria) pot cuprinde date mai bogate sau mai limitate despre populație. La recensământul din 15 martie 1966, care marchează introducerea în țara noastră a prelucrării electronice a datelor, s-au înregistrat: sexul, vârsta, locul nașterii, anul stabilirii în localitatea de domiciliu, starea civilă, anul încheierii căsătoriei, numărul copiilor născuți vii, cetățenia, naționalitatea, limba maternă, nivelul de instruire, școala absolvită, sursa de existență, locul de muncă, ocupația, sectorul social-economic de încadrare și categoria socială (obținută prin corelarea caracteristicilor economice înregistrate). La recensământul din 5-12 ianuarie 1977 s-au înregistrat, pentru fiecare persoană, conform declarațiilor făcute: sexul, vârsta, starea civilă, naționalitatea și limba maternă, nivelul de instruire, ocupația și locul de muncă.

Volumul informațiilor cerute într-un recensământ depinde de necesitățile de organizare și conducere ale societății în fiecare etapă a evoluției ei, de disponibilitățile materiale și umane (recensământul antrenează cheltuieli financiare ridicate și un mare număr de persoane), ca și de gradul de tehnicitate în efectuarea recensământului de care dispune la un moment dat societatea (mijloace mecanografice sau electronice, pregătirea recenzorilor, gradul de instruire a populației etc.).

Din istoricul recensămintelor. Din cele mai vechi timpuri, în scopuri administrative sau militare, s-a urmărit înregistrarea populației. În China și Egipt s-au făcut astfel de înregistrări mai mult sau mai puțin complete cu mii de ani înaintea erei noastre (Trebici, 1975, 72). Astfel, este atestat recensământul efectuat în Egiptul antic în 1400 î.e.n. După textele biblice, Moise a dispus efectuarea recensământului evreilor în deșertul din Peninsula Sinai (1491 î.e.n.). Este cunoscut, de asemenea, „recensământul regelui David" (1017 î.e.n.). Biblia, amintind acest eveniment, îl consideră ca un păcat, pedepsit de Dumnezeu cu o epidemie de ciumă. În Grecia antică, primul recensământ este efectuat mult mai târziu (la Atena, în 313 î.e.n.). În Roma antică, recensămintele – numite *census* – au fost introduse în timpul lui Servius Tullius (578–534 î.e.n.).

În evul mediu, primele recensăminte consemnate sunt cele din Nürnberg (1449), Quebec (1666), Prusia (1701). În secolul al XVIII-lea sunt amintite recensămintele din Suedia (1749) și SUA (1790). Începând cu secolul al XIX-lea se poate vorbi de generalizarea recensămintelor și de efectuarea lor după metodologii moderne.Un rol însemnat în organizarea recensămintelor în Europa îl are sociologul și statisticianul belgian Adolphe Quételet (1796–1874), care a condus primele recensăminte din Franța, Anglia și Belgia și care a organizat, împreună cu W. Farr, primul Congres Internațional de Statistică (Bruxelles, 1853). O deosebită importanță pentru metodologia efectuării recensămintelor moderne a avut-o Congresul Internațional de Statistică (St. Petesburg, 1872), la care s-au adoptat „normele internaționale minime" pentru recensă-

minte: precizarea noţiunilor, caracterul nominal, simultaneitatea, conţinutul (sexul, vârsta, starea civilă, profesia etc.).

În prezent, această formă de înregistrare s-a extins, astfel că „numărul şi caracteristicile populaţiei globului se determină aproape integral prin recensăminte şi numai în foarte mică măsură prin estimaţii" (Vladimir Trebici, 1975). Conform *Anuarului demografic ONU*, numărul ţărilor care până în 1963 efectuaseră cel puţin un recensământ era de 192 (faţă de 51 în 1855). Cu prilejul Anului Mondial al Populaţiei (1974) s-a perfectat *Programul african de recensământ*, pentru efectuarea înregistrării totale a populaţiei şi în ţările în care nu avusese loc până la acea dată nici un recensământ. Recensămintele se efectuează în prezent pe baza metodologiei ONU, pentru comparabilitate, de preferinţă din 10 în 10 ani (în anii terminaţi cu 0 sau 5).

Recensămintele în România. Istoricul înregistrării populaţiei pe teritoriul ţării noastre începe imediat după cucerirea Daciei, prin „cens"-ul dispus de împăratul Traian (98-117 e.n.). Din păcate, rezultatele acestei înregistrări, ca şi ale celor efectuate în timpul ocupaţiei romane, nu s-au păstrat. În perioada statelor feudale, evidenţa populaţiei se făcea pe baza listelor de dări faţă de biserică, prin *catastifele* vistieriei. Catastiful din 1591 al domnitorului Petru Şchiopul este cunoscut ca prima înregistrare în limba română a populaţiei. Din timpul domniei lui Mihai Viteazul (1599) se păstrează un al doilea catastif. În 1713, sub domnia lui Constantin Brâncoveanu, se efectuează o cuprinzătoare înregistrare a populaţiei pentru stabilirea tributului datorat turcilor. Din secolul al XVIII-lea se păstrează *catagrafii* ale localităţilor (fiscale sau religioase) şi *conscripţii* (fiscale, militare), ca şi *urbarii, registre de dijme, aşezăminte domneşti* etc. În ţara Românească, prima catagrafie se crede că s-a efectuat în anul 1739. În secolul al XIX-lea s-au întocmit numeroase catagrafii în scop fiscal. Catagrafia din 1820 din Moldova poate fi considerată un adevărat recensământ general al populaţiei. Prin *Regulamentul organic* se dispune instituirea primului organ de statistică (1831) din ţara noastră şi efectuarea cu regularitate a catagrafiilor. Din aceeaşi perioadă datează şi primul recensământ modern din ţara noastră (1838).

Până în prezent, s-au efectuat 12 recensăminte într-un interval de peste 150 de ani. Frecvenţa lor s-a dublat în ultimele decenii: în prima sută de ani s-au efectuat cinci recensăminte, mai puţine decât s-au făcut în ultima jumătate de veac. Recensământul din 1838 a cuprins întreg teritoriul Moldovei, populaţia înregistrându-se nominal. Pentru recensământul din 1859-1860, de o mare însemnătate au fost instrucţiunile metodologice date de Ion Ionescu de la Brad (1818-1891). Recensământul de la sfârşitul secolului al XIX-lea, ca şi cele de la începutul secolului al XX-lea (în Transilvania – 1910, Moldova şi Muntenia – 1912) sunt comparabile – ca tehnică de înregistrare şi prelucrare a datelor – cu cele efectuate în ţări cu veche tradiţie a recensămintelor. La 29 decembrie 1930 se înregistrează pentru prima dată populaţia şi caracteristicile ei simultan în toate provinciile istorice româneşti. Recensămintele din 1941 şi 1948 au fost doar parţial publicate, valoarea lor fiind limitată (primul, făcându-se în timpul războiului, nu a fost prelucrat în întregime, cel de-al doilea, efectuat în preajma naţionalizării, trebuie, de asemenea, atent interpretat). În 1956 a avut loc un recensământ separat al populaţiei, cu scopul de a determina structura socială a României. Prin metodologie, volumul informaţiilor şi participarea populaţiei, recensământul din 15 martie 1966 rămâne de referinţă. S-au obţinut date statistice relevante referitoare la structura şi caracteristicile populaţiei, precum şi la fondul de locuinţe. Pe baza experienţei acumulate – inclusiv în prelucrarea electronică a datelor –, s-a realizat recensământul din 5-12 ianuarie 1977, ale cărui rezultate complete au fost publicate în 1980 în două volume.

Recensământul din 7 ianuarie 1992 s-a desfăşurat în climatul încă tensionat al schimbărilor radicale produse în România după evenimentele din decembrie '89. La acest recensământ, pe lângă aflarea numărului (22 810 035 locuitori) şi distribuţiei teritoriale a populaţiei, s-a putut înregistra şi structura pe naţionalităţi.

La recensământul populaţiei şi locuinţelor din 18 martie 2002 s-au urmărit aflarea numărului, structurii demografice şi socioeconomice ale populaţiei, precum şi stabilirea numărului şi structurii clădirilor, locuinţelor şi gospodăriilor. Rezultatele definitive ale acestui recensământ arată că, în perioada intercenzitară, volumul total al populaţiei a scăzut cu 1 129 061, fiind de 21 680 974 de persoane (bărbaţi – 10 568 741, femei – 11 112 233).

Alte documente cifrice publice oficiale. Am stăruit mai mult asupra recensămintelor pentru că ele constituie forma principală a observării în statistica socială, dar şi pentru că în cadrul acestor acestor forme de înregistrare au fost elaborate tehnicile generale de observare statistică. Alături de recensăminte, statisticile economice, culturale, juridice etc. sunt indispensabile cercetării sociologice. Dacă ne referim la ţara noastră, trebuie să subliniem faptul că *Anuarul statistic al României* conţine o mare bogăţie de informaţii utile sociologului.

Prezentând *Izvoarele de informaţie statistică asupra realităţii româneşti*, I. Measnicov şi V.V. Protopopescu (1938) apreciau că „cel mai important izvor general de informaţie statistică îl constituie *Anuarul statistic al României*, care a apărut prima dată în 1902, fiind publicat de Direcţiunea statistică din Ministerul Finanţelor. Următoarele apariţii ale *Anuarului* (din 1909 şi 1912) au fost asigurate de Ministerul Industriei şi Comerţului. *Anuarul* din 1919 (cel de-al patrulea din serie) prezintă doar situaţia din Vechiul Regat (1915/1916). Abia *Anuarul* din 1922, editat de Institutul de Statistică Generală al Statului, prezintă date cu privire la România întregită. Din 1922 *Anuarul* apare cu regularitate, prezentând un volum mai mare sau mai redus de date. Astfel – menţionează autorii citaţi –, *Anuarul* din 1936, care oferă informaţii statistice despre situaţia din 1935, conţine 303 tabele statistice referitoare la:

1) Cadrul fizic şi administrativ (coordonate geografice, climatologice, organizarea administrativă).

2) Cadrul biologic şi social (populaţie, migraţiuni, igienă şi sănătate, învăţământ, justiţie, muncă).

3) Producţia (agricultură, păşuni, pescuit şi creşterea animalelor, industria extractivă, industria transformatoare, construcţii).

4) Căi de comunicaţie şi transporturi (drumuri, autovehicule, transporturi aeriene, transporturi pe apă, poştă, telegraf, telefon).

5) Comerţ (interior, exterior, preţuri).

6) Finanţe, capital, monedă (finanţe publice, finanţe private, societăţi anonime, burse, cursuri).

7) Diverse (incendii, măsuri şi greutăţi, brevete şi invenţiuni).

În perioada de după cel de-al doilea război mondial s-a continuat publicarea *Anuarului statistic*, volumul de informaţii variind de la o etapă la alta. Cenzura absurdă practicată anterior prăbuşirii comunismului în România a făcut ca datele statistice din *Anuar* să fie din ce în ce mai sărace. Pentru comparaţie, a se vedea, de exemplu, structura *Anuarului statistic al R.S. România* (1983) şi a *Anuarului statistic al României* (1999).

Anuarul statistic al R.S. România era structurat pe următoarele capitole: date generale (poziția geografică, frontierele, cursurile de apă etc.), populația (pe sexe, pe medii: urban și rural, pe județe etc.), indicatorii sintetici ai dezvoltării economiei naționale, forța de muncă, date statistice despre industrie, agricultură și silvicultură, investiții și construcții, transporturi și telecomunicații, date referitoare la comerțul interior și exterior, bugetul de stat și execuția bugetului de stat, învățământ, cultură și artă, ocrotirea sănătății, gospodărie comunală. În partea finală a *Anuarului* era inclusă o statistică internațională (populația și densitatea populației pe continente, pe țări, dinamica venitului național etc.). În prezent, *Anuarul statistic al României*, în cele aproximativ o mie de pagini ale sale, cuprinde 18 capitole: 1) geografia și mediul înconjurător; 2) populația; 3) forța de muncă; 4) veniturile, cheltuielile și consumul populației; 5) protecția socială; 6) sănătate; 7) învățământ-cercetare; 8) cultură-sport; 9) indicatori sintetici; 10) prețuri; 11) agricultură-silvicultură; 12) industrie-construcții; 13) transporturi și telecomunicații; 14) comerț-turism-servicii; 15) justiție; 16) finanțe; 17) teritorii; 18) statistica internațională.

Alte izvoare de informație statistică menționate de I. Measnicov și V. V. Protopopescu (1938) sunt: *Indicatorul statistic al satelor și unităților administrative din România* (apărut în 1922), care oferă date despre structura populației, numărul clădirilor, al gospodăriilor, al locurilor de muncă și al întreprinderilor comerciale și industriale din fiecare sat, oraș, plasă și județ; *Buletinul demografic al României* (apărut în 1932); *Buletinul statistic al Eforiei Spitalelor Civile* (apărut în 1938); *Statistica învățământului din România* (apărut în 1922); *Buletinul muncii* (apărut în 1920). În afara acestor surse de informații statistice, cei care studiază viața socială din România pot face apel la publicațiile Institutului Național de Statistică (de exemplu, *Breviarul statistic al României*, 1938).

La nivelul firmelor sau întreprinderilor industriale întâlnim diferite dări de seamă statistice – documente de evidență a activității economico-financiare. Dările de seamă statistice cuprind întreaga activitate a întreprinderilor economice și a firmelor, ele putând fi centralizate la nivelul direcțiilor statistice județene sau la nivelul ministerelor și al *Direcției Naționale de Statistică*, ce editează un *Buletin statistic trimestrial* cu principalii indicatori economico-sociali (populație, forță de muncă, prețuri, industrie și construcții, transporturi, comerț interior și exterior, turism, servicii, finanțe, sănătate). În fine, semnalăm pentru documentarea investigatorilor sociali importanța *Revistei Române de Statistică*, editată de *Comisia națională pentru Statistică*.

Documente cifrice publice neoficiale. În diferite cărți, ziare sau reviste sunt publicate date statistice de interes sociologic. Publicarea rezultatelor cercetărilor sociologice include numeroase tabele statistice. Ele pot fi reinterpretate, adâncindu-se sau formulându-se noi concluzii. De asemenea, în revistele și publicațiile internaționale, precum *World Development Report* sau *Population*, găsim informații statistice utile pentru cunoașterea comparativă a situației din România, raportată atât la statele cele mai dezvoltate industrial, cât și la fostele state cu economie socialistă. Lipsa unor documente publice oficiale adecvate îl obligă pe sociolog la efectuarea unor microrecensăminte. Publicarea microrecensămintelor realizate în cercetările sociologice de teren dă naștere unor documente cifrice publice neoficiale, ce pot fi utilizate pentru comparații sau ca bază pentru noi cercetări. De altfel, cercetarea comunităților urbane și rurale începe, de regulă, cu înregistrarea totală a populației după caracteristicile impuse de tema de studiu. În cercetările de psihosociologie concretă de la Boldești, coordonate de Traian Herseni (1970) –

de exemplu –, am început printr-un recensământ al populației. Cu acordul autorităților locale, am înregistrat populația stabilă, consemnând totodată caracteristicile populației migrante. Fiind vorba de o comunitate rurală ca volum al populației, operația de înregistrare nu a ridicat probleme deosebite. S-a utilizat sistemul de reprezentate grafică a spițelor de neam propus de Henri H. Stahl (1934, 28). Orice persoană adultă putea da informații despre membrii familiei. Pe schemă, în dreptul simbolului respectiv erau trecute datele de identificare: vârsta, nivelul de școlarizare, profesia etc. În unitățile – puține la număr – în care întreaga familie era plecată pentru o perioadă mai lungă din sat, informațiile au fost furnizate cu destulă exactitate de către vecini, obținându-se astfel o situație cuprinzătoare asupra localnicilor, dar și a migranților. În comunitățile rurale mai mici întâlnim persoane care cunosc întregul sat, oferind informații „autorizate" despre fiecare. Reunirea la discuție a mai multor astfel de „informatori autorizați" suplinește efectuarea microrecensământului. Și mai indicat este să inițiem cercetări sociologice de teren imediat după efectuarea recensămintelor generale ale populației. Beneficiind de listele de recensământ de la primării, putem caracteriza populația și putem, de asemenea, întocmi cu ușurință eșantioane reprezentative. Astfel, în primăvara anului 1977, împreună cu un grup de studenți, am efectuat o anchetă în comuna Bosanci (județul Suceava). În vederea stabilirii eșntionului s-au folosit listele întocmite pentru recensământul populației din 5-12 ianuarie 1977.

Documente cifrice personale oficiale și neoficiale. Astfel de documente sunt mai rar utilizate în cercetările sociologice, deși, atunci când pot fi colecționate în număr suficient, ele constituie o sursă de informații extrem de valoroasă. Deciziile de încadrare, deciziile de trecere într-o altă categorie de salarizare – ca documente cifrice personale oficiale – pot reconstitui evoluția reală în cariera profesională a unei persoane sau a unei categorii socioprofesionale. De asemenea, listele de venituri și cheltuieli ale familiei – ca documente cifrice personale neoficiale – pot furniza informații dintre cele mai semnificative referitoare la calitatea vieții și evoluția ei.

Este de la sine înțeles că documentele cifrice personale oficiale și neoficiale trebuie corelate cu celelalte tipuri de documente și cu informațiile obținute prin intermediul altor metode și tehnici.

Valoarea și limitele utilizării documentelor cifrice în cercetarea sociologică. Documentele cifrice asigură o determinare cantitativă a faptelor, fenomenelor și proceselor sociale. Ele se cer a fi întotdeauna verificate pentru a se stabili autenticitatea informațiilor statistice în expresia lor numerică. Se exclud de la început statisticile trucate, cele cu erori de înregistrare sau incomplete.Valoarea informativă a datelor statistice sociale depinde, în principal, de doi factori, și anume: de sistemul de recoltare și prelucrare a datelor statistice și de „vizibilitatea" faptelor, fenomenelor și proceselor sociale.Beneficiind de metodologii de elaborare îndelung verificate, documentele cifrice oficiale conțin informații în ansamblu valide. Verificarea lor se impune totuși, întrucât sistemele de recoltare a informațiilor pot introduce distorsiuni. Vizând scopuri strict determinate, statisticile oficiale referitoare la unul și același fenomen pot indica situații diferite. Este greșit, în aceste condiții, să se acorde încredere deplină doar uneia dintre statistici. Pentru a le stabili valoarea, statisticile trebuie raportate la sistemul de evidență general, coroborându-le, fără a exclude de la început vreuna din ele.

Vizibilitatea faptelor, fenomenelor și proceselor ce urmează a fi înregistrate condiționează valabilitatea statisticilor sociale. Christian N. Robert (1979, 31) analizează acest aspect referitor

la statisticile criminalităţii. Statistica delincvenţei (sau a criminalităţii) este dependentă de gradul specific de vizibilitate a diferitelor tipuri de infracţiuni. Furtul este o infracţiune mai vizibilă decât, să spunem, abuzul de încredere. Caracterul ascuns al infracţiunii împiedică înregistrarea statistică. Infracţiunile cu caracter consensual (escrocherie, abuz de încredere, şantaj) sau considerate dezonorante pentru victimă (insultă, viol) au o reportabilitate redusă, nefiind incluse în statistici decât în măsura descoperirii lor de către organele de ordine, victimele ascuzând de cele mai multe ori infracţiunea. Aşa se face că există crime fără victime – cum demonstrează E. Schur (*Crimes without victims*, New Jersey, 1965). Se înţelege că, pentru caracterul ascuns al infracţiuni, comportamentul victimei este hotărâtor. Schimbările de mentalitate pot determina modificări în reportabilitatea fenomenelor. În Franţa, de exemplu, în perioada 1970-1977, conform statisticilor oficiale, s-a înregistrat o creştere cu 53 la sută a cazurilor de viol. Specialiştii sunt însă de părere că rata violurilor nu s-a schimbat. S-a schimbat însă mentalitatea femeilor, care, „rupând «zidul tăcerii», se plâng astăzi deschis ori de câte ori cad «victimă» sexualităţii agresive" (H. Monneret, 1978).

Personal, consider că nu numai în ceea ce priveşte statistica delincvenţei vizibilitatea fenomenelor ce urmează a fi înregistrate condiţionează valabilitatea datelor şi, deci, importanţa documentelor cifrice. Caracterul mai vizibil sau mai ascuns al oricăror fenomene sociale influenţează valoarea de adevăr a statisticilor, a documentelor cifrice oficiale şi neoficiale. Fenomenele demografice sunt, de exemplu, mai vizibile decât credinţele religioase sau decât comportamentele delincvente. Din această cauză, statisticile populaţiei sunt mai demne de crezut decât statisticile delincvenţei, unde, în afara infracţiunilor înregistrate în documente, există şi o „infracţionalitate ascunsă", greu de estimat. Interpretarea documentelor cifrice trebuie aşadar să ia în considerare „vizibilitatea" fenomenelor înregistrate. Cu cât vizibilitatea fenomenelor este mai accentuată, cu atât valoarea de reflectare a documentelor cifrice este mai mare. În baza acestui raţionament, ne aşteptăm în mod legitim ca recensământul locuinţelor să fie mai exact decât recensământul populaţiei şi acesta mai exact decât recensământul animalelor.

Aspectul cantitativ real al fenomenelor se impune a fi estimat pornindu-se de la datele statistice înregistrate, adăugându-se sau scăzându-se „fenomenele ascunse". De asemenea, trebuie avută în vedere semnificaţia unităţii statistice. Să luăm ca exemplu statistica lecturii (R. Escarpit, 1980). Unitatea statistică este titlul. Din 1965 statisticile UNESCO menţionează şi tirajul. Aşadar, titlul şi tirajul. S-ar părea că lucrurile sunt foarte clare. Dacă vrem să vedem cât se citeşte într-o ţară sau alta nu avem decât să studiem documentele statistice oficiale: câte cărţi s-au publicat (titluri) şi în ce tiraj. Aici lucrurile se complică. De la o ţară la alta prin carte publicată se înţelege altceva. UNESCO a propus în 1964 următoarea definiţie a cărţii: „publicaţie neperiodică, cuprinzând cel puţin 49 de pagini". Unele ţări au acceptat această definiţie (Canada, Finlanda, Norvegia), altele au mărit volumul (Danemarca – 60 pagini, Italia – 100 pagini) sau l-au redus considerabil (Belgia – 40 pagini; Cehoslovacia – 32 pagini; Islanda – 17 pagini). În India, cea mai neînsemnată broşură este inclusă în categoria cărţilor. Dacă lucrurile stau aşa cum le prezintă sociologul francez Robert Escarpit, faptul că în 1969 India publicase 13723 de titluri are o semnificaţie cu totul alta decât ar fi avut-o în cazul în care ea ar fi adoptat definiţia UNESCO. În orice caz, din cele prezentate rezultă, credem, foarte limpede că statisticile naţionale au semnificaţii diferite, iar pentru comparare trebuie totdeauna verificat conţinutul unităţilor statistice de înregistrare. Pentru lectura de carte, titlul şi tirajul nu oferă decât o primă aproximaţie. Trebuie să avem în vedere numărul cărţilor nevândute, ca şi volumul exportului de carte (exportul repre-

zintă pentru Franţa 17 la sută din cifra de afaceri a editurilor). De asemenea, trebuie să avem în vedere că o carte este citită de mai multe persoane (se admite că este citită de trei – patru persoane). Ceea ce rezultă în urma unor astfel de calcule se raportează la numărul ştiutorilor de carte, determinându-se lectura medie posibilă. Lectura efectivă constituie o altă problemă. Dar definiţia pur cantitativă a cărţii – aşa cum arată Robert Escarpit – are defectul de a considera cartea ca pe oricare obiect material, ingnorând funcţia ei culturală. Acelaşi defect îl au şi statisticile lecturii bazate pe titluri şi tiraje. Una este apariţia în zeci de mii de exemplare a *Cărţii de telefon*, a *Mersului trenurilor* sau a *Codului poştal* şi cu totul altceva publicarea unui volum de versuri, a unei cărţi de ştiinţă sau a unui volum de literatură beletristică. Chiar dacă se operează cu sistemul clasificării zecimale a cărţilor (0. Generalităţi; 1. Filosofie; 2. Religie; 3. Ştiinţe sociale; 4. Filologie; 5. Ştiinţe pure; 6. Ştiinţe aplicate; 7. Arte şi delectare; 8. Literatură; 9. Istorie şi geografie), categoriile sunt destul de imprecise. „Acesta este şi motivul pentru care statisticile oficiale nu ne pot da decât indicaţii vagi şi, de multe ori, false" (R. Escarpit, 1980).

Filosoful şi sociologul Eugeniu Sperantia, scriind *Cartea despre carte*, ne-a dat, poate, cea mai frumoasă scriere despre „lumina sufletului şi dascălul virtuţii", definind cartea nu după conţinutul („un maximum de date mintale de universală şi eternă valabilitate"), forma („unitatea desăvârşită a conţinului") şi destinaţia, adică „funcţia" de a propaga valori universale şi eterne, ci după „adresă" – cartea fiind o *„scrisoare adresată spiritului uman"*, în genere omului impersonal, de oricând şi de oriunde, omului care este om numai în măsura în care tinde să se afirme, să se menţină şi să exceleze ca atare, însuşindu-şi avid toate înaltele valori spirituale pe care omenirea i le pune la dispoziţie (E. Sperantia, 1984).

Chiar recensămintele populaţiei, atât de perfecţionate sub raport metodologic, nu sunt ferite de distorsiuni. Există o atracţie către rotunjirea numerelor, ca să nu mai vorbim de erorile de înregistrare nesistematice. Persoanele care au 49 de ani, ca şi cele de 51 de ani – de exemplu – au tendinţa de rotunjire a vârstei, declarând pur şi simplu că au vârsta de 50 de ani. Alcătuind piramida vârstelor, se observă o supradimensionare a claselor de vârstă terminate cu zero (20, 30, 40 ani ş.a.m.d.). Uneori, rezultatele recensămintelor sunt în mod voluntar trucate. În urma recensământului din 1980 din SUA, municipalitatea din New York a intentat o acţiune în justiţie împotriva Biroului de recensământ, apreciind că populaţia newyorkeză a fost subestimată. Se pare că eroarea nu a fost deloc întâmplătoare: în SUA, în funcţie de rezultatele recensămintelor se stabilesc numărul locurilor în Camera reprezentanţilor, ca şi ajutorul federal pentru fiecare stat în parte.

Exprimarea cu precizie a rezultatului numărării populaţiei nu conferă de la sine şi exactitate documentului. Se confundă precizia cu exactitatea. În mod curent se spune: „brutal ca o cifră", subînţelegându-se că cifrele reprezintă „adevărul crud", „adevărul adevărat". Fără a considera statistica doar ca pe „o artă de a minţi cu precizie" – cum se exprima Benjamin Disraeli (1804–1881), primul ministru al Angliei din perioada expansiunii sale coloniale –, considerăm că se impune făcută distincţia între calitatea documentelor cifrice de a fi precise şi calitatea lor de a fi exacte. În mod spontan tindem să credem că o informaţie precisă este şi exactă.

Încă la începutul secolului, Charles Seignobos atrăgea atenţia să nu confundăm noţiunile „precis" şi „exact". O informaţie vagă, imprecisă, nu exprimă adevărul obiectiv, îl aproximează. Opoziţia dintre „vag" şi „exact" (sau adevărat) – spunea Charles Seignobos – a dus la concluzia identităţii dintre „precis" şi „exact", ceea ce este fals. Asupra distincţiei dintre „precis" şi „exact", în literatura de specialitate din ţara noastră a atras atenţia Henri H. Stahl (1974, 304). Pentru clari-

ficarea diferenţei dintre cele două noţiuni, să luăm ca exemplu informaţia furnizată de *Environmental Fund*, care anunţa că vineri, 14 martie 1980, orele 19,42 GMT, populaţia globului a atins numărul de 4.500.000.000 de locuitori. Informaţia şochează prin precizie, specificând ziua, ora şi minutul. Cu toate că este precisă, ea este însă departe de a fi şi exactă. Aşa cum s-a arătat, în lume mai există zone în care nu s-a efectuat încă nici un recensământ. În plus, estimaţiile populaţiei sunt foarte diferite, dat fiind faptul că în unele ţări nu s-au mai făcut recensăminte de zeci de ani. Toate acestea au dat naştere unor estimaţii ale populaţiei mondiale pentru 1975 cât se poate de diferite: de la 3 392 000 000 – *Worldwatch Institute*, până la 4 147 000 000 – *Environmental Fund*. În condiţiile arătate, ştirea că vineri, 14 martie 1980, orele 19,42 GMT populaţia mondială era de 4,5 miliarde locuitori, deşi foarte precisă, este totuşi lipsită de exactitate, este falsă. De altfel, strălucitul istoric Fernand Braudel (1984, 19) aprecia că „astăzi nu cunoaştem populaţia globului decât cu o aproximaţie de 10 la sută".

Chiar dacă populaţia Terrei s-ar fi determinat printr-un recensământ mondial, rezultatul n-ar fi fost valid decât pentru momentul critic al recensământului. O limită serioasă a recensămintelor – aşa cum se ştie – rezidă în caracterul lor statistic, pe măsura îndepărtării de momentul critic intervenind diferenţe greu de estimat. Chiar intervalul de cinci ani pentru efectuarea unui recensământ, în condiţiile exploziei demografice şi schimbărilor social-politice contemporane, este mult prea mare. S-ar putea desigur reduce acest interval, dar efectuarea unui recensământ antrenează mijloace umane, materiale şi financiare considerabile (de exemplu, recensământul din 1950 din SUA a costat 89 683 000 de dolari). Cu cât caracteristicile înregistrate ale populaţiei sunt mai numeroase, cu atât va fi mai ridicat şi costul general al recensământului. Din acest motiv, recensămintele iau în calcul caracteristicile cele mai generale, datele fiind doar orientative pentru cercetarea sociologică, adesea ea vizând elemente particulare ce nu pot fi obţinute decât prin anchete selective. Cu toate limitele menţionate, publicarea rezultatelor recensămintelor oferă sociologilor documentele cifrice oficiale indispensabile activităţii lor de cercetare.

Valoarea documentelor cifrice, în afara autenticităţii informaţiei primare, constă şi în completitudinea lor. Trunchierea informaţiei statistice reprezintă forma benignă a „minciunii statistice". Prin trunchiere, chiar înregistrarea „precisă" şi „exactă" a faptelor, fenomenelor şi proceselor sociale, departe de a furniza informaţii corecte, dezinformează, ascunde adevărul. Dacă dintr-o structură se descrie cantitativ doar un singur element, nu se pot trage concluzii cu privire la întreg. Dacă, de exemplu, referitor la transportul urban în comun se înregistrează doar lungimea în kilometri a liniilor de tramvai, nu se pot trage concluzii pertinente cu privire la situaţia transportului în comun din respectivul oraş.

Pentru a ne face o imagine corectă asupra transportului în comun va trebui să beneficiem de date statistice (numărul, densitatea şi lungimea reţelei etc.) referitoare la totalitatea mijloacelor de transport în comun (metrou, autobuz, troleibuz, tramvai, taxi etc.). De asemenea, va trebui să cunoaştem volumul şi structura populaţiei urbane şi navetiste, pentru a construi indicii capabili să reflecte întregul cât mai exact. În ceea ce priveşte transportul în comun, un indice relevant se obţine prin raportarea numărului de călători la lungimea reţelei de transport, pe unitatea de timp. Indicele călători/km/oră oferă o imagine statistică sintetică asupra transportului urban în comun.

În concluzie, informaţiile statistice cuprinse în documentele cifrice se impun dintru început atenţiei sociologului, care trebuie să le verifice autenticitatea şi să le integreze cu alte informaţii, astfel încât să obţină o descriere cantitativ-calitativă a vieţii sociale în dinamica ei. Dar să nu

uităm ceea ce spunea Constatin Noica(1985): „în veacul nostru am mers din exactitate tot spre exactitate", în loc „să mergem din exactitate spre adevăr". Dacă exactitatea agresivă se opune unilateral adevărului, adevărul rămâne neîmplinit în afara exactității. Adevăr nu poate fi fără exactitate; exactitatea fără adevăr da! Cu deplin temei Constatin Noica ne îndemna „Să fim prudenți în fața exactității goale".

Documente scrise necifrice

Documentele scrise necifrice pot fi publice (interesând întreaga comunitate, pe toți membrii societății) sau personale. Cele publice, la rândul lor, pot fi oficiale sau neoficiale. Pentru reconstituirea vieții sociale din trecut, dar și pentru a obține date despre prezent, documentele publice oficiale necifrice sunt de cea mai mare însemnătate. Documentele istorice, poruncile domnești, actele vistieriei, rapoartele consulare sau registrele de vamă servesc la reconstituirea trecutului, chiar dacă, așa cum atrăgea atenția Nicolae Iorga (*Adevăr și greșeală în scrierea istoriei*, 1935) într-un ascuțit spirit polemic, „Actele publice nu sunt făcute pentru a-ți spune adevărul, ci pentru a susține un interes, [...] ele s-au scris într-o anumită atmosferă de interese, de care nu poate scăpa cine a redactat". Preocuparea istoricilor (Eudoxiu N. Hurmuzaki, Nicolae Iorga, Ioan Bogdan, Petre P. Panaitescu ș.a.) de a publica culegeri de documente vechi, ca și existența unor reviste specializate în publicarea documentelor inedite (*Manuscriptum*, *Revista muzeelor și a monumentelor* ș.a.) îl interesează în cel mai înalt grad pe sociolog când încearcă să găsească legătura între trecut și prezent. Dar nu numai documentele oficiale publicate, ci și cele nepublicate – mai ales acestea – vor fi utilizate în cercetările de teren, unde pot fi întâlnite valoroase arhive cu documente oficiale. Pentru vechile forme de viață economică și statală din țara noastră – în afara documentelor oficiale amintite – actele breslelor, ca și actele judecătorești oferă o bogată informație privind raporturile de proprietate, organizarea activităților economice și de muncă, dezvoltarea tehnică, așezările orășenești și sătești ș.a.m.d. Viața comunităților rurale din trecutul mai îndepărtat sau mai apropiat poate fi înțeleasă mai bine dacă cercetătorul stăruie în studierea actelor de împroprietărire, a învoielilor agricole, a altor documente emise de administrația de stat (locală sau centrală).

În ceea ce privește situația prezentă, la nivelul firmelor organizațiilor de tip economic sau cultural există o serie întreagă de documente oficiale necifrice pe baza cărora se organizează și se desfășoară viața colectivă: regulamentele de ordine interioară, rapoartele de bilanț la adunările acționarilor, hotărârile consiliilor de administrație etc. Desfășurând cercetări sociologice în cadrul întreprinderilor industriale sau în instituțiile cultural-educative, va trebui să se înceapă cu studiul acestor documente. De asemenea, în cercetările zonale se va porni de la documentele oficiale. În fiecare comunitate rurală există astăzi o bogată arhivă de documente oficiale, care, în condițiile impuse de legile în vigoare, sprijină efortul de documentare al sociologului.

La nivel central, *Constituția*, legile, *Monitorul Oficial al României*, decretele prezidențiale, declarațiile Parlamentului României, hotărârile guvernului sunt documente publice necesare înțelegerii de către cercetătorul vieții sociale a macroproceselor și structurilor globale.

Documentele necifrice publice neoficiale constituie o sursă bogată de informații pentru toate societățile alfabetizate, chiar și în prezent, când se anunță intrarea în „era Marconi". Civilizația, încă sub semnul „galaxiei Gutemberg", se reflectă în documentele tipărite (cifrice, dar mai ales

necifrice), nu numai prin conţinutul, dar şi prin calitatea tiparului şi a hârtiei, prin tirajul lor ş.a.m.d. Ziarele şi revistele, cărţile beletristice şi de ştiinţă, afişele şi reclamele comerciale, programele pentru spectacole, inscripţiile de tot felul etc. alcătuiesc un univers de simţire şi gândire specific fiecărei epoci şi zone geografice.

În mod deosebit, lucrările cu caracter monografic trebuie să reţină atenţia cercetătorului de teren. Pe deplin întemeiat, Henri H. Stahl (1974, 23) spunea: „e cu neputinţă de admis ca un sociolog să nu fi citit şi studiat *Descriptio Moldaviae* a lui Dimitrie Cantemir sau *Storia delle moderne rivoluzioni della Valachia* (1718) a lui Dell Chiaro". În această ordine de idei, iniţiativa publicării complete a însemnărilor de călătorie despre ţara noastră în colecţia *Călători străini despre Ţările Române* – datorată Institutului de Istorie „N. Iorga" – nu poate fi decât salutară. Se continuă astfel o tradiţie extrem de valoroasă. Nicolae Iorga, în cadrul lecţiilor făcute la *Şcoala de Război*u, ne-a dat – aşa cum se ştie – *Istoria românilor prin călători* (1922), operă de largă informare, cu numeroase elemente de interes sociologic. În aprecierile călătorilor străini care au trecut prin ţările române, alături de remarci subiective, uneori nedrepte, întâlnim numeroase consemnări ale faptelor de observaţie referitoare la instituţiile politice, juridice, administrative, dar şi la psihosociologia poporului, la munca şi viaţa de zi cu zi a ţăranilor şi orăşenilor. Tocmai aceste fapte de observaţie ne interesează, ele stau mărturie evoluţiei noastre sociale.

De asemenea, iniţiativa publicării unor monografii de comune sau oraşe ar trebui să fie mai mult încurajată. Tradiţia publicării unor astfel de lucrări este foarte veche la noi în ţară. Primele monografii de judeţe – Judeţul Dorohoi, 1866 (539 p.), Judeţul Mehedinţi, 1868 (368 p.) şi Agricultura în Judeţul Putna, 1878 – sunt datorate personalităţii marcante a lui Ion Ionescu de la Brad (1818–1891), considerat întemeietorul economiei agrare, iniţiatorul metodei monografice, precursor al sociologiei agrare româneşti, primul profesor de contabilitate de la noi din ţară şi cel dintâi în lume care a stabilit caracterul previzionar al calculelor, contabilităţii în conducerea ştiinţifică şi a conceput simbolizarea conturilor.

Monografierea comunelor (Ion Chelcea, 1934) – de dată la fel de veche ca şi cea a judeţelor, dacă luăm în considerare că Vasile Gr. Borgovanu, care în 1892 a tipărit prima monografie a unei comune (Monografia comunei Ilva Mare, în *Revista nouă* (pp. 314-349), aminteşte că încă din 1863 exista un manuscris al monografiei comunei Ilva Mare întocmit de Pavel Galan – a cunoscut la sfârşitul secolului trecut o adevărată vogă. Au fost iniţiate concursuri de către revistele vremii, iar cele mai merituoase monografii au fost premiate: *Monografia comunei Orlat* de Romul Simu (1895) şi *Monografia economică culturală a comunei Gura Râului* de Ioachim Munteanu (1896).

Programul de monografiere a comunelor (1903-1905), stabilit de A.V. Gîdei, ansamblul cercetărilor monografice realizate sub conducerea lui Dimitrie Gusti, începând cu cele din comuna Goicea Mare (1924-1925), studiile cu caracter monografic publicate în *Arhiva pentru ştiinţa şi reforma socială* (apărută în 1919) sau în *Sociologie Românească* (apărută în 1936) sunt tot atâtea surse de informare pentru sociolog. Aceeaşi funcţie au avut-o şi majoritatea studiilor de teren publicate în revista de sociologie *Viitorul social*, serie nouă, editată începând cu 1972, sau în seria *Sociologie* a *Analelor Universităţii Bucureşti*, ca şi investigaţiile sociologice publicate în revistele de specialitate apărute după decembrie '89 (*Sociologie Românească* – serie nouă, *Cercetări sociale*, *Studii şi cercetări socioumane*, *Revista română de sociologie* ş.a.).

De un mare ajutor în reconstituirea vieţii sociale din trecutul nu prea îndepărtat, dar mai ales în descifrarea realităţii cotidiene se dovedeşte a fi presa scrisă, emisiunile de radio şi

televiziune, ca și filmele documentare. Așa cum aprecia chiar Karl Marx în *Dezbaterile în legătură cu libertatea presei* (în *Gazeta renană*, nr. 139 din 19 mai 1842), „Presa liberă reprezintă ochiul mereu treaz al spiritului poporului, întruchiparea încrederii unui popor în sine însuși, legăturile grăitoare care leagă individul de stat și de lumea întreagă; ea este întruchiparea culturii care transfigurează lupta materială ridicând-o la rangul de luptă spirituală, și care idealizează forma ei materială, brută. Libertatea presei este spovedania deschisă a unui popor față de el însuși și, după cum se știe, forța care rezidă în mărturisire este izbăvitoare. Ea este oglinda spirituală în care un popor se vede pe el însuși, iar cunoașterea de sine este prima condiție a înțelepciunii. Ea este spiritul statului, care poate fi adus în orice colibă cu cheltuieli mai mici decât mijloacele materiale de iluminat. Ea este omnilaterală, omniprezentă, atotștiutoare. Ea este lumea ideală, care țâșnește în permanență din lumea reală, și sub forma unui spirit tot mai bogat se varsă înapoi în ea, însuflețind-o din nou".

În presa scrisă (ziare, reviste, foi volante) se stochează un mare volum de informații sociale, pe care cercetătorul vieții sociale le poate interpreta obiectiv, chiar dacă articolele sunt scrise de pe poziții de partizanat politic. În funcție de tema cercetată, sociologul se va sluji de informațiile din presă fie pentru depistarea unor probleme sociale, fie pentru precizarea atitudinilor politice dominante. Studiul atent al presei trebuie să ocupe, așadar, un loc central în activitatea de documentare a sociologului.

Documentele necifrice personale (scrise), oficiale și neoficiale conțin informații nu numai despre individ, dar și despre colectivitate, despre forma de organizare a vieții sociale. *Documentele necifrice personale oficiale* (certificat de naștere, buletin de identitate, certificat de căsătorie, actele de proprietate, adeverințele și dovezile eliberate de autorități) servesc în primul rând pentru identificarea subiecților anchetați. O serie de documente personale oficiale (acte de danie, testamente, inventare de gospodării) sunt utilizate în analiza dinamicii structurilor sociale din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, când astfel de documente încep să reglementeze raporturile de proprietate.

Sunt extrem de rare anchetele directe în care sociologul utilizează documentele personale oficiale; mai frecvent sunt cercetate arhivele oficiale, unde se păstrează duplicatele certificatelor de naștere, de căsătorie etc. Așa cum se știe, înaintea înființării oficiilor de stare civilă, prin prevederile *Regulamentului organic* (1832), evidența botezurilor, a căsătoriilor și înmormântărilor era ținută în așa-numitele „metrice" bisericești. În cercetările de teren, nu este exclusă descoperirea „întâmplătoare" a unor astfel de documente, care, prin vechimea lor, permit reconstituirea genealogiilor, mișcarea demografică. Chiar dacă întâmplarea nu poate fi planificată, cercetarea atentă a documentelor de stare civilă trebuie să-l preocupe pe sociolog când urmărește viața colectivității urbane și rurale, transformările petrecute în aceste medii sociale. În studiul proceselor sociale, va trebui să pornim de la existența indivizilor umani vii, de la „producerea vieții atât a celei proprii, prin muncă, cât și a celei străine, prin procreare..." (Marx, Engels, 1958, 30). În același sens se pronunța și Fernand Braudel (1979) când analiza viața de zi cu zi, societatea în secolele al XV-lea și al XVIII-lea: „Fără îndoială, tocmai de la oameni trebuie să începem", precizând: „pe termen scurt, ca și pe termen lung, la nivelul realităților locale, ca și pe imensa scală a realităților mondiale, totul este legat de număr, de oscilațiile maselor de oameni". În acest context, registrele de stare civilă sunt deosebit de utile. Așa, spre exemplu, în cercetările efectuate sub coordonarea lui Traian Herseni (1970) la Boldești am încercat să determinăm evoluția populației unei comunități rurale sub impactul industrializării. Pentru perioadele mai vechi

ne-am folosit de catagrafiile existente; pentru situaţia de după primul război mondial am utilizat actele de stare civilă din arhiva consiliului popular: actele de naştere, de deces, de căsătorie. Am consultat registrele de stare civilă pentru naşteri, decese şi căsătorii. Am putut stabili astfel etapele formării populaţiei, caracteristicile imigraţiei, cauzele care au influenţat stabilizarea în localitate.

Documentele necifrice personale neoficiale (foi de zestre, spiţe de neam, însemnări zilnice, scrisori, jurnale intime, biografii etc.) sunt realizate pentru a fi utilizate de către înşişi autorii lor sau de către persoane foarte apropiate acestora (prieteni, familie etc.).

În definirea documentelor personale se pune accentul pe faptul că ele reflectă experienţa de viaţă a individului, că sunt confidenţiale, un produs spontan al celui care le realizează. Într-o lucrare de referinţă, Herbert Blumer (1939) defineşte documentele personale ca „relatare a experienţei individuale care relevă acţiunile individului ca agent uman şi ca participant la viaţa socială". Este de reţinut ambivalenţa subiectiv-obiectiv, individual-social a documentelor personale. În acţiunile individului, aşa cum sunt ele consemnate în documentele personale, se reflectă subiectivitatea proprie, dar şi factorii sociali, de natură obiectivă. Pe sociolog tocmai aceşti factori îl interesează în primul rând. Psihologii urmăresc factorii subiectivi relevaţi de documentele personale. Bine cunoscutul psihosociolog Gordon W. Allport (1942) considera în acest sens documentele personale ca „orice destăinuire înregistrată care, intenţionat sau neintenţionat, oferă informaţii referitoare la structura, dinamica şi funcţionarea vieţii mintale a autorului". El făcea distincţie între ceea ce numea *first-and third-person documents*. Distincţia mi se pare deplin justificată: documentele scrise la „persoana întâi" exprimă mai bine subiectivitatea autorului lor, spre deosebire de documentele scrise la „persoana a treia", elaborate cu ajutorul persoanei în cauză, dar nu spontan, ci după un plan, la întocmirea căruia aceasta nu a luat parte.

Foile de zestre. Unele documente personale neoficiale au o reală valoare pentru reconstituirea vieţii sociale din trecut. Astfel, se impune să amintim, în primul rând, *foile de zestre*, în care în trecut se specifica tot ceea ce primeau ca dotă tinerii căsătoriţi (terenurile şi inventarul agricol, piesele de îmbrăcăminte etc.). Încheierea foii de zestre care urmează tocmelii – scrie Xenia C. Costa-Foru (1945) – este de fapt un act legal ce trebuie studiat ca manifestare juridică. Spre deosebire de actul de dotă, conform dreptului civil, foaia de zestre, deşi are valoare juridică, constituie totuşi un document personal neoficial (nu emană de la o autoritate). În planul pentru cercetarea dreptului familial, Henri H. Stahl (1940) făcea distincţie între următoarele forme de înzestrare: act de dotă, foaie de zestre, tocmeală în conformitate cu obiceiul pământului, diferite forme deghizate (vânzare, donaţie, rentă, dijmă, simplă tolerare etc.). Fiind urmarea unei înţelegeri între familiile celor ce se căsătoresc, foile de zestre au caracter neoficial, sunt documente personale cu o mare valoare informativă şi pentru cercetătorul culturii materiale din trecutul ţării noastre. Prin intermediul foilor de zestre „dispunem de un fel de inventar al pieselor de îmbrăcăminte femeiască specifice zonei respective, existând astfel posibilitatea de a stabili cu mai multă certitudine atât inventarul, cât şi evoluţia pieselor de îmbrăcminte a populaţiei într-o anumită zonă, într-o anumită perioadă istorică" (I. Vlăduţiu, 1973).

Din punct de vedere sociologic, foile de zestre furnizează informaţii preţioase referitoare la obiceiurile juridice ale poporului nostru, dând în acelaşi timp o imagine autentică asupra situaţiei materiale a diferitelor categorii sociale din trecutul mai apropiat sau mai depărtat al ţării. Aducem în discuţie, în acest sens, un singur exemplu. Ion Răuţescu semnalează în *Monografia comunei Dragoslavele* (1923) că într-o foaie de zestre din 1859 se consemna şi „o litră

de ferăstrău", cu drept de pădure în Valea Cheii. Acest lucru constituie un indiciu preţios pentru viaţa economică a satului şi zonei (Muscel-Argeş), evidenţiind importanţa exploatărilor forestiere, industria sătească, meşteşugăritul, ocupaţiile tradiţionale. Coroborate cu alte documente oficiale sau neoficiale, foile de zestre ajută la reconstituirea vechilor structuri sociale.

Spiţele de neam. În acelaşi scop pot fi utilizate şi „spiţele de neam", cu sau fără prezentare grafică. Spiţele de neam, ca documente personale neoficiale, redau sistemul de rudenie pe mai multe generaţii. În trecut, ţăranii obişnuiau să-şi facă spiţe de neam şi să le transmită din generaţie în generaţie pentru ca să se calculeze mai uşor cota parte ce revenea fiecăruia în sistemul devălmăşiei familiale. Xenia C. Costa-Foru, care reproduce în lucrarea sa de metodologie a cercetărilor monografice asupra familiei câteva spiţe de neam descoperite în cursul cercetărilor de la Nerej (1927), atrage atenţia asupra faptului că, „De câte ori ne va fi cu putinţă să găsim asemenea spiţe de neam familiale, va trebui să le analizăm cu mai multă atenţie, tehnica alcătuirii lor dându-ne multiple indicaţii asupra felului de organizare veche şi nouă a familiei din acel loc" (X.C. Costa-Foru, 1945).

Jurnalele personale. Dar nu numai din perspectiva istoriei sociale pot fi utilizate cu succes documentele personale. Pentru trecutul apropiat şi mai ales pentru prezent, însemnările zilnice, scrisorile şi alte documente personale oferă informaţii despre indivizii umani în contextul social al existenţei lor. Însemnările ocazionale sau zilnice, jurnalele intime, scrisorile primite sau expediate, ca şi autobiografiile spontane (neprovocate) întregesc imaginea asupra vieţii sociale, relevând modul în care societatea este evaluată de către indivizii umani aparţinând unor structuri sociale determinate. Dacă astfel de documente personale provin de la personalităţi proeminente ale vieţii politice, culturale, ştiinţifice, valoarea le este sporită, firește, nu în primul rând prin gradul lor de obiectivitate, ci prin experienţa de viaţă mai vastă a autorilor, prin capacitatea acestora de a fi fost participanţi activi la evoluţia fenomenelor sociale reflectate în documente.

Acordând cea mai mare atenţie documentelor personale ale unor mari personalităţi, sociologul nu face abstracţie de însemnările şi mărturiile unor oameni abia ştiutori de carte, care şi-au consemnat gândurile dintr-o nevoie interioară, fără intenţia de a le face publice vreodată. Astfel de documente pot fi utilizate pentru reconstituirea mentalităţii populare, a psihologiei poporane, „creată chiar de popor" – cum remarca Traian Herseni (1980). Desigur, psihologia poporană poate fi analizată şi pe baza documentelor lingvistice şi a documentelor folclorice. Considerăm însă că documentele personale, în măsura în care avem acces la ele, sunt la fel de relevante ca documentele lingvistice şi folclorice. Să luăm ca exemplu „carnetul intim" al lui Tudor Dumitru, ţăran din Feleac, în care acesta nota zilnic, prin 1908, „multe şi de toate" (Ion Chelcea, 1934). Aşa cum atrăgea atenţia în urmă cu şapte decenii Ion Chelcea, astfel de documente, „scrise direct de oameni din popor fără alte preocupări decât acelea de a satisface propriile cerinţe sufleteşti", au o deosebită importanţă pentru cercetătorul vieţii sociale, iar, dacă este vorba de psihologia populară, cazul luat în discuţie probează că „trecerea de la un mediu de cunoaştere (popular) la celălalt (cărturăresc) nu se face brusc, aici, spre a avea pseudocultură, trecerea se face pe nesimţite, fără nici o deformare a ideilor. Psihologia populară apare astfel ca o îngemănare de cunoştinţe poporane şi cărturăreşti popularizate. Mediul social este şi el reflectat în astfel de documente personale. „Acuma în luna lui Martie în 15 – nota Tudor Dumitru în carnetul său – se împlineşte 60 de ani de la ştergerea iobăgiii". Pe cât de lapidară, această notă din 15

martie 1908 exprimă atitudinea și spiritualitatea unui țăran român din Ardeal, din consemnările căruia „simți pe undeva, în apropiere, umbra marilor revoluționari din '48". „De aceea – conchidea Ion Chelcea (1934) – pentru conținutul său, carnetul intim al lui Tudor din Feleac e un document de preț, în care remarcăm din partea țăranului român o hotărâre dârză contra împilatorilor".

Ca și însemnările zilnice, jurnalele intime dezvăluie trăirile psihice sub influența factorilor sociali obiectivi. În anumite epoci și la anumite vârste asistăm la proliferarea documentelor personale de tipul jurnalelor, a oracolelor și scrisorilor confidențiale. Se pare că adolescența, cu nevoia sa specifică de autoanaliză, oferă posibilități mai generoase de valorificare a documentelor personale în scopul cunoașterii schimbărilor de mentalitate. Unele cercetări estimează că mai mult de jumătate din adolescenții și tinerii între 13 și 18 ani instruiți posedă jurnale intime. În Japonia, de exemplu, dintr-un număr de 3 500 de eleve, aproximativ 50 la sută aveau astfel de jurnale (A. Yoda, 1937). Jurnalele intime ale adolescenților au fost exploatate cu mai mult succes decât jurnalele intime ale adulților.

Gordon W. Allport (1942) recomanda utilizarea jurnalelor intime în studiul personalității. El considera că pe baza jurnalelor intime, din care aflăm trecutul unei persoane, se pot face prognoze mai autentice decât pe baza „legilor" generale referitoare la persoanele din același mediu social. Cu toate acestea, studiile bazate în principal pe informațiile din jurnalele intime sunt extrem de rare. Explicația, desigur, o găsim în dificultatea de a colecționa jurnale intime într-un număr suficient pentru a permite unele generalizări. Spre deosebire de biografiile sociale, scrierea unor jurnale intime la indicația cercetătorilor este practic imposibilă. Biografii sociale provocate există, jurnale intime și scrisori provocate nu. Iată de ce, comparativ cu alte documente personale, biografiile sociale au fost mai frecvent utilizate în cercetarea socială. Nu criterii de conținut, ci considerente tehnice au condus la situația prezentă, când în întrega sociologie abia dacă pot fi semnalate lucrări semnificative bazate exclusiv pe studiul documentelor personale de tipul jurnalelor intime sau al scrisorilor. În afara studiului amintit al lui J.R. Runner, mai poate fi menționată lucrarea lui R.S. Cavan, *Suicide* (Chicago, 1928), în care o pondere însemnată o are analiza unor jurnale intime ale adulților sinucigași. De asemenea, poate fi citată cercetarea realizată de Charlotte Bühler (1934) asupra schimbărilor de mentalitate în succesiunea generațiilor. Dintr-un număr de 93 de jurnale intime au fost selecționate trei, considerate reprezentative pentru cele trei generații (de la 1873 la 1910). Charlotte Bühler aprecia că jurnalele intime oferă o bază convenabilă pentru reconstrucția *Zeitgeist*-ului (spiritul epocii).

Scrisorile. În literatura de spcialitate se menționează ca exemplară utilizarea conjugată a autobiografiilor, a scrisorilor și însemnărilor intime în opera lui William I. Thomas și Florian Znaniecki, ca și în cercetările coordonate de Alfred Charles Kinsey (1894–1956). Asupra contribuțiilor lui William I. Thomas și Florian Znaniecki vom reveni. Amintim acum doar faptul că în des citata lor lucrare *The Polish Peasant in Europe and America* sunt reproduse 764 de scrisori expediate de țăranii polonezi emigranți familiilor lor rămase în Europa sau de familiile imigranților în America. Studiul introductiv (peste 200 de pagini) ce însoțește lucrarea interpretează informația cuprinsă în aceste scrisori, dă lămuriri cu privire la viața de familie a interlocutorilor, se descrie cadrul geografic și comunitar în care aceștia trăiesc. La subsolul paginilor sunt explicate anumite expresii și se analizează atitudinile și acțiunile descrise în scrisori. Întregul material documentar este ordonat în acord cu scopul declarat al lucrării, de a evidenția rolul atitudinilor în viața socială.

Aşa cum se precizează, „trimiterea scrisorilor este pentru ei (emigranţii – n.n.) o datorie socială cu caracter ceremonial şi tradiţional, forma fixă a scrisorilor ţăranilor este un semn al funcţiei lor sociale. Toate scrisorile pot fi considerate ca variaţii ale unui tip fundamental, a căror formă rezultă din funcţia lor şi rămâne totdeauna esenţial aceeaşi, chiar dacă în cele din urmă degenerează". William I. Thomas şi Florian Znaniecki numesc acest tip de epistole „scrisori ceremoniale" (*bowing letter*), funcţia lor fiind aceea de manifestare a solidarităţii familiei în condiţiile în care unul dintre membri este temporar separat de ea. Descompunerea vechii forme a unităţii familiale sub influenţa condiţiilor concrete de viaţă (integrarea celor separaţi de familie în noi grupuri profesionale, teritoriale, naţionale etc.), atitudinea faţă de căsătorie, armonia *familiei naturale* – toate acestea sunt ilustrate prin seriile de scrisori Kukielka, Jablokowski şi altele, cuprinse în volumul al doilea al lucrării. Fiecare serie de scrisori beneficiază de scurte introduceri care precizează valoarea lor de document. Utilizarea intensivă a scrisorilor pentru susţinerea tezelor teoretice privind destrămarea şi restructurarea relaţiilor sociale are deopotrivă limite şi avantaje. Comentând modul de utilizare a scrisorilor de către autorii citaţi, Matilda White Riley menţionează caracterul fragmentar şi incomplet al datelor din comunicarea epistolară, dificultatea de a obţine documente spontan elaborate, ca şi dependenţa schimbului de scrisori de anumite date situaţionale: durata separării, frecvenţa, obişnuinţa exprimării în scris etc. În acelaşi timp, sunt subliniate şi avantajele utilizării documentelor personale de tipul scrisorilor: ele permit cercetătorilor să abordeze un domeniu inaccesibil observaţiei directe, obţinând informaţia referitoare la o lungă perioadă de timp, în condiţii naturale, neprovocate artificial.

Şi în studierea comportamentului sexual al bărbatului şi femeii – Alfred C. Kinsey *et al.*, *Sexual Behavior in the Human Female* (1953) – analiza documentelor personale (însemnări zilnice, scrisori ale partenerilor, poezii erotice etc.) s-a dovedit utilă pentru completarea informaţiilor obţinute prin intervievarea celor peste 12 000 de subiecţi umani. Multe dintre documentele personale utilizate de echipa de cercetători de la Universitatea Indiana (SUA) proveneau de la persoane cu talent literar recunoscut, dar – aşa cum remarca Alfred C. Kinsey, în capitolul introductiv consacrat metodei – „şi corespondenţa dintre persoane fără talent literar deosebit poate oferi o imagine interesantă privind atitudinea celor ce scriu" referitor la problemele cercetare.

Biografiile sociale

Biografiile sociale au atras atenţia cercetătorilor mai mult decât oricare alte documente personale necifrice. În timp, s-a adunat o experienţă vastă de utilizare a lor şi s-au precizat cu mai multă claritate valoarea şi limitele acestui tip de documente.

Biografiile sociale – între celelalte tipuri de documente scrise necifrice personale – au fost utilizate în cercetări devenite clasice, fiind considerate „documente sociologice prin excelenţă" (Florian Znaniecki). „General vorbind – nota Jan Szczepański (1981) – autobiografiile oferă descrieri selective ale faptelor şi evenimentelor din viaţa cotidiană a autorilor lor. Orice autobiografie este o construcţie logică, raţională a faptelor considerate mai importante: viaţa autorului *autobiografiei* este în mod obişnuit prezentată ca un lanţ de fapte, evenimente şi procese mai mult sau mai puţin logic organizate". Fiind nu numai un produs individual (reflectare personală a experienţei de viaţă), ci şi o oglindă a vieţii sociale, arătând ceea ce este acceptat de colectivităţile umane, modele de gândire, simţire şi comportament recunoscute

într-un moment dat al evoluţiei societăţii, (auto)biografiile sociale înlesnesc atât cunoaşterea particularului, cât şi a generalului. La cel de-al IX-lea Congres Mondial de Sociologie (Uppsala, 14-19 august 1978) s-a afirmat chiar că reînvierea interesului pentru metoda biografică este rezultatul crizei metodologice din sociologie, biografia socială putând compensa „tendinţa spre general a epistemologiei aristoteliene, care postulează faptul că numai ceea ce e comun în viaţă este interesant pentru ştiinţă".

Sub forma *biografiilor spontane* sau a celor *provocate* de către cercetător (biografii vorbite), ca *biograme* (termen propus în 1947 de T. Abel pentru a desemna biografiile scrise la îndemnul cercetătorului) sau *curriculum vitae* (autobiografii elaborate pentru instituţiile oficiale), metoda biografiei sociale este în prezent reconsiderată. Conform clasificării propuse de Gordon W. Allport (biografii comprehensive, tematice şi redactate), au fost şi sunt mai frecvent utilizate biografiile tematice (referitoare la o experienţă de viaţă strict determinată) decât biografiile comprehensive (care urmăresc întreaga experienţă de viaţă a individului). De asemenea, s-a practicat şi se practică cu mai mult succes aşa-numitele biografii redactate (*edited*), în care cercetătorul intervine eliminând repetiţiile, greşelile de ortografie, sporind claritatea relatării, reducând discursul, dar păstrând nealterat conţinutul. Un bun exemplu de utilizare a biografiilor redactate îl constituie lucrarea lui Oscar Lewis, *The children of Sánchez (1961).*

În ordine cronologică, publicarea lucrării lui William I. Thomas şi Florian Znaniecki *The Polish Peasant in Europe and America. Monograph on an immigrant group* (vol. I şi II în 1918, vol. III în 1919 şi vol. IV în 1920) a însemnat nu numai o demonstrare a valorii documentelor personale în studierea unor procese sociale, cum sunt cele de adaptare şi integrare social-culturală, de destructurare a vechilor obiceiuri şi cutume şi de adoptare a unor noi norme şi valori, dar a marcat şi o cotitură în metodologia sociologică, relevând însemnătatea cazurilor individuale în studiul proceselor sociale. Evidenţiind meritele lucrării, în studiul său deja citat, Herbert Blumer (1939) menţiona că, înainte de orice, ea a demonstrat necesitatea studierii factorilor subiectivi în viaţa socială şi a propus documentele, în special biografiile, ca sursă de informare sociologică. Împotriva tendinţei, dominante în epocă, de a reduce cercetarea sociologică la analiza seriilor de date statistice, William I. Thomas (1863–1947), profesor la Universitatea din Chicago, şi Florian Znaniecki (1882–1958), poet, sociolog şi filosof polonez, militează pentru o sociologie bazată pe existenţa concretă a indivizilor umani, pe analiza experienţei de viaţă şi a atitudinilor oamenilor în strânsă dependenţă de influenţele evenimentelor sociale.

Metoda biografică a fost larg utilizată în perioada dintre cele două războaie mondiale, mai ales în Polonia, astfel că ea a primit numele de „metoda poloneză" (Zygmunt Dulczewski, 1975). Din iniţiativa lui Florian Znaniecki, Institutul de Sociologie din Poznan a lansat, la 20 decembrie 1921, un prim concurs cu premii pentru strângerea unor „memorii muncitoreşti". Pe baza materialului adunat, Jakob Wojciechowski a publicat lucrarea *Autobiografii muncitoreşti* (1931). În perioada 1921-1938, în Polonia au fost lansate 20 de concursuri cu scopul de a fi colecţionate autobiografii muncitoreşti, metoda biografiei dobândind un succes neobişnuit, propagându-se ca modă. Este suficient să amintim, pentru a ne face o imagine despre informaţia stocată, că materialul documentar adunat cu prilejul acestor concursuri a fost publicat în 25 de volume (J. Jakubczak, 1972). Au fost arhivate numeroase autobiografii nu numai de la muncitori, ci şi de la şomeri şi de la ţărani (mai ales în perioada crizei economice). Astfel, în 1931, Institutul de Economie Socială din Polonia a iniţiat un vast program de strângere de biografii, cu care ocazie s-au obţinut 774 de astfel de documente de la şomeri. În cadrul unui concurs, în 1937,

Institutul Polonez de Cultură Rurală reuşeşte să obţină un număr de 1544 de autobiografii ţărăneşti. Josef Chalasiński, profesor la Universitatea din Varşovia, care a interpretat aceste autobiografii în lucrarea *Tânăra generaţie de ţărani* (1941), sublinia importanţa unor astfel de documente pentru studiul dinamicii culturii. Tradiţia concursurilor pentru colecţionarea de autobiografii continuă în Polonia şi după cel de-al doilea război mondial, în perioada 1946 – 1972 desfăşurându-se peste 800 de astfel de manifestări, la care au participat circa 25000 de polonezi. Aşa cum preciza Janina Markiewicz-Lagneau, strângerea autobiografiilor prin lansarea de concursuri cu premii constituie o trăsătură caracteristică a „metodei poloneze". Iniţiatorul metodei, Florian Znaniecki, instituise chiar o diplomă de merit, ce era conferită tuturor celor care trimiteau autobiografii pentru concurs. Josef Chalasiński (1931), cel mai notabil continuator al tradiţiei iniţiate de Florian Znaniecki, oferea ca premiu în concursurile pentru colecţionarea de autobiografii excursii în străinătate şi în Capitală, cărţi etc. Utilizarea biografiilor sociale, ca şi a celorlalte documente personale neoficiale, ridică probleme metodologice deosebite. Un prim aspect, aşa cum remarcau chiar William I. Thomas şi Florian Znaniecki în cel de-al treilea volum al lucrării lor, este acela al dificultăţii de a colecţiona un număr mare de astfel de documente.

Deşi reală, această dificultate nu trebuie să-l descurajeze pe cercetător: prin metoda concursurilor – aşa cum s-a văzut – pot fi colecţionate biografii sociale suficiente pentru alcătuirea, dacă nu a unor eşantioane naţionale reprezentative, cel puţin a unor loturi omogene de populaţie, conform criteriilor de vârstă, sex, profesie etc. Charlotte Bühler, de exemplu, a reuşit să adune un număr de 400 de biografii, suficiente pentru a schiţa „cursul vieţii" indivizilor umani. Analiza biografiilor a permis identificarea a cinci faze în cursul vieţii omului: două faze de creştere (una rapidă, a doua mai lentă), un „platou", apoi două faze de descreştere (una mai lentă, urmată de o ultimă fază, de descreştere accelerată). Dar realizarea fie şi numai a câtorva biografii sociale îl poate conduce pe sociolog la formularea unor ipoteze interesante. Lucrarea lui Oscar Lewis *The children of Sánchez* (1961/1978) este o dovadă în acest sens. Pe baza celor cinci biografii ale membrilor familiei Sánchez, reputatul antropolog nord-american avansează ipoteza existenţei unei „culturi a sărăciei", caracteristică celor privaţi de „cultură cultă". În afara demonstraţiei concrete că utilizarea biografiei sociale ca metodă principală în investigarea sociologică nu duce la descriptivism şi nu condamnă cercetarea la factologie, lucrarea are şi o dublă semnificaţie metodologică: în primul rând, atrage atenţia asupra necesităţii de îmbinare a datelor cantitative cu cele calitative (a datelor statistice cu informaţiile din biografiile sociale) şi, în al doilea rând, constituie un ghid de teren pentru alcătuirea biografiilor sociale.

În ultimele decenii, pe plan mondial se înregistrează o reorientare a sociologilor spre studiul documentelor neoficiale, în special al biografiilor sociale. Bertrand de Jouvenel atrăgea atenţia asupra pericolului de a rămâne doar la o viziunea globală a societăţii oferită de datele statistice, ignorându-se studiile monografice ale familiilor, şi, în cadrul lor, schimbările modurilor de viaţă, perspectivele, aspiraţiile membrilor de familie (evidenţiate de biografiile sociale). Urmând îndemnurile lui Bertrand de Jouvenel (1972), două din colaboratoarele sale, Cécile Bouzitat şi Florence Evin, au realizat un număr de şapte monografii de familii, fără preocuparea de reprezentativitate, în cadrul cărora s-a cerut membrilor familiilor anchetate să-şi povestească viaţa. De exemplu, naşterea unui copil într-o familie poate influenţa mobilitatea socială a părinţilor. Gândită astfel, demografia se centrează pe analiza longitudinală a fenomenelor demografice, nu pe studiul evenimentelor, îndeosebi perioada recentă, aşa cum a fost ea resimţită prin prisma avantajelor şi inconvenientelor sale. Apoi li s-a cerut să descrie o săptămână aşa cum le-ar fi plăcut să o

trăiască (săptămâna ideală). Complementar biografiilor sociale, în studiul amintit s-au utilizat metoda anchetei, pe baza interviului nestructurat, şi metoda bugetului de timp, pe baza chestionarului lui Szalai şi a „funcţiei saturniene", propusă de Bertrand de Jouvenel (1969).

Revirimentul metodei biografiilor sociale a fost marcat de prezentarea la cel de al IX-lea Congres Mondial de Sociologie (Uppsala, 14-19 august 1978) a unor valoroase studii în care această metodă era utilizată complementar sau ocupa un loc central. A se vedea, de exemplu, studiul sociologului maghiar Kárpaty Zoltán *Worker's Life-History Analyses*. De asemenea, în ultimul timp au început să fie editate valoroase studii privind bazele epistemologice şi metodologice ale metodei biografice (Josef Chalasiński, Jan Szczepánski, Martin Kohli, Franco Ferrarotti, Daniel Bertaux), precum şi cercetări sociologice şi psihosociologice în care metoda biografiilor a fost utilizată în studiul unor procese ca mobilitatea socială şi urbanizarea (Zoltán Kárpaty), migraţia internă (Isabelle Bertaux-Wiame), schimbările sociale (Paul Thompson), ca şi în studiul unor categorii sociale (Aspasia Ada Camargo).

Howard S. Becker (1986) – citat de Ana Rodica Brezeanu Stăiculescu (1995) –, evidenţiind funcţiile biografiilor în cercetările socioumane, ne ajută să înţelegem de ce în prezent biografia nu mai este privită ca un „material ordinar". Astfel, biografiile, fără a putea testa ipotezele cauzale, servesc la orientarea teoriei, ajută la formularea unor ipoteze noi legate de domeniile contingente cercetării, permit clarificarea problemelor subiective ale proceselor instituţionale, impulsionează investigarea când au fost epuizate analizele cantitative şi, în ultimul rând, dar nu cel mai puţin important, ipotezele oferă cunoaşterea sensului desfăşurării în timp a proceselor sociale. Date fiind aceste funcţii, nu este de mirare că după 1980, aşa cum remarca Jean Peneff (1990), metoda biografiilor a constituit tema unui număr însemnat de reuniuni ştiinţifice, de trei ori mai numeroase decât pentru oricare altă metodă. În aceste condiţii, metoda biografică s-a perfecţionat, conturându-se noi direcţii de cercetare.

Mă vom referi, în primul rând, la genealogiile sociale comparate. Daniel Bertaux, care a elaborat şi experimentat – inclusiv în România (1991-1993) – această modalitate de cercetare, aprecia la o reuniune ştiinţifică (Lisabona, 10.11.1991) că „metoda genealogiilor sociale comparate are avantajul abordării calitative, dar şi puterea generalizării oferite de ancheta cu chestionar pe eşantioane reprezentative". Această metodă, aplicată în studiul mobilităţii sociale în Québec, a pus în evidenţă strategiile pe termen lung ale familiilor, relaţia dintre originea socială a familiei şi poziţia socială a persoanei care îşi povesteşte viaţa, precum şi raportul dintre istoria naţională şi istoria familiei.

Deşi mai rafinată, beneficiind de o conceptualizare riguroasă şi de o teoretizare adecvată, metoda propusă de Daniel Bertaux se aseamănă foarte mult cu *analiza spiţelor de neam* practicată de Şcoala sociologică de la Bucureşti în perioada interbelică.

O altă direcţie de dezvoltare a biografiei sociale rezultă din utilizarea ei în analiza demografică. Sub influenţa filosofiei lui I. Prigogine, Daniel Courgeau şi Éva Lelièvre (1989) au atras atenţia asupra faptului că un eveniment familial creşte sau scade probabilitatea producerii altor evenimente care pot schimba cursul vieţii demografice – aşa cum remarca Vladimir Trebici (1989), comentând lucrarea celor doi autori francezi mai sus citaţi şi relevând valoarea „triplei biografii", care permite utilizarea metodelor matematice în analiza „duratei de rămânere" a indivizilor şi colectivităţilor în diferite stadii de pe traiectoria vieţii lor.

În literatura românească de specialitate, metoda biografiei sociale este mai frecvent întâlnită în studiile predominant psihosociologice. De altfel, din această perspectivă s-a şi încercat „de

a stabili experimental ce dă şi ce nu dă (metoda biografică) în cunoaşterea personalităţii în contextul social concret" (Traian Herseni *et al.*, 1967).

Printre contribuţiile metodologice la studiul sociologic al familiei trebuie semnalat că, încă în 1932, Xenia C. Costa-Foru atrăgea atenţia asupra importanţei documentelor personale, a biografiilor sociale în mod deosebit: „A doua sursă de informaţii pe care o avem la îndemână sunt însemnările ce eventual le-a făcut un membru al familiei mai bătrân, cum de pildă este cazul pe care l-am mai citat, al familiei Codru din Drăguş, care îşi avea un catastif, o «carte de casă», în care «Eu, Gheorghe Codru, născut în anul 1829» îşi face o biografie şi dă nenumărate informaţii asupra membrilor şi averii familiei lui".

De asemenea, trebuie amintit că în revista *Sociologie Românească*, la rubrica *Documente*, au fost publicate autobiografii sau fragmente din biografiile găsite în cercetările de teren. Astfel, în numărul din noiembrie/decembrie 1937 al revistei întâlnim *Povestea lui moş Pelea din Fibiş*, în numărul din aprilie/iunie 1939, un fragment din autobiografia unui învăţător din Ţara Oltului ş.a.m.d.

Dintr-o perspectivă mai cuprinzătoare, în perioada 1965-1966, un colectiv al secţiei de psihologie socială de la Institutul de Psihologie, sub conducerea lui Traian Herseni, a aplicat extensiv (pe 550 de lucrători din industrie) şi intensiv (pe două grupe de câte 9 şi 10 maiştri) un ghid pentru biografii cuprinzând următorii itemi: date personale, familia părintească şi copilăria, pregătirea şcolară şi profesională, ruta profesională, situaţia actuală, aspiraţii, probleme speciale. Pe baza biografiilor orale dirijate (s-a utilizat un chestionar cu 200 de întrebări), au fost identificate etapele evolutive ale omului contemporan: naştere – şcoală, şcoală – muncă, muncă – prezent. Trecerea de la o etapă la alta, realizată prin salturi adaptative, impune integrarea şcolară, profesională, familială. Şcoala – întreprinderea – familia marchează „axul vieţii", iar zonele de contact, consideră Traian Herseni, sunt generatoare de probleme psihosociale. Într-adevăr, articulaţiile şcoală – familie, şcoală – întreprindere, întreprindere – familie constituie tot atâtea momente tensionale pe axul vieţii. Centrarea pe un singur element limitează autorealizarea personalităţii, astfel încât omul contemporan se află mereu în situaţia de a încerca să armonizeze elementele axului vieţii.

Cercetarea psihosociologiei omului contemporan pe baza biografiilor sociale şi a altor documente oficiale şi neoficiale (situaţia şcolară, caracterizarea de la locul de muncă, aprecierea grupului de muncă, aprecierea psihologului etc.) a pus în evidenţă valoarea metodei, faptul că utilizând extensiv şi intensiv biografiile sociale putem formula concluzii „care privesc oamenii contemporani în generalitatea lor". Metoda biografiei sociale a fost aplicată cu succes şi în studiile de psihologie istorică, „ştiinţă care trebuie să preia informaţiile despre copil împrăştiate în diferite contexte disciplinare şi care, depăşind imaginea copilului unei culturi, să poată înfăţişa procesul copilăriei în devenire, în evoluţia sa istorică, pe o anumită zonă, în condiţii sociale şi educative concrete, ţinând seama de continuitatea materială şi spirituală logică a generaţiilor" (Ana Tucicov-Bogdan şi Nicolae Radu, 1972). Deşi domeniul psihologiei istorice urmează să fie creat de-abia de aici înainte (Robert Mandrou, 1961), autorii primei schiţe de psihologie istorică din literatura noastră de specialitate subliniază că „Biografiile mai ales furnizează o multitudine de date, fixate pe succesiunea genealogică a diferitelor familii cercetate" (Ana Tucicov-Bogadan şi Nicolae Radu, 1972).

Personal, într-o cercetare sociologică de teren din 1966, coordonată de Vasile V. Caramelea, am încercat să obţin biografii sociale provocate pentru a aduce lămuriri asupra transformărilor

petrecute în procesul de adaptare la munca industrială a foştilor agricultori. Fragmente din biografiile înregistrate au fost reproduse pentru ilustrare într-una din lucrările publicate ulterior.

Pe baza unui ghid de biografii sociale, în 1968/1969, studiind relaţia dintre urbanizare şi delincvenţă, am încercat să identificăm factorii sociali de context (familia, structura de vecinătate, condiţiile de viaţă etc.) responsabili pentru fenomenele de devianţă – expresie a inadaptării sociale. Tot în studiul urbanizării, pentru a determina de această dată factorii adaptării industriale, pe baza unui ghid cuprinzând date despre părinţi, casa părintească, localitatea natală, copilăria, munca, stagiul militar, părăsirea satului, stabilirea în oraş, am realizat în 1970/1973, împreună cu o echipă de studenţi de la Facultatea de Filosofie, secţia sociologie, un număr de 26 de biografii sociale. Ele au fost utilizate, *post factum*, în scopul verificării altor date ale cercetării. De asemenea, autobiografiile sociale ne-au servit ca material ilustrativ, constituind un element de completare a chestionarului, care cuprindea în cea mai mare parte întrebări închinse, precodificate.

Valoarea şi limitele utilizării documentelor personale în cercetarea sociologică. O dată cu utilizare tot mai frecventă a documentelor personale în cercetarea sociologică (inclusiv psihosociologică) s-a pus problema determinării valorii metodologice a demersului, urmărindu-se totodată stabilirea unor criterii de clasificare şi a unor reguli de tratare a informaţiilor cuprinse în diferitele documente. Dintre abordările metodologice, în literatura de specialitate sunt de amintit studiile mai vechi ale sociologilor, psihosociologilor şi psihologilor A.R. Burr (1909), A. Ponsonby (1923), E.T. Krueger (1925), E.W. Burgess (1930), S.A. Stouffer (1930), J. Dollard (1935), G. Murphy, L.B. Murphy şi T.M. Newcomb (1937), D. Cartwright şi J.P. French (1939), H. Blumer (1939), A.L. Baldwin (1940), G.W. Allport (1942), R.C. Angell (1945), C. Kluckhohn (1945), H.T. Abel (1947).

În a doua jumătate a secolului trecut, analiza informaţiei sociale cuprinse în documente, în special în biografiile sociale, a constituit obiectul unor capitole distincte în manualele şi tratatele de metode şi tehnici de cercetare sociologică. Contribuţii metodologice recunoscute au adus în acest domeniu Leon Festinger şi Daniel Katz (1953), Jan Szczepański (1960), Matilda W. Riley (1963), Norman K. Denzin (1970), D.G. Mandelbaum (1973), Daniel Bertaux (1980) ş.a.

Consider că orice discuţie despre valoarea şi limitele utilizării documentelor personale în cercetarea sociologică trebuie să pornească de la definirea generală a documentelor ca „urme" ale faptelor sociale, ca reflectare de natură ideală sau materială a faptelor, fenomenelor şi proceselor sociale. În acelaşi timp, trebuie avute în vedere specificul fiecărui tip de document, ca şi modalitatea particulară de realizare a lor. Foarte general spus, valoarea documentelor pentru cercetarea sociologică rezidă în aceea că, studiindu-le, putem reconstitui faptele sociale. Documentele personale rămân totuşi doar o reflectare a faptelor şi proceselor sociale. Ca atare, studiul lor are, într-un anume sens, aceeaşi valoare şi aceleaşi limite ca şi interviul sau chestionarul. Fireşte, nu se identifică cu procedeele de anchetă, dar se apropie mult de interviu şi chestionar, mai ales dacă avem în vedere biografiile provocate, realizate pe baza unui ghid. Informaţia conţinută în documentele personale este, de regulă, mai bogată decât cea obţinută cu ajutorul anchetei pe bază de chestionar sau interviu. Calitativ, nu diferă însă prea mult. În fond, autenticitatea celor declarate în anchetă sau consemnate în documentele personale rămâne problema principală.

Dacă este legitim să cercetăm de ce răspund oamenii în anchetele sociologice, tot atât de justificat ne putem întreba: ce-i determină pe oameni să fixeze în însemnări zilnice, scrisori, jurnale intime sau autobiografii experienţa lor de viaţă? Ce încredere putem avea în obiectivitatea

reflectării în documentele personale a faptelor, fenomenelor şi proceselor sociale? Ce îi îndeamnă pe unii să prezinte cercetătorilor documentele lor personale, în timp ce alţii nu le cedează nici contra unor recompense pecuniare deloc neglijabile?

Gordon W. Allport, în studiul său din 1942, sistematizează astfel motivele pentru care oamenii scriu documente personale: pentru autojustificare, din egotism, cu intenţia de a se prezenta într-o lumină favorabilă, din dorinţa de a pune în ordine propria viaţă, în scop estetic, în vederea găsirii unei perspective sigure în viaţă, pentru autoexplicarea conflictelor trăite, din motive pecuniare, cu intenţia de a le publica, la cererea expresă a cercetătorilor sau a oficialităţilor, spre a găsi „mântuirea" sau pentru a facilita reintegrarea în societate, cu scop ştiinţific, spre a servi ca exemplu celorlalţi sau din dorinţa de a-şi asigura „nemurirea", ştiut fiind că „uitarea este a doua moarte".

Dată fiind gama largă a motivelor ce-i determină pe oameni să scrie jurnale, autobiografii etc., totdeauna trebuie verificată obiectivitatea documentelor personale. Deformarea relatării întâmplărilor trăite poate fi voluntară – în cazul documentelor realizate cu intenţia de a fi publicate, de exemplu –, dar şi involuntară (exhibiţionism, trăiri conflictuale). Luând în considerare tocmai capacitatea individului de a reflecta realitatea, E.T. Krueger (1925) clasifică autobiografiile în patru categorii: confesiuni ale persoanelor psihic dezorganizate, cu complexe de inferioritate etc.; autobiografii egotistice, în care se acordă propriei personalităţi o importanţă exagerată; autobiografii ştiinţifice, scrise cu intenţia deliberată de a descrie şi analiza în mod obiectiv ceea ce autorul lor a simţit şi a făcut; autobiografii naive, la nivelul simţului comun, ce conţin aprecieri referitoare la experienţa de viaţă a celor care le realizează. Desigur, documentele realizate de persoane cu tare psihice, ca şi documentele egotistice sunt utilizabile în primul rând în psihologie, mai puţin în cercetarea sociologică. Documentele ştiinţific realizate, încercarea de analiză obiectivă a vieţii sociale şi a propriei persoane sunt de cel mai mare interes pentru sociolog. Memoriile, jurnalele, însemnările şi amintirile unor personalităţi sociale pot arunca o lumină asupra realităţilor inaccesibile direct experienţei cercetătorului. Documente cu o reală valoare ştiinţifică poate realiza orice persoană instruită, cu condiţia de a se limita la propria experienţă de viaţă, semnalând rolul pe care l-a jucat în desfăşurarea evenimentelor relatate, diferenţiind între faptele petrecute şi opinia despre ele, între atitudinea de moment şi atitudinea din timpul consemnării experienţei trecute. În acest sens, Gordon W. Allport atrăgea atenţia asupra necesităţii de a face distincţie între modul de înregistrare a experienţei de viaţă şi modul de interpretare a acestei experienţe. Interpretarea poate fi făcută la nivelul simţului comun („populară, convenţională"), poate fi suprasimplificată sau realizată ştiinţific.

În afara limitelor legate de calitatea de observator spontan a autorului documentelor personale, pentru utilizarea lor adecvată în cercetarea sociologică trebuie depăşite dificultăţile generate de raritatea descoperirii unor documente personale chiar la subiecţii investigaţi şi care acceptă să le cedeze spre studiu. Dificultatea colecţionării unui număr suficient de mare de autobiografii este dublată de faptul că cei care realizează astfel de documente nu sunt reprezentativi pentru ansamblul populaţiei. Chiar dacă eşantionul biografiilor spontane ar corespunde ca volum, ca structură el nu ar fi deloc reprezentativ, deoarece – aşa cum arătau Gardner Murphy, Loys B. Murphy şi Theodore M. Newcomb (1937) – de regulă, persoanele frustrate sunt cele care „pun pe hârtie" problemele lor de viaţă. De asemenea, elaborează spontan documente personale în special cei care au înclinaţii literare, „fascinaţia stilului" prevalând adesea asupra sincerităţii mărturiei (H.W. Gruhle, 1928).

Pe de altă parte, descoperirea unor autobiografii spontane, a unor jurnale intime, autobiografii etc. ridică problema cunoaşterii exacte a contextului în care respectivele documente personale au fost realizate. De la o epocă la alta, conţinutul documentelor personale suferă schimbări substanţiale. Dacă avem în vedere scrisorile, cu siguranţă că într-un fel comunicau oamenii prin intermediul lor înaintea răspândirii telefonului şi în cu totul alt fel comunică azi. Introducerea televiziunii a schimbat şi mai mult conţinutul corespondenţei dintre oamenii aflaţi la sute şi mii de kilometri depărtare. Apoi, punerea la dispoziţie de către cei investigaţi a unor scrisori nu rezolvă decât parţial problema; aflăm doar o parte a comunicării (scrisorile primite, cele expediate rămânând, de regulă, necunoscute cercetătorului). Aşa cum un răspuns la un chestionar nu poate fi corect interpretat decât prin prisma întrebării care l-a provocat, tot astfel o scrisoare – ca document personal în cercetarea sociologică – trebuie să fie integrată în sistemul de comunicare. Trebuie avută în vedere „diada", nu numai individul.

Însemnările zilnice, jurnalele intime sunt greu de colecţionat în număr satisfăcător şi, mai totdeauna, lacunar redactate. Cercetătorul încearcă să umple lacunele din text, ceea ce, aşa cum remarca Madeleine Grawitz (1972, 573), constituie o potenţială sursă de eroare.

Biografiile provocate tind să înlăture unele neajunsuri din utilizarea documentelor personale în cercetarea sociologică: pot fi adunate suficient de multe autobiografii (metoda concursurilor s-a dovedit a fi fructuoasă), există garanţia că înregistrăm experienţa de viaţă chiar a persoanei care ne interesează (în cazul autobiografiilor vorbite), putem afla informaţii complete în raport cu obiectul cercetării (mai ales prin utilizarea ghidului pentru biografiile sociale). Este adevărat că biografiile provocate – aşa cum remarca Gordon W. Allport (1942) – îşi pierd caracterul de document spontan, fapt ce limitează, dar nu exclude posibilitatea utilizării lor în cunoaşterea vieţii sociale, a relaţiei individ/societate.

Biografiile sociale, ca şi celelalte documente personale, de altfel, pot fi valorificate în cercetarea sociologică în multiple moduri: ca bază intuitivă, pentru elaborarea ipotezelor, ca material ilustrativ, pentru verificarea ipotezelor, pentru înţelegerea concretă a motivaţiei sociopsihologice, pentru orientarea cercetării spre alte teme (Robert C. Angell, 1945). În funcţie de modul de valorificare, documentele personale vor fi utilizate ca sursă principală de informaţii sau, complementar, alături de alte metode şi tehnici. Ele pot fi recoltate în faza iniţială a cercetării sau într-o etapă mai târzie. În orice caz, nu multe sunt temele de cercetare în sociologie care să excludă utilizarea documentelor personale. De aici şi îndemnul de a apela mai stăruitor la studiul documentelor personale, firesc, dintr-o perspectivă teoretică integratoare.

Herber Blumer (1939) atrăgea atenţia asupra unor cerinţe metodologice ce trebuie satisfăcute de orice cercetare bazată pe studiul documentelor personale: reprezentativitatea, adecvarea la tema de cercetare, reliabilitatea (fidelitatea) şi validitatea. Susţinând că documentele personale au importanţă pentru ştiinţă doar dacă există într-un număr suficient de mare, Herbert Blumer pierde din vedere aspectul calitativ şi reduce polivalenţa funcţiilor îndeplinite de documentele personale, reţinând-o doar pe cea de verificare a ipotezelor cauzale.

O poziţie asemănătoare este susţinută şi de Samuel A. Stouffer, care apreciază că este posibil, deşi neeconomicos, să se trateze cantitativ documentele personale. Chestionarul, afirmă autorul cunoscutei lucrări *The American Soldier* (1949), conduce la aceleaşi rezultate, dar este mai convenabil de aplicat. Cercetând reliabilitatea şi validitatea utilizării documentelor personale, Samuel A. Stouffer găseşte o corelaţie ridicată (+ 0,81) între autobiografii şi scalele de atitudine.

Comentând lucrarea *The Polish Peasant in Europe and America*, Gordon W. Allport apreciază ca fiind o expresie a „entuziasmului" autorilor afirmaţia că documentele personale „constituie

tipul perfect de material sociologic", că, dacă ştiinţele sociale folosesc şi alte materiale, aceasta se datorează numai faptului că în practică se întâlnesc dificultăţi în colectarea rapidă a unui număr suficient de astfel de documente [biografii] care să acopere totalitatea problemelor cercetate.

Accentuarea dificultăţilor legate de colectarea unui număr suficient de mare de autobiografii în vederea obţinerii reprezentivităţii trădează menţinerea acestei surse de informare în limitele metodologiei anchetelor.

În prezent se conturează o nouă perspectivă: utilizarea biografiei sociale ca alternativă metodologică, nu doar ca sursă de informare. Lucrările coordonate de Daniel Bertaux sunt ilustrative în acest sens. Grupul de studiu al abordării biografice în sociologie, care din 1976 organizează reuniuni anuale la Maison des Sciences de l'Homme (Paris), propune nu numai perfecţionarea tehnicilor de înregistrare şi de valorificare a biografiilor sociale, ci şi experimentarea unui nou demers metodologic (abordarea biografică). Care sunt premisele noii orientări metodologice? Respingând filosofia neopozitivistă pe care se bazează concepţia dominantă în sociologie, potrivit căreia teoria sociologică nu ar fi decât relaţia cantitativă dintre variabilele anchetelor cu chestionar, prin abordarea biografică se oferă posibilitatea construirii unei etnosociologii dialectice, istorice şi concrete, fondată pe bogăţia experienţei umane. Obiectul de studiu al sociologiei, consideră Daniel Bertaux (1981), nu îl constituie sociostructura, ci evoluţia istorică a societăţii. Pozitivismul este responsabil de divorţul dintre nivelul teoretic şi empiric în sociologie.

Abordarea biografică reînvesteşte omul cu atributul de „măsură a tuturor lucrurilor", denunţând mitul scientificităţii sociologice, care, sub pretextul obiectivităţii, „reifică ceea ce e viu, structurează ceea ce e luptă şi contradicţie, consideră stabil şi fix ceea ce e istoric" (E. Morin, 1980). În cercetarea sociologică empirică este reintrodusă dimensiunea temporală, utilizarea autobiografiilor permiţând relevarea proceselor socioistorice în desfăşurarea lor. Faţă de empirismul cantitativ grosier al anchetelor pe bază de chestionar, faţă de agregarea de date, reprezentând o secţiune transversală în care toate referinţele temporale şi personale sunt eliminate, autobiografia (fr. *récit de vie*) oferă informaţii care prin natura lor formează o totalitate coerentă şi bogată în experienţa socială reală. Aceasta stimulează imaginaţia sociologică, în comparaţie cu prelucrarea răspunsurilor preformulate la întrebările închise din chestionar. În acelaşi sens, Daniel Bertaux nota că, astfel, în cercetarea sociologică se investesc un maximum de reflecţie teoretică şi un minimum de proceduri şi tehnici. Câteva aspecte privind tehnica biografiilor sociale se impun, totuşi, a fi relevate.

Îmi exprim opinia că rămâne încă neclarificată problema numărului de autobiografii necesare în studiul sociologic. Se pot realiza studii de certă valoare ştiinţifică utilizându-se o singură autobiografie, mai multe biografii juxtapuse sau mai multe biografii recoltate dintr-un mediu omogen. Deci nu numărul contează, ci atingerea punctului de saturaţie. „Saturarea este fenomenul prin care, după un număr de convorbiri (biografii sau nu), cercetătorul sau echipa de cercetare are impresia că nu mai obţine nimic nou în ceea ce priveşte obiectul cercetării" (D. Betaux, 1980). Ca şi în cazul anchetelor pe bază de chestionar în care, dacă la un eşantion reprezentativ se mai adaugă suplimentar câteva zeci sau sute de interviuri, valoarea de adevăr a concluziilor rămâne neschimbată, tot astfel în abordarea biografică depăşirea punctului de saturaţie nu aduce nimic nou sub raportul cunoaşterii. De altfel, prin abordarea biografică în cercetarea sociologică nu se urmăreşte obţinerea „reprezentativităţii morfologice" a unităţilor sociale, ci asigurarea nivelului de reprezentativitate a „relaţiilor sociostructurale". Cum ne dăm însă seama că punctul

de saturație a fost atins? Pentru eșantionare există formule de calcul ce și-au dovedit valabilitatea; pentru determinarea punctului de saturație ne slujim încă de intuiție, de capacitatea cercetătorului de a-și reprezenta obiectul investigației. Subiectivitatea cercetătorului devine astfel principiu metodologic în abordarea biografică. În aceasta rezidă slăbiciunea noului demers de investigare.

Tot din perspectiva tehnicii de investigare, abordarea biografică ridică o serie de probleme legate de procedeul de intervievare (directiv sau nondirectiv), de modalitatea de transcriere a relatărilor ș.a.m.d. Nu sunt propuse principii noi, tehnica autobiografiilor rămânând, în ansamblu, aceeași. Se menționează totuși faptul că autobiografiile publicate au în realitate totdeauna nu un singur autor, ci doi: naratorul și cercetătorul (Maurice Catani, 1975). Observația are, fără îndoială, relevanță metodologică, subliniind rolul investigatorului, care dintr-o evocare de „scene de viață" face o „autobiografie".

Termeni-cheie

Autobiografie
Biografie socială
Documente
- cifrice
- de mâna a doua
- de primă mână
- necifrice
- neoficiale
- nescrise
- oficiale
- private-primare
- publice
- scrise
- secundare
- statistice

Foile de zestre
Genealogii sociale comparate
Metoda triplei biografii
Recensământul populației
Scrisorile
Spițele de neam
Vizibilitatea faptelor

Probleme recapitulative

Ce se înțelege prin document sociale?
Ce criterii pot fi luate în considerare pentru clasificarea documentelor sociale?
Care sunt notele definitorii ale recensământului?
Când s-a făcut prima dată recensământul populației pentru întreaga Românie?
Care este structura *Anuarului statistic al României*?
Ce se înțelege prin vizibilitatea faptelor?
De când datează cea mai veche monografie a unei comune din România?
Care este valoarea documentelor cifrice?
Dar a celor necifrice?
De ce biografia este considerată și o alternativă metodologică, nu numai o metodă de culegere a datelor?

Recomandări bibliografice

Bailey, Kenneth D. [1978] (1982). *Methods of Social Research* (ediția a II-a). New York: The Free Press.
Bertaux, Daniel (ed.). (1981). *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*. Londra: Sage Publications, Inc.
Grawitz, Medeleine. (1972). *Méthodes des sciences sociales*. Paris: Dalloz.
Lewis, Oscar. [1961] (1978). *Copiii lui Sánchez*. București: Editura Univers.
Peneff, Jean (1990). *La méthode biographique. De l'École de Chicago à l'histoire orale*. Paris: Armand Colin.

CAPITOLUL 11

Tehnicile de analiză a conținutului comunicării

Specificul tehnicilor de analiză a conținutului comunicării

Pentru valorificarea documentelor, în investigațiile socioumane foarte adesea se face apel la tehnicile de analiză a conținutului (*Content analysis*). Deși aceste tehnici s-au dezvoltat în strânsă legătură cu propaganda și nu o dată au fost utilizată în scopuri politice condamnabile (întreținerea unei stări de suspiciune, de neîncredere între popoare și guverne), ele pot și trebuie să servească idealurilor de pace, de bună vecinătate, în vederea sporirii eficienței activităților educative în spiritul demnității umane și naționale.

Deoarece în ultimele decenii s-au înregistrat progrese însemnate, care pun sub semnul întrebării unele definiții altădată larg acceptate, caracterizarea acestei tehnici impune câteva precizări. Bernard Berelson (*Content Analysis in Communication Research*, 1952), unul dintre sociologii care au contribuit cel mai mult la dezvoltarea tehnicii analizei conținutului, considera că „analiza conținutului este o tehnică de cercetare care are ca obiect descrierea obiectivă, sistematică și cantitativă a conținutului manifest al comunicării". Deși des citată, această definiție este discutabilă pentru că se oprește la indicarea genului proxim, fără a arăta și diferența specifică. În fond, orice metodă sau tehnică de cercetare sociologică trebuie să fie obiectivă și sistematică și să permită cuantificarea faptelor și fenomenelor sociale. Definiția citată reflectă entuziasmul de început al posibilităților de cuantificare oferite de tehnica analizei conținutului documentelor scrise. Cu timpul – așa cum remarca Madeleine Grawitz (1972, 586) – interesul pentru cuantificare a scăzut, numeroase analize ale conținutului documentelor sociale îmbinând studiul cantitativ cu cel calitativ.

În literatura de specialitate (J. Markoff, G. Shapiro și S.E. Weitman, *Toward the Integration of Content Analysis and General Methodology*, 1975) sunt reținute și alte definiții. Astfel, este comentată definiția propusă de Dorwin P. Cartwright (*Analysis of Qualitative Material*, 1953): „Analiza conținutului și codificarea sunt termeni interșanjabili, care se referă la descrierea obiectivă, sistematică și cantitativă a oricărui comportament simbolic". De asemenea, se menționează definițiile: „Analiza conținutului este o tehnică de cercetare pentru a face inferențe prin identificarea sistematică și obiectivă a anumitor caracteristici ale textelor" (P.J. Stone *et al.*, 1966); „Analiza conținutului este o metodă validă pentru inferențe de la text la alte stări sau proprietăți ale sursei acestuia" (K. Krippendorff, 1969).

Se poate spune, așadar, că analiza conținutului reprezintă o modalitate cantitativ-calitativă de studiere a comunicării, dar nu numai a conținutului manifest al acesteia, ci și a celui latent. Tocmai conținutul latent, ceea ce nu este imediat sesizabil, ceea ce e „ascuns" sau neintenționat constituie obiectul de interes al tehnicii analizei conținutului. Posibilitatea de dezvăluire, prin utilizarea analizei

conținutului, a propagandei camuflate a generat un considerabil interes pentru metoda aceasta. Se citează, în acest sens, dezvăluirea, prin utilizarea acestei tehnici, a propagandei naziste efectuate de revista *The Galilean*, care apărea în SUA în timpul celui de-al doilea război mondial. Așa cum se știe, înaintea intrării în război, guvernul SUA interzisese orice fel de propagandă favorabilă uneia sau alteia din părțile beligerante. Cu ajutorul analizei conținutului, evidențiindu-se paralelismul dintre temele articolelor apărute în *The Galilean* și temele emisiunilor germane de radio pentru SUA, s-a demascat propaganda camuflată efectuată în mod ilegal de respectiva revistă. Din analiza conținutului emisiunilor radio s-au identificat 14 teme ale propagandei naziste (*după* Daval *et al*, 1967, 468). Aceste teme s-au regăsit și în publicația amintită (Tabelul 11.1).

În total, articolele din revista *The Galilean* au fost de 1195 de ori în acord cu temele propagandei naziste și doar de 45 de ori în dezacord, fapt care a constituit un indiciu al propagandei camuflate. Pe această bază, prin decizie juridică, revista a fost suspendată.

O definiție mai acceptabilă a tehnicii analizei conținutului o întâlnim la Ole R. Holsti (*Content Analysis for the Social Sciences and Humanities*, 1969): „analiza conținutului reprezintă acea tehnică de cercetare care permite inferențe prin identificarea sistematică și obiectivă a caracteristicilor specifice în cadrul unui text". Consider această definiție ca fiind mai riguroasă pentru că accentuează scopul analizei conținutului: *a face inferențe*. Analizăm un text pentru a trage concluzii, a face inferențe de natură psihologică și sociologică. Caracteristicile specifice ale textului interesează numai în măsura în care acesta ne dă informații despre trăsăturile de personalitate sau despre structurile sociale. Din acest punct de vedere, precizarea făcută de Renate Mayntz mi se pare edificatoare: identificarea, descrierea sistematică și obiectivă a caracteristicilor lingvistice ale unui text, în cadrul analizei conținutului, se face pentru a se trage concluzii asupra particularităților nonlingvistice ale persoanelor și structurilor sociale (Mayntz *et al.*, 1969, 151). A face inferențe este, așadar, rațiunea de a fi a analizei conținutului.

Tabelul 11.1. *Enunțurile din* The Galilean *în acord și în dezacord cu temele propagandei naziste*

Nr. crt.	*Temele*	*Acord*	*Dezacord*
1	SUA sunt corupte în interior	279	25
2	Politica externă a SUA este nejustificabilă din punct de vedere moral	39	0
3	Președintele SUA este blamabil	70	0
4	Marea Britanie este coruptă intern	28	0
5	Politica externă a Marii Britanii este nejustificabilă din punct de vedere moral	23	0
6	Prim-ministrul Churchill este blamabil	16	0
7	Germania nazistă este dreaptă și virtuoasă	12	2
8	Politica externă a Japoniei este justificabilă din punct de vedere moral	15	2
9	Germania nazistă este puternică	19	2
10	Japonia este puternică	72	2
11	SUA sunt slabe	317	5
12	Marea Britanie este slabă	113	3
13	Națiunile Unite sunt destrămate	29	0
14	Statele Unite și lumea întreagă sunt amenințate de:		
	a) comuniști	43	0
	b) evrei	112	0
	c) plutocrați	1	0

Definiția propusă de Ole R. Holsti impune și ea o serie de precizări. Fiind o tehnică de cercetare, analiza conținutului trebuie integrată unei metodologii, în concordanță cu o teorie sau alta. O tehnică de cercetare, oricât de rafinată ar fi, rămâne sterilă în afara unei metodologii și unei teorii corespunzătoare. Nu orice descriere obiectivă și sistematică a comunicării se ridică la nivelul tehnicii analizei conținutului. Pregătirea teoretică a cercetătorului rămâne hotărâtoare. În literatura de specialitate se întâlnesc numeroase cercetări bazate pe tehnica analizei conținutului, dar care nu au relevanța teoretică necesară. A număra și a clasifica unitățile conținutului comunicării interumane sau de masă fără a verifica sau fără a sugera vreo ipoteză nu reprezintă o autentică activitate de cercetare științifică. Nici clasificarea de rutină a răspunsurilor la întrebările deschise dintr-un chestionar, nici lectura – chiar foarte atentă – a documentelor sociale (autobiografii, jurnale intime etc.) în vederea rezumării conținutului lor nu constituie, de cele mai multe ori, o aplicare a tehnicii analizei conținutului, ci pur și simplu o prelucrare a chestionarului, un studiu obișnuit al documentelor sociale.

Cerința ca analiza conținutului să fie obiectivă și sistematică, precum și raportarea acestei tehnici la metodă, metodologie, teorie nu introduc un element specific. Orice tehnică de cercetare sociologică trebuie să se caracterizeze prin obiectivitate, să fie sistematică, să permită obținerea acelorași rezultate în cazul reluării cercetării de către altcineva. Satisfacerea cerințelor amintite presupune, pe de o parte, ca procedura analizei conținutului să aibă caracter explicit, algoritmul utilizării tehnicii analizei conținutului să fie nu numai corect, dar și clar expus, iar, pe de altă parte, întregul conținut al comunicării să se clasifice în conformitate cu sistemul de categorii de analiză.

Deși cerința de a fi obiectivă și sistematică reprezintă diferența specifică în definirea tehnicii analizei conținutului, totuși prin aceasta se subliniază faptul că analiza conținutului s-a născut (la sfârșitul secolului al XIX-lea) ca o reacție la modul intuitiv, speculativ și subiectiv al criticii literare. Așa cum remarca Roger Daval, atât clasica analiză literară, cât și analiza conținutului au ca scop evidențierea intențiilor autorului, reconstituirea cadrului social prin studiul limbii și al stilului. Pentru criticul literar, textul constituie punctul de sprijin în relevarea propriei personalități, în timp ce pentru analist textul reprezintă fundamentul concluziilor referitoare la personalitatea autorului și contextul social concret. Idealul în critica literară este acela de a fi cât mai personal, de a spune despre o operă beletristică ceea ce nimeni altul n-ar mai putea spune. În cazul analizei conținutului, ideal este ca toți cei care fac analiza unui text literar să ajungă la aceleași concluzii, să dea aceeași interpretare, să evalueze în același fel. Roger Daval ia ca exemplu analiza făcută de B.K. White în *Journal of Abnormal and Social Psychology* (nr. 42, 1947) romanului *Black Roy* de Richard Wright. Analistul a consemnat prin câte un simbol ori de câte ori în roman se exprimă un scop al acțiunii personajelor, un sentiment, o judecată de valoare pe care acestea o emiteau etc. De exemplu:

Co = confort psihic; M = mama; T = toleranța; apostroful = negație ș.a.m.d. S-a trecut apoi la clasificarea simbolurilor. Iată scopurile identificate: fiziologice (hrană = H, sex = S, repaus = R, activitate = A etc.), sociale (amor familial = Af, amor = As, prietenie = P etc.), egoiste (independență = I, dominare = D etc.).

În același fel au fost identificate și exprimate prin simboluri normele morale și sociale, precum și personajele (naratorul = e, persoanele de culoare = n, albii = a etc.). Prelucrarea statistică a simbolurilor (stabilirea frecvenței de apariție a unor scopuri, sentimente etc.) pentru

cele două categorii de personaje (albi şi negri) existente în roman a permis stabilirea conţinutului său manifest şi latent: personajele de culoare sunt prezentate ca având cu precădere scopuri fiziologice, egoiste, iar albii scopuri sociale, superioare. Sentimentele albilor sunt şi ele diferite de cele ale personajelor de culoare. Pe baza analizei s-a stabilit, obiectiv şi sistematic, orientarea ideologic rasistă a respectivului roman.

Mai aproape de zilele noastre, în 1981, Wendy Griswold – citat de Royce Singleton Jr. *et al.* (1988, 348) – a analizat un eşantion de 130 de povestiri publicate în secolul al XIX-lea şi la începutul secolului al XX-lea de scriitorii americani pentru a vedea cum au reflectat aceştia specificul naţional şi experienţele de viaţă ale americanilor. S-au analizat: vârsta, apartenenţa la genul social (masculin/feminin), clasa socială căreia îi aparţin personajele la începutul şi sfârşitul povestirii. S-a avut în vedere şi acţiunea personajelor: care este poziţia lor în cadrul acţiunii? Când se desfăşoară acţiunea? Constituie iubirea heterosexuală un element important în cadrul acţiunii? Dar banii?

Dar analiza conţinutului nu se aplică numai textelor, orice comunicare simbolică putând fi supusă unei astfel de analize (Dorwin P. Cartwright, 1953). De reţinut este faptul că analiza conţinutului poate fi utilizată cu succes şi în studiul comunicării paralingvistice. Sunt clasice în acest sens analizele conţinutului unor filme, tablouri, benzi desenate etc. Se citează frecvent cercetarea realizată de Dorothy Jones (1942) asupra conţinutului filmelor americane. Cercetătoarea şi-a propus să stabilească dacă eroii filmelor americane sunt reprezentativi pentru structura sociodemografică a populaţiei din SUA. Studiind un eşntion de 100 de filme, Dorothy Jones ajunge la concluzia că structura pe sexe a populaţiei din SUA nu este reflectată de personajele principale. Din cele 188 de personaje principale (care apăreau în filmele analizate), 126 erau bărbaţi şi doar 62 femei. Proporţia de 1 la 2 în favoarea bărbaţilor reflectă – conform studiului amintit – discriminarea socială din societatea americană a timpului. Şi sub raportul altor caracteristici sociodemografice (vârstă, origine etnică, stare civilă) filmele analizate nu ofereau o imagine reprezentativă pentru structura socială concretă. Ca tematică, filmele americane – aşa cum constată Dorothy Jones – evitau problematica social-politică: 68 la sută dintre filmele analizate aveau ca subiect amorul, 26,1 la sută reputaţia personală, 15,9 la sută securitatea individului şi 13,8 la sută stilul de viaţă (totalul depăşeşte 100% pentru că unele filme tratau concomitent mai multe subiecte).

Therese L. Baker (1988, 264) ilustrează posibilităţile utilizării tehnicilor de analiză a conţinutului comunicării făcând trimitere la studiul lui David H. Fischer (1978). Tema studiului viza relaţiile în cadrul familiilor americane de-a lungul generaţiilor. David H. Fischer a supus analizei conţinutului un număr de 30 de picturi ale familiilor americane din perioada 1729–1871. În picturile de dinainte de 1775 părintele familiei (tatăl) era plasat deasupra celorlalţi membri ai familiei, mama şezând pe scaun şi copiii mai jos, în jurul ei. Un astfel de aranjament piramidal exprimă rolul patriarhal al tatălui şi relaţiile ierarhice dintre părinţi şi copii. Trecerea la aranjamentul orizontal în tablourile de familie sugerează schimbarea rol-statusurilor sociale, în sensul democratizării relaţiilor familiale, păstrându-se totuşi în secolului al XIX-lea diferenţierea legată de vârstă: indiferent de variaţiile în aranjament, de regulă, copiii erau plasaţi mai jos decât părinţii.

În revista *Insight Holland* din 1980 se prezintă o interesantă analiză a conţinutului unei picturi a lui Pieter Bruegel cel Bătrân (1525–1569), supranumit Bruegel al ţăranilor, pentru pasiunea cu care a zugrăvit scene din viaţa oamenilor simpli. Pe baza analizei conţinutului tabloului *Jocuri de copii*, au putut fi inventariate jocurile practicate la jumătatea secolului al XVI-lea

(capra, baba-oarba, bătutul mingii, trânta, învârtirea titirezului cu biciul ș.a.m.d.), ceea ce reprezintă fără îndoială o contribuție semnificativă la istoria culturii, cu atât mai mult cu cât, de-a lungul timpului, mai mult de jumătate din cele 78 de exeperiențe ludice (reprezentate în tablou) s-au pierdut. Analiza conținutului tabloului amintit a permis stabilirea ariei de răspândire a unor jocuri, sugerând anumite împrumuturi culturale. J. Hills, în lucrarea *Das Kinderspielbild von Pieter Bruegel d.A. (1560)*, atrage atenția asupra unui detaliu din tablou: în colțul din stânga, pe o prispă, două fete joacă arșice (cinci pietre). Jocul redat de Pieter Bruegel e foarte vechi; era întâlnit în antichitatea greacă și romană, a fost răspândit în Anglia, Franța, Germania, vechea Rusie, chiar și în Japonia (Gabriel Liiceanu, 1977). În urmă cu 40-50 de ani îl jucau frecvent și copiii din țara noastră. Astăzi, dacă nu a dispărut total, este totuși dat uitării, mai ales în mediul urban. Altele sunt acum jocurile copilăriei. Analiza conținutului taboului *Jocuri de copii* – așa cum s-a arătat – a fost făcută nu cu scopul de a evalua pictura, ci, în primul rând, pentru a reconstitui realitatea socială a timpului, pentru a face inferențe sociologice și psihologice cu privire la joc, ca element permanent al culturii, la om, ca ființă care se joacă (*homo ludens*).

Tot în scop ilustrativ, pentru a sublinia posibilitatea aplicării tehnicii analizei conținutului la documentele nescrise (de tipul celor vizuale: desene, caricaturi etc.), semnalăm cercetarea pe care am realizat-o (cu concursul studenților) în 1978 la Facultatea de Ziaristică. S-a cercetat conținutul caricaturilor semnate de Matty la rubrica *Una pe zi* în cotidianul *România liberă* (luna iunie a anilor 1969, 1974, 1976, 1978). Fără a intra în detaliile procedurii, amintim unele dintre concluziile acestei aplicații practice cu finalitate didactică: în cele 108 ediții ale cotidianului au fost publicate 73 de caricaturi, 33 vizând dimensiunea psihologică și 43 dimensiunea socială a fenomenelor ce fac obiectul criticii lui Matty. Ca frecvență, pe primul loc se situează „carențele educative" (20,5% din totalul caricaturilor), apoi „munca necorespunzătoare" (18,6%), „deficiențele din activitatea serviciilor publice" (17,3% ș.a.m.d.). S-a mai constatat că Matty nu folosește ca subiecți ai caricaturilor sale copii și persoane în vârstă decât cu totul accidental; manifestă o predilecție pentru subiecții de sex masculin (78,7% dintre personaje). Chiar și atunci când apar în caricaturi personaje de sex feminin (21,3% din totalul caricaturilor), ele au o funcție pasivă și un rol, de cele mai multe ori, negativ. În ansamblu, caricaturile lui Matty sunt – după distincția introdusă de Bernard Berelson (1925) și preluată de Tudor Vianu (1934) – umoristice, nu comice. „În adevăr, redus la timpul său cel mai general, comicul este totdeauna o impostură demascată și făcută, o dată cu aceasta, neprimejdioasă. Umoristicul este și el o demascare, dar una care ajunge să descopere o valoare înaltă sub aparențele umile sau stângace care o ascund. Rădem în ambele prilejuri, dar în primul caz pentru a pedepsi și în cel de-al doilea pentru a răscumpăra" (Tudor Vianu, 1965). Matty nu își acuză, ci își iubește personajele. Desigur, această concluzie, ca și celelalte, rezultată din aplicarea tehnicii analizei conținutului, necesită verificarea întregii sale creații. Noi o reținem doar ca ipoteză.

Din definițiile reproduse, din exemplele invocate și comentariile făcute rezultă că, în științele socioumane, analiza conținutului reprezintă un set de tehnici de cercetare cantitativ-calitativă a comunicării verbale și nonverbale, în scopul identificării și descrierii obiective și sistematice a conținutului manifest și/sau latent, pentru a trage concluzii privind individul și societatea sau comunicarea însăși, ca proces de interacțiune socială. „Ideea de bază [în analiza conținutului simbolic al oricărei comunicări] este de a reduce întregul conținut al comunicării (de exemplu, toate cuvintele sau toate imaginile vizuale) la un set de categorii care reprezintă anumite caracteristici de interes pentru cercetare" (Singleton, Jr. *et al.*, 1988, 347).

Utilizarea tehnicii analizei conţinutului presupune determinarea unităţilor de înregistrare, de context şi de numărare. De asemenea, trebuie stabilită schema categoriilor de analiză.

Unitatea de înregistrare, acea parte din comunicare ce urmează a fi caracterizată şi introdusă într-una din categoriile schemei de analiză, variază în funcţie de obiectul cercetării, de nivelul de profunzime a analizei, de tipul şi posibilităţile materiale de care dispunem. Dacă, de exemplu, ne interesează să analizăm modul în care contribuie literatura beletristică la formarea şi dezvoltarea sentimentului de dragoste pentru patrie, vom lua ca unitate de înregistrare romanul, nuvela, poemul sau poezia în întregime. Câte romane, nuvele etc. din totalul producţiei beletristice dintr-un an au ca temă dragostea de patrie? Luarea în considerare a conţinutului total al unei cărţi, al unui film sau discurs politic (cuvântare, comunicat etc.) constituie o modalitate rapidă, dar destul de imprecisă de analiză a conţinutului comunicării. Un roman – de exemplu – care are ca temă centrală dragostea de patrie poate conţine capitole întregi de descriere a naturii, evocarea unor amintiri din copilărie sau tinereţe etc. Într-un astfel de caz, capitolul reprezintă o unitate de înregistrare mai fidelă. În analiza unui articol de presă cu conţinut politic, unitatea de înregistrare poate fi articolul în totalitatea lui, dar şi tema, paragraful, fraza, propoziţia sau cuvântul.

Cuvântul sau simbolul constituie cele mai mici unităţi de înregistrare. În trecut, cuvântul sau simbolul – ca unităţi de înregistrare – era frecvent utilizat, mai ales în analliza limbajului politic. Se încerca să se determine care sunt simbolurile politice conţinute în declaraţiile oficiale, discursurile prezidenţiale etc. Astfel de analize, extrem de laborioase, necesitau un timp îndelungat şi aveau un cost ridicat. Introducerea calculatorului electronic în practica analizei conţinutului readuce în actualitate posibilitatea utilizării unor unităţi de înregistrare foarte mici, cum sunt simbolurile, cuvintele.

În acest sens, Jacques Claret prezintă în rezumat un studiu al campaniei legislative din Franţa (martie-aprilie 1977), realizat de Centrul de Cercetări asupra Informaţiei şi Comunicaţiei de la Universitatea Paris I, Sorbona, arătând că „ar fi uşor de schiţat pentru fiecare dintre lideri profiluri de atitudine şi de comportament în faţa alegătorilor, după simpla comparare a frecvenţelor; tot astfel, vocabularul folosit – neatent sau neîngrijit – este destul de revelator pentru caracterele şi personalităţile în cauză".

De cele mai multe ori, tema – o aserţiune despre un anumit subiect – reprezintă unitatea de înregistrare cea mai convenabilă. Stabilind tema ca unitate de înregistrare, prin analiza conţinutului parcurgem drumul invers al activităţii de redactare. Cum procedăm când avem de elaborat un material (studiu, dare de seamă, articol de presă etc.? Întocmim o listă de probleme, un punctaj, care să acopere subiectul pus în discuţie. Selectăm problemele esenţiale şi le grupăm pe anumite teme. Fiecare problemă este tratată separat şi apoi este integrată temei, făcându-se raportările şi legăturile cuvenite. Când facem analiza textului astfel elaborat, încercăm să identificăm temele, să le separăm şi apoi să le caracterizăm cantitativ şi calitativ.

Obstacolul principal în utilizarea temei ca unitate de înregistrare, apreciază Ole R. Holsti (1969, 116), bine cunoscut analist şi metodolog al analizei conţinutului, îl constituie timpul consumat pentru codificare, pentru plasarea temelor în categoriile stabilite. Ole R. Holsti atrage atenţia asupra faptului că celelalte unităţi de înregistrare (propoziţia, fraza, paragraful), deşi uşor de reperat, impun trransformarea lor în unităţi tematice, ceea ce ridică serioase probleme în ordinea fidelităţii analizei conţinutului. O propoziţie – şi cu atât mai mult o frază sau un

paragraf – poate cuprinde mai multe teme. Transformarea „unităților gramaticale" în „unități tematice" este indispensabilă în analiza de conținut evaluativă.

În fine, în legătură cu unitățile de înregistrare mai trebuie precizat că fraza, paragraful și chiar itemul (articolul de presă în întregime, filmul, nuvela, romanul etc.) – așa cum s-a arătat – nu constituie unități de înregistrare pe de-a-ntregul satisfăcătoare.

Alegerea unității de înregistrare are consecințe directe în analiza conținutului. S-a stabilit că unitățile de înregistrare mai reduse ca întindere permit sesizarea cu mai multă finețe a modificărilor survenite în conținutul comunicării. Allan Grey, David Kaplan, Harold D. Lasswell (1965) au studiat consecințele alegerii unor unități de înregistrare mai extinse sau mai restrânse (1965). Aceleași texte editoriale din *New York Times* din timpul celui de-al doilea război mondial au fost analizate utilizându-se unități de înregistrare diferite (Tabelul 11.2).

Tabelul 11.2. *Unitățile de înregistrare și de context ale analizei conținutului*

Nr. crt.	*Unitatea de înregistrare*	*Unitatea de context*
I	Cuvântul	Propoziția
II	Paragraful	Paragraful
III	Trei propoziții	Trei propoziții
IV	Articolul întreg	Articolul întreg

S-a constatat că unitățile de înregistrare restrânse (cuvântul, propoziția) dau o frecvență mai mare de apariție a temei decât unitățile de înregistrare extinse (paragraful, articolul în totalitatea lui). Orientarea (pozitivă sau negativă, „pro" sau „contra") rămâne aceeași: indiferent de mărimea unităților de înregistrare, intensitatea atitudinilor se modifică. O dată cu mărirea unităților de înregistrare se observă o sporire a frecvenței unităților de analiză neutre. Menționez că, în afara acestor diferențieri, cu cât unitatea de înregistrare este mai largă (articol, nuvelă, roman, film etc.), cu atât durata în timp a analizei conținutului este mai redusă.

Referitor la relația dintre alegerea unităților de înregistrare și valoarea rezultatelor analizei conținutului, R.P. Weber (1985) consideră că, „în general, unitățile de înregistrare mai mici pot fi codificate mai fidel decât unitățile de înregistrare mai mari, pentru că ele au informație mai redusă" (*apud* Singleton Jr. *et al.*, 1988, 349).

Pe de altă parte, așa cum remarca autorul anterior citat, unitățile de înregistrare mai mici (de exemplu, cuvântul) nu ajută suficient la înțelegerea mesajului: se impune luarea în considerare a unor unități de înregistrare mai mari. Dar o astfel de alegere este limitată în analiza conținutului computerizată, dat fiind faptul că, până în prezent, calculatorul electronic nu poate fi programat decât pentru identificarea cuvintelor, frazelor sau numelor proprii.

Unitatea de context reprezintă acel segment al comunicării care permite a se vedea dacă unitatea de înregistrare are o orientare pozitivă, negativă sau neutră. Mărimea unității de context este condiționată de mărimea unității de înregistrare, putând fi mai mare sau cel puțin egală cu ea. Dacă, de exemplu, luăm ca unitate de înregistrare cuvântul, unitatea de context va fi propoziția, fraza sau paragraful. Dacă fraza constituie unitatea de înregistrare, atunci paragraful sau tema devin unități de context. Deși greu cuantificabile, unitățile de context ne ajută să caracterizăm mai corect unitățile de înregistrare. Nu este totuna dacă într-un raport, dare de seamă

sau într-un material de sinteză o apreciere critică (propoziție) se face într-un paragraf care subliniază rezultate în ansamblu pozitive sau în contextul unor constatări critice. De asemenea, cuvintele sau simbolurile, ca unități de înregistrare, pot fi reperate în contexte diferite, fapt ce le determină sensul denotativ sau conotativ. Cuvintele *cultură*, *societate*, *birocrație*, *normal* ș.a. au semnificații diferite în vorbirea de zi cu zi și în textele de istoria sociologiei. De aceea, a spune doar că într-o comunicare au fost reperate astfel de cuvinte nu ajută prea mult. Trebuie totdeauna precizat contextul. Iată de ce apare necesitatea ca în analiza conținutului să se ia întotdeauna în considerare și unitățile de context.

Unitatea de numărare are funcție de cuantificare. Ea poate fi identică cu unitatea de înregistrare, dar în cele mai multe cazuri se preferă unitățile de numărare cu caracteristici fizice evidente (lungimea, suprafața, durata în timp). În afara cuvântului, propoziției, frazei, paragrafului, articolului, a nuvelei, romanului, filmului etc., ca unități de numărare se utilizează frecvent unitățile tipografice și centimetrul (pentru stabilirea lungimii rândurilor), cm^2 și coloana (pentru analiza presei scrise); rândul și pagina (pentru alte publicații); minutul și ora (pentru analiza conținutului emisiunilor radio și TV, a filmelor sau discursurilor politice).

Determinarea cantitativă a conținutului comunicării constituie o caracteristică definitorie pentru analiza conținutului (identificarea temelor propagandei trebuie să fie dublată de determinarea lor cantitativă). În studierea eficienței propagandei politice se pune cu și mai multă acuitate problema măsurării conținutului comunicării: nu este același lucru dacă o temă beneficiază de o expunere pe mai multe pagini sau de câteva rânduri.

Royce Singleton Jr. *et al.* (1988, 349), rezumând posibilitățile de cuantificare în analiza conținutului, se referă la patru sisteme de numărare: măsurarea timpului și a spațiului, apariția/nonapariția categoriilor de analiză, frecvența lor și, în fine, intensitatea (când obiectul cercetării îl constituie atitudinile, credințele și valorile sociale).

Schema de categorii. Conținuturile comunicării (unitățile de înregistrare) urmează a fi clasificate, introduse în rubrici sau clase (categorii) relevante pentru verificarea ipotezelor cercetării. Stabilirea sistemului de categorii decurge în mod logic din ipotezele ce trebuie testate.

Când nu sunt utilizate *categorii standard*, analistul procedează prin „încercare și eroare", creând o schemă de categorii originală. În prezent, se discută – mai mult cu argumente luate din cercetările empirice, decât dintr-o perspectivă metodologică autentică – avantajele standardizării în analiza conținutului. Fără îndoială că preluarea unor scheme de categorii îndelung verificate în cercetările anterioare reduce timpul necesar analizei și deci costul ei. De asemenea, apelul la „categoriile standard" permite comparativitatea și cumulativitatea rezultatelor. Ori de câte ori avem la dispoziție scheme standard, va trebui să le verificăm și, în cazul adecvării lor la obiectivele cercetării, să le folosim, chiar dacă prin aceasta originalitatea studiului are de suferit din punct de vedere metodologic. Sub raportul valorii rezultatelor, un astfel de demers compensează însă lipsa de originalitate metodologică. Nu ar avea nici un sens să încercăm analiza discuțiilor de grup folosind alte categorii decât cele stabilite, în urma unor laborioase studii, de către psihosociologul Robert F. Bales (1950). Inițial, Robert F. Bales reținuse pentru analiză un număr de 85 de categorii. În cele din urmă a redus numărul lor la douăsprezece.

În calitate de categorii pot apărea activitățile și acțiunile umane, procesele și fenomenele psihice și sociale, diferitele tipuri de unități sociale etc. Pentru exemplificare, prezentăm – după

Ole R. Holsti – câteva scheme de categorii. Categoriile tip „tablă de materii" sunt, probabil, cel mai frecvent utilizate. D. Horton (1957), analizând cântecele populare de dragoste, folosește următoarea schemă de categorii:

Prologul: dorințe și visuri
Actul I: A face curte
Scena 1: abordare directă
Scena 2: apel sentimental
Scena 3: disperare
Scena 4: întrebări și promisiuni
Scena 5: nerăbdare și capitulare
Actul al II-lea: Luna de miere
Actul al III-lea: Diminuarea iubirii
Scena 1: despărțire temporară
Scena 2 : forțe ostile
Scena 3: amenințare
Scena 4: despărțire definitivă
Actul al IV-lea: Singurătatea
Scena 1: pledoarie pentru singurătate
Scena 2: dansul iubirii
Scena 3: un nou început.

De asemenea, sunt frecvente schemele de categorii tip „scală", în care se acordă diferite ponderi atitudinilor relevate în text. Goldine C. Glaser *et al.* (1961) au utilizat o astfel de schemă de categorii pentru măsurarea anxietății (Tabelul 11.3)

Tabelul 11.3. *Schema de categorii pentru măsurarea anxietății* (după Glaser *et al.*,1961)

Tipul de anxietate	*Experiență în legătură cu:*	*Ponderea*
1. Moartea	a) propria persoană	3
	b) alte persoane	2
	c) dispariția lucrurilor	1
	d) refuz	1
2. Anxietate multiplă (a, b, c, d)		
3. Anxietate specifică (a, b, c, d)		
4. Vină (a, b, c)		
5. Rușine (a, b, c)		
6. Anxietate difuză și nespecifică (a, b, c)		

În fine, au fost create numeroase scheme de categorii pentru analiza valorilor. Printre cele mai cunoscute sunt, fără îndoială, schema de categorii propusă de Harold D. Lasswell și A. Kaplan (1950), precum și cea elaborată de R.K. White, cu ajutorul căreia, în 1949, a analizat discursurile ținute de Hitler și Roosevelt și apoi, în 1967, discursurile lui J.F. Kennedy și N. Hrusciov.

Utilizarea schemei de categorii presupunea însă două lucruri: categoriile să fie exclusive, adică nici o unitate de înregistrare să nu poată fi introdusă în mai mult de o singură categorie; categoriile să fie exhaustive, adică toate unitățile de înregistrare să poată fi introduse într-una

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

din categorii şi doar într-una singură. Se mai adaugă o cerinţă: categoriile să fie clar formulate, astfel încât analiştii să poată codifica uşor mesajul comunicării. Referitor la categoriile analizei conţinutului, Ole R. Holsti afirmă că ele trebuie să reflecte scopurile cercetării, să fie exclusive şi mutual exclusive (precise, lipsite de ambiguitate), independente şi să derive dintr-un singur principiu de clasificare.

În analiza conţinutului unei broşuri de educaţie politică, de exemplu, tabla de materii constituie adesea cea mai bună schemă de categorii. Rubricile permanente ale unei reviste, de asemenea, formează o posibilă schemă de analiză. În mod curent, normele şi valorile sociale, orientarea (pozitivă sau negativă) a acţiunilor, atitudinilor şi opiniilor sunt folosite pentru elaborarea schemei de categorii.

Etapele analizei conţinutului comunicării

Aplicarea tehnicii analizei conţinutului, ca orice alt proces de cercetare ştiinţifică, se desfăşoară în etape.

Alegerea temei de cercetare. Nu orice problemă de cercetare reclamă aplicarea tehnicii analizei conţinutului. Uneori sunt suficiente lectura atentă a documentelor oficiale sau neoficiale şi extragerea ideilor esenţiale sau prezentarea lor în rezumat. Orice cercetare sociologică uzinală are la bază studiul aprofundat al regulamentelor de ordine interioară, dar aceasta nu presupune folosirea tehnicii analizei conţinutului.

Până în prezent, tehnica analizei conţinutului a fost aplicată cu succes, în primul rând, pentru stabilirea caracteristicilor mesajului, pentru identificarea determinantelor şi cunoaşterea efectelor comunicării. Unele dintre posibilităţile de aplicare a acestei tehnici sunt ilustrate chiar de studiile incluse în acest volum (analiza propagandei, cercetarea lizibilităţii etc.). Asupra acestora nu mai insistăm. Semnalăm însă că analiza conţinutului a servit şi la identificarea determinărilor comunicării, adică la cunoaşterea caracteristicilor psihologice şi sociale ale autorilor comunicării. În mod deosebit, a fost utilizată în studiul interviurilor, al biografiilor sociale, jurnalelor intime etc.

De asemenea, această tehnică a servit, cum s-a văzut, la descoperirea propagandei camuflate, identificând „paralelismele" dintre temele de propagandă din surse aparent fără legătură, identitatea vocabularului şi a deformării informaţiilor etc. În perioadele de conflict militar sau de „război rece", tehnica analizei conţinutului a furnizat informaţii greu de obţinut pe alte căi. Analiza conţinutului scrisorilor populaţiei germane din teritoriile bombardate în timpul celui de-al doilea război mondiale a arătat că bombardamentele ce se desfăşurau noaptea erau mai demoralizatoare decât raidurile din timpul zilei, chiar dacă tonajul bombelor aruncate era mai redus. V.S. Korobelnikov (1971) evidenţiază faptul că analiştii au spulberat părerea organelor de informare ale armatelor aliate potrivit cărora „arma războinării" (rachetele V1 şi V2) ar fi fost doar o manevră a propagandei naziste.

Pe baza *Dicţionarului politic Stanford*, utilizându-se calculatorul electronic, au fost supuse analizei conţinutului notele diplomatice dintre ex-URSS şi R.P. Chineză din perioada 1950-1965 (Philip J. Stone, 1966). Cuvântările delegaţiei sovietice la şedinţele Consiliului de Securitate din perioada 1946-1960 au fost şi ele supuse analizei conţinutului de către analiştii americani. Au fost studiate cu ajutorul tehnicii analizei conţinutului declaraţiile oficiale din perioada

1953–1959 ale secretarului de stat al SUA, John F. Dulles, referitoare la ex-URSS. În cele 434 de documente incluse în analiză s-au identificat 3584 de aserțiuni vizând ex-URSS. Ele au fost grupate în patru categorii polare: ostilitate–prietenie, putere–slăbiciune, satisfacție–frustrare, bun–rău. S-a dovedit că J.F. Dulles considera „inamicul" ca fiind rău prin definiție (O. Holsti, 1962, 244). Fără îndoială că multe din astfel de analize rămân nepublicate, constituind secrete militare și de stat. Din cele cunoscute rezultă însă că analiza conținutului permite cunoașterea efectelor comunicării, cunoașterea receptorului, a publicului.

Pornind de la ideea că între repertoriul propagandei și repertoriul auditoriului există o zonă de intersecție, studiind mesajul propagandei, putem reconstitui caracteristicile indivizilor, grupurilor, mai larg, ale publicului expus propagandei sau mijloacelor comunicării în masă. O analiză a conținutului presei scrise arată, într-o anumită măsură, așteptările publicului căruia i se adresează. Pot fi identificate astfel interesele, trebuințele, aspirațiile individuale și de grup. Bogăția de idei, varietatea de stiluri, volumul vocabularului caracterizează nu numai propaganda, dar și publicul căruia i se adresează.

Trecerea în revistă a problemelor cercetate cu ajutorul analizei conținutului poate servi ca sursă de inspirație pentru alegerea unor noi teme de cercetare. Desigur, și în acest domeniu creativitatea nu trebuie limitată. Analiza conținutului s-ar putea aplica la cântecele noastre patriotice, utilizându-se schema acțiunii sociale: agentul acțiunii, scopul, mijloacele, finalitatea, contextul acțiunii. În felul acesta s-ar putea orienta mai eficient creația de cântece revoluționare și patriotice.

De asemenea, analiza conținutului titlurilor din publicațiile periodice ar putea releva măsura în care ele, așa cum sunt formulate, au capacitatea de condensare a informației în puține cuvinte, sugerând modalități grafice sau statistice inedite de detașare a cuvântului-șoc, astfel încât titlurile să fie mai lapidare și cât mai dense în același timp. Suprimarea unor elemente din propoziție (elipsa) și permutarea elementelor în vederea scoaterii în evidență a cuvântului-cheie (hiperbatul) – așa cum se știe – dau arta titlului. Care este arta titlului în publicațiile noastre centrale și locale? Răspunsul cert nu-l putem afla decât apelând la tehnica analizei conținutului. În acest sens, semnalăm un interesant studiu al lui Pavel Câmpeanu (1975) asupra titlurilor emisiunilor de televiziune.

Stabilirea materialului pentru analiză. În funcție de problema cercetată, de extinderea care intenționăm să o dăm studiului, de timpul pe care îl avem la dispoziție, de posibilitățile tehnice și materiale de care dispunem, materialul (textele, filmele, benzile imprimate etc.) supus analizei conținutului poate fi mai redus sau mai extins. Dacă vrem să vedem, de exemplu, care este imaginea studenților, ce trăsături psihice, morale și politice îi definesc, putem aplica analiza conținutului la presa studențească (ziare, reviste, emisiuni radio și TV specializate). Dacă intenționăm să surprindem și modificarea de-a lungul timpului a imaginii studenților reflectată în presă, va trebui să începem studiul cu primele publicații pentru tineret și să ajungem la prezent. Materialul va fi deosebit de bogat, volumul de muncă deloc neglijabil. Ne-ar trebui, lucrând individual, câțiva ani buni de muncă pentru a analiza întregul material. Putem însă simplifica lucrurile limitând analiza doar la presa tipărită și, în cadrul ei, doar la ziarul sau revista cu cea mai mare circulație. De asemenea, ne putem opri doar la imaginea studenților, așa cum rezultă ea din presa apărută după decembrie 1989.

Eşantionarea. Un prim pas în stabilirea materialului pentru analiză îl reprezintă deci *selectarea surselor de comunicare*. Din multitudinea surselor de informare, cercetătorul trebuie să aleagă acea clasă de documente care este cea mai relevantă pentru tema de studiu. În luarea deciziei, când este vorba de analiza presei spre exemplu, trebuie să se ţină seama, în primul rând, de *prestigiul* ziarului, revistei, postului de radio sau TV.

O dată luată decizia de a reţine pentru analiză doar o anumită clasă de dcumente, se trece la *eşantionarea documentelor* (a textelor). Prin eşantionarea materialelor ce urmează a fi analizate se obţine o reducere considerabilă a volumului de muncă impus de analiza conţinutului.

Problema eşantionării în analiza conţinutului are aspecte specifice, chiar dacă nu diferă ca principiu de *eşantionarea aleatorie* utilizată în anchetele sociologice şi sondajele de opinie. Analiza sistematică a eşantionării în analiza conţinutului a fost realizată de Alexander Mintz (1965). Studiind, pe baza unei scheme de zece categorii, titlurile dintr-un ziar central (pe o perioadă de şase luni), Alexander Mintz ajunge la concluzia că alegerea metodei de eşantionare trebuie să fie făcută în funcţie de natura *fluctuaţiilor* textelor (fluctuaţii de eşantionare, tendinţe primare, tendinţe ciclice şi tendinţe de compensare).

Fluctuaţiile de eşantionare sunt greu de eliminat. Prin metoda abaterii standard poate fi însă determinată amplitudinea acestora. *Tendinţa primară* rezultă din modificarea conţinutului unui număr de ziar în funcţie de conţinutul numărului anterior. *Tendinţa ciclică* exprimă practica ziaristică de reluare a unor teme după un anumit interval de timp. În fine, *tendinţa de compensare* se referă la faptul că prezenţa în ziar a unei informaţii într-o zi scade posibilitatea apariţiei ei şi în ziua următoare. Cele patru tipuri de fluctuaţii ridică problema preciziei eşantioanelor de zile consecutive şi a eşantioanelor de zile neconsecutive. În timp ce eşantioanele de zile neconsecutive elimină în bună parte efectele tendinţei primare, eşantioanele de zile consecutive (săptămâna ca unitate de eşantionare) accentuează consecinţele acestei tendinţe. În cazul tendinţelor ciclice, trebuie mai întâi determinată amplitudinea ciclului (cicluri săptămânale, decanale, bilunare etc.), pentru ca în eşantion să se reţină unităţi de eşantionare (numere de ziar) din toate fazele ciclului. Determinarea ciclurilor din presa cotidiană se poate face fie utilizând metoda reprezentării grafice, fie prin examinarea variaţiilor procentelor calculate pentru eşantioanele de zile consecutive, fi cu ajutorul metodei Wallis-Moore, bazată pe calculul probabilităţilor. Tendinţa de compensare se determină prin calcularea frecvenţei de apariţie a unei teme într-un eşantion de zile neconsecutive, comparativ cu eşantioanele de câte două zile consecutive.

Rezultă din cele spuse până aici că eşantionarea de zile neconsecutive asigură o reprezentativitate superioară faţă de eşantionarea de zile consecutive. Este bine ca eşantioanele să cuprindă un număr suficient de mare de zile neconsecutive, la intervale regulate, pentru a surprinde diferitele faze ale tendinţei. Se recomandă aplicarea *pasului de eşantionare* din două în două numere ale ziarului, din cinci în cinci sau în fiecare a cincea zi din lună ş.a.m.d. Ori de câte ori este posibil, se vor utiliza concomitent mai multe procedee de selecţie (eşantionare dublă), pentru a se verifica gradul de încredere în rezultatele obţinute.

De la caz la caz, în afara selectării surselor de comunicare şi eşantionării documentelor, se pune şi problema *eşantionării din documente* a unor texte fie în mod aleatoriu, fie în funcţie de anumite criterii (autor, temă etc.). Astfel, din volumele de literatură beletristică cuprinse în eşantion pot fi analizate doar unele pagini, stabilite şi ele printr-o eşantionare probabilistă. De asemenea, după stabilirea numerelor de ziar cuprinse în eşantion, analiza conţinutului se poate face luând în considerare doar articolele de fond, materialele semnate de un anumit comentator de presă ş.a.m.d.

În multe cazuri de aplicare a analizei conținutului nu se impune eșantionarea, dimpotrivă chiar. Nu are nici un rost să utilizăm tehnicile de eșantionare când avem de studiat, de exemplu, conținutul unei rubrici dintr-un cotidian pe timp de un an. Când volumul comunicării este redus, procedăm la analiza în întregime a textelor, știut fiind că reprezentativitatea eșantionării depinde atât de selecția, cât și de volumul unităților de eșantionare (mărimea eșantionului). Eșantioanele aleatorii cu un volum mai mic de 300-400 unități de eșantionare, de regulă, nu asigură o reprezentativitate corespunzătoare.

Procedee de analiză a conținutului

Dezvoltarea tehnicii analizei conținutului oferă în prezent un larg evantai de procedee, începând cu analiza de frecvență și terminând cu analiza computerizată a conținutului. Alegerea unui procedeu sau a altuia impune moduri specifice de determinare a unităților analizei conținutului. Pe de altă parte, alegerea procedeului de analiză este în funcție de tema de cercetare și de materialul ce urmează a fi supus analizei.

Analiza frecvențelor reprezintă procedeul clasic al analizei conținutului. Ea constă în determinarea numărului de apariții ale unităților de înregistrare în sistemul categoriilor de analiză. De exemplu, se numără cuvintele afectogene care apar într-un discurs sau cuvintele dificile (vezi cercetarea lizibilității), se identifică citatele dintr-un text și se compară frecvența lor într-un alt text. Când unitatea de înregistrare este tema, se determină prezența unei anumite teme într-un material dat. Cu ajutorul analizei frecvențelor s-au putut studia tipurile campaniilor de presă din ziaristica românească contemporană.

Analiza tendinței pornește de la analiza frecvențelor, urmărind să pună în evidență, în cadrul comunicării, orientarea (atitudinea) pozitivă, neutră sau negativă a emițătorului față de o persoană, o idee, un fapt social, un eveniment istoric, Ca și în cazul analizei frecvențelor, se începe prin identificarea temelor, fiecare temă fiind clasificată după poziția pozitivă, neutră sau negativă exprimată. Într-un material de propagandă (o broșură, un film etc.) nu întreg conținutul se referă la obiectivul propus: influențarea într-un anumit sens a publicului. Din conținutul total sunt reperate unitățile conținutului în legătură cu tema propagandei. Se calculează frecvența unităților în legătură cu tema și se raportează la numărul lor total. Nu este același lucru dacă într-un articol de presă, de exemplu, tema adâncirii continue a democrației în țara noastră apare o singură dată sau de mai multe ori. Cu cât numărul unităților în legătură cu respectiva temă va fi mai mare, cu atât eficiența propagandei va fi mai sporită.

O dată identificate temele, se trece la clasificarea lor după cum atitudinea este „neutră" sau „contra". Evidențierea tendinței se face prin folosirea formulelor:

$AT = \frac{F - D}{L}$ (când se iau în calcul numai unitățile de conținut în legătură cu tema)

$AT = \frac{F - D}{T}$ (când se ia în calcul numărul total de unități de conținut), unde:

AT = indicele de analiză a tendinței;
F = numărul de unități favorabile (pozitive, „pro" etc.);

D = numărul de unităţi defavorabile (negative, „contra" etc.);
L = numărul de unităţi în legătură cu tema;
T = numărul total de unităţi (conţinutul total).

Observăm că cele două formule dau indici de tendinţă diferiţi, pentru că numitorul fracţiei este diferit. Conţinutul în legătură cu tema cuprinde totalul unităţilor favorabile, defavorabile şi neutre, în timp ce la conţinutul total se mai adaugă şi numărul unităţilor fără legătură cu tema a cărei tendinţă o calculăm. Să luăm următorul exemplu, construit pentru demonstraţie: din 462 numere de ziar analizate s-au repetat 389 articole care tratează modul de desfăşurare a activităţilor cultural-artistice în diferite centre universitare. În 276 de cazuri conţinutul articolelor scoate în evidenţă calitatea lor de excepţie, în 63 de situaţii se amintesc şi unele lipsuri, iar în 50 de cazuri se analizează exclusiv neîmplinirile. Intuitiv, ne dăm seama că ziarul respectiv prezintă în mod favorabil activitatea desfăşurată. Dar cât de favorabil? Indicele tendinţei ne-o poate spune cu precizie. Acest indice, calculat după o formulă sau alta, ne permite să comparăm atitudinea exprimată printr-o sursă de informaţii cu cea exprimată prin intermediul celeilalte surse. Dacă analizăm, comparativ, un alt ziar (un eşantion de 503 numere) sau acelaşi ziar, dar dintr-o altă perioadă, putem avea următoarea situaţie: în 266 de articole se apreciază rezultatele pozitive; 35 de articole cuprind aprecieri laudative, dar şi critice; 53 de articole sunt critice. Fără calcularea indicelui de tendinţă, ne-ar fi greu să comparăm poziţia celor două surse de informaţii. În cazul al doilea, indicele de tendinţă este de + 0,60 sau, conform formulei care ia în calcul conţinutul total, + 0,42.

Analiza realizată evidenţiază faptul că ambele ziare apreciază pozitiv activitatea cultural-artistică. Cel de-al doilea ziar analizat face mai multe semnalări pozitive decât primul, dar se preocupă într-o măsură mai mică decât acesta de aspectele acestei activităţi.

Pentru calcularea tendinţei, în analiza conţinutului poate fi utilizată şi o formulă mai dezvoltată, care ia în considerare concomitent atât conţinutul în legătură cu tema, cât şi conţinutul total. Aplicând această formulă, constatăm că valoarea indicelui de tendinţă al primului ziar este de + 0,284. Indicele de tendinţă al celui de-al doilea ziar este de – 0,255. Rezultă de aici că prima sursă de informare are o atitudine, în ansamblu, mai favorabilă faţă de desfăşurarea activităţilor cultural-educative decât cea de-a doua.

În formulele prezentate, unităţile de conţinut neutre nu au fost luate direct în calcul. Studiile efectuate au relevat însă rolul lor în determinarea indicelui de tendinţă. Aşa cum remarcau Harold D. Lasswell şi N. Leites (1965), indicele de tendinţă descreşte în valoare absolută atunci când creşte numărul de unităţi de conţinut neutre; dacă toate unităţile de conţinut în legătură cu tema dată sunt neutre, atunci indicele de tendinţă este egal cu zero; dacă nu există unităţi neutre, indicele de tendinţă rezultă din raportarea numărului de unităţi favorabile la numărul unităţilor de conţinut defavorabile.

Analiza evaluativă reprezintă un procedeu al analizei conţinutului propus de Charles E. Osgood (1959). Se face distincţie între obiectul atitudinii (O) şi evaluarea obiectului (E). Ca obiect al atitudinii întâlnim diferitele unităţi sociale (familia, grupul, colectivtatea etc.) sau fenomenele şi procesele sociale (democraţia constituţională, tranziţia, privatizarea etc.), iar ca evaluare luăm în considerare toate determinările calitative ale unităţilor sociale (coeziunea, caracterul progresist, eroic etc.). Aplicarea procedeului de analiză evaluativă impune transformarea aserţiunilor din text în construcţii sintactice echivalente semantic, astfel încât să apară foarte clar obiectul atitudinii şi evaluarea.

În mod concret, analiza evaluativă presupune:

1) Identificarea tuturor aserțiunilor din text referitoare la obiectul atitudinii. Pentru a preîntâmpina eventualele distorsiuni, obiectele atitudinii sunt înlocuite cu simboluri (literele mari ale alfabetului). Se codifică prin același simbol fie elementele unei mulțimi, fie mulțimea ca unitate integratoare.

2) Identificarea expresiilor care conțin determinări directe și a expresiilor care conțin determinări indirecte. Toate expresiile care conțin ca obiect al atitudinii unitatea socială, fenomenul sau procesul ce ne interesează sunt transformate în expresii sintactice simple care pun în evidență subiectul, predicatul și complementul.

3) Expresiile transformate sunt evaluate, acordându-se ponderi (între + 3 și – 3) predicatelor și complementelor. Se analizează deci direcția și intensitatea atitudinilor, întocmindu-se apoi câte o foaie de codificare pentru fiecare obiect al atitudinii ce ne interesează.

Produsul dintre direcția și intensitatea atitudinii poate lua valori pozitive sau negative.

Analiza contingenței permite evidențierea structurilor de asociere a termenilor (conceptelor) dintr-un text. Frecvența de apariție asociată a „cuvintelor-cheie" în textul analizat (frecvența relativă) se compară cu probabilitatea teoretică de asociere a lor (valoarea de așteptare). Dacă diferența este semnificativă, se trage concluzia că asocierea termenilor nu este întâmplătoare, ea datorându-se fie unei particularități de stil, fie intenției manifeste sau latente a autorului. Analiza contingenței, așa cum a fost prezentată de Charles E. Osgood (1959), presupune:

1) Identificarea unităților de înregistrare. De regulă, sunt utilizate unitățile „clasice" ale textului: articolele, când se analizează ziarele; capitolele, atunci când se analizează un roman; telegramele oficiale, sloganurile etc.

2) Stabilirea schemei de categorii. De exemplu, ne interesează să vedem gradul de asociere într-un text a termenilor desemnând categoriile sociale A, B, C, D, E, F.

3) Se construiește apoi o matrice pentru analiza contingenței, un tabel cu dublă intrare în care se trec unitățile de înregistrare și prezența (+) sau absența (–) termenilor a căror asociere se testează (Tabelul 11.4)

Tabelul 11.4. *Matricea pentru analiza contingenței*

Unitatea de înregistrare	*Termenii*					
	A	*B*	*C*	*D*	*E*	*F*
1	+	+	+	–	+	–
2	+	+	+	+	–	–
3	+	+	+	–	+	–
4	+	–	+	+	–	+
5	+	+	+	–	+	+
6	–	–	+	–	–	–
7	+	+	+	–	–	–
8	+	+	+	–	–	–
9	+	+	+	+	–	+
10	+	+	+	–	+	+
Frecvența relativă (%)	90	80	100	30	40	40

4) Se calculează frecvenţa relativă (procentul) de apariţie a fiecărui termen în totalul unităţilor de înregistrare (în exemplul dat în tabelul 11.4 se utilizează doar ilustrativ exprimarea procentuală; în mod obişnuit, nu se calculează procentajele la totaluri mai mici de 30).

5) Se calculează apoi valoarea probabilă de asociere a termenilor, prin înmulţirea frecvenţelor relative de apariţie în text a termenilor (categoriilor) luaţi în considerare.

6) După calcularea probabilităţii de asociere doi câte doi a termenilor, se construieşte un tabel de contingenţă. Atât pe orizontală, cât şi pe verticală sunt trecute simbolurile termenilor (categoriilor). În partea superioară a diagonalei sunt trecute valorile probabiliste de asociere, iar în partea inferioară frecvenţele relative (%) de apariţie concomitentă a termenilor în textul analizat (Tabelul 11.5).

Tabelul 11.5. *Matricea de contingenţă**

Termenii	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	*F*
A		0,72	0,90	0,27	0,36	0,36
B	0,80		0,80	0,24	0,32	0,32
C	0,90	0,80		0,30	0,40	0,40
D	0,30	0,20	0,30		0,12	0,12
E	0,40	0,40	0,40	0,00		0,16
F	0,40	0,30	0,40	0,20	0,20	

7) Valorile probabiliste de asociere a termenilor, înscrise în partea superioară a diagonalei, se compară cu frecvenţele relative de asociere, aşa cum rezultă din analiza textului. Dacă frecvenţele relative (observate) sunt semnificativ mai mari sau mai mici decât valorile probabiliste, se poate trage concluzia că între elementele (termenii, categoriile) luate în considerare există o structură de asociere. Semnificaţia diferenţei dintre valoarea probabilistă şi frecvenţa relativă observată se examinează prin intermediul deviaţiei standard.

Analiza contingenţei constituie procedeul cel mai adecvat pentru studierea conţinutului latent al comunicării. Aplicarea acestui procedeu poate fi combinată cu celelalte procedee de analiză (a frecvenţelor, a tendinţei, evaluativă), cu alte metode şi tehnici de cercetare.

În studiul comunicării, schema celor cinci „C-uri" (Cine? Ce? Cui? Cum? Cu ce rezultat?) propusă de Harold D. Lasswell (1903–1978) poate fi, aşa cum remarca şi Traian Herseni (1975), mult dezvoltată. Analiza conţinutului telegramelor de felicitare a impus completarea schemei cu încă două întrebări: „În numele cui?" şi „Pentru cine?". De altfel, adăugând la „schema lui Lasswell" întrebarea „de ce?" obţinem – după cum remarcă Ole R. Holsti (1969, 25) – paradigma oricărei comunicări: sursa sau emitentul, procesul de codificare, mesajul, canalul de transmitere, procesul de decodificare şi receptorul.

* În exemplul luat în discuţie, termenii A şi B apar asociaţi în 80% din unităţile de înregistrare, termenii A şi C în 90%, termenii A şi D în 30% din totalul unităţilor de înregistrare ş.a.m.d.

Aplicarea tehnicilor de analiză a conținutului

Etapă distinctă în cercetare, operația de aplicare a tehnicii analizei conținutului constă din codificarea sau din introducerea unităților de înregistrare în schema de categorii. Ea nu este deloc simplă, analistul trebuie să facă uneori disocieri fine între sensul denotativ și cel conotativ al termenilor. În vederea codificării, pentru fiecare cercetare în parte se întocmesc liste cu sensul denotativ (explicit, formal) și cu sensul conotativ (implicit, latent) al termenilor. Cu cât schema de categorii este mai clară, cu atât codificarea este mai rapidă, mai fidelă și mai validă. Problema *fidelității*, asigurarea că unitățile de înregistrare cuprinse în categorii au sens stabil, i-a preocupat cel mai mult pe analiști, pentru că analiza conținutului s-a născut ca o reacție la interpretarea subiectivă a textelor, autodefinindu-se ca „înregistrare sistematică și obiectivă" a conținutului comunicării. Într-o lucrare de referință în domeniul analizei conținutului, Marshall S. Smith (1966) examinează patru metode de stabilire a fidelității unui sistem de categorii de conținut:

1) Fidelitatea codificatorilor, adică aplicarea corectă a regulilor de codificare și de clasificare în categorii pe baza listei cu sensul termenilor. Analiștii codifică și clasifică același text, pe baza acelorași instrucțiuni, utilizând aceeași schemă de categorii. Se face apoi o corelație a rezultatelor obținute de către fiecare analist separat. Acordul rezultatelor fiecărui analist cu restul grupului exprimă fidelitatea acestora.

2) Consistența categoriilor se referă la măsura în care unitățile de înregistrare într-o anumită categorie au toate același sens. Cu ajutorul analizei variației sau al metodei împărțirii în jumătate poate fi măsurată consistența internă a categoriei și echivalența textuală a unităților semantice cu elementele componente ale categoriei.

3) Stabilitatea categoriilor relevă gradul de încredere acordat măsurării realizate cu ajutorul categoriilor. Verificarea stabilității categoriilor poate fi făcută fie cu ajutorul „dicționarelor de cuvinte uzuale și simboluri-cheie", fie prin procedeul clasificării a două texte diferite pe baza aceleiași scheme de categorii și apoi calcularea coeficienților de corelație pentru perechile de valori.

4) Fidelitatea interpretării vizează măsura în care analiștii, lucrând separat, cunoscând scopul cercetării și utilizând aceleași procedee de analiză, ajung la aceeași interpretare a rezultatelor.

Ca și problema fidelității, cercetarea *validității* în analiza conținutului reprezintă un moment deosebit în desfășurarea propriu-zisă a analizei. Pentru cercetătorul din domeniul vieții sociale este fundamentală întrebarea: „Măsoară instrumentul creat – în cazul nostru, analiza conținutului – ceea ce presupunem că măsoară?". Fără a dezvolta o argumentație prea largă, trebuie reținut că validitatea conținutului constituie procedeul cel mai des utilizat pentru a răspunde la întrebarea mai sus formulată. Concret, se încearcă a se determina, prin analiza logică, legătura dintre unitățile de înregistrare și categoriile stabilite. Cu alte cuvinte, examinăm dacă și în ce grad caracteristicile textului sunt relevante pentru verificarea ipotezei în raport cu care categoriile din schemă au funcție de variabile explanatorii.

La fel ca și în cazul altor cercetări, validitatea analizei conținutului poate fi evaluată și prin determinarea capacității ei predictive (*validitatea predictivă* sau *validitatea criteriilor*), și prin identificarea fenomenelor și caracteristicilor sociale și psihologice care sunt presupuse de categoriile stabilite (*validitatea de construct*).

După efectuarea codificării (introducerea unităţilor de înregistrare în schema de categorii şi asocierea normelor de cod sau a simbolurilor), se construiesc tabelele de frecvenţă, matricele sau tabelele de incidenţă şi matricele de contingenţă. Se pot calcula anumiţi coeficienţi de corelaţie (pentru corelaţia rangurilor, coeficienţii Spearman şi Kendell sau coeficientul de corelaţie produs – moment Bravais-Pearson etc.) şi se aplică testele de semnificaţie (*chi* pătrat, testul Student, testul /Z/, Mann-Whitney, Wilcoxon etc.). Firește, coeficienţii de corelaţie şi testele de semnificaţie vor fi utilizate numai cu respectarea restricţiilor impuse de nivelul de măsurare cu care s-a lucrat (măsurare nominală, ordinală şi, mai rar, de interval).

Analiza conţinutului, deşi a cunoscut în ultima perioadă o dezvoltare excepţională, mai ales prin utilizarea calculatorului electronic (aşa-numita analiză computerizată), care permite reperarea directă de către computer, pe baza unui dicţionar întocmit pentru fiecare cercetare, a categoriilor stabilite, are limite ca oricare altă metodă şi tehnică de cercetare, iar utilizarea complementară, în cadrul aceleiaşi cercetări, a anchetei pe bază de chestionar, a observaţiei sau experimentului nu poate decât să sporească valoarea de ansamblu a investigaţiei. Aşa cum remarca încă Bernard Berelson, tehnica analizei conţinutului nu are calităţi miraculoase, ea nu este, în cercetarea ştiinţifică, un substitut pentru o idee de studiu valoroasă.

Termeni-cheie

- Analiza conţinutului
  - computerizată
- Conţinutul
  - latent
  - manifest
- Eşantionarea documentelor
- Fidelitatea
- Procedee de analiză
  - analiza de contingenţă
  - analiza frecvenţelor
  - analiza tendinţei
- Schema de categorii
- Statistica lingvistică
- Tendinţele
  - ciclică
  - de compensare
  - primară
- Unităţile de analiză
  - de context
  - de înregistrare
  - de numărare
- Validitatea

Probleme recapitulative

Care este specificul tehnicilor de analiză a conţinutului comunicării?
Prin ce se deosebeşte analiza conţinutului comunicării de statistica lingvistică?
Apariţia şi evoluţia preocupărilor de analiză a conţinutului comunicării.
Prin ce se diferenţiază conţinutul latent de conţinutul manifest?
Care sunt etapele unei cercetări pe baza analizei conţinutului comunicării?
Ce erori pot să apară în fiecare din aceste etape?
Prin ce se deosebeşte eşantionarea documentelor de eşantionarea populaţiei?
Care sunt cele patru sisteme de numărare posibilă în analiza conţinutului comunicării?
Ce condiţii trebuie să satisfacă o bună schemă de categorii de analiză a conţinutului?
Comentaţi schema de categorii de analiză utilizată de R.K. White.
Ce valoare au schemele de categorii standard?
Analizaţi comparativ diferitele procedee de analiză a conţinutului comunicării.
Care sunt avantajele şi dezavantajele utilizării tehnicilor de analiză a conţinutului comunicării în studiile socioumane?

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

Recomandări bibliografice

Claret, Jacques. [1979] (1982). *Ideea și forma*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
Daval, Roger *et al.* (1967). *Traité de psychologie sociale* (vol. 1). Paris: PUF.
Grawitz, Medeleine. (1992). *Méthodes des sciences sociales*. Paris: Dalloz.
Holsti, Ole R. (1969). *Content Analysis for the Social Sciences and Humanities*. New York: Addison-Wesley Publishing Company.
Mayntz, Renate, Holm, Kurt și Hübner, Peter. (1969). *Einführung in die Methoden der empirische Soziologie*. Köln: Westdeutscher Verlag.
Singleton, Royces Jr. *et al.* (1988). *Approaches to Social Research*. New York: Oxford University Press.

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

În loc de încheiere

Orice sfârşit este şi un nou început. Încheind aici lectura, cititorii pasionaţi de cunoaşterea vieţii sociale vor căuta, desigur, să-şi completeze cunoştinţele. Bibliografia selectivă din finalul volumului (au fost menţionate doar titlurile lucrărilor de referinţă accesibile) îi poate ajuta, orientându-le căutările.

Credincios „terenului", îi îndeamn pe studenţii cu vocaţie să treacă la cercetarea concretă, pentru că nu există lecţie mai bună decât cea oferită de investigaţia de teren. În amfiteatre, aşa cum aprecia Max Weber (1917/2001, 139), studenţii pot să înveţe de la profesorii lor doar: a) capacitatea de a se achita conştiincios de o sarcină dată; b) capacitatea de a recunoaşte faptele, chiar şi – sau îndeosebi – pe acelea care li se par dezagreabile, şi de a şti să facă distincţie între constatarea faptelor şi luarea de poziţie valorizantă; c) capacitatea de a-şi retrage propria persoană în spatele unei cauze pe care o servesc şi, prin urmare, de a-şi reprima nevoia de a face etalări inoportune ale propriilor gusturi şi ale altor impresii persoanele.

Aprecierile lui Max Weber sunt – pentru sociologia românească – la fel de actuale azi ca şi pentru sociologia germană în urmă cu opt decenii, pentru că, după perioada de aservire ideologică din timpul comunismului, au reapărut la noi semnele înregimentării politice a cercetătorilor vieţii sociale. Pe baza experienţei mele de viaţă şi de cercetare ştiinţifică, îmi exprim convingerea că identificarea sociologiei cu propaganda politică nu a adus şi nici nu va aduce respectabilitate sociologiei sau practicienilor ei.

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Bibliografie selectivă

Albou, Paul. (1968). *Les Questionnaires psychologiques*. Paris: PUF.

Bailey, Kenneth D. [1978] (1982). *Methods of Social Research* (ediţia a II-a). New York: The Free Press.

Baker, Therese. (1988). *Doing Social Research*. New York: McGraw-Hill Book Company.

Bardin, Laurence. (1977). *L'Analyse de contenu*. Paris: PUF.

Berger, Peter L. [1966] (1999). *Construirea socială a realităţii*. Bucureşti: Editura Univers.

Bernard, Claude. [1865] (1958). *Introducere în studiul medicinii experimentale*. Bucureşti: Editura Ştiinţifică.

Blanchet, Alain *et al.* (1985). *L'Entretien dans les sciences sociales*. Paris: Dounod.

Boudon, Raymond (coord.). [1992] (1997). *Tratat de sociologie*. Bucureşti: Editura Humanitas.

Boudon, Raymond *et al.* (coord.). [1993] (1996). *Dicţionar de sociologie*. Bucureşti: Editura Univers Enciclopedic.

Bourdieu, Pierre. (1979). *La Distinction. Critique sociale du jugement*. Paris: Minuit.

Bulai, Alfred. (2000). *Focus-grupul în investigaţia socială*. Bucureşti: Editura Paideia.

Burke, Peter. [1992] (1999). *Istorie şi teorie socială*. Bucureşti: Editura Humanitas.

Burns, Robert B. [1990] (1998). *Introduction to Research Methods* (ediţia a IV-a). Londra: Sage Publications.

Caplow, Theodore. (1970). *L'Enquête sociologique*. Paris: Armand Colin.

Chelcea, Septimiu. [2000] (2003). *Cum să redactăm în domeniul ştiinţelor socioumane* (ediţia a II-a). Bucureşti: Editura Comunicare.ro.

Chelcea, Septimiu. (2002). *Opinia publică. Gândesc masele* despre ce *şi* cum *vor elitele?* Bucureşti: Editura Economică.

Chelcea, Septimiu. [2001] (2004). *Meotodologia cercetării sociologice. Metode cantitative şi calitatzive* (ediţia a II-a). Bucureşti: Editura Economică.

Claret, Jacques. [1979] (1982). *Ideea şi forma*. Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.

Comte, Auguste. [1938] (2002). *Curs de filosofie pozitivă* (vol. IV). Craiova: Editura Beladi.

Creswell, John W. (1998). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing among Five Traditions*. Thousand Oaks: Sage Pubications, Inc.

Daval, Roger *et al.* (1967). *Traité de psychologie sociale* (vol. 1). Paris: PUF.

Denzin, Norman K. şi Linkoln, Yvonna S. (eds). (1994). *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks: Sage Publications, Inc.

Durkheim, Émile. [1895] (1974). *Regulile metodei sociologice*. Bucureşti: Editura Ştiinţifică.

Durkheim, Émile. [1897] (1993). *Despre sinucidere*. Iaşi: Institutul European.

Ferréol, Gilles (ed.).[1995] (1998). *Dicţionar de sociologie*. Iaşi: Editura Polirom.

Ferréol, Gilles şi Deubel, Philippe. (1993). *Méthodologie des sciences sociales*. Paris: Armand Colin.

Ferréol, Gilles şi Schlachter. (1995). *Dictionnaire des techniques quantitatives appliquées aux sciences économiques et sociales*. Paris: Armand Colin.

Fischer, Gustav-Nicolas. (1990). *Les dommaines de la psychologie sociale. Le champ du social*. Paris: Dunod.

Friedrich, Walter şi Henning, Werner (eds). (1975). *Der sozialwissenschaftliche Forschungsprozess*. Berlin: Deutcher Verlag der Wissenschaften.

Ghiglione, Rodolphe şi Matalon, Benjamin. (1991). *Les enquêtes sociologiques. Théories et pratique*. Paris: Armand Colin

Giddens, Anthony. [1989] (2000). *Sociologie*. Bucureşti: Editura All.

Grawitz, Medeleine. (1992). *Méthodes des sciences sociales*. Paris: Dalloz.

Gusti, Dimitrie şi Traian Herseni (ed.). [1940] (2002). *Îndrumări pentru monografiile sociologice*. Bucureşti: Editura Universităţii din Bucureşti.

Hammersley, Martyn (ed.). (1993). *Social Research. Philosophy, Politics and Practice*. Londra: Sage Publication, Inc.

Herseni, Traian. (1969). Metodologia cercetărilor sociologice de la Boldeşti. În *Sociologia militans. Metode şi tehnici sociologice* (pp. 25-55). Bucureşti: Editura Ştiinţifică.

Holsti, Ole R. (1969). *Content Analysis for the Social Sciences and Humanities*. New York: Addison-Wesley Publishing Company.

Iluţ, Petru. (1997). *Abordarea calitativă a socioumanului. Concepte şi metode*. Iaşi: Editura Polirom.

Izard, Michel. [1991] (1999). Metoda etnografică. În P. Bonte şi M. Izard (eds). *Dicţionar de etnologie şi antropologie* (pp. 430-434). Iaşi: Editura Polirom.

Kaufmann, Jean-Claude. [1996] (1998). *Trupuri de femei – priviri de bărbaţi. Sociologia sânilor goi*. Bucureşti: Editura Nemira.

Kerlinger, Fred N. [1964] (1973). *Foundations of Behavioral Research* (ediţia a II-a). New York: Holt, Rinehart and Winston.

King, Gary, Keohane, Robert şi Verba, Sidney. [1994] (2000). *Fundamentele cercetării sociologice*. Iaşi: Editura Polirom.

Kohn, Ruth C. şi Nègre, Pierre. (1991). *Les Vois de l'observation. Repères pour les pratiques de recherche en sciences humaines*. Paris: Nathan.

König, René (ed.). (1967). *Handbuch der empirisches Sozialforschung* (2 vol.). Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.

Kuhn, Thomas S. [1962] (1976). *Structura revoluţiilor ştiinţifice*. Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.

Lallement, Michel. [1993] (1997). *Istoria ideilor sociologice* (2 vol.). Bucureşti: Editura Antet.

Laplantine, François. [1996] (2000). *Descrierea etnografică*. Iaşi: Editura Polirom.

Lewis, Oscar. [1961] (1978). *Copiii lui Sánchez*. Bucureşti: Editura Univers.

Lungu, Dan. (2003). *Povestirile vieţii. Teorie şi documente*. Iaşi: Editura Universităţii „Al. I. Cuza".

Mărginean, Ioan. (2000). *Proiectarea cercetării sociologice*. Iaşi: Editura Polirom.

Marshall, Gordon (ed.). [1994] (2003). *Dicţionar de sociologie*. Bucureşti: Univers Enciclopedic.

Mayntz, Renate, Holm, Kurt şi Hübner, Peter. (1969). *Einführung in die Methoden der empirische Soziologie*. Köln: Westdeutscher Verlag.

Merton, Robert K. [1949] (2003). Influenţa cercetării empirice asupra teoriei sociologice. *Sociologie Românească*, 1, 3, 3-13.

Mihu, Achim. (1973). *ABC-ul investigaţiei sociologice* (2 vol.). Cluj-Napoca: Editura Dacia.

Mihu, Achim. (1992). *Introducere în sociologie*. Cluj-Napoca: Editura Dacia.

Miller, Delbert C. [1964] (1991). *Handbook of Research Design and Social Measurement* (ediţia a V-a). Newbury Park: Sage Publications, Inc.

Moser, C.A. [1958] (1967). *Metodele de anchetă în investigarea fenomenelor sociale*. Bucureşti: Editura Ştiinţifică.

Mucchielli, Alex (coord.). [1996] (2002). Dicţionar al metodelor calitative în ştiinţele umane şi sociale. Iaşi: Editura Polirom.

Neuman, Lawrence W. [1991] (1997). *Social Research Methods. Qualitative and Quantitative Approach*. Boston: Allyn and Bacon.

Nowak, Stefan. (1977). *Methodology of Social Research*. Varşovia: Polish Scientific Publishers.

Opp, Karl-Dieter. (1970). *Methodologie der Sozialwissenschaften*. Hamburg: Rowohlt.

Pârvu, Ilie. (1981). *Teoria ştiinţifică*. Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.

Peneff, Jean (1990). *La méthode biographique. De l'École de Chicago à l'histoire orale*. Paris: Armand Colin.

Peretz, Henri. [1998] (2002). *Metodele în sociologie*. Iaşi: Institutul European.

Pinçon, Michel şi Pinçon-Charlot, Monique. [1997] (2003). *Călătorie în marea burghezie*. Iaşi: Institutul European.
Popper, Karl R. [1934] (1981). *Logica cercetării*. Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.
Riley, Matilda W. (ed.). (1963). *Sociological Research. A Case Approach*. New York: Harcourt, Brace & World, Inc.
Rotariu, Traian şi Iluţ, Petru. (1997). *Ancheta sociologică şi sondajul de opinie publică. Teorie şi practică*. Iaşi: Editura Polirom.
Russell, Bertrand H. (1995). *Research Methods in Anthropology. Qualitative and Quantitative Approach*. Walnut Creek, CA: Altamira Press.
Silverman, David. [1993] (2004). *Interpretarea datelor calitative. Metode de analiză a comunicării, textului şi interacţiunii*. Iaşi: Editura Polirom.
Silverman, David. [1997] (1998). *Qualitative Research. Theory, Method and Practice*. Londra: Sage Publications, Inc.
Singleton, Royces Jr. *et al.* (1988). *Approaches to Social Research*. New York: Oxford University Press.
Singly, François de, Blanchet, Alain, Gotman, Anne şi Kaufmann, Jean-Claude. [1992] (1998). *Ancheta şi metodele ei: chestionarul, interviul de producere a datelor, interviul comprehensiv*. Iaşi: Editura Polirom.
Stacey, Margaret. (1970). *Methods of Social Research*. Oxford: Pergamon Press.
Stahl, Henri H. (1934). *Tehnica monografiei sociologice*. Bucureşti: Institutul Social Român.
Stahl, Henri H. (1974). *Teoria şi practica investigaţiilor sociale* (2 vol.). Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.
Strauss, Anselm L. şi Corbin, Juliet.[1990] (1998). Basics of Qualitative Research. Techniques and Procedures for Developed Theory. Thousand Oaks: Sage Publications, Inc.
Suppes, Patrick. [1984] (1990). *Metafizica probabilistă*. Bucureşti: Editura Humanitas.
Tamaşi, Sergiu şi Culea, Haralambie (eds). (1972). *Cunoaşterea faptului social*. Bucureşti: Editura Politică.
Ungureanu, Ion. (1990). *Paradigme ale cunoaşterii societăţii*. Bucureşti: Editura Humanitas.
Veyne, Paul. [1971] (1999). *Cum se scrie istoria*. Bucureşti: Editura Meridiane.
Vlăsceanu, Lazăr. (1982). *Metodologia cercetării sociologice*. Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.
Vlăsceanu, Lazăr. (1986). *Metodologia cercetării sociale. Orientări şi probleme*. Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.
Weber, Max. [1917] (2001). Sensul „neutralităţii axiologice" în ştiinţele sociologice şi economice. În M. Weber. *Teorie şi metodă în ştiinţele culturii*. Iaşi: Editura Polirom.
Weber, Max. [1920] (1993). *Etica protestantă şi spiritul capitalismului*. Bucureşti: Editura Humanitas.
Whyte, William F. (1943). *Street Corner Society. The Social Structure of an Italian Slum*. Chicago: The University of Chicago Press.
Zamfir, Cătălin. (1987). *Structurile gândirii sociologice*. Bucureşti: Editura Politică.
Zamfir, Cătălin. (1999). *Spre o paradigmă a gândirii sociologice. Texte alese*. Iaşi: Editura Cantes.
Zamfir, Cătălin şi Vlăsceanu, Lazăr (coord.). (1993). *Dicţionar de sociologie*. Bucureşti: Editura Babel.

BCU IAŞI - BIBLIOTECA UNIVERSITARĂ

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Septimiu Chelcea este profesor universitar. Predă cursurile de *Psihologie socială*, *Metodologia cercetării sociologice* și *Opinie publică* la Facultatea de Sociologie și Asistență Socială (Universitatea din București) și la Facultatea de Comunicare și Relații Publice „David Ogilvy" (Școala Națională de Studii Politice și Administrative). Este vicepreședinte al Asociației Române de Sociologie și membru fondator al Institutului Social Român. Este directorul revistei *Sociologie românească* și face parte din consiliile științifice ale revistelor *Psihologie socială*, *Revista de psihologie*, *Revista română de comunicare și relații publice*. A publicat mai multe volume de studii și monografii: *Chestionarul în investigația sociologică* (1975), *Experimentul în psihosociologie* (1982), *Lungul drum spre tine însuți* (1988), *Personalitate și societate în tranziție* (1994), *Metodologia cercetării sociologice. Metode cantitative și calitative* (2001), *Un secol de cercetări psihosociologice* (2002), *Opinia publică. Gândesc masele despre ce și cum vor elitele?* (2002), *Enciclopedie de psihosociologie* (2003, coordonator, împreună cu Petru Iluț). În anul 2004 a primit premiul „Opera Omnia" pentru întreaga activitate de cercetare științifică.

Cunoașterea comună și cunoașterea științifică a vieții sociale • Probleme metodologice în cercetările socioumane empirice • Stiluri de cercetare. Cercetarea calitativă • Analiza conceptelor sociologice • Măsurarea în științele sociale și comportamentale • Tipuri de cercetări socioumane • Cercetarea-acțiune și cercetarea feministă • Chestionarul • Interviul • Metoda observației • Experimentul în științele socioumane • Studiul documentelor sociale • Tehnicile de analiză a conținutului comunicării

ISBN 973-711-027-7

comunicare.ro
cursuri universitare

BCU ASIS CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY